

TIP
TEORIJA IN
PRAKSA
LET. XXVIII
1991

5
6

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVIII 1991

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVIII, št. 5-6, str. 489-728
MAJ-JUNIJ 1991, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Republiškega sekretariata za kulturo in Republiškega sekretariata za raziskovalno dejavnost in tehnologijo

UREDNIŠKI SVET:

Anton Bebler, Adolf Bibič, Darko Bratina, Anuška Ferligoj, Anton Grizold, Vjeran Katunarić, Zinka Kolarič, Miran Komac, Boštjan Kovačič, Marija Kožuh-Novak, Davorin Kračun, Matevž Krivic, Avguštin Malle, Janez Pečar, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Zdenko Roter, Janez Stanič, Marjan Tavčar, Niko Toš, Daniilo Türk, Aleš Vahčić, France Vreg, Milan Zver

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

France Vreg

UREDNIŠKI ODBOR:

Miroslav Glas, Franc Grad, Mitja Hafner-Fink, Ivan Hvala, Ljubica Jelušič, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Igor Lukšič, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Marjan Svetličič, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

POMOČNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Hvala, Stane Južnič, Peter Klinar, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 232

NAROČNINA

za 1. polletje 1991: za študente in dijake 300 din, za druge individualne naročnike 350 din, za delovne organizacije in ustanove 550 din, za tujino 800 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 150 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO – Tiskarna, Ljubljana, Titova c. 35

ČLANKI, RAZPRAVE

SLAVKO SPLICHAL: Spremembe komunikacijskih potreb in pravic v slovenski demokratizaciji	491
PETER KLINAR: Pogledi na prihodnost Slovenije	505
MARIJAN PAVČNIK: Argumentacija v pravu	518
ANDREJ KIRN: Ekonomija naravnih virov in entropijske zanke rasti	530
DENNIS A. RONDINELLI, JOHN D. KASARDA: Privatizacija javnega sektorja v deželah v razvoju: kaj vemo?	552

IZ RAZISKAV

IVAN SVETLIK: Zaposlovanje diplomantov	567
ZINKA KOLARIČ: Od »enosmerne« k pluralni socialni politiki	576
ALEKSANDRA KANJUO: Spol kot dejavnik družbene stratifikacije	586
DENISA KRBEC: Smotrnost v funkciji racionalizacije sistema	591

PREUREDITEV JUGOSLAVIJE IN USTAVNE SPREMEMBE

VLADIMIR GOATI: Svobodne volitve v Jugoslaviji 1990	596
SMILJKO SOKOL: Temeljne značilnosti sistema oblasti Republike Hrvaške po novi ustavi	607
TOMISLAV JANTOL: Strankarski pluralizem v ustavni demokraciji	614

NOVINARSTVO V PLURALISTIČNI DRUŽBI

DAVOR RODIN: Štirje močni nasprotniki pluralistične liberalne demokracije	621
MANCA KOŠIR: Intervju v sodobnem slovenskem tisku	627

POGLEDI, KOMENTARJI

JANEZ STANIČ: Obrisi postkomunistične vzhodne Evrope	633
RUDI ČAČINOVIČ: Razpoke med združenimi Nemci	639
VLATKO MILETA: Položaj velikih in malih držav na razpotjih svetovnega gospodarstva	646
BORUT MERŠAK: Kdo je kdo na češki in slovaški politični sceni?	655
JOHANNES CHR. PAPAŁEKAS: Zahodni modeli za izvoz na Vzhod?	660
VLADIMIR KAVČIČ: Neznosna lahkovernost izobražencev	663
VIKTOR LEDNIK: Sindikalno organiziranje (v osnutku slovenske ustave)	668

SLOVENSKI PARLAMENT (2)

FRANCE BUČAR: Preoblikovanje slovenskega državnega zbora	671
FRANC GRAD: Oblikovanje drugega predstavniškega telesa	675
IGOR KAUČIČ: Teritorialno predstavništvo v novem slovenskem parlamentu	679
BORUT PAHOR: Ugovor kritikom konstruktivnosti opozicije	682
NACE POLAJNAR: Ali imamo parlamentarno demokracijo?	685

NAŠ PREVOD:

KLAUS VON BEYME: Primerjalna politologija in premena paradigme v politični teoriji (1)	688
--	-----

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

BOŠTJAN MARKIČ: Sarajevski posvet o Jugoslaviji 705

ANICA POPOVIČ: Lastninjenje in korupcija 707

PRIKAZI, RECENZIJE

JANEZ PEČAR: Neformalno nadzorstvo (Albin Igličar) 710

IVAN CIFRIČ: Ekološka adaptacija i socialna pobuna (Andrej Kirn) 711

DRAGAN SIMEUNOVIČ: Politično nasilje (Valentina Krtnić) 713

Premislek političnega – skupina avtorjev (Marjan Brezovšek) 715

LENARD J. COHEN: Socialistična piramida: elite in moč v Jugoslaviji
(Primož Južnič) 716

Political Theory (Igor Lukšič) 718

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 720**AVTORSKI SINOPSIS** 722**TEORIJA IN PRAKSA**

revija za družbena vprašanja

letnik XXVIII, št. 5–6, str. 289-728

Ljubljana, maj–junij 1991

SLAVKO SPLICAL*

Spremembe komunikacijskih potreb in pravic v slovenski demokratizaciji**

»Vse prave revolucije so v temelju komunikacijske revolucije, ali pa sploh niso. Revolucija je nasprotje kakršnikoli diktaturi, aristokratski, oligarhični, monopolistični, proletarski ali njihovi kombinaciji. Ko je komuniciranje zatirano ali zahteva samocenzuro, je revolucije kot razširitve človekovih pravic konec. To je dejansko kontrarevolucija« (Traber, 1991). Kakorkoli je to Traberjevo dognanje »vabljivo« za komunikacijsko znanost, saj postavlja predmet njenega raziskovanja (komuniciranje) v središče vseh in vsakršnih *ključnih* sprememb v družbi, pa je po drugi strani »nehvaležno«, zakaj vedno znova se izkaže, da se sleherno revolucionarno gibanje prej ali slej sreča s svojim nasprotjem – z onemogočanjem nadaljnega »revolucioniranja« (=demokratizacije) komuniciranja ali celo neposredno z antidemokratskimi pritiski. Zgledi za taka »kontrarevolucionarna gibanja« niso ne časovno ne prostorsko daleč odmaknjeni. Srečanja proletarske revolucije v Vzhodni Evropi s »kontrarevolucijo« je rodilo sovjetsko (»boljševiško«) diktaturo in zaustavilo revolucionarno gibanje za dolga desetletja. Konec osemdesetih let je Vzhodni Evropi prinesel »demokratsko revolucijo« oz. – kot jo je prvi poimenoval T. G. Ash (1989) – »reformatorsko revolucijo« ali skrajšano »refolucijo«, ki so jo v dobršni meri izbojevali tudi mediji – in sicer toliko bolj, kolikor bolj so bili zasidrani v civilni družbi. In tudi ta »refolucija« se, tako kot vse doslej v zgodovini, srečuje s svojim nasprotjem. Pičlo leto najnovejše »zgodovine« v Vzhodni Evropi in pri nas, v Sloveniji, kajpak ne dopušča nikakršnih dokončnih ocen, kaj šele spoznanj in pojasnitev. Dovoljuje in celo zahteva pa že nekoliko nadrobnejši vpogled v značaj »komunikacijske revolucije« in »vzporejanje revolucije in komuniciranja«, ki nam pomaga »razkriti, morda bolje kot katerikoli drugi faktor, razsežnost človeških pravic vseh resničnih revolucij« (Traber, 1991).

Socializacija komunikacijske dejavnosti kot zmeta?

Za korak se torej najprej vrnimo v povojno zgodovino. Vse od prvih negotovih uzakonitev svobode tiska v Jugoslaviji po proletarski revoluciji (1945 in 1946) pa tja do leta 1971 je bila v Jugoslaviji komunikacijska dejavnost v vseh republikah

* Dr. Slavko Spical je profesor komunikologije na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani.

** Michael Traber z londonske World Association for Christian Communication je svoj prispevek za zbornik *Communication and Democracy* (1991), ki sva ga uredila z Janet Wasko (Norwood, N. J.; Ablex), naslovil »Changes of Communication Needs and Rights in Social Revolutions«. Pri pisanju tega besedila sem se mnogokrat spomnil na najine razprave; avtorska »krajša«, ki sem jo zagrešil z naslovom, je torej vsaj toliko kot izraz lastne nesposobnosti, da bi našel drugačen naslov, tudi izraz spoštovanja do urednika revije *Media Development* in intelektualnih spodbud, ki mi jih je dal za moje delo.

organizirana v okviru državnih (RTV) in paradržavnih (tisk) zavodov kot specifičnih oblik delovnih organizacij za opravljanje družbenih služb v rokah države. Uvajanje (gospodarskega) samoupravljanja na komunikacijsko dejavnost v bistvu ni imelo nikakršnega vpliva; ohranjalo je njeno podrejenost partijskim in državnim elitam. Šele z zakonodajo po ustavnih amandmajih iz leta 1971 je časopisna, podobno pa tudi radiotelevizijska dejavnost postopoma prehajala iz državne uprave v samoupravljanje neposredno zaposlenih delavcev in – predvsem – predstavnikov družbene skupnosti. Na prvi pogled je videti paradoksalno, da se je proces demokratizacije kazal predvsem v povečevanju števila zaplenjenih publikacij; zaplembe tujih in domačih časopisov so pač dokazovale, da postaja komunikacijski prostor bolj odprt tako za uvoz tujih časopisov kot za manj pravoverne domače ideje, vendar je bilo to odpiranje podvrženo državnemu nadzoru. Šele konec osemdesetih let se je država praktično odrekla zaplembam kot instrumentu varovanja interesov države v komunikacijski sferi (Splichal, 1990: 15).

V začetku sedemdesetih let so bile ustanoviteljske pravice za RTV organizacije – podobno kot prej za osrednje dnevnike – prenešene na SZDL. Spremembe v zadnjih dvajsetih letih so nedvomno tekle v smeri socializacije komunikacijske dejavnosti, vendar so bile izredno počasne in polne protislovij ter nerešenih problemov. Praktično v vseh ključnih razsežnostih je socializacija ostajala na pol poti, vendar ne glede na to ne more biti dvoma, da so te spremembe pomenile vsaj začetek prehoda iz paternalističnega (državnocentralističnega) v demokratični sistem komuniciranja. Ostala pa so mnoga protislovja, npr. med komunikacijskimi pravicami državljanov (vključno z najbolj demokratično pravico do objave mnenja) in pravicami kolektivnih subjektov (zlasti ustanoviteljev); avtentična participacija državljanov v medijskih organizacijah ni bila dosežena, mediji so bili v dobršni meri še vedno odvisni od političnih elit. Z uvedbo parlamentarne demokracije leta 1990 je bil ta dvajsetletni »eksperiment« zadušen, kljub temu pa se vsa vprašanja, ki so se zastavljala v preteklosti, zastavljajo znova; paradoksalno je, da danes pri iskanju odgovorov nanje izkušnje iz preteklosti nič ne štejejo, pa tudi ne kritike izpred nekaj let na račun tedaj predlaganega in kljub kritikam sprejetega novega zakona o javnem obveščanju (1985).

Ker danes tako radi govorimo o »zgodovinskem spominu«, bi ob spremembah, ki jih v medijskem prostoru doživljamo v zadnjem letu, rad na kratko povzel kritiko zakona iz leta 1985 (Splichal, 1985). Položaj medijev je bil po tem zakonu določen s štirimi ključnimi instancami: 1. z ustanoviteljem, 2. »dvodomnim« organom upravljanja v komunikacijskih organizacijah in/ali svetom, 3. odgovornim (glavnim) urednikom in 4. uredništvom (novinarji in področni uredniki). Čeprav po tedanjem zakonu praktično ni bilo subjekta družbenih odnosov – od občana oz. desetih občanov do države, ki jim zakon ob bolj ali manj zahtevnih pogojih ne bi dovoljeval ustanoviti občila, pa so bila *množična* občila, ki imajo vsaj v tendenci *javni* značaj, torej tista, ki so namenjena vsem občanom določene družbenopolitične skupnosti, brez izjeme v ustanoviteljskih rokah SZDL. SZDL je v teh primerih nastopala kot reprezentant celotne družbe (oz. njegovega prostorskega dela).

Ne pred letom 1984 ne po njem ne zakon ne praksa organu upravljanja nista dajala samostojnosti, ki bi bila ena izmed temeljnih predpostavk za uresničitev njegovih – zlasti programskih – funkcij in odgovornosti. Linija odločanja, vodenja in nadzorovanja je tekla mimo organa upravljanja med ustanoviteljsko organizacijo (njenim operativnim vodstvom) in glavnim oz. odgovornim urednikom, kar je seveda bistveno omejevalo avtonomijo medijev. Vzroki za »razkorak« med idejo socializacije in dejansko prakso (taktično in normativno) so bili zlasti v tem, da:

1. Organ upravljanja ni vplival na temeljna vprašanja delovanja komunikacijskih organizacij, tj. na (a) pogoje in način pridobivanja dohodka in ustvarjanja prihodka ter (b) kadrovske politiko;

2. Organ upravljanja je bil umeščen med dve profesionalni instanci brez lastne profesionalne instance (glavni oz. odgovorni urednik je bil neposredno odgovoren ustanovitelju oz. njegovemu organu);

3. Družbeni (»zunani« oz. »uporabniški«) del organa upravljanja, katerega sestavo je določil ustanovitelj, je bil delegatsko zasnovan samo formalno, dejansko pa je bil to predstaviški organ: v njem so bile poleg ustanovitelja (SZDL) zastopane državne institucije, politične organizacije in del institucij civilne družbe (izločena so bila npr. vsa gibanja in cerkve).

V takem položaju organ upravljanja ni bil in ni mogel biti odgovoren za dejavnost komunikacijske organizacije. Njegov vpliv bi se lahko najbolj učinkovito povečal s tem, da bi izbor glavnega oz. odgovornega urednika prešel v pristojnost organa upravljanja: 1., s tem bi se močno okreplil njegov vpliv na delovanje komunikacijske organizacije (kadrovske politiko), kar bi nedvomno povečalo interes članov organov upravljanja za aktivno sodelovanje; 2., glavni oz. odgovorni urednik (s tem pa tudi uredniki in novinarji) bi postali neposredno odgovorni organu upravljanja in s tem dejansko »profesionalizirali« organ upravljanja. Možne bi bile kajpak tudi drugačne rešitve, vendar je eno gotovo: Brez posega v tedanjo linijo vodenja, odločanja in nadziranja je organ upravljanja pač samo »obravnaval vprašanja« in »dajal mnenja in predloge«, nikakor pa *ni upravljal*.

Tedanja normativna ureditev je sprožala tudi načelno vprašanje o odnosu med ustanoviteljem (SZDL) in javnim občilom: Ali je ustanovitelj »lastnik« ali pa zagotavlja oziroma skrbi za razvoj *javnega* komuniciranja in *javnih* občil? »Delegati družbene skupnosti« v organu upravljanja so bili vsi po vrsti člani frontne SZDL, torej tudi njen »organ«. SZDL je neposredno odločala z aktom o ustanovitvi o delegatskih mestih v organu upravljanja, v katerem je imela tudi svoje »posebne« delegate. Pa vendar je nasprotovanje povečanju pristojnosti in odgovornosti organov upravljanja in s tem avtonomije medijev kazalo, da obstaja temeljni dvom v polnoletnost članov organa upravljanja, ki so jih imenovala z ustanovitvenim aktom določene organizacije. V praksi je bila torej SZDL praviloma bliže vlogi lastnika kot (zgolj) ustanovitelja, vendar pa se je njena vloga s procesi demokratizacije ob koncu osemdesetih let začela pomembno spreminjati, kar se je izražalo tudi v predlaganih spremembah zakona o javnem obveščanju in spremembah zakona o RTV. V tem obdobju se je avtonomija medijev v odnosu do oblasti opazno povečevala v povezavi s splošnimi procesi demokratizacije družbe, ki so dosegli prelomno točko s prvimi povojnimi strankarskimi parlamentarnimi volitvami leta 1990.

»Demokratska revolucija 1990« in »komunikacijska (kontra)revolucija«

Pričakovanje, da bo obdobje po volitvah prineslo nadaljni razcvet demokratizacije množičnega komuniciranja in potrdilo, da gre za »pravo revolucijo« (Traber), je bilo – kot je danes očitno – vsaj preuranjeno, če že ne zmotno. Vladajoča koalicija si je na taktični in normativni ravni – ob odsotnosti strateško zasnovane komunikacijske politike – predvsem prizadevala zagotoviti čim večji vpliv na medije in jih podrediti svoji strankarski volji. V lanski utemeljitvi sprememb zakona o RTV Slovenija, ki sta jo pripravila vlada in ministrstvo za informacije, je bilo

sicer zapisano, naj bi šlo za spremembo »sedanje strukture Skupščine RTV Slovenija v korist predstavnikov t.i. civilne družbe (javnosti),« kar je bila nadvse dobrodošla ideja, saj bi pomenila njena realizacija povečanje avtonomije in vpliva javnosti prek Sveta RTV Slovenija na dejavnost te pomembne kulturne in politične institucije in nadaljevanje zametkov demokratizacije iz prejšnjega obdobja. Operacionalizacija te ideje v novi (predlagani) normativni ureditvi pa je v popolnem nasprotju z bistvom te ideje, ker:

1. v celoti odpravlja avtonomijo javnosti, saj njene predstavnike v Skupščini oz. Svetu RTV Slovenija imenuje slovenski parlament, torej organ zakonodajne oblasti, od katerega naj bi bilo delo javnih institucij v principu in v praksi neodvisno;

2. Svetu RTV Slovenija – enako kot stari zakon – odreka polnoletnost, saj morajo dobiti njeni sklepi glede kadrovskih rešitev (imenovanje direktorjev in urednikov) soglasje v slovenskem parlamentu, čeprav parlament sam imenuje vse člane Sveta RTV Slovenija;

3. nova ureditev tudi zaposlenim v RTV Slovenija odreka pravico participacije oz. možnosti, da sami neposredno izberejo svoje predstavnike v Svetu RTV Slovenija; to »odgovornost« prevzema na svoja pleča parlament, kar spet pomeni odrekanje polnoletnosti producentom RTV programov.

V principu (recimo na teoretični ravni) je ključni problem v tem, da je ideja demokracije in v tem okviru civilne družbe na normativni in taktični ravni zvedena na pluralizem političnih institucij (strank). S tem ne želim zanikati, da je pluralizem *po eni strani* povezan z obstojem političnih institucij – vendar pa *po drugi strani* predpostavlja obstoj mehanizmov, ki preprečujejo pretirano politizacijo življenja in medijev ter zvajanje vseh interesov na zgolj politično artikulacijo, predvsem pa zagotavljajo civilni družbi neodvisnost od oblasti in svobodo gibanj proti birokratiziranim hierarhičnim organizacijam. Kajpak ni sporno, da so *tudi* politične stranke in ekonomija temelji civilne družbe. Toda poleg ekonomije in političnih strank obstaja množica netržnih in nedržavnih organizacij (družbena gibanja in prostovoljne »javne sfere«, kot so profesionalna združenja, kulturne institucije, cerkve, neodvisni mediji ter izobraževalne, vzgojne, znanstvene in varstvene institucije), ki so sicer na določen način povezane z ekonomijo in državo, vendar je zanje predvsem značilno, da se bojujejo za pravico do avtonomije in zoper despotizem – bodisi oblasti bodisi kapitala.

Uveljavljene spremembe zakona z oblikovanjem strankarsko določenega sveta RTV Slovenija zato nedvomno pomenijo *strateški* umik v procesu demokratizacije množičnih občil in vračanje na preživeli model državne radiotelevizije, ki je bil in je v dobršni meri še uveljavljen v Vzhodni Evropi. V tem modelu je država edini lastnik in neposredni upravitelj (v klasičnem državnem modelu prek posebnega ministrstva) radiotelevizije. Kar zadeva jugoslovanski oz. slovenski model, pomeni to vračanje za dvajset let nazaj, saj se država proglašča za reprezentanta civilne družbe oz. javnosti in ne dopušča nikakršne drugačne artikulacije interesov razen politične (strankarske), kot da bi bila radio in televizija zgolj medij *političnega komuniciranja*, ne pa (tudi) prvovrstni *kulturni* (in umetniški) instituciji z razvejanimi zabavnimi, izobraževalnimi in kulturnoumetniškimi programi. Taka redukcija nujno pelje v (vnovično) pretirano politizacijo teh medijev po vzoru agitpropovske strategije.

Kritika, da v sedanjem Svetu RTV Slovenija niso ustrezno (ali sploh ne) zastopani interesi državljanov, drži še bolj kot že pred šestimi leti in še nekaj let nazaj. Kar je posebej problematično, je pričakovanje (?) oblasti, da bodo s tihim (vnovič-

nim) poddržavljenjem radiotelevizije ti interesi ustrežnejše zastopani. Menim, da bi moral slovenski parlament vnovič argumentirano pretehtati slabosti in prednosti sedanjega sistema ter sodobnih evropskih sistemov ter sprejeti nujno potrebne spremembe za demokratizacijo medijev. Koncentracija odločevalske moči v parlamentu (ali v vladi ali v političnih oz. strankarskih elitah) pač ne pelje v demokratični medijski sistem, tako kot tudi ne njegovo podrejanje kapitalu (komercializacija medijev), saj gre v obeh primerih za omejevanje komunikacijske moči državljanov in novinarjev.

Domala v vseh zahodnoevropskih državah so namreč nacionalno radiotelevizijo (če ne v celoti, pa vsaj v veliki meri) razdržavili in jo poskušali približati vlogi, ki so jo imeli mediji (tedaj časopisi) ob svojem nastanku – vlogi kritičnega nadzorovalca oblasti in instrumenta kulturne in politične javnosti. Poleg tega ima »nacionalna« RTV konkurenco v zasebnih in neprofitnih skupnostnih (za zdaj skoraj izključno radijskih) postajah (»community media« oz. »free media«). Na področju nacionalne radiotelevizije sta se uveljavila dva modela: »državno-politični«, v katerem nadzorne in delno upravljalске funkcije pripadajo predvsem (a ne izključno!) vladi in parlamentu (npr. nemška mreža ZDF), in »korporativni model«, kjer relevantne skupine civilne družbe izbirajo svoje predstavnike v organe upravljanja in imajo zato vladni in strankarski predstavniki v njih manjši vpliv (npr. nemška mreža ARD in še zlasti švedska TV, ki jo imajo kot državni monopol v lasti sindikati, cerkve, časopisi in podjetja, država pa nastopa le kot regulator – Wuggenig in Giegler, 1990; Olssen, 1990). Prevladujoče stališče nemških pravnih strokovnjakov (Fuhr in sod., 1989) je, da število predstavnikov vlade in parlamenta v upravnih organih radiotelevizije ne bi smelo presežati ene tretjine vseh članov, kar naj bi zagotavljalo neodvisnost medija od države. To kajpak ne velja za zasebne postaje (npr. SAT 1 in RTL Plus, kabelski sistemi), ki so se – z velikim deležem uvoženih programov – začele uveljavljati v osemdesetih letih. Danes državno-politični model (npr. RAI v Italiji) obstaja v Evropi le še v konkurenci z zasebnimi RTV postajami; če pa gre za monopolno televizijo, je ta organizirana korporativno.

Edino (sicer le delno) izjemo v avtonomiji nacionalne monopolne radiotelevizijske organizacije od oblasti predstavlja Avstrija – in ni naključje, da je zaradi tega pred evropskim sodiščem v Strasbourgu. Po drugi strani je tisk v Avstriji popolnoma nereguliran in izredno ranljiv za tuj kapital. Žal se zdi, da je prav avstrijski sistem najbolj vabljev zglede za slovensko vladno koalicijo – najbrž pač zato, ker ji oz. bi ji omogočal največ neposrednega nadzora nad delovanjem elektronskih medijev, obenem pa bi državi ob pomanjkanju zasebnega kapitala omogočal tudi nadzor nad tiskom. Od tod tudi ideja, naj se v slovenski zakon kar prepisejo funkcije kuratorija avstrijske ORF kot funkcije sveta RTV Slovenija oz. medijskih svetov sploh; vse lastniške funkcije v zvezi z obema medijema pa naj bi opravljal slovenski parlament. To bi bil gotovo odločen korak ne le v smeri paternalističnega, ampak že kar avtoritarnega medijskega sistema. S tem bi radio in televizija ne le izgubila vsakršno avtonomijo v odnosu do zakonodajne (in gotovo tudi izvršilne) oblasti, ampak bi nastal tudi izrazito centralističen sistem brez vsakršne lokalne avtonomije oz. regionalnega vpliva na »nacionalne« programe. Najbolj problematično pri tem je, da je poddržavljanje preoblečeno v plašč »privatizacije« oz. da bi bilo (bo) izpeljano v imenu lastniških pravic, kot da kapital, s katerim razpolaga država, ne bi bil denar davkoplačevalcev (kar je vsaj v primeru naročnine tudi dovolj očitno), torej (civilne) družbe. Hkrati gre kajpak za naivno predstavo, da je deregulacija kar – privatizacija.

Če sem prej zapisal, da je ključni problem v *napačni operacionalizaciji* demokracije in civilne družbe izključno s pluralizmom političnih institucij (strank), potem je zdaj treba dodati, da ni nič manj problematična (zmotna) redukcija pluralizma na pravico do privatne lastnine, s čimer naj bi prek trga »proizvedli« demokratečen (komunikacijski) sistem. Res je, da je bila v 18. in 19. stoletju ideja civilne družbe tesno povezana s pravico do privatne lastnine, vendar privatna lastnina ni bila sama sebi namen! Privatna lastnina je bila *sredstvo* boja zoper despotstvo države in za udejanitev *političnih* interesov civilne družbe, ki je nikakor ni bilo (in je ni) mogoče zvesti na lastnike produkcijskih sredstev (Keane, 1988: 65). Razen tega je bila privatna lastnina tedaj omejena s takorekoč popolno konkurenco, medtem ko je postajala kasneje s procesi monopolizacije in vse tesnejšo povezanostjo kapitala z državo vse manj ustrezno sredstvo za vzpostavljanje oz. zagotavljanje avtonomije civilne družbe, predvsem zaradi posledične politične, ne le ekonomske neenakosti državljanov.

Ob obeh redukcijah – redukciji pluralizma na pluralizem političnih strank ter redukciji civilne družbe na politične stranke in privatnolastniško ekonomijo – je vsakršno »pričakovanje demokratizacije« nasploh ali posebej na področju medijev prej sprenevedanje kot dejansko razvijanje demokracije v polnem pomenu. Na to opozarja tudi snovanje novega slovenskega zakona o javnih glasilih, v katerem se uveljavljajo ostanki paternalističnega modela, ki jih je še ohranjala prejšnja zakonodaja. Po množični javni kritiki tez slovenskega zakona sta bili iz njih (vsaj zaenkrat) izločeni vsaj dve, za današnji čas že civilizacijsko nedostojni določbi. V inačici, ki jo je dobil v obravnavo parlament, se namreč besedilo začenja z znamenitim brezosebim stavkom »Zajamčena je svoboda javnega obveščanja« (podobno kot je zapisano v ustavah Jugoslavije in Slovenije), po katerem lahko vsak pravni strokovnjak takoj spozna, da gre (še vedno) za zakon po meri (»socialistične«) države, ne pa po meri državljanom in/ali medijev. Vsi mednarodni dokumenti in večina zahodnih nacionalnih zakonodaj od francoske Deklaracije pravic človeka in državljana iz leta 1789 naprej postavljajo na prvo mesto subjekt, posameznika – državljana: »Vsakdo ima pravico do svobodnega mnenja in izražanja«; tako na primer tudi lani sprejeti zakon o tisku v Sovjetski zvezi. Razlika je zanemarljiva samo na prvi pogled, saj v bistvu izraža duha zakona (in zakonodajalca).

Druga taka »teza«, ki je bila kasneje umaknjena, pa bi omogočala, da se »z zakonom ali odlokom občine ali mesta lahko posamezne dejavnosti javnega obveščanja ali zadeve določijo kot javne službe.« Drugače povedano bi to pomenilo, da bi država lahko praktično kadarkoli preprosto suspendirala zakon o javnih glasilih. Zakon bi bil tako v celoti odveč, saj bi z eno samo tezo uzakonjal brezzakonje: država bi lahko kadarkoli uvedla cenzuro in/ali podržavila katerokoli glasilo, ki ji vsebinsko ne bi bilo povšeči – in nekaj takih glasil ta hip v Sloveniji gotovo obstaja. Tako ureditev (če bi do nje res prišlo) bi lahko primerjali z ureditvijo v preteklosti, ko smo na eni strani imeli dokaj demokratično *tiskovno oz. medijsko zakonodajo* (čeprav ne v celoti dosledno izpeljano), na drugi strani pa 133. člen jugoslovanskega kazenskega zakonika, s katerim je bilo praktično mogoče s kvalifikacijo sovražnega delovanja suspendirati vse komunikacijske pravice.

Čeprav je od teh novih »prevratniških« idej predlagatelj (zaenkrat) odstopil, pa ideje, ki naj bi bile udejanjene v novi zakonodaji, še vedno pomembno odstopajo od tistih, ki so uveljavljene v zahodnih demokracijah. Površno branje slovenskih tez zakona o javnih glasilih vzbuja videz, da med bodočim slovenskim medijskim sistemom in sistemi v Zahodni Evropi ne bo pomembnejših razlik, da so torej teze

»na evropski ravni«. Vendar je to le videz. Zakon se bolj kot z varovanjem z ustavo zagotovljenih pravic državljanov, z avtonomijo medijev in varovanjem legitimnosti novinarskih ter medijskih interesov ukvarja s pristojnostmi države, z njenimi odgovornostmi za demokratičen komunikacijski sistem pa nič. Ta razlika postane posebej očitna tisti hip, ko načrtovane slovenske zakone primerjamo z enakovrstnimi zakoni v *majhnih evropskih državah* (npr. v skandinavskih državah ali v državah Beneluxa).

Komunikacijski pluralizem, avtonomijo medijev, novinarskega poklica in pravice državljanov je mogoče dejansko varovati le pod pogojem, da tako varstvo uživa nacionalni komunikacijski prostor. Številčno velike družbe posebnih tovrstnih varovalnih mehanizmov ne potrebujejo, saj kombinacija trga in države – kljub monopolističnim in centralističnim težnjam – ob zadostnem povpraševanju vendarle omogoča vsaj določeno raven interesne in mnenjske raznovrstnosti v medijih. Za primer, kako odsotnost družbenega spodbujanja tiskovnega pluralizma nujno vodi v oligopolističen sistem tiska, lahko vzamemo Veliko Britanijo, kjer imajo štiri podjetniške skupine v lasti 90 odstotkov celotne naklade dnevnikov (Meech, 1990). V majhnih državah lahko tak tržni »avtomatizem« kaj hitro pripelje v monopoliziran paternalistično-komercialni sistem, v katerem ni prostora za interese in mnenja družbenih manjšin katerekoli vrste (narodnostnih, socialnih, političnih, kulturnih). Preprosto povedano gre za to, da imajo lahko istovrstni in/ali enako organizirani mediji v različnih okoljih različne funkcije in učinke prav zaradi razlike v družbenem kontekstu oz. okolju, in obratno. Na velikih nacionalnih trgih z desetmilijonskimi publikami ima podjetniška logika gotovo povsem drugačne kulturne in politične (pa tudi ekonomske) učinke kot v državah z nekaj sto tisoči bralcev, poslušalcev in gledalcev.

Komuniciranje kot pravica in moč

Teze slovenskega zakona – sicer bolj sramežljivo kot dosedanji zakon – ohranjajo pravico državljanov do objave mnenja in odgovora, a hkrati vključujejo alternativni predlog, da se »črtajo določbe, ki se nanašajo na objavo mnenj«. Kot piše v predlogu za izdajo zakona, naj bi argument za alternativni predlog prišel iz samega Društva novinarjev Slovenije, ki »ocenjuje, da je ta pravica državljana pomenila velik civilizacijski dosežek v pogojih enostrankarskega sistema in monolitnega informacijskega prostora, v pluralni družbi in na razvitem trgu informacij pa je takšna pravica oziroma dolžnost javnih glasil anahronizem; glasila bodo namreč za javnost pomembna mnenja prisiljena objavljati predvsem zaradi pritiska konkurence.«

Če tako stališče primerjamo na primer s Traberjevo koncepcijo »družbenih revolucij« in vlogo komuniciranja v njih zlahka prepoznamo anahronistična videanja demokracije. Četudi je bila pravica do objave mnenja prvič uzakonjena v Jugoslaviji, to še zdaleč ne pomeni, da je naš izum in da sodi v arzenal »monolitnega informacijskega prostora«. Prav nasprotno: Kot ugotavlja Traber (1991), je pravica komuniciranja rasla iz velikih revolucij v zadnjih dveh stoletjih: ameriške, francoske, mehiške, ruske in osvobodilnih revolucij 20. stoletja. Ideja pravice komuniciranja kot temeljne komunikacijske pravice in merila demokratičnosti komunikacijskega sistema se je rodila v Zahodni Evropi v obdobju, ko je vse hujša monopolizacija medijev začela ogrožati temeljne pravice državljanov. Raymond Williams je pred tremi desetletji zapisal (Williams, 1962: 134), da ne more biti demokratične

kulture brez pravice vsakega posameznika (ker naj bi bili pač vsi posamezniki polnopravni člani družbe), da javno objavlja svoja mnenja. Ker je demokracija odvisna od aktivnega sodelovanja vseh državljanov, mora to hkrati biti družbena potreba, ne le individualna pravica. Po Williamsovem prepričanju je mogoče to pravico udejaniti le v javnem sistemu medijev v polnem pomenu besede, torej ne v javnem monopolu; da bi to lahko dosegli, je treba ustvariti nove institucije in predvsem paziti, da bi ne bila le krinka paternalističnega ali celo avtoritarnega sistema.

Da »svobodna konkurenca« prinese na trg vsa »pomembna mnenja«, je danes (v obdobju vse hujše monopolizacije) seveda velika naivnost ali pa sprenevedanje. V zgodnjem razvoju množičnih medijev v obdobju liberalnega kapitalizma je bil tak sistem sicer res kar dober približek svobodi novinarstva in tiska. Danes taka svoboda pomeni predvsem to, da lahko vsakdo pove vse, kar hoče, pod pogojem, da bo donosno – da bo zanimivo za dovolj široko publiko, kar zagotavlja dovolj veliko naklado oz. gledanost/poslušanost programov in predvsem dovolj veliko zanimanje oglaševalcev. Vsakovrstne manjšine v družbi bodo zato obsojene na molk, saj bi njihovi interesi in mnenja, ker bi bili v nasprotju z večinskimi, utegnili zmanjševati naklado oz. gledanost programov in s tem znižati ceno oglasnega prostora in časa. Merilo »pomembnosti mnenja« v tržni konkurenci je torej komercialna uspešnost.

Pred dvema desetletjema je Jean D'Arcy ideje o nujnosti pozitivnega preseganja klasične meščanske svobode tiska povzel s pojmom »pravica komuniciranja«:

»Pravici poslušati in biti slišan, informirati in biti informiran tvorita skupaj bistveni razsežnosti 'pravice komuniciranja'. . . Udejanitev 'pravice komuniciranja' je zaželeni cilj za demokratično družbo, tako da lahko vsak posameznik ve, da je upravičen do tega, da je informiran in slišan, ne glede na to, kje živi ali dela ali potuje v svoji deželi« (Fisher, 1981: 15).

Odtlej, torej že celi dve desetletji, je pravica komuniciranja, ki bistveno presega klasično svobodo tiska, v jedru mednarodnih razprav o demokratizaciji komuniciranja. V bistvu gre seveda za pravico, ki naj bi pomagala vrniti medije tja, od koder dejansko izvirajo – v civilno družbo, državljanom kot aktivnim udeležencem komuniciranja in ne zgolj potrošnikom. Seveda je res, kot npr. ugotavlja Fisher (1981), da pravica komuniciranja s pravico do objave mnenja, ki ima v njej osrednje mesto, ne v mednarodnih dokumentih ne v nacionalnih zakonodajah ni pravno sankcionirana (z izjemo »stare« Jugoslavije in tudi še veljavnega slovenskega zakona!). Poglavitni razlog za to je seveda v tem, da taka pravica ni ne v interesu kapitala ne v interesu države (in pri nas, kot je videti, tudi ne v interesu novinarjev) – je »samo« v interesu civilne družbe. Kajpak se lahko zgodi, da bo slovenski parlament prisluhnil »argumentu« novinarjev, da gre za staro šaro iz zakladnice enoumja. Kar zadeva novinarjev, pozabljajo, da bodo imeli v odnosu do bodočih lastnikov (pa naj bodo zasebniki ali država) samo toliko pravic s področja svobodnega ustvarjanja, kolikor jih bo imel vsak državljan – tako kot je bilo doslej in kot je povsod. Usoda novinarjev je pač, da kot novinarji nimajo privilegijev – privilegije lahko imajo le kot lastniki ali kot državni uradniki. In zato so njihove specifične pravice po meri državljanov, ne pa lastnikov ali državnih uradnikov.

Moč novinarjev torej ni moč na način kapitala ali države, pač pa *komunikacijska moč*, ki jo Andrén (1991) opredeljuje kot moč, ki temelji 1., na zavestno razvitih lastnih mnenjih in stališčih, 2., videnju, kako ta mnenja in stališča ustrezno izraziti, 3., dostopu do medijev, prek katerih jih je mogoče izraziti, 4., doseganju širšega ali ožjega občinstva in 5., dejanskemu vplivanju na mnenja, stališča in

vedenje drugih državljanov. Popolnoma jasno je, da lahko državljani (in posebej novinarji) dosegajo zadostno stopnjo komunikacijske moči samo ob določenih predpostavkah, ki ne zadevajo zgolj njihove svobode, ampak tudi enakost; zato je ne gre za svobodo komuniciranja, ampak *pravico do komuniciranja*. V podobnem pomenu govori MacBridova komisija v svojem zaključnem poročilu o *pravici do posredovanja (resnice)*: »Posredovati drugim resnico, kot jo vidi (posameznik) sam o svojih življenjskih razmerah, aspiracijah, potrebah in stiskah. Kadarkoli je (posameznik) utišán z ustrahovanjem ali kaznovanjem ali pa mu je *onemogočen dostop do komunikacijskih kanalov* (podčrtal S.S.), je ta pravica kršena« (MacBride, 1980). Vsaj v treh (izmed petih) Andrénovih razsežnosti je ta pravica uresničljiva le, če jo zagotavlja oz. varuje pravna država s tem, da *omogoča* samoizobraževanje, institucionalno (šolanje) in dostop do medijev.

Komunikacijske pravice državljanov in novinarjev

Pravice lastnikov in ustanoviteljev glasil (in še posebej države) ter pravice državljanov nedvomno neposredno zadevajo pravice samih novinarjev, ki jim teze zakona ne namenjajo skoraj nikakršne pozornosti. Če zanemarimo splošna temeljna načela ter dve tezi o »novinarski zbornici«, ki naj bi se alternativno črtali, najdemo novinarje samo v tezi, ki govori o dostopu do virov informacij, ter v dveh tezah, ki govorita o imenovanju urednikov in odgovornega urednika. Seveda je res, da gre za zakon o javnih glasilih, ampak nič manj ni res, da so duša in srce javnih glasil – novinarji. Po tezah novega slovenskega zakona o javnih glasilih imajo novinarji naslednje pravice:

- dajejo soglasje k imenovanju odgovornega urednika, *če z zakonom ni drugače določeno* (v zakonu o RTV Slovenija že je drugače določeno!);
- dajejo *mnenje* k imenovanju urednikov (imenuje jih odgovorni urednik, mnenje novinarskega kolektiva pa ga v ničemer ne obvezuje);
- lahko zahtevajo sodno varstvo pravice do informacije, če jim jo vir neutemeljeno odreče (kar seveda ne more biti nikakršna posebna pravica novinarja, ampak pravica vsakega državljana).

Novinarji imajo po tezah zakona približno toliko pravic, kot ima država odgovornosti: nič. Postavlja se kajpak vprašanje, ali zakon lahko (če hoče) prispeva k razcvetu medijev in novinarstva. Pri tem je treba *razlikovati med zakonsko zagotovljenimi možnostmi svobodnega opravljanja novinarskega poklica in upravljanjem komunikacijskih organizacij*. Svoboda novinarskega poklica oz. poklicna avtonomija ni bila nikoli utemeljena v lastnini (privatni, državni ali združni). To bi bilo enako, kot če bi zahtevali, da morajo biti sodniki lastniki sodišč ali zdravniki lastniki bolnišnic, da bi imeli zagotovljeno poklicno svobodo. V mednarodni primerjalni raziskavi v 22 državah sva s kolegom Sparksom (Splichal, Sparks, 1991) nasprotno ugotovila, da novinarji povsod vidijo največjo nevarnost svobodi novinarskega ustvarjanja v obliki lastnine, ki je dominantna v danem okolju. V razvitih kapitalističnih državah je to privatna lastnina medijev, v nekdanjih socialističnih državah in v tretjem svetu je to državna lastnina. Če novinarji postanejo lastniki »svojega« medija, s tem problem v ničemer ni rešen če se začno obnašati kot pravi lastniki, tj. poskušajo maksimirati dobiček. Svoboda novinarstva (in sploh vseh profesij) je, nasprotno, utemeljena v dejstvu, da gre za dejavnost, ki je neke vrste splošno dobro, namenjeno vsem državljanom.

Svoboda novinarskega ustvarjanja je resnično lahko zagotovljena samo s tem, da je novinarstvo osvobojeno principov maksimiranja dobička (interes kapitala) in maksimiranja moči (interes države). Tako svobodo novinarjem lahko zagotavlja edino tisti strukturni del globalne družbe, ki sam ni podrejen nobenemu od teh principov – to pa je civilna družba, ki obstaja zunaj neposrednega nadzora države in katere življenje, čeprav poleg zasebne sfere, kulturnih dejavnosti in političnih interakcij vključuje tudi ekonomsko dejavnost, ni podrejeno profitniškimi interesom. V opredeljevanju oz. razumevanju civilne družbe je sicer prav ekonomska dejavnost najbolj protislovna, po eni strani zaradi »industrijske hibridizacije« oz. dotoka zasebnega kapitala v državna podjetja ter zaradi vzajemne odvisnosti in prepletanja funkcij podjetij v obeh sektorjih, po drugi strani pa zaradi povečevanja politične moči kapitala. Realna rešitev za novinarski poklic je v bistvu v tem, da se vpiv obeh (tj. države in kapitala) omeji in medsebojno uravnoteži, hkrati pa poveča neposreden vpliv »avtohtone« civilne družbe, ki je osvobodena tako interesa po moči kot interesa po profitu – bodisi prek organov upravljanja in posvetovalnih teles pri posameznih glasilih, bodisi prek *nacionalnega komunikacijskega sveta*.

Da je tak »varovalni mehanizem« za novinarstvo nadvse potreben, ne dokazujejo le problematične teze zakona, s katerimi se povečuje vloga države, ampak tudi praktični pritiski na novinarje kar sredi parlamenta (npr. nedavna grožnja z odvzemom akreditiva novinarki Dela), po drugi strani pa tudi podobne institucije (zlasti v majhnih državah) v Zahodni Evropi, npr. nacionalni komite za medije na Danskem, ki ga oblikujejo lastniki medijev in novinarji, danska državna agencija za nadzor nad tiskom, ki intervenira zoper poskuse monopolizacije (Minke, 1990), ali švedski tiskovni svet, ki ga sestavljajo lastniki, medijski delavci, predstavniki pravnškega združenja in države (Olssen, 1990). Ne nazadnje tiskovni svet, ki ga sestavljajo predstavniki urednikov, novinarjev, lastnikov in javnosti (»laikov«), poznajo v Veliki Britaniji še izza druge svetovne vojne (Williams, 1962: 153). Po Williamsovi oceni je prav ta svet napravil »mного dobrega« za svobodo tiska v okoliščinah, ko je bil (in je še) tisk organiziran v celoti na podjetniških principih, čeprav je bil mnogokrat tudi brez moči zoper tiskovne mogotce. Ker nekateri pri nas v tej ideji vidijo poskus oživljanja nekdanjega tiskovnega sveta pri SZDL (ki je bil sicer v načelu istovrstna institucija), velja povzeti vsaj del Williamsove argumentacije, s katero utemeljuje nujnost obstoja in razširitve kompetenc tiskovnega sveta (Williams, 1962: 155):

»Bilo bi popolnoma napačno, ko bi imel tak svet avtoriteto nad uredniki; toda sedanje stanje, ko uredniki niso dolžni objaviti popravka, pa četudi je bilo pred Svetom dokazano, da je šlo za popačenje dejstev, je popolnoma neustrezno. Ni mogoče resno trditi, da bi bila obveznost objave popravka . . . ogrožanje svobode tiska, in gotovo je v interesu javnosti, da so taka popačenja popravljena.

Ker je zdaj pglavitna nevarnost za svobodo tiska dejstvo, da so lahko časopisi in revije ukinjeni brez opozorila, kar čez noč, bi bilo treba uzakoniti, da je vsak tak predlog za ukinitve sporočen tiskovnemu svetu, ki bi imel dolžnost preiskati vsa relevantna dejstva . . . in objaviti svoje izsledke . . .«

Mnoge evropske države poznajo še posebej institucijo *ombudsmana* (»komisijo za pritožbe zoper medije«), ki je dolžna raziskati pritožbe državljanov glede neprimernega ravnanja medijev, njene odločitve pa morajo biti javno objavljene po radiu, televiziji in v tisku. Seveda je res, da je institucija *ombudsmana* (oziroma podobnih institucij v različnih državah) prej rezultat prizadevanj za varstvo potrošnikov, kot pa prizadevanj za povrnitev medijev javnosti. V celoti torej »nadzorovana deregulacija« dopušča privatizacijo in komercializacijo dela nacionalnega

medijskega sistema (zlasti časopisov, kabelskih sistemov in lokalnih postaj), vendar pa le do tiste točke, ki bi po splošni presoji že lahko ogrozila položaj medijev kot »četrtga stanu« oz. varuha parlamentarne demokracije.

O tovrstnem varovanju komunikacijskih pravic državljanov ter integritete novinarjev in novinarskega poklica (tj. njihove avtonomije v odnosu do države in kapitala) ni v tezah zakona niti besede. Zato pa je v njem – kot sicer v današnji politiki – toliko več naklonjenosti privatizaciji (tudi) medijev. Ta naklonjenost je le navidezno v protislovju s prizadevanji za poddržavljenje radiotelevizije, o čemer bo govor v nadaljevanju. Je pa nenavadna, ker ne prepozna sistemskih omejitev.

Država brez odgovornosti?

Pri nas tako težko pričakovana privatizacija pozna tudi v »zglednih« tržnih ekonomijah meje, ki jih postavljata demokratična družba (in država) v tistih dejavnostih, ki so za obstoj demokracije ključnega pomena. In (politični) dnevni tisk nedvomno sodi mednje. Tako kot pred sto petdesetimi leti tudi še danes velja (na etični ravni), da je prva svoboda tiska (danes bi rekli komuniciranja) v tem, da ni podjetje. Pri nas dokaj običajne predstave o tisku kot čisti profitni dejavnosti v vseh kapitalističnih družbah so preprosto zmotne. Zlasti v državah z majhnim številom prebivalstva – in med take izrazito sodi Slovenija – bi »divji lov« kapitala napravil nepopravljivo škodo (spomnimo se nedavnih polemik v sosednji Italiji) tisku kot instrumentu politične javnosti. Razmišljanja, ki celotno problematiko medijev reducirajo na vprašanje lastništva, ki naj bi bilo bodisi državno bodisi zasebno, in ki medije obravnavajo kot »navadna« podjetja, so sicer res kratkovidna, pa zato nič manj nevarna, če uživajo podporo oblasti.

Vendar pri omejevanju »tržne svobode« medijev v zahodnih demokracijah ne gre samo za etično vprašanje ali »dobrotljivost« države do civilne družbe, ampak za sistemsko nujnost. Kot ugotavlja Agnes Heller (1988: 138), sodobni demokratični sistemi, ki temeljijo na civilnih svoboščinah, pluralizmu, pogodbenem sistemu in predstavniskem principu – na prvi pogled paradoksalno – ne odkrivajo »ničesar iz ekonomske strukture družbe, njenih pogodbenih odnosov in s tem njenih odnosov moči. Samo zaradi tega formalna demokracija lahko koeksistira s kapitalistično družbo.« Če bi namreč ekonomska struktura družbe postala *politično* transparentna, bi se pokazalo, da večina prebivalstva ne more udejaniti temeljne pravice do lastnine produkcijskih sredstev, in ker ekonomska moč v dobršni meri nadzoruje politično moč oz. vpliva nanjo, so tisti, ki nimajo ekonomske moči (= nelastniki), deprivilegirani tudi v politični sferi. Protislovje je mogoče razrešiti le z odpravo centralizirane ekonomske moči v rokah maloštevilnih lastnikov, »vključno z njenim privilegiranim položajem nad množičnimi mediji in izobraževalnimi sistemi« (Heller, 1988: 140), kar je seveda blizu utopije. Toda, da bi demokratičen sistem kot tak sploh lahko deloval, mora država skrbeti, da tudi mejna področja med politično in ekonomsko sfero – in množični mediji so njihov eminentni predstavnik – ne postanejo v celoti podrejeni dominantni ekonomski strukturi. Jasno je, da to v večji meri velja za televizijo, v manjši za radio in najmanjši za tisk – pač glede na *vrednost* produkcijskih sredstev.

Umetnost spodbujanja oz. varovanja pluralizma medijev kajpak ni le v taki ali drugačni finančni podpori države medijem z relativno maloštevilno publiko, ki ne zagotavlja ekonomičnega poslovanja, tako kot tudi nezanimanje mednarodnega

kapitala ni le posledica relativne majhnosti nacionalnih trgov (končno so skoraj vsi nacionalni trgi v Evropi dokaj majhni v primerjavi z ZDA ali Japonsko). Temeljna predpostavka pluralizacije je, da vsi mediji (tudi ne vsi časopisi) niso organizirani kot podjetja, katerih izključni smoter je ustvariti profit. »Skrivnosti« pluralizma sta zlasti dve: prva so neprofitni privatni mediji, druga pa načelo, da ima vsak delničar v podjetniško organiziranih medijih (še posebej časopisih, ker je tu stopnja privatizacije najvišja) ne glede na velikost vloženega kapitala v upravnem odboru samo en glas. Apetiti kapitala, še posebej tujega, so zato na področju medijev bistveno manjši kot v siceršnji ekonomiji. Vloga parlamenta in države pri tem ni zvedena na normativno (zakonodajno) raven, ampak vključuje tudi strategijo komunikacijskega razvoja, v kateri zavzema osrednje mesto delitev medijske sfere na privatne, državne in skupnostne (neprofitne) medije skupin v civilni družbi.

Kajpak ta razmislek ne velja le za tisk in elektronske medije, ampak tudi za mnoge druge dejavnosti, ki so se v nekdanjih socialističnih državah znašle na prepihu privatizacije – od kulture do športa. Nedavno izrečena kritična opozorila zahodnih opazovalcev vzhodnoevropskih eksperimentov – npr. na beograjskem FESTU, naj s popolnim razdržavljenjem in s privatizacijo ne uničimo filmske produkcije, ali predsednika MOK, naj ne uničimo športa, da o slovenskem kulturnem škandalu niti ne govorimo – so le bolj odmeven izraz misli, ki jo je pred časom zapisal Raboy (1989: 8): Medtem ko na Zahodu poglavitno nevarnost demokraciji vidijo v totalni moči privatnega kapitala in vseobsegajoči (in vseuničujoči) komercializaciji (kot je ugotovilo celo nemško zvezno ustavno sodišče leta 1986, poseben pomen radiotelevizije ne dovoljuje njenega podrejanja tržnim silam), na Vzhodu pojmujejo privatni kapital in komercializacijo kot temelj demokracije. Zahteve po vsesplošni privatizaciji (zavestno?) spregledujejo, da privatizacija pomeni tudi nazadovanje, ker proizvaja neenakost in posredno podpira močno državo (Rosanvallon, 1988: 200). Močne državne institucije v načelu torej niso v nasprotju z interesi privatnega kapitala; pogosto prej nasprotno, saj država (med drugim) predstavlja izredno pomemben del povpraševanja na trgu. Torej tudi ni naključje, da težnje po privatizaciji tiska spremljajo težnje po podržavljanju radiotelevizije; kot pravi Keane (1988: 11) sta »fetiš tržne konkurence med zasebnimi individui in nekritično verovanje v administrativno državo dejansko *komplementarni* perspektivi. Obe spodbujata fragmentacijo socialnih vezi civilne družbe.« Za spremembo lahko poiščemo ponazoritev nazadovanja, ki ga povzroča takšno zapostavljanje civilne družbe, zunaj medijske sfere. Novo demokratično družbo je prav gotovo mogoče kritizirati kot apologetsko, saj postaja izrazito *moška*, izključevanje žensk iz javnega (političnega) življenja pa je gotovo eden izmed temeljev konservativnih ideologij.

Sedanja razmišljanja slovenske vladajoče koalicije oz. vlade popolnoma zane-marjajo vprašanje, kako država lahko zagotavlja vsaj minimalne predpostavke za pluralizem in avtonomijo medijev ter novinarstva, za profesionalno in osebnostno integriteto novinarjev ter za varovanje avtonomije civilne družbe, ki je pač ni brez avtonomije medijev. Najkrajši odgovor na to vprašanje bi se lahko glasil: Z omejevanjem državne in lastniške moči ter s spodbujanjem komunikacijske moči državljanov in kakovostnega novinarstva ter medijske produkcije sploh. Od tega sedanje teze slovenskega zakona premorejo le neko vrsto protimonopolne klavzule v variantnem dodatku k 4. tezi ter omejitve tujih vlaganj na 49 odstotkov. Vprašanje demokratičnega značaja pluralizma pa se še posebej zastavlja ob novem zakonu o radiodifuziji in predvsem delitvi radijskih in TV frekvenc.

Ta vprašanja so za Slovenijo še posebej pomembna zaradi majhnosti komunikacijskega »trga« in omejene količine frekvenc, kar oboje takorekoč nujno sili v monopolizacijo (v državni ali privatni obliki). Mnoge majhne države v Evropi so se prav iz teh razlogov odločile spodbujati raznovrstnost in kakovost novinarske oz. medijske ponudbe prek nacionalnih skladov, ki se polnijo bodisi iz proračuna, bodisi iz davkov na reklame. Zlasti skandinavske države, pa tudi Nizozemska, so še vedno zgled aktivne tiskovne politike držav, katerih cilj je ohraniti čim višjo stopnjo pluralizma nacionalnega (dnevnega) tiska, ki je ob taki podpori lahko »rentabilen« tudi pri nakladi komaj tisoč izvodov. Najbolj učinkovita sta videti dva prijema: neposredne ali posredne državne subvencije dnevnikom ter redistribucija dohodka od reklam (davek na dohodek od reklam, ki ga država pretaka v za oglaševalce manj zanimive časopise – Muskens, 1990). S tako politiko je tem državam uspelo ohraniti izredno veliko število neodvisnih dnevnih časopisov. Švedska ima na primer kar trinajst dnevnikov na sto prebivalcev – osemkrat več kot Slovenija, večnacionalna Švica pa kar 24! (*L'information dans le monde*, 1989).

Nacionalni skladi, iz katerih se financirajo posamezne vrste programov ali posamezni časopisi (ali pa posamezni zahtevnejši, tudi novinarski projekti), ki so po splošni sodbi nacionalno pomembni oz. pomembni za sistem parlamentarne demokracije, predstavljajo ob »javnem nadzoru« nad javnimi (neprofitnimi) in privatnimi korporacijami poglavito spodbudo za neodvisne, kakovostne programe oz. časopise (podobno kot jo ima ali naj bi jo imela RTV naročnina za nacionalne radijske in TV programe). Podobni skladi obstajajo tudi za spodbujanje tehnološkega razvoja medijev. Nekaj takega smo v obdobju sisov poznali tudi pri nas (subvencioniranje sicer majhnega dela radijske in televizijske kulturniške produkcije iz sredstev kulturne skupnosti ter subvencioniranje dnevnikov in telekomunikacijske infrastrukture iz državnega proračuna), in prav gotovo bi bilo ta princip potrebno ohraniti, pa čeprav v drugačni obliki. Upravljalec takega sklada bi bil lahko že omenjeni nacionalni komunikacijski svet s predstavniki civilne družbe in medijev (novinarjev), vsekakor pa ne država, ker bi sicer še dodatno povečali njeno moč, namesto da bi jo omejili.

S tega vidika je nedavno vladno idejo o proračunskem »skladu za pluralizacijo tiska« v *načelu* vsekakor mogoče oceniti kot skladno z načeli demokratizacije komuniciranja, ne pa tudi v njeni praktični izvedbi; tu se kaže v močno problematični luči, saj pomeni prelivanje denarja davkoplačevalcev v strankarski tisk pod »nadzorom« države. Za polno svobodo javnega obveščanja, kot je zajamčena s prvo tezo zakona, načela o demokratičnosti in svobodi pač ne zadoščajo. Država bi morala prevzeti »posebno odgovornost« ne samo »do tiska, radia in televizije italijanske in madžarske narodnosti,« kot pravi prva teza, ampak do celotne medijske infrastrukture v Sloveniji – ne torej abstraktno posebno odgovornost, ampak splošno konkretno odgovornost zlasti za tehnološki razvoj.

Vzpostavitev neke vrste nacionalnega komunikacijskega sveta kot institucije civilne družbe in države (namesto državnega ministrstva za informiranje ali drugih državnih organov) bi nedvomno predstavljala pomemben korak v smeri demokratizacije komunikacijskega prostora na Slovenskem. Tak organ, v katerem bi imeli odločilno besedo predstavniki civilne družbe (npr. po zgledu upravnega odbora danske televizije, katerega člani ne smejo biti vključeni v stranke), bi bil še posebej pomemben pri odločanju o podeljevanju uporabnostnih dovoljenj za radijske in televizijske frekvence, saj bi se sicer zgodilo, da bosta »pogajalska« partnerja le podržavljena radiotelevizija in državna administracija, ki bosta lahko sklepala »kompromise« in tako nacionalni radioteleviziji zagotovila poljubno količino frek-

venc na račun zasebnih in skupnostnih postaj (komercialne in neprofitne postaje), torej na račun civilne družbe in kritične javnosti. Od obetane pluralizacije medijev bi tako ostalo bore malo, ob z demokratizacijo razumljivo povečanih komunikacijskih potreb pa bi se obseg komunikacijskih pravic realno zmanjšal.

LITERATURA:

- Ash, T. G. (1989) »Refolution: The Springtime of Two Nations,« *The New York Review of Books*, 15. 6., 3–10.
- Andrén, G. (1991) »A Concept of Freedom of Expression for Super-industrialized Societies,« v: S. Splichal in J. Wasko (ur.), *Communication and Democracy*. Norwood, N. J.: Ablex.
- L'information dans le monde* (1989). Pariz: Seuil.
- Meech, P. (1990) »The British Media: Structures in Transition,« *Innovation* 3, 2, 227–252.
- Minke, K. (1990) »Media Structures in Denmark,« *Innovation* 3, 2, 253–268.
- Muskens, G. (1990) »The Politics of Accommodation Revisited: Media and Media Policies in the Lowlands,« *Innovation* 3, 2, 287–308.
- Fuhr, E. W., Rudolf, W. in Wasserburg, K. (ur.) (1989) *Recht der neuen Medien*. Heidelberg.
- Fisher, D. (1981) *The Right to Communicate: A Status Report*. Pariz: Unesco.
- Heller, A. (1988) »On Formal Democracy,« v: Keane, J., ur., *Civil Society and the State. New European Perspectives*. London, New York: Verso.
- Keane, J. (1988) »Despotism and Democracy,« v: Keane, J., ur., *Civil Society and the State. New European Perspectives*. London, New York: Verso.
- MacBride, S. in sod. (1980) *Mnogo glasova, jedan svet*. Beograd: Tanjug.
- Olssen, T. (1990) »Sweden's Via Media,« *Innovation* 3, 2, 269–286.
- Raboy, M. (1989) »East-West Dialogue on Media and Democratization,« *The Democratic Communiqué* 8, 3, 7–8.
- Rosanvallon, P. (1988) »The Decline of Social Visibility,« v: Keane, J., ur., *Civil Society and the State. New European Perspectives*. London, New York: Verso.
- Splicha, S. (1990) »Self-management and the Media: Theory and Practice of media Socialization in Yugoslavia,« v: McCormack, T., ur., *Censorship and Libel: The Chilling Effect*. Greenwich, Conn., London: Jai Press.
- Splichal, S. (1985) »Razsežnosti svobode komuniciranja,« *Naši razgledi*, 25. 1. in 8. 2., 35–36 in 68–69.
- Splichal, S. in Sparks, C. (1991) *Journalists for the 21st Century*. Norwood, N. J.: Ablex.
- Traber, M. (1991) »Changes of Communication Needs and Rights in Social Revolutions,« v: S. Splichal in J. Wasko (ur.), *Communication and Democracy*. Norwood, N. J.: Ablex.
- Williams, R. (1962) *Communications*. Harmondsworth: Penguin.
- Wuggenig, U. in Giegler, H. (1990) »Media Structure in West Germany,« *Innovation* 3, 2, 321–360.

Pogledi na prihodnost Slovenije

Odločitve za samostojno in neodvisno Slovenijo

Po plebiscitarnem odločanju ob koncu 1990. leta je postalo jasno, kakšna je težnja prebivalcev Slovenije glede prihodnosti njihove republike. Tudi naši raziskovalni rezultati kažejo, da se večina Slovencev zavzema za samostojno Slovenijo. Opaznejši je delež odgovorov, da naj bo Slovenija v prihodnje samostojna država v okviru jugoslovanske konfederacije, le redki pa se odločajo za nespremenjeno sedanjo vključenost Slovenije v jugoslovansko federacijo. V letu dni so se stališča Slovencev močno spremenila. V lanskem prvem polletju so se prevladujoča stališča izrazito nagibala h konfederacijski povezavi Slovenije z drugimi republikami Jugoslavije. Dogajanja v drugem polletju 1990. leta in propagandna akcija pred plebiscitom pa so nagnila odločitve za Slovenijo kot samostojno državo od približno četrtnskih deležev v začetku leta do večinskih deležev ob koncu leta. V obdobju pred plebiscitom je postajalo očitno, da jugoslovanska ekonomska reforma ne bo uspela, grožnje JLA proti samostojnosti Slovenije so postajale ostrejšje, pa tudi volilni rezultati v Srbiji in Črni gori so kazali, da postajajo razlike v usmeritvah med vzhodnimi in zahodnimi političnimi sistemi v Jugoslaviji očitnejše.

Podatki iz raziskave so kazali na to, da se bo večina Slovencev na referendumu odločala za samostojno in neodvisno Slovenijo in da jih le 38% ve, da zahodne države v glavnem ne podpirajo prizadevanj Slovenije za njeno osamosvojitve, tretjina pa ima o tem pritrtilno mnenje, se pravi, da ima Slovenija njihovo podporo. O mednarodnih vidikih priznanja samostojne Slovenije anketiranci niso dovolj informirani, ali pa jih ne upoštevajo pri svojem odločanju, ker menijo, da bo do mednarodnega priznanja prišlo šele potem, ko bo plebiscitarne odločitve znotraj Jugoslavije uveljavila slovenska oblast.

Ob množični večinski odločitvi prebivalcev Slovenije za neodvisno in suvereno Slovenijo se zastavlja vprašanje o njihovem razumevanju samostojnosti Slovenije v povezavi z odcepitvijo od Jugoslavije. Večina tistih, ki se odloča za samostojnost Slovenije, se hkrati odloča tudi za njeno odcepitev od Jugoslavije. Vendar se deleži obeh stališč povsem ne prekrivajo. Deleži pritrtilnih stališč o odcepitvi od Jugoslavije (65%) so višji od deležev pritrtilnih stališč o neodvisni in samostojni Sloveniji (77%). Manjši del anketirancev (približno 11%) samostojnost in neodvisnost Slovenije ne razume kot njeno odcepitev od Jugoslavije. Povezava obeh pritrtilnih stališč, kakor tudi odklonilnih stališč, je izrazito poudarjena.¹

Težnje po samostojni Sloveniji in njeni odcepitvi od Jugoslavije so se v zadnjem obdobju močno povečale. V raziskavi ob koncu leta 1988 je na primer 47% anketirancev razmišljalo o smiselnosti razprav o odcepitvi Slovenije, in le 28% jih je menilo, da se bo Slovenija odcepila zaradi jugoslovanskih mednacionalnih politič-

* Dr. Peter Klinar, redni profesor sociologije na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani.

¹ - O metodi standardiziranega reziduala, glej C. Trampuž v TIP 3-4/91, str. 376.

- SJM 90/2.

nih konfliktov.² V raziskavi ob koncu 1989. leta so se povečali deleži stališč o smiselnosti razprave o samostojnosti Slovenije na 52%, deleži stališč o možnosti odcepitve Slovenije pa na 45%.³

Razlogi za odločitve anketirancev za samostojnost Slovenije so pretežno ekonomske narave. Menijo, da jim bo ekonomska samostojnost prinesla boljše ekonomske razmere, višji standard in razvojne perspektive, ko Slovenija ne bo več izkoriščana. Maloštevilni anketiranci omenjajo dosedanje trajne težave pri sodelovanju z drugimi republikami in pa pomen politične in kulturne avtonomije Slovenije. Tudi nasprotni razlogi so osredotočeni na ekonomske probleme, ki bi se mogli pojaviti ob osamosvojitvi Slovenije. Izraženi so dvomi v možnost gospodarskega preživetja Slovenije zaradi njene majhnosti, ekonomske povezanosti z Jugoslavijo. Omenjajo še zgodovinsko skupno povezanost Slovenije z Jugoslavijo, nevarnosti političnega in vojaškega ogrožanja Slovenije, njeno negotovo usodo po osamosvojitvi. Kratkoročno slovenska javnost ni evforična in se zaveda težav; po osamosvojitvi velikih sprememb še ne pričakuje. Deleži stališč o poslabšanju oz. izboljšanju razmer po osamosvojitvi so uravnoteženi, kratkoročna pričakovanja so realistična. Dolgoročna poblescitarna pričakovanja pa so izrazito optimistična. Večina anketiranih pričakuje, da se bodo razmere v naslednjih desetih letih izboljšale, kar je treba nenazadnje šteti za temeljni razlog za plebiscitarno odločanje o samostojnosti Slovenije.

Javno mnenje razkriva tudi žrtve ob osamosvojitvi Slovenije. Anketiranci so v pogledu lastnih žrtev za ostvaritev samostojnosti Slovenije realistični. Večina od njih se odloča za neskrajne žrtve: več in boljše so pripravljene delati in živeti bolj skromno z odpovedovanjem delu dohodka. Pripravljenost za skrajne žrtve je manjša: boriti se tudi z orožjem za samostojnost (20% odgovorov). Le malo pa jih je pripravljenih prenašati revščino, nezaposlenost, napetosti in negotovosti. Samostojnost Slovenije mora dolgoročno z boljšim delom pripeljati do socialno-ekonomskih dosežkov in to brez skrajnih naporov in žrtev. Brez teh dosežkov in takšnih načinov njihovega doseganja, cilji plebiscitarnih odločitev za samostojno Slovenijo ne bodo doseženi.⁴

Analiza variance pokaže, da se anketiranci, ki se odločajo za samostojno Slovenijo, nagibajo k pričakovanjem, da bo v samostojni Sloveniji v prihodnje več demokracije, osebne varnosti, možnosti za osebno napredovanje in materialnega blagostanja.⁵ Odločitve o samostojni Sloveniji težijo k celovitemu razvoju Slovenije, ki zadeva njen razvoj v socialno-ekonomskem in političnem smislu, vključno z možnostmi razvoja civilne družbe, povezanim z individualnimi razvojnimi možnostmi.⁶ Nespremenjene razmere v smislu vključenosti Slovenije v jugoslovansko federacijo pa po mnenju anketirancev ne zagotavljajo takšnega celovitega razvoja Slovenije.

Razumljive in logične so povezave stališč o prihodnosti Slovenije kot neodvisne in samostojne države s takšnimi predvidenimi odločitvami na plebiscitu. Kažejo se tudi izrazite povezave stališč o predvideni samostojnosti Slovenije in plebiscitarnimi odločitvami o njeni odcepitvi ter odločitvami o nepogajanjih z drugimi republikami glede konfederacijskih povezav. Zamisli o samostojni Sloveniji so poveza-

² Slovenski utrip, Javno mnenje 88–89, RI FSPN, Ljubljana 1989, str. 368, 369.

³ SJM 89.

⁴ SJM 90/2.

⁵ – O metodi analize variance, glej C. Trampuž, TiP 3–4/91, str. 380.

– SJM 90/2.

⁶ – V. Rus: Refolucija: med reformo in revolucijo, Nova revija 95/90, str. 445–448.

ne tudi s kratkoročnejšimi pričakovanji (nerealnimi) o izboljševanju razmer, odločno pa s pričakovanji o bistvenih dolgoročnejših izboljšavah družbenih razmer in s pripravljenostjo z delovnimi naporji in skromnejšim življenjem – prispevati k samostojnosti in neodvisnosti Slovenije. Stališča o prihodnji samostojnosti Slovenije se povezujejo tudi s skrajnimi žrtvami za dosego tega cilja – z bojem za samostojnost Slovenije.

Anketiranci se ne bojijo tega, da bi Slovenijo ob pridobitvi njene samostojnosti in neodvisnosti ogrozale sosednje države. Nizki so deleži tistih, ki predvidevajo ogrožanje s strani Avstrije, Italije in Madžarske (zgodovinsko asimilacijske dejavnosti, okupacije Slovenije s strani sosednjih nacij so pozabljene in kaže se velika stopnja zaupanja do teh sosednjih držav in do sprememb v njihovih političnih sistemih). Visoki pa so deleži stališč, ki izražajo nevarnost ogrožanja Slovenije v primeru njene samostojnosti s strani Srbije. Tako se kaže opazna povezanost stališč o samostojnosti Slovenije s stališči o njenem ogrožanju s strani Srbije. Stališča o samostojnosti Slovenije se povezujejo še s stališči o vračanju imigrantov iz Slovenije v njihove izvirne družbe, češ da ogrožajo zaposlitvene možnosti domačinov.⁷

Zveze med stališči kažejo, da anketiranci razmišljajo o samostojnosti Slovenije, povezano z njeno odcepitvijo. Zavedajo se, da gre za dolgoročni cilj, ki naj bi pripeljal do celovitejšega razvoja preko delovnih naporov, na katere so pripravljene. Pri procesih osamosvajanja Slovenije se bojijo njenega ogrožanja s strani Srbije. Hkrati občutki ogroženosti zaradi sedanjih razmer v Jugoslaviji spodbujajo odločitve o tem, da je izhod v prihodnji samostojni Sloveniji. Z odločitvami o samostojni Sloveniji se povezuje netoleranten odnos do imigrantov iz drugih republik, ki bivajo v Sloveniji.

Teoretsko zasnovo empirično ugotovljenih odločitev za samostojno Slovenijo najdemo v težnjah narodov in etničnih skupin za pridobitev njihove avtonomije in enakopravnosti. Avtonomijo si narodi pridobivajo z zagotovljeno nacionalno suverenostjo, ki predstavlja izhodišče za široko razvejane nadnacionalne integracije. Etnične skupine nenehno iščejo svoje politične okvire, ki jim zagotavljajo vsestranski razvoj, socialno varnost in možnosti avtonomnih odločitev o svoji prihodnosti. Težnje po samostojni Sloveniji je mogoče razumeti kot transformiranje slovenskega naroda, omejeno suverena v jugoslovanski federaciji, v državno tvorbo, v suvereno nacijo. Gre za proces razvoja od omejene nacionalne tvorbe v popolnejšo nacionalno tvorbo. Ta razvoj moremo še označiti za prehajanje etnonaroda, ki je razvil etnične značilnosti narodov od identitete, organizacije, do javne moči z narodnimi pravicami in omejeno avtonomijo, z elementi delne suverenosti, v državno nacijo, ki zagotavlja pridobitev popolnejše suverenosti in politične neodvisnosti.⁸

O odcepitvi Slovenije od Jugoslavije

Razglabljanja slovenskega javnega mnenja o samostojnosti Slovenije so povezana z njeno odcepitvijo od Jugoslavije. So pa deleži stališč o odcepitvi nižji od deležev stališč o samostojnosti Slovenije. Povezave stališč o odcepitvi s stališči

⁷ SJM 90/2.

⁸ – R. Jackson: *Ethnicity*, v: G. Sartori ed., *Social Science Concepts*, London, Sage 1989, str. 205–233.

– J. Gellner: *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Oxford 1984.

o kratkoročnem in dolgoročnem predvidenem izboljšanju razmer, kažejo na prepričanje anketirancev, da vključitev Slovenije v Jugoslavijo onemogoča razvoj Slovenije. Zveza stališč o odcepitvi Slovenije s stališči o pretrganju raznoterih stikov z jugoslovanskimi republikami odseva rigorozne odločitve glede prenehanja nekaterih stikov. To so razvojno problematične odločitve. Te povezave so poudarjene glede pretrganja stikov na področju vojske in zunanje politike – glede gospodarskih, kulturnih, znanstvenih, solidarnostnih stikov pa so manj izrazite. Hkrati beležimo tudi povezave stališč, ki nasprotujejo odcepitvi z vidika ohranitve raznoterih stikov z drugimi jugoslovanskimi republikami. Omenjene povezave kažejo, da ob večinskih stališčih za ohranjanje gospodarskih, kulturnih, znanstvenih, solidarnostnih stikov z drugimi republikami, kljub odcepitvi Slovenije, le manjši del anketirancev povezuje odcepitev s pretrganjem stikov z drugimi republikami.

Med anketiranci, ki so naklonjeni zamisli o odcepitvi Slovenije, so še druge povezave njihovih stališč, ki kažejo na rigoroznost pogledov te kategorije. Vidne so zveze stališč o odcepitvi s stališči o nesmiselnosti konfederacije med Hrvaško in Slovenijo in nasprotovanju dogovarjanja Slovenije po odcepitvi z drugimi republikami o sklenitvi konfederacijskih pogodb. Omenjene povezave stališč opozarjajo, da najdemo pri kategoriji, ki se zavzema za odcepitev Slovenije od Jugoslavije, tudi del anketirancev, ki rigorozno razmišljajo o pretrganju stikov z drugimi republikami po osamosvojitvi Slovenije. Ta razmišljanja štejemo za razvojno problematična. Izrazita povezanost stališč o osamosvojitvi s stališči o ogrožanju s strani Srbije po pridobitvi samostojnosti pa opozarjajo na to, da se anketiranci zavedajo negotovosti, ki utegne doleteti Slovenijo po njeni odcepitvi in pridobitvi samostojnosti.⁹

Konfederacijske povezave Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami

Deleži stališč o konfederacijskih povezavah samostojne Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami so pomembni. 62% anketirancev meni, da se naj Slovenija po odcepitvi pogaja z drugimi republikami o oblikovanju konfederacije, 22% pa jih temu nasprotuje. Deleži stališč, ki predlagajo konfederacijska pogajanja, so višji od deležev stališč, ki so prepričani, da je prihodnost slovenske države v konfederacijskih povezavah z drugimi jugoslovanskimi republikami (33%). Ob naraščanju teženj po samostojni Sloveniji in njeni odcepitvi od Jugoslavije se težnje h konfederacijski povezavi Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami zmanjšujejo.¹⁰

Večina vidi smiselnost konfederacijskih povezav med Slovenijo in Hrvaško v luči kulturne in civilizacijske blizkosti in nujnosti tesnejših povezav z eno od jugoslovanskih republik. Dvomi v te konfederacijske povezave pa temeljijo na problemih medsebojnega (ne)zaupanja in pa težko rešljivih konfliktov med Srbi in Hrvati. Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da je zamisel o konfederacijskih povezavah Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami v javnosti prisotna in da jo kaže upoštevati pri izgrajevanju slovenske nacionalne države.

Med zavrnilnimi stališči o odcepitvi Slovenije in pritrilnimi stališči o konfederacijskih pogajanjih se kažejo povezave. Gre za anketirance, ki hočejo ohraniti povezave Slovenije z Jugoslavijo. Vidne so poudarjene povezave med deleži sta-

⁹ SJM 90/2.

¹⁰ SJM 90, SJM 90/2.

lišč, ki nasprotujejo konfederacijskim pogajanjem in pritrilnimi stališči o odcepitvi. Ti anketiranci, ki so za odcepitev, ne želijo konfederacijskih pogajanj. Anketiranci, ki so za samostojno in neodvisno Slovenijo, se z nadpovprečnimi deleži hkrati odločajo za to solucijo in proti prihodnjim konfederacijskim pogajanjem.

Anketiranci, ki pričakujejo v prihodnje od Slovenije konfederacijska pogajanja, se z nekoliko nadpovprečnimi pogledi nagibajo k povečanju demokracije, osebne svobode in varnosti, materialnega blagostanja in možnosti za osebno promocijo po osamosvojitvi Slovenije. Njihova pričakovanja so torej umirjeno optimistična. Najdemo povezave med stališči o sklepanju konfederacijske pogodbe z Hrvaško in optimističnimi stališči vsestranskega razvojnega pričakovanja, pa tudi zveze med stališči, ki nasprotujejo konfederaciji s Hrvaško in stališči o vsestranskih razvojnih pričakovanjih.

Izrazitejše povezave med stališči o prihodnji zamisli Slovenije, povezani v konfederaciji in stališči o plebiscitarnem glasovanju o konfederacijskih pogajanjih Slovenije po odcepitvi, kažejo na skladnost razmišljanja tistega dela anketirancev, ki so naklonjeni zamisli o konfederaciji. Te zveze so vidne tudi med stališči o prihodnjih konfederacijskih povezavah Slovenije s stališči o smiselnosti sklepanja konfederacijske pogodbe s Hrvaško. Zveze med stališči o prihodnjih konfederacijskih povezavah Slovenije s stališči o ohranjanju vojaških, zunanjepolitičnih, kulturnih, znanstvenih, solidarnostnih stikov, kaže na to, da so privrženci zamisli o konfederacijskih povezavah Slovenije naklonjeni ohranjanju vseh stikov Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami – vključno z vojaškimi in zunanjepolitičnimi – kar lahko označimo kot opazno odstopanje od povprečja mnenj vseh anketirancev. Iz drugih povezav lahko sklepamo, da pristaši zamisli o konfederacijski ureditvi Slovenije kratkoročno niso optimisti glede izboljšanja razmer, so pa bolj optimistično nastrojeni v pogledu morebitnega ogrožanja Slovenije po pridobitvi njene samostojnosti s strani drugih držav. S podpovprečnimi ocenami sijo tudi o ogrožanju Slovenije s strani Srbije. Podpovprečne so tudi njihove ocene, da bo prišlo do razhajanja Jugoslavije z nasilnimi konflikti. Pri konfederacijsko usmerjeni kategoriji še opažamo bolj poudarjena stališča o razvojno pomembnih povezovanjih Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami, čeprav so seveda njihova večinska stališča na ravni povprečja odgovorov usmerjena na povezovanje z zahodnimi razvitimi družbami. Stališča kategorije anketirancev, ki se zavzema za konfederacijsko ureditev Slovenije, so povezana s stališči, ki se plebiscitarno odločajo za samostojno in neodvisno Slovenijo, ne pa za njeno odcepitev od Jugoslavije in obratno. Iz povezav stališč konfederacijsko usmerjenih anketirancev še razberemo njihovo večjo naklonjenost do sprejema trajnejših imigrantov iz drugih okolij Jugoslavije, ki bivajo v Sloveniji. Pritrdilna stališča o sklenitvi konfederacijske pogodbe s Hrvati so povezana s stališči o kratkoročnejših in dolgoročnejših izboljšavah življenjskih razmer po osamosvojitvi Slovenije.

Sklenemo lahko z ugotovitvami, da so stališča naklonjena konfederacijskim povezavam Slovenije z drugimi republikami, še posebej s Hrvaško, zasnovana na umirjenem celovitem razvojnem optimizmu in na nujnosti ohranjanja vseh stikov z jugoslovanskimi republikami, kar naj bi omejilo možnosti ogrožanja Slovenije s strani drugih držav po pridobitvi njene samostojnosti in omejilo izbruhe nasilnih konfliktov v dogajanjih ob prestrukturiranju Jugoslavije. Konfederaciji naklonjena stališča vidijo razvojno koristnost od povezav Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami. So za samostojno Slovenijo, vendar ne za njeno popolnejšo združitve od Jugoslavije. Konfederacijsko zavzeti anketiranci so naklonjeni sprejemu

trajnih imigrantov v Slovenijo. Konfederacijska pogodba s Hrvaško bi po mnenju dela anketirancev po osamosvojitvi Slovenije prispevala k izboljšanju življenjskih razmer.¹¹

Načini razhajanja Jugoslavije

Anketiranci se zavedajo tega, da procesi prestrukturiranja Jugoslavije z osamosvajanjem in odcepitvijo Slovenije ne bodo enostavni. Več kot polovica jih sodi, da bodo ti procesi potekali prek hudih, vendar ne nasilnih konfliktov, in le 20% jih je bolj optimističnih, ker menijo, da bo razhajanje jugoslovanskih narodov potekalo na miren, sporazumen in demokratičen način. Nizek je delež povsem črnogledih, ki menijo, da bo Jugoslavija razpadla v nasilnih spopadih in državljanski vojni. Odgovori na vprašanje o obstoju realnih možnosti, da bi v zaostreni krizi JLA prevzela oblast, so uravnoteženi. Z enakimi deleži anketiranci pritrjujejo tej verjetnosti, kot jo tudi odklanjajo. Sodbe o nevarnosti nenasilnih in nasilnih konfliktov ob razhajanju Jugoslavije so povezane s stališči o ogroženosti Slovenije po njeni osamosvojitvi s strani Srbije in pa seveda s stališči o verjetnosti prevzema oblasti JLA zaradi zaostrenih kriznih razmer v Jugoslaviji. Povezava stališč o navezavi stikov Slovenije z zahodnimi državami, pomembnimi za njen razvoj, s stališči o nevarnostih ogrožanja Slovenije po osamosvojitvi s strani Srbije kaže, da je utrjeno prepričanje o tem, da Sloveniji ne preti nevarnost s strani zahoda, vidi pa potencialne grožnje z vzhoda Jugoslavije.¹²

Sedanje razmere v Jugoslaviji, kjer se odvijajo procesi njenega prestrukturiranja, razhajanja, brez spoštovanja nekih dogovorjenih pravil, upravičeno vzbujajo skrb o nadaljevanju ostrih konfliktov v prihodnosti, ki utegnejo pripeljati celo do vojaškega puča in se nadaljevati po osamosvojitvi Slovenije z njenim ogrožanjem s strani Srbije.

Povezave samostojne Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami

Večina slovenske javnosti se odloča za samostojnost in neodvisnost Slovenije, opazen pa je tudi delež tistih, ki razmišljajo o konfederacijskih povezavah z drugimi jugoslovanskimi republikami, kot smo že omenili. Ob teh odločitvah se nakazujejo tudi možna področja povezave in hkrati področja, ki naj bi bila v suvereni pristojnosti Slovenije, kar pomeni pretrganje dosedanjih razmerij z Jugoslavijo. Z izrazitimi večinskimi deleži (dokaj enakimi) se anketiranci odločajo za ohranjanje stikov z drugimi deli Jugoslavije na področjih znanstveno raziskovalnih dejavnosti, solidarnostne pomoči in gospodarstva. Večinski so tudi predlogi o sodelovanju na področju kulture in znanosti. Ti predlogi so razumljivi in kažejo na potrebo po ohranjanju pomembnih ekonomskih, znanstvenih in kulturnih stikov, ki so se vendarle dolgo časa uveljavljali z različno uspešnostjo in ki predstavljajo nujna izhodišča za sodobne širše integracijske procese. V Sloveniji je prisotno zavedanje o tem, da pomembnih stikov z jugoslovanskim družbenim prostorom ni koristno s procesi političnega državnega osamosvajanja Slovenije pretrgati, da graditev samostojne nacionalne državnosti ne pomeni »odhajanja« iz družbenega prostora,

¹¹ SJM 90/2.

¹² SJM 90/2.

v katerem delujejo raznotere tradicionalne vezi in ki je hkrati geografski prostor bližnjih sosedov. Javno mnenje izraža pomisleke glede partikularizma in provincializma, ki bi se jima bilo treba izogniti, tudi z ohranjanjem prej navedenih jugoslovanskih stikov ob procesih osamosvajanja Slovenije. Zanimiva so večinska stališča o ohranjanju solidarnostnih stikov ob nesrečah. Dolgoletno izražena stališča solidarnosti do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov – kljub najostrejšim političnim medrepubliškimi mednacionalnim konfliktom – niso zamrla.¹³

Več pa je stališč za pretrganje jugoslovanskih stikov na vojaškem področju (51% za pretrganje in 30% za njihovo ohranjanje). Prav tako so neznatno prevladujoči deleži za ohranjanje stikov nad deleži za njihovo pretrganje na področju zunanje politike. Slovenska javnost se torej v bistvu odloča za samostojno Slovenijo, brez kakšnih povezav z drugimi jugoslovanskimi republikami na področju tipičnih državnih dejavnosti, ki sodijo v pristojnosti suverenih držav, kar je razumljivo še posebej glede na vrsto slabih izkušenj z JLA in njenimi grožnjami, naperjenimi proti procesom osamosvajanja Slovenije.

Ne presenečajo tudi poudarjene povezave stališč o samostojni Sloveniji in njeni odcepitvi od Jugoslavije s stališči o pretrganju stikov z drugimi republikami na področju vojske in zunanje politike ter manj poudarjene povezave s stališči o pretrganju stikov na drugih področjih. Po drugi strani pa se seveda povezujejo stališča, ki se ne strinjajo z odcepitvijo Slovenije od Jugoslavije s stališči o ohranjanju jugoslovanskih stikov tudi na področju vojske in zunanje politike. Kažejo se povezave med stališči o pogajanju Slovenije po odcepitvi z drugimi republikami o oblikovanju konfederacije, s stališči o ohranjanju vseh vrst stikov z drugimi jugoslovanskimi republikami. Mogoče je skleniti, da se odcepitvene težnje vežejo s predvidenimi zoženimi jugoslovanskimi stiki, težnje po konfederacijskih povezavah pa s pogledi o ohranjanju prihodnjih stikov z jugoslovanskimi republikami.¹⁴

Teoretično razlago empiričnih stališč o ohranjanju stikov samostojne Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami lahko najdemo v možnostih za razvijanje nadnacionalnih integracij, do katerih bi moglo priti po uveljavitvi nacionalne suverenosti. Sodobni družbeni razvoj odpira komunikacijske možnosti in možnosti raznoterih načinov sodelovanja med pripadniki različnih nacij in etničnih skupin. Govorimo o hkratnih procesih uveljavljanja posebnosti ter globalizacije. Majhni nacionalni sistemi lahko premostijo svojo količinsko majhnost z odpiranjem v širši družbeni prostor, kar predstavlja pot za razvoj majhnih nacionalnih sistemov in za nadomeščanje količinskih s kakovostnimi kriteriji. Suverene nacionalne države, povezane z mnogimi stiki z drugimi samostojnimi nacijami, še posebej z geografsko bližnjimi in tistimi, kjer obstoje že tradicionalne vezi, utegnejo v teh stikih nadomeščati nekdanja nasprotja in konflikte, ki so prevladovali v utesnenih federacijskih unitarnih okvirih, s procesi tekmovanja, konkurence in pluralističnih integracij. S tem tudi omejevanje partikularističnih nacionalizmov, pred katerimi niso imune družbe v zgodnjih obdobjih njihovega postsocialističnega razvoja.¹⁵

¹³ – P. Klinar: *Pogledi o narodu, nacionalnih odnosih in nacionalni politiki*, v: *Slovenski utrip – Javno mnenje 88/89*, RI FSPN, Ljubljana 1989, str. 62–64.

– *Slovenski utrip*, Javno mnenje 88/89, str. 367, 148.

¹⁴ *SJM 90/2*.

¹⁵ – *Tradicija, modernizem, postmodernizem*, Družboslovne razprave, Ljubljana 7/89.

– Z. Mlinar: *Na poti v informacijsko družbo*, TİP, 10/89, str. 1194–1214.

– T. Kozma: *Minority Conflicts and Educational Policy in Eastern Europe*, XII. World Congress of Sociology, Madrid 9–13 July 1990.

Iz stališč javnega mnenja je mogoče izluščiti nekatere predstave, kakšna naj bi bila samostojna slovenska država. Njene značilnosti bi bile: demokratična ureditev, z zagotovljenimi pravicami in svoboščinami na ravni zahodnoevropskih standardov. Slovenska javnost se ne odpoveduje soupravljanju v delovnih organizacijah in samoupravljanju v lokalnih in regionalnih skupnostih, pa tudi na nekatere oblike neposredne demokracije ne bi kazalo pozabiti. Država naj bi bila laična. Razvila naj bi svoje državne značilnosti, od lastne vojske do lastnega denarja, hkrati pa ohranila gospodarske, kulturne in znanstveno raziskovalne stike z drugimi jugoslovanskimi republikami. Odprta naj bi bila v svet in razvijala stike z drugimi zahodnimi evropskimi državami in ZDA, s sosednjimi državami in Slovenci po svetu. Slovenska država naj bi omogočila svojim državljanom ne le več demokracije in svobode, kot so je bili deležni doslej, marveč predvsem tudi več materialne blaginje in individualnih promocijskih možnosti.

To naj bi zagotavljal pluralističen sistem na področju idejnega, političnega in lastninskega pluralizma z močno vlogo države blaginje in njenimi učinkovitimi socialnimi dejavnostmi. Med značilnostmi slovenske države ne gre prezreti njenih humanih in naprednih nazorov v pogledu vloge vojske in v postopnem prehodu k njeni ukinitvi, pa v zvezi z odpravo smrtnih kazni, v odločanju staršev o rojstvu otrok, priznavanju zunajzakonske skupnosti ipd. Osebnе pravice in svoboščine državljanov pa bi bilo mogoče – po sodbah javnega mnenja – omejevati le v izjemnih primerih.¹⁶

Sklepne ugotovitve o stališčih kategorij anketirancev o prihodnosti Slovenije

1. Kar zadeva plebiscitarne odločitve anketirancev z različnimi delovnimi položaji (kvalifikacija, izobrazba, položaj na delovnem mestu) o samostojnosti Slovenije, njeni odcepitvi in sklepanju konfederalnih pogodb po pridobitvi samostojnosti z drugimi jugoslovanskimi republikami, ni med njimi kakšnih statistično pomembnejših razlik. Nekoliko nadpovprečni so deleži odgovorov kategorij anketirancev, ki nimajo vodilnih in vodstvenih položajev, ki sporočajo, da nasprotujejo odcepitvi Slovenije od Jugoslavije. Kategorije z višjimi delovnimi položaji pa bolj izrazito sporočajo, da naj se Slovenija po odcepitvi pogaja z drugimi republikami o oblikovanju konfederacije in da je prihodnost samostojne Slovenije v okviru jugoslovanske konfederacije. Skeptične pa so v pogledu konfederacije s Hrvaško.

2. Kategorije z višjimi delovnimi položaji so bolj črnoglede glede življenjskih razmer v Sloveniji po njeni odcepitvi v kratkoročni perspektivi.

3. Kar zadeva stike samostojne Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami, kategorije z višjimi delovnimi položaji z nadpovprečnimi deleži stališč omenjajo pretrganje vojaških in zunanjepolitičnih stikov, hkrati pa se te kategorije zavzemajo za ohranjanje drugih stikov (znanstvenih, kulturnih).

4. Stališča, da niso pripravljene na nikakršne žrtve v prid osamosvojitve Slovenije, se povezujejo z odgovori kategorij z nižjimi delovnimi položaji. Kategorije nekvalificiranih, kmetov, nezaposlenih poudarjajo, da niso pripravljene več in boljše delati in s tem prispevati k osamosvojitvi Slovenije. Izrazitejšo pripravlje-

¹⁶ – SJM 90/2.

– Samostojna Slovenija, Nova revija 95/90.

nost z delovnimi navori in skromnejšim življenjem prispevati k osamosvojitvi Slovenije izražajo kategorije z višjimi delovnimi položaji, ki pa spet poudarjeno ne kažejo pripravljenosti, da bi zaradi tega prenašale revščino, ali pa se borile z orožjem za samostojnost Slovenije.

5. Kategorija z višjimi delovnimi položaji pričakuje glede na nadpovprečne deleže odgovorov hude, vendar nenasilne konflikte ob razdruževanju Jugoslavije. Bolj optimistične so kategorije z nižjimi delovnimi položaji, ki se bolj izrazito odločajo za miren in sporazumen potek razhajanja med jugoslovanskimi narodi.

6. Kategorije z višjimi delovnimi položaji poudarjajo, da po samostojnosti Slovenije ni bojazni, da bi nas ogrožala katera druga država. Nadpovprečne deleže odgovorov, da bi utegnila Srbija ogrožati Slovenijo po njeni osamosvojitvi, pa omenjajo kategorije z nižjimi delovnimi položaji.

7. Slovenci so seveda bolj naklonjeni samostojnosti Slovenije in njeni odcepitvi kot Neslovenci, ki bivajo v Sloveniji, (med njimi so visoki deleži imigrantov). Slednji tem zamislim o prihodnosti Slovenije nasprotujejo z nadpovprečnimi deleži svojih stališč, osredotočajo pa se na konfederacijsko ureditev Jugoslavije in s podpovprečnimi deleži svojih stališč menijo, da bo osamosvojitve Slovenije pripeljala do izboljšanja razmer. Njihove sodbe poudarjajo ohranitev stikov Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami, vključno z vojaškimi in zunanje-političnimi stiki. Srbi, Črnogorci in deklarirani Jugoslovani najbolj izrazito poudarjajo, da je prihodnost Slovenije v okviru jugoslovanske federacije. Neslovenci poudarjajo, da niso pripravljeni na nikakršne žrtve v prid osamosvojitve Slovenije. Med njimi so le redki prepričani, da pretijo Sloveniji po osamosvojitvi grožnje s strani Srbije. Glede poteka razhajanja med jugoslovanskimi narodi pa so večji optimisti, saj izraziteje sodijo, da bo potekalo na miren, demokratičen in sporazumen način.

8. Starostne kategorije se v svojih stališčih, ki zadevajo odločanje o samostojnosti Slovenije, o njeni odcepitvi in sklepanju konfederacijskih pogodb, pomembnejše ne razlikujejo. Le kategorija mlajših anketirancev se z nadpovprečnimi odgovori odloča proti pogajanju Slovenije z drugimi republikami o oblikovanju konfederacije. Ne preseneča podatek, da se mlajši anketiranci izraziteje odločajo za prekinitev vojaških stikov samostojne Slovenije v jugoslovanskem prostoru, hkrati pa ta kategorija z nadpovprečnimi deleži svojih odgovorov meni, da preti samostojni Sloveniji ogrožanje s strani Srbije. Kategorije srednje starosti so bolj optimistične v primerjavi z drugimi starostnimi kategorijami, ko z nadpovprečnimi deleži sodijo, da bo do razhoda jugoslovanskih narodov prišlo na miren, sporazumen in demokratičen način.

9. Optimistična pričakovanja za prihodnji razvoj demokracije, osebnih svoboščin, promocijskih možnosti in materialnega blagostanja v prenovljeni osamosvojeni slovenski družbi potencirano izražajo kategorije mladih in kategorije z višjimi in srednjimi delovnimi položaji.¹⁷

10. Pristaši – prihodnji volivci različnih političnih strank, so glede odločitev o prihodnosti Slovenije kar opazno razdeljeni. Medtem ko pristaši strank vladajoče koalicije Demosa izrazito poudarjajo zamisel o prihodnji samostojni in neodvisni Sloveniji in njeni odcepitvi od Jugoslavije, pa pri ocenah pristašev LDS in SDP ugotavljamo povezave s stališči o prihodnji vključenosti samostojne Slovenije v jugoslovansko konfederacijo in o smiselnosti konfederacijske pogodbe s Hrvaško. Pristaši SDP so tisti, ki se z nekoliko nadpovprečnimi stališči ne strinjajo s samostojnostjo in neodvisnostjo Slovenije in s poudarjenimi nadpovprečnimi

¹⁷ SJM 90/2.

deleži izražajo svoje nestrinjanje z odcepitvijo Slovenije od Jugoslavije. Privrženci Demosovih strank so bolj optimistični (kratkoročno in dolgoročno) v pogledu izboljšanja življenjskih razmer po osamosvojitvi Slovenije, več skepticizma glede kratkoročnejše perspektive pa izražajo pristaši opozicijskih strank. Pristaši strank Demosa in LSD so nadpovprečno pripravljene na zmerne žrtve (delo, skromnejše življenje) v prid osamosvojitve Slovenije, niso pa pripravljene na skrajne žrtve (revščina, negotovost). Čeprav se večina pristašev Demosa ni pripravljena boriti z orožjem za samostojno Slovenijo, jih vendarle kar ena četrtnina izraža tudi pripravljenost na to največjo žrtev. Pristaši Demosa bolj omenjajo pretrganje vseh stikov samostojne Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami kot pristaši drugih strank, pri čemer pa se večina odloča za ohranitev gospodarskih, solidarnostnih, kulturnih, znanstvenih stikov. So pa pristaši Demosovih strank nasprotni ohranitvi vojaških, pa tudi zunanjepolitičnih stikov v jugoslovanskem prostoru. Za ohranitev vojaških stikov se z izrazito nadpovprečnimi deleži stališč zavzemajo pristaši SDP in SSS, kar velja tudi za zunanje politične stike. Pristaši Liberalne demokratične stranke izraziteje menijo, da Slovenije po pridobitvi samostojnosti ne ogroža nobena država, pristaši strank Demosa pa poudarjeno menijo, da utegne samostojno Slovenijo ogroziti Srbija.¹⁸

Sklepne ugotovitve

1. Zamisli o osamosvajanju Slovenije so v zadnjih nekaj letih v zavesti javnega mnenja hitro dozorevale. Gre za procese, ki povezujejo samostojnost z odcepitvijo. V času od začetka 1990. leta do konca tega leta so se zelo hitro spremenila prevladujoča stališča o vključitvi Slovenije v jugoslovansko konfederacijo, v prevladujoča stališča o njeni samostojnosti in neodvisnosti. Na spremembo teh stališč so bistveno vplivala dogajanja v Jugoslaviji, ki so povsem pokopala v slovenskem javnem mnenju zamisel o obstoju dosežane jugoslovanske federacije.

2. Razlogi odločanja za samostojno Slovenijo so pretežno ekonomske narave, v manjši meri pa so politične in kulturne narave. Razvojne rezultate osamosvojitve javnost pričakuje v daljšem roku, kratkoročno pa se zaveda težav, ki jih ti procesi prinašajo. Pričakovanja po osamosvojitvi Slovenije so velika; vsestranski razvoj: blagostanje, demokracije osebnih pravic in varnosti ter možnosti za osebno napredovanje. Za osamosvojitve Slovenije so njeni prebivalci pripravljene za ceno neekstremnih žrtev (boljše delo, skromno življenje). Večinsko izraženo javno mnenje pa se ne nagiba k temu, da bi se bili Slovenci pripravljene tudi za ceno najtežjih žrtev – nezaposlenosti, revščine, negotovosti ali oboroženega boja – pripravljene potegovati za cilje samostojnosti.

3. Bojazen, da bi bila Slovenija po osamosvojitvi ogrožena od sosednjih držav, je minimalno prisotna v zavesti slovenske javnosti, pač pa se izraža v nevarnosti ogrožanja s strani Srbije. Zamisli o samostojnosti Slovenije pa odsevajo tudi netoleranco do trajnih imigrantov iz drugih okolij Jugoslavije, kar kaže, da te zamisli niso imune pred nacionalističnimi primesmi.

4. Stališča o samostojnosti in odcepitvi Slovenije so povezana, vendar manjši del javnosti obeh procesov ne povezuje med seboj. Odcepitev Slovenije javnost povezuje z dolgoročnejšim celovitim razvojem Slovenije, pri tem pa se odloča manjši del javnosti tudi za pretrganje stikov z jugoslovanskimi republikami, kar

¹⁸ SJM 90/2.

lahko kritično označimo za skrajne in problematične odločitve. Razumljiva so poudarjena stališča o pretrganju vojaških in zunanje-političnih stikov z drugimi jugoslovanskimi republikami, neutemeljena pa so sicer manj poudarjena stališča o pretrganju kulturnih, gospodarskih, znanstvenih, solidarnostnih stikov z drugimi jugoslovanskimi republikami. Odcepitev Slovenije, ki je razumljena v tem skrajnem smislu, bi Slovenijo potisnila v težaven položaj, če bi opustila številne, v dolgotrajnem obdobju razvite stike v jugoslovanskem prostoru. V stališčih o odcepitvi Slovenije najdemo še druga skrajna stališča, npr. tista, ki po odcepitvi Slovenije nasprotujejo sklepanju konfederacijskih pogodb z drugimi republikami.

5. Slovensko javno mnenje še opozarja na možnost Slovenije, da se vključi v jugoslovansko konfederacijo, izraziteje pa opozarja na konfederacijska pogajanja z drugimi republikami po odcepitvi Slovenije od Jugoslavije. Tudi višji deleži stališč o samostojnosti Slovenije od deležev stališč o njeni odcepitvi govorijo za prisotnost zamisli o konfederaciji in o ohranitvi stikov v jugoslovanskem družbenem prostoru. Se pa seveda zamisli o konfederacijskih povezavah Slovenije zmanjšujejo, kolikor bolj naraščajo zamisli o njeni samostojnosti, povezani z odcepitvijo.

6. Javnost se zaveda, da bo razhod Jugoslavije konflikten proces in niso redki, ki se bojijo nasilnih konfliktov, vojaškega udara in nadaljevanja ogrožanja Slovenije po njeni osamosvojitvi s strani Srbije.

7. Prevladujoča stališča o samostojnosti Slovenije in njeni odcepitvi ne izključujejo ohranjanja stikov z drugimi jugoslovanskimi republikami na področjih gospodarstva, znanstveno raziskovalnih dejavnosti, solidarnostne pomoči in kulture. Slovenska javnost, ki izhaja od samostojnosti Slovenije, ni naklonjena ohranjanju jugoslovanskih stikov na vojaškem in zunanje-političnem področju. Te tipične državne dejavnosti naj bi ostale v pristojnosti suverene Slovenije. V stališčih o pretrganju vojaških jugoslovanskih stikov se kaže odnos javnosti do JLA, ki nasprotuje političnim spremembam v Sloveniji in procesom njenega osamosvajanja. Procesi osamosvajanja torej ne pomenijo pretrganje pomembnih stikov Slovenije z jugoslovanskim družbenim prostorom, s sosedi, ki so bili ustvarjeni po dolgotrajni tradiciji. Osamosvojitve Slovenije odpira nove možnosti za uveljavljanje raznoterih stikov z jugoslovanskimi republikami, zasnovanimi na preteklih pozitivnih izkušnjah in na novih temeljih.

8. Zamisli o samostojni slovenski nacionalni državi so progresivne. Ta naj bi sprejela evropske demokratične standarde s sklopi pravic ter svoboščin, si zagotovila suverenost in se hkrati povezovala s svetom ter ohranjala stike z jugoslovanskimi republikami. Njen razvoj naj bi pripeljal do države blaginje z razvitimi socialnimi dejavnostmi in humano usmerjenostjo.

9. Ob temeljnem pogledu na samostojno Slovenijo, odcepljeno od Jugoslavije, je hkrati v javnosti kar izrazito prisotna zamisel o njenem pogajanju z drugimi republikami, o sklenitvi konfederacijskih pogodb, še posebej s Hrvaško. Te odločitve se povezujejo z razvojnimi pričakovanji Slovenije in s težnjami po ohranitvi številnih stikov z jugoslovanskimi republikami, kar naj bi zmanjšalo možnosti ogrožanja Slovenije po njeni osamosvojitvi in omejilo izbruhe nasilnih konfliktov ob razhajanju Jugoslavije. Stališča o konfederacijskih povezavah Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami odsevajo odbojnost do popolnejše ločitve Slovenije od jugoslovanskega družbenega prostora.

10. Med odločitvami različnih socialnih kategorij o samostojnosti Slovenije, njeni odcepitvi in konfederacijskih povezavah, ni pomembnejših razlik. Kategorije z višjimi delovnimi položaji so bolj zavzete za konfederacijska pogajanja in za ohranjanje kulturnih in znanstvenih stikov z drugimi republikami, razen vojaških

in zunanjepolitičnih. Te kategorije so pripravljene na žrtve (ne pa na skrajne žrtve) za osamosvojitve Slovenije, ker se zavedajo kratkoročnejših težav po osamosvojitvi. Predvidevajo, da bo razhajanje Jugoslavije potekalo preko hudih konfliktov, manj pa se bojijo tega, da nas bo po osamosvojitvi ogrožala kakšna druga država (vključno s Srbijo). So pa te kategorije optimistično nastrojene glede prihodnjega vsestranskega razvoja osamosvojene Slovenije. Kategorije z nižjimi delovnimi položaji izstopajo s svojimi stališči glede nepripravljenosti na nikakršne žrtve v prid osamosvajanja Slovenije. Bolj optimistično pričakujejo načine razhajanja Jugoslavije, hkrati pa predvidevajo, da pretijo Sloveniji po njeni osamosvojitvi grožnje s strani Srbije.

11. Kategorija Neslovencev, ki živijo v Sloveniji, se po nekaterih svojih odločitvah prekriva s sodbami kategorije z nižjimi delovnimi položaji (nepripravljenost na žrtve ob osamosvajanju Slovenije, miren demokratičen način razhajanja jugoslovanskih narodov). Bistvena značilnost njihovih sodb pa je, da manj kot Slovenci soglašajo z zamisljo o samostojni Sloveniji, ker to ne bi pripeljalo do izboljšanja razmer. So odločeni za ohranitev vseh stikov z drugimi jugoslovanskimi narodi in ne zaznavajo nevarnosti ogrožanja samostojne Slovenije s strani Srbije.

12. Kategorije mladih z optimizmom pričakujejo vsestranski prihodnji razvoj v samostojni slovenski družbi, zaskrbljene pa so zaradi morebitnega ogrožanja Slovenije po njeni osamosvojitvi s strani Srbije. Manj so naklonjene konfederacijskim pogajanjem in si želijo pretrganje vojaških stikov v jugoslovanskem prostoru.

13. Zamisli o samostojni Sloveniji, odcepljeni od Jugoslavije so zasidrane predvsem pri pristaših političnih strank Demosa, ki so optimistično nastrojeni glede prihodnosti samostojne Slovenije, za kar so pripravljene tudi na žrtve. V primerjavi s pristaši drugih političnih strank so najmanj zavzeti za ohranjanje stikov samostojne Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami. Bojijo se, da bi samostojnost Slovenije utegnili ogrožati Srbija. Med pristaši opozicijskih strank se kaže več interesa za sklepanje konfederacijskih pogodb med samostojno Slovenijo in drugimi jugoslovanskimi republikami in za ohranjanje vseh stikov z njimi. Med njimi je več skepticizma glede prihodnosti samostojne Slovenije, med pristaši SDP pa je še posebej očitna navezanost na jugoslovanski družbeni prostor.

14. Kot sklepno ugotovitev lahko zapišemo, da je bil premik v slovenskem javnem mnenju od sprejemanja jugoslovanske federacije, preko konfederacije do samostojne Slovenije izredno hiter, pogojen z vedno hujšo in dolgotrajno krizo in z zmeraj bolj zaostrenimi mednacionalnimi konflikti, povezanimi z grožnjami prisilnih ukrepov. Te hitre spremembe v javnem mnenju so dalj časa zorele, bile pa so vzpodbujene z intenzivnimi in obsežnimi ideološkimi dejavnostmi pred plebiscitom. Cilj samostojne in odcepljene Slovenije je njen vsestranski (post)moderna razvoj, ki nalaga nacionalni državi mnoge zahteve, vključno s spodbudami za razvoj civilne družbe. Zahtevne, vsestranske razvojne cilje želi javnost doseči brez skrajnih žrtev; če se bodo ti cilji dosegali z ekstremnimi žrtvami, ali pa če spremembe ne bodo potekale v smeri vsestranskega razvoja, temeljni cilj procesov osamosvajanja Slovenije ne bo dosežen.

Procesi osamosvajanja Slovenije ne pomenijo pretrganja stikov z jugoslovanskimi republikami, marveč ohranjanje tistih tradicionalnih kulturnih, znanstvenih, solidarnostnih, gospodarskih stikov, ki so se izkazali kot koristni in hkrati kot razvijanje stikov na novih temeljih. Javnost opozarja politiko na konfederacijska pogajanja z drugimi republikami po osamosvojitvi Slovenije; zamisel o konfederaciji ni še povsem zavržena, to pa zaradi razvojnih pričakovanj, zmanjševanja možnosti ogrožanja Slovenije in omejevanja nasilnih konfliktov.

Sedanji čas osamosvajanja Slovenije prinaša tudi skrajne poglede slovenske javnosti, ki sicer niso prevladujoči, vendar obstaja nevarnost, da se razširijo. Gre za nacionalistična in šovinistična stališča, partikularistično zaprtost, provincionalizem majhnega družbenega prostora, predstave o nenehni ogroženosti, o poudarjeni negotovosti ipd. Opozoriti velja na socialno nezadovoljstvo kategorij z nižjimi socialnimi statusi, ki niso pripravljene na nikakršne žrtve pri osamosvajanju Slovenije in na stališča kategorij Neslovencev, ki z nenaklonjenostjo spremljajo procese osamosvajanja in odcepljanja Slovenije. Prisluhniti velja sodbam bolj izobraženih kategorij z višjimi delovnimi statusi o načinih in problemih osamosvajanja Slovenije. Optimistična razvojna pričakovanja mladih se tokrat ne bi smela spremeniti v razočaranja, ki so jih doslej doživljale mnoge generacije pred njimi.

Ljubljana, 15. februarja 1991

Argumentacija v pravu

(Od življenjskega primera do pravne odločitve)

Normativna konkretizacija namesto »uporabljanja prava«

Za ideologijo »uporabljanja prava« je pravno odločanje v konkretnih primerih prenos vsebine zakona na konkretni primer, prenos, ki deducira vsebino pravne odločitve iz prava kot dogmatično izoblikovanega sistema. Odločilno je prav to, da gre za sklepanje iz vsebinsko osamosvojenega in samozadostnega pravnega sistema. Sama pravnodogmatična obdelava zakona, razčlenitev njegove vsebine in na to pojmovno analizo oprti znanstveni sistem (npr. civilnega prava kot celote ali njegovih sestavnih delov) ponujajo pojmovno (normativno) preglednost in usmerjevalnost, ki se ji »uporabljanje prava« ne more izogniti. Celo več: šele na tej osnovi je mogoče doseči pojmovni okvir, v katerega umestimo pravno odločitev. V tem razsežju je pojmovna eksegeza nujna spremljevalka odločanja v konkretnih primerih. Njena vloga postane problematična in sprevržena šele tedaj, ko se »kult logičnega« osamosvoji in postanejo pravni pojmi, kot pronicljivo ugotavlja Wieacker, »neposredna resničnost«. ¹ Šibko mesto pojmovne jurisprudence potemtakem ni v njenem pojmovnem filigranstvu, marveč je preprosto v tem, da je kot pravna znanost odtujena družbeni, politični in moralni resničnosti prava. In v tem je tudi njena »ontološka ideološkost«, ko vzbuja vtis, kot da je pravna odločitev mehanična reprodukcija »pojmovne resničnosti«.

Usedline čistega »uporabljanja prava« so še vedno dejavne. Vzdržuje jih tista pravna dogmatika, ki se zapira v pojmovni labirint, ne da bi upoštevala normativno moč dejanskega, iz katere ti pojmi rastejo in se k njej produktivno vračajo. V tej zasnovi se ideologija »uporabljanja prava« ujema z ideologijo tistih političnih organov, ki si laste »ustvarjalnost« in pravodajni monopol. »Uporabnik prava« je v tem primeru le sredstvo in zvesti (nekritični) izvajalec, ki prenaša »pravo« z abstraktno-regulativne ravni v konkretna družbena razmerja; »uporabljanje prava« je tu zgolj pravnotehnično dejanje, zanj »uporabnik« na videz ne odgovarja in ga utemelji že s tem, da navede pravno določilo, ki ga je uporabil kot »vir« prava. K tej ideologiji težijo totalitarni politični sistemi, v katerih je dejanski nosilec »ustvarjalnosti« in »resnice« hierarhično najvišji politični (partijski) organ, za katerega je državna organizacija le sredstvo, preko katere uresničuje svojo politično voljo.

Za organe, ki »pravo« uporabljajo, to pomeni, da je njihova ustvarjalnost zožena zgolj na to, da ugotovijo, kateremu zakonskemu dejanskemu stanju s pravno posledico je treba podrediti življenjski primer. V družbeni resničnosti lahko

* Dr. Marijan Pavčnik, profesor za teorijo prava in države na Pravni fakulteti v Ljubljani.

Objavljeni prispevek je sklepno poglavje (za natis v »Teoriji in praksi« je nekoliko skrajšano) v knjigi »Argumentacija v pravu. Od življenjskega primera do pravne odločitve«, ki bo septembra 1991 izšla pri Cankarjevi založbi v Ljubljani. Večina nemških virov, na katere se monografija opira, mi je bila na voljo v času enoletnega študijskega bivanja (1986, 1990) na Inštitutu za pravno filozofijo in pravno informatiko Univerze v Münchnu. Na tem inštitutu sem bil kot štipendist Alexander von Humboldtove ustanove. Obema ustanovama se iskreno zahvaljujem za prijazno pomoč, ki sta mi jo nudili.

¹ Franz Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*,² Göttingen 1967, str. 433.

takšen sistem deluje le na »ideološki ravni«. Brž ko pa je tako, organ, ki »pravo« uporabljaja, ni več organ, ki pravo tudi soustvarja: njegova dejanska ustvarjalnost je skrita za »enopomensko« številko pravnega paragrafa, ki ga uporablja in na katerega se sklicuje v obrazložitvi pravne odločitve. Za to »ideološko tančico« je problem dejanske ustvarjalnosti, ki je toliko bolj vezana na vladajoči »ideološki kliše«, kolikor bolj je pravna odločitev politično občutljiva in pomembna. Glede na to je razumljivo, da je pravno odločanje v civilnopравnih zadevah načelno strokovno bolj avtonomno kot pa v kazenskopравnih zadevah, v katerih je »ideološki kliše« mnogo bolj izrazit. A tudi tu je mogoče razločevati med klasičnim in »družbeno« posebej nevarnim »kriminalom«, ki je zlasti kot »politični kriminal« lahko v celoti instrumentaliziran.

Teorija normativne konkretizacije zakona zavrača tako ideologijo »uporabljanja prava« kot tudi vsebinsko izvotljeno konkretizacijo prava (npr. zakona), s katero se zadovoljuje čista teorija prava. Teorija normativne konkretizacije osmišlja postopek »uporabljanja prava« (beri: pravnega odločanja v konkretnih primerih) kot zgodovinski dogodek, ki ima povsem določene časovne in prostorske koordinate. Razmerje med normativnim izhodiščem (beri: formalnimi pravnimi viri) in življenjskimi primeri je vseskozi obojestransko vsebinsko pogojevano: formalnih pravnih virov (določneje: jezikovnih znakov, v katerih so ti viri vsebovani) ni mogoče razlagati samih za sebe, ampak le v odnosu na družbena razmerja, ki so jim namenjeni, tako kot so življenjski primeri le groba tvarina (Larenz: »neizoblikovano dejansko stanje«)², ki jo je mogoče opredeliti šele glede na normativno izhodišče, ki te primere ureja. Normativna konkretizacija pomeni, da je zakon (v nadaljevanju ga navajam kot prototip za formalne pravne vire) zdaj bolj in zdaj manj ohlapen (vezan) okvir, ki ga je potrebno vsebinsko napolniti in mu s tem omogočiti, da pravno ovrednoti življenjski primer, ki terja pravno rešitev.

Tako abstraktni (zakonski) kot konkretni (življenjski) dejanski stan nista dana vnaprej – vnaprej so dani samo pravni predpisi oziroma pravna določila, kakor so zapisana v zakonih, in življenjski primer, ki je predmet pravnega odločanja. Kot taka je pravna odločitev vedno vrednostna sinteza, ko iz normativnega gradiva ustvari abstraktni (zakonski) dejanski stan in ko na temelju dejanskega izhodišča odločanja oblikuje konkretni dejanski stan, ki se ujema z abstraktnim (zakonskim). Njena ustvarjalnost je odvisna od tega, v kolikšni meri sta normativno izhodišče in življenjski primer večpomenska: v tem razponu ima pravna odločitev možnost, da je ustvarjalna, pa tudi narobe: da je zaviralna in neustvarjalna, kolikor oblikuje zakonski in (ali) konkretni dejanski stan, ki sta netipična in v nasprotju z izoblikovanimi tipi in standardi ravnanja.

V luči normativne konkretizacije je pravna odločitev vedno produktivno dejanje – dejanje, ki ne temelji na vnaprej izoblikovanem pravu, temveč dejanje, ki pravo vselej tudi soustvarja, ko se opira na formalne pravne vire, ki mu to možnost ponujajo, hkrati pa izhaja iz življenjskega primera, ki ima pravno relevantne sestavine. Produktivno dejanje terja odgovor na vprašanje, kako sklepamo med normativnim in dejanskim, terja torej pojasnilo, kako smo oblikovali abstraktni (zakonski) in konkretni dejanski stan, terja utemeljitev, kako in zakaj smo ju povezali.

V ta »produktivni« prostor vstopa teorija argumentacije v pravu – teorija, ki odklanja tako pravni decizionizem kot tudi pravni determinizem: prvega zato, ker spregleduje zakon in absolutizira pomen življenjskega primera (pravna odločitev mu je čisti voljni akt), drugega pa zato, ker absolutizira pomen zakona in zanemar-

² Karl Larenz: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*,² Berlin–Heidelberg–New York–Tokyo 1983, str. 267.

ja pomen življenjskega primera kot dejanskega izhodišča odločanja (edino prava pravna odločitev zanj je že vnaprej v celoti dana v zakonu). Teorija argumentacije sprejema »vmesno« stališče: pravna odločitev ni niti čista »uporaba« zakona niti uporabnikova (npr. sodnikova) samovolja, temveč gre za odločitev, ki jo je mogoče kljub – zdaj večji zdaj manjši – vsebinski odprtosti zakona in življenjskega primera racionalno utemeljevati.³ Skratka: pravno odločanje v konkretnih primerih ni več »mehanično« dejanje ali pa čisti voljni akt, ki je predmet preučevanja šele *ex post facto*, ampak je odgovorno intelektualno opravilo, ki ga je treba prepričljivo utemeljiti v obrazložitvi pravne odločitve in ga kot takšnega tudi teoretično osmišljati.

Prvine normativne konkretizacije zakona

Pravna odločitev je mogoča tedaj, ko na temelju zakona oblikujemo abstraktni (zakonski) dejanski stan, ko iz življenjskega primera izluščimo konkretni ali življenjski dejanski stan in ko ugotovimo, da je konkretni dejanski stan primer zakonskega dejanskega stanu, na katerega se navezuje določena pravna posledica (ki jo je prav tako potrebno konkretizirati).

Odmik med zakonskim in konkretnim dejanskim stanom je vselej tolikšen, da med njima ni vsebinske enakosti. Zgolj za ujemanje pa gre zaradi tega, ker sta tako normativno izhodišče (npr. pojem razžalitve s pravno posledico) kot življenjski primer vsebinsko odprta. Pomensko ju ne določamo le iz njiju samih: povezava med njima temelji na pravnem vrednotenju, ki zapolnjuje pomensko odprti prostor (npr. prostor, kaj je razžalitev, in katera konkretna dejstva so razžalitev), prostor, ki izvira iz tega, da je materialna enakost vselej samo podobnost, medtem ko je formalna enakost mogoča le na področju matematičnih števil in znakov.⁴ V sami naravi pravnega pojava je, da to vrednotenje temelji na analogiji – na podobnosti med konkretnim in zakonskim dejanskim stanom: tako kot tipski znaki zakonskega dejanskega stanu izhajajo iz življenjskih primerov, ki so si med seboj le podobni, tako tudi podreditev konkretnega dejanskega stanu zakonskemu ne more biti drugega kot ugotovitev, da se sestavine konkretnega stanu ujemajo s tipskimi znaki zakonskega. Šele od tu dalje je mogoče pravno odločanje »prevajati« v formalnologične znake – v zgornjo in spodnjo premiso silogističnega sklepanja.

Ugotovitev, kaj je konkretni dejanski stan in katere sestavine ima, ne izhaja iz življenjskega primera kot takega. Življenjski primer je zgolj izsek (del) družbene resničnosti, se pravi, da je to primer, ki je nastal v določenem času in prostoru. Katera dejstva so pravno relevantna in kot taka sestavina konkretnega dejanskega stanu, nam pove šele primerjava med ugotovljenimi dejstvi, ki sodijo v sklop življenjskega primera, in ustreznim zakonskim dejanskim stanom. Še drugače povedano: do konkretnega dejanskega stanu se dokoplujemo preko ovrednotenja dejstev, ki sestavljajo življenjski primer: konkretni dejanski stan so tista dejstva, ki so na ravni konkretnosti primer (nasprotek, pendant) sestavin zakonskega dejanskega stanu.

³ Prim. Neil MacCormick: *Legal Reasoning and Legal Theory*, Oxford 1978, str. 265 in nasl. ter Ulfried Neumann: *Juristische Argumentationslehre*, Darmstadt 1986, str. 2–3.

⁴ Glej Arthur Kaufmann: *Analogie und »Natur der Sache«*. *Zugleich ein Beitrag zur Lehre vom Typus*,² Heidelberg 1982, str. 40.

Predmet posebne obravnave so seveda vprašanja dejstev v pravu, dokazov in sploh dokaznega prava. Vprašanje »dokazovanja dejstev« presega domet, ki ga ima ta monografija. Ne glede na to pa ni mogoče mimo tega, da je dejansko izhodišče, znotraj katerega oblikujemo (prepoznamo) konkretni dejanski stan, življenjski primer kot zgodovinski dogodek. Pravnost dokazovanja terja, da imata obe stranki, ki sta v življenjski primer »vpleteni« in ki sta kot takšni zainteresirani, da se sporno vprašanje razreši, enake možnosti, do dokazujeta, kaj in kako se je nekaj zgodilo. Brž ko je ena od strank privilegirana ali celo v položaju, ko nima možnosti, da izpelje dokaze, ki naj »potrdijo« njeno videnje življenjskega primera in da ovržejo, spremenijo ali dopolnijo nasprotnikovega, ne gre za dokazovanje, ki bi se ujemalo z načelom pravne enakosti.

Zakonski dejanski stan s pravno posledico je tisti del splošne in abstraktne pravne norme, ki ga označujemo ali kot primarno hipotezo, ki je predpostavka (primarne) dispozicije, ali pa kot sekundarno hipotezo (pravno kršitev), ki je predpostavka sankcije. V prvem primeru se zakonski dejanski stan ujema s primarno hipotezo (predpostavko). Primarna hipoteza normativno in vnaprej opredeljuje dejanski stan (dejanske okoliščine), v katerih naj bo pravni subjekt nosilec pravice (v pomenu temeljnega upravičenja) ali pa pravne dolžnosti (v pomenu obveznosti, ki je njena osrednja sestavina). Temeljno upravičenje in obveznost sta torej pravni posledici, ki se navezujeta na vnaprej opredeljeni dejanski stan (dejanske okoliščine), ki naj mu sledita.

Glede tega je bistvena razlika med pravico in pravno dolžnostjo. Nastanek pravice (konkretne pravice) ni avtomatičen, ker je šele od volje prizadetega subjekta odvisno, ali bo abstraktno (zakonsko) upravičenje sploh konkretiziral in udejanil. V primeru, ko gre za pravno dolžnost, prizadeti pravni subjekt te možnosti (tega upravičenja) nima: brž ko nastopijo dejanske okoliščine, ki so primer vnaprej določenega dejanskega stanu (kot primarne hipoteze), nastane tudi obveznost, ki je za prizadeti pravni subjekt tudi zavezujoča. Od tu dalje mora pravni subjekt obveznost konkretizirati in udejaniti: če ravna drugače ali ostane pasiven, gre že za pravno kršitev, ki naj ji sledi ustrezna sankcija.

Pravna kršitev s pravno posledico je drugi primer zakonskega dejanskega stanu s pravno posledico: če nastopijo dejanske okoliščine, ki so normativno vnaprej določene kot znaki ali sestavine pravne kršitve (sekundarna hipoteza), naj bo aktivirana sankcija (pravna posledica). V tem primeru je pravna kršitev opredelitev tistega vedenja in ravnanja, ki nasprotuje primarni dispoziciji (kot pglavitni sestavini pravnega pravila).

Za pravno odločanje v konkretnih primerih je pglavitno to, da zakonski dejanski stan s pravno posledico ni v celoti podan že vnaprej. Zakonski dejanski stan je šele rezultat razumevanja zakona, ki je razlagalcu dostopen kot skupek jezikovnih znakov, iz katerih je načeloma sestavljen. V tem kontekstu je zakonski dejanski stan vse prej kot istoveten s posameznim pravnim določilom (predpisom, členom, paragrafom). Celo tedaj, ko se z njim delno ali v celoti prekriva, gre le za navidezno vsebinsko ujemanje: najmanj kar mora razlagalec (ki odloča v konkretnem primeru) storiti, je, da jezikovne znake identificira (razume) kot zakonski dejanski stan in da izključi, da bi bila katerakoli druga možnost bolj primerna, utemeljena, ustrezna.

Teorija argumentacije lahko bistveno prispeva h kakovosti pravnega odločanja v konkretnih primerih. Zmotno bi bilo seveda pričakovati, da lahko ponudi rešitve, ki jih je treba le še uporabiti. Teorija, ki bi k tej popolnosti težila in jo skušala doseči, bi bila zgolj nova različica pojmovne jurisprudence – tokrat na področju

teorije argumentacije. Argumentacijska pravila⁵ seveda prispevajo k reševanju problemov, ko nizajo argumente in oblike, na katere se je mogoče opreti in ko neizprosno terjajo, da je treba vselej navesti razloge, ki odločitev utemeljujejo. Ključno vprašanje, kdaj sta konkretni in zakonski dejanski stan izoblikovana oziroma kdaj se ujemata in je mogoče iz njiju izpeljati pravno posledico, pa je vprašanje, ki ga lahko reši le nosilec (avtor) pravne odločitve. In le ta je tisti, ki mora najti razloge in odločitev utemeljiti – utemeljiti tako, da jo avditorij lahko sprejme kot pravno utemeljeno in v mejah veljavnega pravnega sistema tudi kot pravično.

Vrednostna sinteza je od primera do primera drugačna: uokvirjajo jo veljavni pravni sistem, njegova načela in vrednote, ki ga prežemajo, ne da bi se lahko oprla na hierarhično lestvico argumentov, »skupnih mest«, sredstev razlage ipd. Ali ima prednost *argumentum a similitudine* oziroma *argumentum a contrario*, načelo delitve po delu oziroma načelo solidarnosti, zgodovinska razlaga oziroma sistematična razlaga... so vprašanja, ki jih je mogoče dokončno rešiti le na konkretnem primeru. Vnaprej je mogoče opredeliti le smernice, napotila... ali tipične primere, ki se s stvarnimi situacijami ne morejo nikoli v celoti ujemati. Pomensko odprti prostor zapolnjuje pristojni nosilec pravne odločitve, ki išče vrednostno oporo v načelih, vrednotah, merilih, ki so v pravnem sistemu normativno opredeljena ali pa so v njem splošno sprejeta. V sami naravi pravnega pojava je, da mora biti ta rešitev družbeno tipična, normalna, povprečna – tipična v pomenu izoblikovanih vrst vedenja in ravnanja oziroma v pomenu zamišljenih tipov te vrste, kolikor so tipi ravnanj nestabilni ali pa so šele v fazi nastajanja. Tipi morajo ustrezati avditoriju, ki mu je zakon namenjen, ne pa le avditoriju, ki naj ga pravna odločitev neposredno prepriča. Še določeneje: avditorij zakona terja, da mora biti merilo odločitve takšno, kakršnega bi postavil zakonodajalec, ki bi imel pred očmi nedoločeno število istovrstnih primerov.

Razlaga kot (re)konstrukcija pravne norme

Friedrich Karl von Savigny (1779–1861), utemeljitelj moderne teorije razlage in vrednotenja v pravu, je zagovarjal stališče, da je razlaga »rekonstrukcija misli (to je pravnega pravila – op. M. P.), ki je v zakonu«. Savigny razločuje med gramatično, logično, zgodovinsko, sistematično in teleološko sestavino razlage. Gre za tako imenovana standardna, klasična sredstva razlage. Ta sredstva je moderna pravna hermenevtika recipirala, jih nadrobneje razčlenila in jim dodala še kopico novih vodil razlage. Savigny jih je sprejemal le kot sestavine razlage, to je kot različne dejavnosti, ki morejo učinkovati le združeno, če naj razlaga sploh uspe.⁷ Še jasneje povedano: vsi vidiki razlage so enakopravni, prav vsi morajo biti upoštevani in šele njihovo skladno ovrednotenje omogoča, da pridemo do prave rešitve. Gre za stališče, ki v celoti ustreza izhodiščem splošne hermenevtike: nobena vidika ne smemo zanemariti, rezultat razlage pa je toliko bolj zanesljiv, kolikor bolj se njegovi posamični vidiki ujemajo in vodijo k isti rešitvi.

V sami naravi pravnega odločanja v konkretnih primerih pa je, da je treba od tega ideala odstopiti brž, ko posamezni vidiki razlage peljejo do različnih ali celo do nasprotujočih si rezultatov. Odstopanje od tega načela je nakazal že Savigny,

⁵ Prim. Robert Alexy: *Theorie der juristischen Argumentation*, Frankfurt am Main 1983, str. 361–367.

⁶ Friedrich Karl von Savigny: *System des heutigen Römischen Rechts*, I, Berlin 1840, str. 213.

⁷ *Ibidem*, str. 215.

ko je dal določeno prednost teleološki razlagi in s tem omajal lastno trditev, da sestavine razlage učinkujejo le združeno, ko »rekonstruiramo misel, ki je v zakonu«. Kakor vemo, je to vprašanje še posebej pereče pri praktični (operativni) razlagi, ko se moramo vselej dokopati do kolikor toliko določnega zakonskega dejanskega stanju, ki dopušča enopomensko odločitev v primeru, ko je predmet pravne odločitve.⁸

Stvar konvencije je, ali vsako razumevanje zakona označimo kot njegovo razlago ali pa ta pojem uporabljamo le tedaj, ko pomen jezikovnega znaka oziroma jezikovnih znakov določamo v posebnem razlagalnem postopku. Bolj pomembno je, ali je razlaga zakona le rekonstrukcija misli, ki je v njem, rekonstrukcija, ki jo nato uporabimo v konkretnem primeru. V postopku normativne konkretizacije določamo tip ravnanja glede na že obstoječi življenjski primer, ki je kot tak enkraten in zgodovinsko neponovljiv. Enkratnost in neponovljivost (individualnost) življenjskega primera se sooča s tipi, kalupi, modeli ravnanj, ki jih prek zakona sporoča zakonodajalec. Jezikovni opis tipa ravnanja je tokrat hoteno vsebinsko odprto. Pomenska odprtost zdaj ni le posledica jezika, ki se ne more izogniti večpomenskosti, ampak je položena v samo bistvo sodobnega prava, ki je na ravni zakona vselej splošno in abstraktno. Zakon izenačuje s tipskimi znaki vnaprej zamišljene primere in predvideva kot enako (npr. kot razžalitev) vse tisto, kar se v dejanskosti pojavlja kot neponovljivo dejanje.

Nasproti si stoječa pola terjata pravno odločitev (sintezo), vendar pri tem nista opredeljiva iz njiju samih, kot se na drugi strani ne moreta v celoti opirati drug na drugega, ker sta oba vsaj v določenem obsegu pomensko odprta. Razlaga zakona je s tem tudi vrednostna konstrukcija, je dokončno oblikovanje »misli«,⁹ ki se mora izteči v pravno odločitev. Zdaj razlaga ni več ugotavljanje vsebine, smisla in pomena (namena) pravne norme, ki je že v celoti in vnaprej vsebovana v zakonu. Zdaj je pravna norma šele rezultat razlage, to je sad razumevanja zakona in razlagalnega postopka, v katerem (re)konstruiramo pravno normo, ki jo sporoča zakonodajalec.

V postopku normativne konkretizacije zakona imajo pomembno vlogo pravna načela, kot tudi jezikovna, logična, sistematična, zgodovinska in teleološka metoda razlage. Razlagalna pravila, ki jih te metode posredujejo, razlago zakona uokvirjajo in jo vsebinsko strukturirajo, ne da bi jo lahko tudi vsebinsko izčrpale. Rezultat razlage ni v celoti ulovljiv na vseh treh mestih normativne konkretizacije zakona: 1. na ravni življenjskih primerov, ki jih problemsko ni mogoče v celoti predvideti; 2. na ravni zakonskega besedila, ki ni vnaprej določljiv v tolikšni meri, da bi dopuščal deduktivno interpretiranje, in 3. na ravni razmerij med življenjskim primerom in zakonskim besedilom, ki so prav tako šele predmet medsebojnega ovrednotenja.¹⁰ V tem so pglavitni razlogi, ki potrjujejo, da je poskus postavljanja kakršnegakoli zanesljivega vrstnega reda med posameznimi metodami razlage neuresničljiv in kot tak že vnaprej obsojen na neuspeh.

Teorija argumentacije ne more posredovati nobenega zanesljivega obrazca, kako naj poteka razlagalčev miselni proces, katerega rezultat je pravna odločitev. V ta proces lahko »poseže« le toliko, da razčlenjuje naravo pravnega odločanja in argumente, glede na katere je odločitev mogoče preverjati, osmišljati in jo končno

⁸ Podrobneje o tem glej Marijan Pavčnik: *Auslegung als (Re)konstruktion »des dem Gesetze inwohnenden Gedankens«*, v: *Rechtstheorie – Zeitschrift für Logik, Methodenlehre, Kybernetik und Soziologie des Rechts*, 21 (1990) 4 – v tisku.

⁹ Prim. Gustav Radbruch: *Einführung in die Rechtswissenschaft*,⁹ Stuttgart 1958, str. 243.

¹⁰ Prim. Martin Kriele: *Theorie der Rechtsgewinnung*,² Berlin 1976, str. 85 in nasl.

na njih tudi opreti v obrazložitvi pravne odločitve. Argument namena, ki ga pravno pravilo ima (teleološka razlaga), igra tu vsekakor zelo pomembno vlogo. V luči teorije argumentacije ta argument ne more biti osamljen ali kar vnaprej privilegiran; je le eden med argumenti, ki ima odločujoč vpliv, ko izbiramo med dvema ali več možnimi rešitvami in ko pomensko določamo vsebinsko prazne in raztegljive jezikovne znake. V tem je naravna prednost namenske razlage, ki sama zase sicer ni meta-pravilo v razmerju do drugih metod razlage, je pa kot merilo, ki utemeljuje izbiro, temu »pravilu« vendarle zelo podobna. Vsekakor gre le za podobnost, saj končnega meta-pravila ni: njegov končni nosilec je vselej tisti, ki odloča v konkretnem primeru.

In prav zato je še kako pomembno, da teleološka razlaga ni osamosvojena kot »svetal cilj«, s katerim je mogoče poljubno manipulirati. V pravni naravi teleološke razlage je, da je – kljub njeni večpomenskosti in različnim rešitvam – oprta tudi na druge prvine, ki so vgrajene v pravni sistem. Koliko več je teh prvin, ki jo pomensko določajo, in kolikor bolj se te prvine medsebojno dopolnjujejo oziroma kolikor manj se izključujejo ali si celo nasprotujejo, toliko bolj je namenska razlaga koherentna. Razlagalčeva naloga je, da ta merila izlušči, jih medsebojno poveže, ovrednoti in utemelji rešitev, ki jo sprejema kot najbolj tehtno in razumno.

Skratka: v kontekstu normativne konkretizacije zakona le-ta ni sinonim za pravo, ki ga je mogoče ponoviti glede na konkretni primer. V tem kontekstu je vselej šele razlagalec tisti, ki (1) »rekonstruira« možnosti, ki so v zakonu, ki (2) te možnosti vsebinsko precizira (če so v zakonu nedoločene) in ki (3) izbere tisto kombinacijo, ki se najtesneje ujema s pravno relevantnimi značilnostmi življenjskega primera. Razlagalčeva produktivnost je potemtakem najmanj v tem, da sklop pravnih določil oziroma pravno določilo spozna kot tip ravnanja (npr. kot prehitro vožnjo skozi naselje, za katero je zagrožena denarna kazen). Ko ga kot takšnega odbere in oceni, pomeni, da ga je kot vsebinsko najbolj ustreznega povezal z značilnostmi konkretnega življenjskega primera: da se je zanj odločil in s tem izključil možnost, da gre za kakšno drugo pravno rešitev (npr. za prehitro vožnjo v silobranu ali zaradi skrajne sile).

Med normativnim in dejanskim, dejanskim in normativnim

Za teorijo normativne konkretizacije zakona sta zakonski (abstraktni) in konkretni dejanski stan sinteze obojestranskega ovrednotenja – normativnega glede na dejansko in dejanskega glede na normativno. Ključno vprašanje pa je prav v tem, kako je mogoče to pot preveriti in osmisliti. Ali gre za izenačevanje med normativnim in dejanskim izhodiščem odločanja; gre za sklepanje prek tipične norme (primera), ki obe ravni povezuje; gre za predznanje, ki omogoča spoj; gre za naravo stvari, ki kot *tertium comparationis* pove, kdaj in kje se normativno in dejansko ujemata; gre za prvino »svobodnega prava« ali celo za pravni občutek, ki napolni pomensko odprti premisi; gre za vrednostno sintezo, ki je neogibna spremljevalka pravnega odločanja...? Ta vprašanja se vsaj do neke določene mere prekrivajo; bolj od naglasa kot od vsebine je včasih odvisno, v čem so razlike – razlike v odtentkih, vendar v odtentkih, ki niso nepomembni: od njih in od odgovora nanje je v končni posledici odvisno, ali imamo opraviti s pravno odločitvijo, ki je sad »uporabljanja prava«, ali pa s pravno odločitvijo, ki jo je oblikoval odgovorni in ozavešeni pravnik.

Rezultat sinteze sta konkretni in zakonski dejanski stan, ki se najtesneje uje-

mata. Njuna povezava ni izenačitev;¹¹ izenačitev je mogoča šele tedaj, ko je odločitev *de facto* že dosežena in gre le še za to, da jo prevedemo v subsumpcijski obrazec, v sklep, ki je logično nujen, prisilen, neizogiben. Povezava med dejanskim in normativnim ne more biti zgolj »odskakovanje« med obema ravnema; povezava mora biti vsebinsko vodena, temeljiti mora na vodilu, ki se prilega pravnemu pojavu in je njegov sestavni del.

Dvostopenjsko »potovanje pogleda sem in tja«¹² vstopa v »krogotok« odločanja prek povezovalnega člena – prek normativne hipoteze, ki je v neposredni zvezi le z življenjskimi primeri in šele potem, ko je že postavljena, še s pravnimi predpisi, ki naj jo potrdijo oziroma ovržejo. Vsebinsko prazno odskakovanje med dejanskim in normativnim je s tem presekano, ne da bi bila pola odločanja tudi neposredno odprta drug proti drugemu: ob takšnem izhodišču preti nevarnost, da normativna hipoteza preceni pomen dejanskega ali pa vlogo, ki naj jo ima pojmovno razčlenjeni normativni sistem. Odklona pomenita, da se v postopek normativne konkretizacije vrivajo prvine »svobodnega prava« (tako je v primeru, ko pravna odločitev raste zlasti iz dejanskega) oziroma »pojmovne jurisprudence«, kolikor gre za vsebinsko samozadostnost normativnega sistema.

Tipična norma in tipični primer se v teoriji tej nevarnosti izogibata; opirata se na tisto, kar je tipično – na tip (*typus*), ki povezuje normativno in dejansko v novo enoto: v dejansko normativnost oziroma v normativno dejanskost. Teorija »norme za konkretni primer«¹³ se utemeljeno opira na to izročilo, hkrati pa spregleduje, da norma kot merilo za konkretne primere ne more biti izčrpana. Tipična norma in tipični primer sta kljub »normativni dejanskosti« nad enkratnostjo in neponovljivostjo življenjskih primerov; ti so vselej pestrejši in bogatejši kot tip, ki jih izraža na ravni dejanske normativnosti. Razmik med normativnim in dejanskim je očitno vselej tolikšen, da ga lahko nadomesti šele človekov produktivni akt, človekova vrednostna sinteza, ki mora biti oprta na ustrezni *tertium comparationis*.

Sklep je jasen in zavezujoč: povezava med zakonskim in konkretnim dejanskim stanom je sad človekove odločitve, ki jo omogoča šele vrednostno gibanje med normativnim in dejanskim, dejanskim in normativnim. To soočenje lahko vodi prek »narave stvari«, ki se Kaufmannu razpira kot objektivno dano merilo. Merilo je res dano objektivno, vendar to še ne pomeni, da je tudi družbeno (pravno) zanesljivo: tipi, ki označujejo »naravo stvari«, so lahko nestabilni, posebej dandanes, ko živimo v »časovnem obratu«.¹⁴ A četudi bi bili ali če so tipi, ki jih zajema »narava stvari«, stabilni, je njihovo ugotavljanje in razpoznavanje stvar človekove presoje: to, kar je dano objektivno, zaznava posameznik kot subjekt, ki vstopa v ris razumevanja z ustreznim predznanjem, kot pripadnik določene civilizacije in ne nazadnje kot pravni subjekt ali celo kot pristojni državni organ, ki mora odločiti v konkretnem primeru. Glede na to je produktivno, da pravna teorija, pravna dogmatika in pravna (npr. sodna) praksa operacionalizirajo »tipično vedenje in ravnanje« in »tipične primere«, ki so vez med obema izhodiščema odločanja. S tem dobiva posameznikovo spoznanje »objektivno danih meril« kolikor toliko trdno osnovo, ki je pogoj za predvidljivo in enako obravnavanje pravnih primerov. Vendar tudi to ni dovolj: naj bo »narava stvari« še tako razčlenjena, gre vendarle za tipičnost, ki je zdaj bolj in zdaj manj nad neponovljivo individualnostjo življenj-

¹¹ Karl Engisch: *Logische Studien zur Gesetzesanwendung*,³ Heidelberg 1963, str. 14 in nasl.

¹² Kriele, nav. delo (op. 10), str. 197 in nasl.

¹³ Wolfgang Fikentscher: *Methoden des Rechts. Band IV. Dogmatischer Teil*, Tübingen 1977, str. 202 in nasl. Glej tudi str. 129 in nasl.

¹⁴ Kaufmann, nav. delo (op. 4), str. 49.

skega primera. V tem je razlog, da moramo vselej navesti argumente, ki utemeljujejo, zakaj in s katerim tipom (vedenja in ravnanja) se življenjski primer najbolj tesno ujema. V nasprotnem primeru preti nevarnost, da postane »narava stvari« ali njej podobno »objektivno izhodišče« za nikogar zavezujoče merilo, ki ga je mogoče zlorabljati in z njim poljubno manipulirati.

Vprašanje »pravnega silogizma«

Vprašanje o pomenu, ki ga ima tako imenovani pravni silogizem v postopku pravnega odločanja v konkretnih primerih, samo za sebe ni problematično: ko sta obe premisi izoblikovani, gre le še za to, da izrečemo sklep – pravno posledico. Sklep (*conclusio*) izpeljemo iz dveh drugih sodb (*terminus maior* in *terminus minor*), ki sta medsebojno povezani s srednjim terminom (*terminus medius*). Zgornja premisa (*terminus maior*, zgornji stavek) vsebuje abstraktni (npr. zakonski) dejanski stan s pravno posledico. Pod zakonski dejanski stan podredimo spodnjo premiso (*terminus minor*, spodnji stavek), ki je istovetna s konkretnim dejanskim stanom – s pravno relevantnimi dejstvi, ki so na ravni konkretnosti primer (*terminus medius*) zakonskega dejanskega stanu. Ko to zvezo najdemo, izvedemo sklep, ki s formalnologično nujnostjo izhaja iz obeh premis.

Zakonski in konkretni dejanski stan imata isti »*terminus medius*« le na ravni formalnologičnih znakov. O popolni identiteti je mogoče govoriti od tedaj dalje, ko že izoblikovano spodnjo in zgornjo premiso »prevedemo« v eno izmed figur silogističnega sklepanja. Razžalitev kot zakonski dejanski stan in žaljivi zamah z roko kot del resničnega dogodka sta, denimo, popolnoma istovetna šele tedaj, ko ugotovimo, da je »žaljiv zamah z roko« (konkretni dejanski stan) primer pomensko določene »razžalitve« (zakonski dejanski stan): da je primer, pomeni, da imata konkretni in zakonski dejanski stan isti »*terminus medius*«.

Še drugače: do te formalnologične istovetnosti se dokopljemo prek spoznanja, da se konkretni dejanski stan najtesneje ujema z določenim zakonskim (tipskim) dejanskim stanom. Zgolj za ujemanje gre zaradi tega, ker sodi zakonski dejanski stan v svet normativnega, ki ga sporočamo in spoznavamo prek pravnih aktov (ki so, če odmislimo matematične znake, sestavljeni iz jezikovnih znakov), medtem ko je življenjski primer del družbene resničnosti, ki jo jezikovno opišemo in je šele prek jezika predmet komunikacije. To pa hkrati pomeni, da zveza med konkretnim in zakonskim dejanskim stanom (beri: med konkretnim dejstvom in tipskim znakom) ne temelji na njuni formalnologični istovetnosti, ampak ta istovetnost (»srednji termin«) ustvari človekova odločitev (Peczenik bi rekel »skok«, »transformacija znotraj prava«),¹⁵ da ima konkretno dejstvo (npr. stekel pes) lastnost, ki ustreza določenemu tipskemu znaku (npr. splošno nevarni stvari).

V tej luči dobiva »pravni silogizem« drugačen sijaj in zven. Teorija argumentacije ostro loči med izhodišči odločanja, med oblikovanjem obeh premis silogističnega sklepanja, med samim silogističnim sklepom in med utemeljitvijo, ki navaja prepričljive razloge za odločitev v konkretnem primeru. Brž ko je tako, je »pravni silogizem« samo še stopnja v procesu odločanja v konkretnih primerih: člen, ki je sicer pomemben okvir (za racionalno pravno odločanje), a vendar samo člen, ki ne more nadomestiti vsebinske prepričljivosti in utemeljenosti pravne odločitve.

¹⁵ Aleksander Peczenik: *On Law and Reason*, Dordrecht–Boston–London 1989, str. 114 in nasl. ter str. 130 in nasl.

Večinsko stališče je, da je odločitev vsaj formalno v pravnem okviru tedaj, ko je oblikovana znotraj obeh izhodišč, ki jo uokvirjata – znotraj življenjskega primera, ki je predmet odločanja, in znotraj formalnih pravnih virov, ki so normativno izhodišče odločanja. Znotraj življenjskega primera se gibljemo tako, da opredeljujemo konkretni dejanski stan v mejah tega, kar se je zgodilo. Ko gre za sodno odločanje, je posebna težava v tem, da je treba šele ugotoviti, kakšno je dejansko stanje (v pomenu življenjskega primera) in v čem so njegove sestavine. Vprašanje zase je, kako vplivajo na ugotavljanje dejanskega stanja procesnopravna pravila, kako ga usmerjajo ter v kolikšnem obsegu in na kakšen način dopuščajo, da je življenjski primer predmet dokazovanja. Meje življenjskega primera prekoračimo, ko mu pripisujemo sestavine, ki nimajo opore v dejanskosti, ali pa če ugotavljamo njegov obseg le v tistem delu, ki ustreza »pričakovanemu« konkretnemu dejanskemu stanju.

Druga plat predmeta, v katerem odločamo, so jezikovni znaki, iz katerih sestojijo formalni pravni viri (v našem primeru zakon). V dosegu tega normativnega okvira smo, dokler določamo prvine zakonskega dejanskega stanju s pravno posledico znotraj enega izmed možnih jezikovnih znakov. Kolikor so jezikovni znaki večpomenski, je jezikovni okvir nujno gibljiv, porozen in vsaj relativno pomensko odprt. Ko ugotavljamo to »mejo«, smo že pri vsebinski plati pravnega odločanja: iz življenjskega primera moramo izluščiti pravno relevantna dejstva in jih opredeliti kot konkretni dejanski stan, kot moramo na drugi strani na ravni normativnega okvira oblikovati zakonski dejanski stan s pravno posledico tako, da dopuščata enopomensko odločitev v primeru, ki je predmet odločitve (glej tudi tč. 2.4.).

Argumenti, s katerimi v mejah pravnega okvira vsebinsko utemeljujemo pravne odločitve, so raznoliki in mnogovrstni. Če gremo po sledi sestavin pravnega odločanja v konkretnih primerih, so tu najprej argumenti, s katerimi utemeljujemo ugotavljanje in (ne)obstoje dejstev, ki so predmet odločanja. Sodobni pravni sistemi sprejemajo načelo proste presoje dokazov: sodni organ ni vezan zgolj na pravne predpise niti glede vrste niti glede vrednosti (teže) dokazov, marveč na podlagi pravil logičnega mišljenja in splošne življenjske izkušnje sam presoja, katera dejstva so podana in katera ne.

V zvezi s pravnimi normami, na katere se odločitev opira, so argumenti, s katerimi formalne pravne vire razlagamo in samo razlago utemeljujemo, kot tudi argumenti, s katerimi ustvarjamo nove pravne norme. Klasični razlagalni (interpretacijski) argumenti so zlasti jezikovna, logična, sistematična, zgodovinska in namenska metoda (sredstvo) razlage.¹⁶ Argumenti, s katerimi pravne norme ustvarjamo, določamo, razširjamo ali ožimo njihov pomen ter razrešujemo nasprotja med njimi, so zlasti *argumentum a contrario*, *argumentum a simili ad simile*, argument teleološke redukcije, *argumentum a fortiori* (*argumentum a minori ad maius*, *argumentum a maiore ad minus*), *argumentum a completudine in argumentum a cohaerentia*.

Posebej pomembni so tudi argumenti, s katerimi ugotavljamo povezavo med normativnim in dejanskim in s katerimi premoščamo »praznino«, ki je med njima oziroma ki je v vsaj relativni odprtosti tako dejanskega kot normativnega izhodišča odločanja. Med te argumente sodi sklepanje (utemeljevanje) na temelju »narave stvari«, argument *precedensa* (primera), ki se opira na sodno in sploh pravne

¹⁶ Glej Pavčnik, nav. delo (op. 8).

precedense oziroma na ustaljeno pravno prakso, in ne nazadnje vsi tisti argumenti, ki imajo tipologično naravo. Za tipologične argumente je vzorec tisto vedenje in ravnanje, ki se je izoblikovalo kot tipično v nekem določenem družbenem okolju. V pravo so integrirani tako, da so prevzeti v formalne pravne vire (lahko pa tudi s tem, da se ti viri nanje le sklicujejo), ali pa tako, da jih kot interpretacijske argumente upošteva pravna, še posebej pa sodna praksa (glej tudi tč. 2.4.).

Teorija argumentacije je smiselna samo ob predpostavki, da je tudi sama predmet nenehnega preverjanja. V tem kontekstu je lahko produktivna le tedaj, če se zaveda zgodovinskosti pravnega odločanja, njegove vsajenosti v nek določen kulturni prostor in pomenske odprtosti, ki označuje obe izhodišči pravnega odločanja. Teorija, ki se teh omejitev ne zaveda, spregleduje, da je vsaka pravna rešitev tudi že *odločitev*: kot odločitev pomeni vselej izbiro med dvema ali več možnostmi, izpeljavami, pomenskimi odenki. In v tej kakovosti odločitev tudi ne more biti le še izvršitev ali ugotovitev rešitve, ki kot celota že obstaja. Tisti, ki trdi, da to sposobnost in znanje ima, nam vsiljuje vrednostni sistem, ki temelji na absolutni ideji.¹⁷ Zgodovinska izkušnja potrjuje, da takšni vrednostni sistemi nimajo kaj prida opraviti s človekovimi pravicami in sploh s človekovim dostojanstvom.

Cilj, ki si ga zastavlja teorija argumentacije, ne more biti tako »visok«. Njena naloga ni, da izpopolnjuje ali celo ustvarja vrednostni sistem, ki omogoča enopomensko odločanje. Nasprotno: teorija argumentacije osmišlja pravno odločanje kot zgodovinski pojav, kot tu in zdaj potekajoči proces dogajanja – kot odločanje, ki ima, kot smo že rekli, povsem določne časovne in prostorske koordinate. V ta prostor lahko vnaša le vedenje o naravi in strukturiranosti pravnega odločanja, o sestavnih delih, iz katerih je pravna odločitev zgrajena, o vezeh, ki so med njimi... in o možnih argumentih, ki ga pomensko določajo. Ni v njeni moči, da daje odgovore na vprašanja (beri: za življenjske primere), ki bodo šele nastala, vé pa povedati, da bo pravna odločitev toliko bolj prepričljiva, kolikor bolj koherentna bo povezava med argumenti, ki jo utemeljujejo. Možno je celo, da niti ne bo šlo za usklajen niz argumentov, ker gre za nek mejni primer, v katerem se je treba *odločiti* med dvema ali več nasprotujočimi se rešitvami. V tem primeru je težišče na tako imenovanem odločilnem argumentu, ki bo, denimo, utemeljil odškodnino za novo vrsto nepremoženjske škode. Če je ta odločitev dobra, ker je znotraj pravnega okvira, ki odločitev omogoča, in ker je hkrati v skladu z vrednostnim sistemom, ki ga družba sprejema, bo njena prepričljivost bistveno večja, kot pa bi bila v primeru, ko bi temeljila na vnaprej in natančno izdelanem vrednostnem sistemu (ki bi bil kot tak nujno fiktiven in bi lahko omogočal tudi samovoljno pravno odločanje).

Prispevek teorije argumentacije¹⁸ je ravno v tem, da se zaveda zgodovinskosti in celovitosti pravnega odločanja, da ga razčlenjuje in osvetljuje. Že dejstvo, da je

¹⁷ Prim. Aulis Aarnio: *The Rational as Reasonable. A Treatise on Legal Justification*, Dordrecht–Boston–Lancaster–Tokyo 1987, str. 165.

¹⁸ V povojnem vračanju k teoriji argumentacije v pravo velja v okviru evropsko-kontinentalne teorije prava kot osrednje uzreti Viehwegovo topično jurisprudenco (glej Theodor Viehweg: *Topik und Jurisprudenz*,⁵ München 1974), Perelmanovo novo retoriko (glej Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca: *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*,³ Paris 1976 in Ch. Perelman: *Logique juridique. Nouvelle rhétorique*,³ Paris 1976), Alexyjevo racionalno pravno razpravljanje (glej Alexy, nav. delo, op. 5) in Aarnijev pravnocivilizacijski racionalizem (glej Aarnio, nav. delo, op. 17). Gre za smeri, ki so si glede na izhodišča sicer različne, a vendar za smeri, ki se prej dopolnjujejo kot izključujejo, ko vsaka s svojega zornega kota osvetljuje pot, ki mora preteči od življenjskega primera do pravne odločitve. Kot izrazito realistična izzveni Aarnijeva teorija, ki se zaveda ambivalentnosti prava in meje, ki jo odločanju postavlja dominantni »vrednostni zakonik« (value code). Podrobneje glej Marijan Pavčnik: *Argumentacija v pravo. Od življenjskega primera do pravne odločitve*, Ljubljana 1991, pog. VII – v tisku.

utemeljitev pravne odločitve sestavina njene pravnosti, razkriva, da so onkraj pravnega vsi tisti »pravni« predpisi, ki argumentacije ne potrebujejo, kot tudi tista praksa, ki argumente enostransko uporablja in razlaga ter uporablja zakon v postopku, ki pravno argumentiranje kar *a priori* blokira. In v tem je tudi razlog, da je utemeljitev rezultata pravne odločitve vsaj minimalno poroštvo za njeno kakovost – posebej tedaj, ko so zagotovljeni splošno uveljavljeni pogoji zgodovinsko že doseženega razumnega pravne dialoga: da imajo na primer njegovi udeleženci enake pravne možnosti, da so dopustni vsi pravni argumenti, do katerih je treba v dialogu zavzeti stališče, in da je treba ravnati v skladu z ustaljeno prakso, kolikor za odstop od nje ni novih tehtnejših argumentov.

Zdaj se pravno odločanje ne more več »skriti« za formalni pravni vir (npr. za zakon), ki da ga »neprizivno«, »nespodbitno« in »vsestransko« utemeljuje, ko se avtor pravne odločitve sklicuje na »enopomensko« številko pravnega predpisa. Zdaj je pravna odločitev produktivno dejanje – dejanje, ki terja odgovor na vprašanje, kako sklepamo med normativnim in dejanskim; terja pojasnilo, kako smo oblikovali zakonski in konkretni dejanski stan, terja utemeljitev, zakaj smo ju povezali. Naj bo dejansko izhodišče za odločanje ali normativni temelj za razsojanje takšno ali drugačno – povezava med njima je vselej človekovo odgovorno dejanje. V pravem pomenu besede je šele to dejanje tisto, ki ustvarja pravo.

Ekonomija naravnih virov in entropijske zanke rasti*

Ekološki problemi izrabe naravnih virov so postali bolj družbeno pereči kot pa ekonomski problemi zaradi njihove redkosti ali celo pomanjkanja, čeprav razmišljanja o možnem izčrpanju premoga (S. Jevons) segajo tudi že v 19. stoletje. Ta druga zgodba se bo začela v bližnji bodočnosti. Ob novoveškem rudninskem izobilju, ki se je začelo z industrijsko revolucijo, se je stalno precenjevala vloga tehnologije in podcenjevala vloga naravnih virov.

Vso naravno doto človeštva je Georgescu-Roegen (1975: 246) razdelil v tri vire nizke entropije:

1. konstantni tok svobodne sončne energije,
2. svobodna energija in
3. urejene materialne strukture, shranjene v zemeljski skorji.

Med prvim in preostalima viroma je velika asimetrija. Prvi je tok (flow), druga dva pa sta zaloga (stock). Razlika je izredno pomembna. Bodočega sončnega sevanja ne moremo odtegniti prihodnjim generacijam. Njegov pritok je konstanten in ga ni mogoče nadzirati. Ne glede kaj počenja sedanja generacija, ne more spreminjati deleža sončnega sevanja za prihodnje generacije. Ozonski problem, ki pa še ni bil znanstveno dokazan v sedemdesetih letih in še ni mogel vznemirjati Georgescu-Roegna, pa kaže, da se tudi tu zadeve usodno spreminjajo. Pri drugih dveh virih pa je prizadet delež prihodnjih generacij zaradi prednosti sedanosti nad bodočnostjo in zaradi nepreklicnosti entropijske degradacije. Tudi razlika med količino dotoka sončne energije in obsegom zalog zemeljske svobodne energije je velikanska. Zaradi tehnološkega dodatka je človek prav tako odvisen od mineralnih virov, za katere nima konkurentov med drugimi živalskimi vrstami, toda izraba teh virov ogroža mnoge vrste in tudi obstoj človeške vrste. V boju za hrano kot odločilnim virom nizke entropije je po Georgescu-Roegnu edino človeški vrsti uspelo vplivati na učinkovitost preobrazbe sončne energije v hrano.

Sam pojem naravnih virov je širši kot surovine. Glede na lastninska-upravljal-ska razmerja Stiglitz (1979: 37) razlikuje:

- privatne dobrine (premog, nafta, železo)
- javne dobrine (zrak, voda)
- privatne dobrine, ki pa se javno upravljajo (gozdovi).

Količinsko pa je te naravne vire razdelil v:

- izčrpljive, katerih količina ne narašča,
- obnovljive, ki lahko naraščajo (ribe, les),
- neizčrpljive, ki pa ne naraščajo (zemlja),
- reciklažne.

Viri, ki se dajo popolnoma reciklirati, so neizčrpani, toda ne naraščajo. Zaradi entropijskega zakona ni možna popolna reciklaža. Tako kot uporabljen material pa ni možno reciklirati izrabljene energije. Ne zdi se mi posrečeno reči, da energij-

* Tekst predstavlja del uvodne študije, ki jo je avtor napisal za zbornik *Entropija – ekologija – ekonomija*, ki ga bo v kratkem izdala Agencija za razvoj mesta Maribor.

Dr. Andrej Kirn, profesor sociologije znanosti FSPN v Ljubljani

ja, ko jo vložimo v pridobivanje kovin, ni v celoti nepovratno uporabljena, ampak so kovine, če z njimi razumno delamo, neke vrste hranilnik energije. Večkratna uporaba proizvodov in različnih materialov samo pomeni, da smo maksimalno izkoristili energijo, ne pa da jo znova in znova izrabljamo. Razen lesnih in plastičnih izdelkov so ti izdelki brez energijske vrednosti.

Naravni viri kot produkcijski viri so historično-ekonomska kategorija. Stiglitz (1979) loči rezerve od zalog. Zaloge so geološki, rezerve pa ekonomski pojem. Pri tem, kaj je lahko rezerva, je treba vedno upoštevati stroške pridobivanja. Rezerve so torej odvisne od tega, pod katerimi pogoji so izračunani stroški pridobivanja. Večkrat nesporazumi in razhajanja v ocenah izvirajo iz istovetenja geoloških zalog z ekonomskimi rezervami. Geološke ocene zalog so vedno večje od ekonomskih ocen rezerv. Temu ustrezno tudi ekonomska izčrpanost rudnika ni nujno vedno tudi fizično-geološka. Fizična izčrpanost pa seveda vključuje ekonomsko. Pogosto se ekonomska izčrpanost doseže pred fizično-geološko. Obstoječe metode pridobivanja nafte izčrpajo le 30% zalog nafte, ki je v zemlji (Brobst, 1979: 114). Geološka izčrpanost je dokončna, ekonomska pa je lahko prehodna. Nenadni energetski in produkcijski stroški lahko zmanjšajo ekonomske rezerve naravnih virov in jih spremenijo v subekonomske. Precejšen del realnih rezerv ni dostopen. To je odvisno od učinkovitosti v energetskem, fizičnem, ne pa ekonomskem smislu. Ekonomska učinkovitost vključuje energetsko, ne pa nasprotno. Ekonomsko bi si npr. lahko privoščili, da bi porabili 1 tona nafte za pridobitev nove tone iz oljnih skrilavcev, seveda pa to ne bi imelo nobenega fizičnega smisla, ker je energetska učinkovitost nična. Samo majhen del razpoložljive energije je stvarno dostopen, čeprav smo po Boltzmannu v morju energije.

Deset najbolj razširjenih elementov predstavlja 99% vseh rudnin v zemeljski skorji, ostalih 82 elementov pa manj kot 1%. Problematično je, da najbolj koristnih elementov sedanje industrije ni na seznamu 10 najbolj razširjenih elementov v zemeljski skorji. Naraščajoči delež keramičnih materialov in plastov to nevšečnost delno odpravlja, toda za sedaj ti dve vrsti materialov predstavljata komaj 4% kovin (Paulin 1991). Samo določen razpon koncentracije rudnin v rudi od 0,01-0,1% (Brobst, 1979) predstavlja fizični in ekonomski okvir za pridobivanje rudnin. V koncentraciji pod tem mineraloškim pragom je večina redkih elementov disperzirana v kristalni strukturi drugih rudnin. Ko je dosežen mineraloški prag, je potrebno veliko povečanje porabe energije za pridobivanje redkih elementov, ker se ne morejo več uporabljati tradicionalni metalurški postopki. Če se bodo redke kovine morale iskati v silikatnih rudah, bo porast energije varirala od vrste gostitelja tudi za faktor 100–1000 (Brobst, 1979: 128). Danes so za pridobivanje kovin primerna nahajališča, kjer je kovin nekajkrat več, kot je povprečna koncentracija v rudninski skorji. Brobst povzame, da se brez razpoložljive velike količine cenene energije rudninske surovine geološko in ekonomsko mnogo bolj omejeno dostopne, kot pa si mnogi ljudi misli. Ne moremo pričakovati, da bomo kmalu imeli dovolj poceni energije.

Ekstrapolacije, ki temeljijo na podatkih o preteklem rudninskem izobilju, lahko podprejo sleherno hipotezo o kontinuirani bodoči rasti. Toda, če se izkaže, da je pravilnejša hipoteza o bimodalni kot o modalni distribuciji, so najbogatejše rude že izčrpane in smo že prešli vrh krivulje izčrpanja najbogatejših in najkakovostnejših rudnih nahajališč. Običajne zaloge rud, ki ležijo znotraj dosedanjega mineraloškega in ekonomskega praga, bo vse težje najti in uporabiti. Največ lahko dostopnih zalog fosilnih goriv in rud je že ugotovljenih. Statistična raziskava v Kanadi iz leta 1950 je pokazala, da je samo 1 izmed stotih geoloških raziskav vodila k odprtju

rudnika, leta 1969 pa je to razmerje znašalo 1:1000. (Brobst 1979: 135). Pri tem pa je treba še upoštevati, da so se gotovo v tem času izboljšale geološke in geofizične metode raziskovanja in odkrivanja, pa se je kljub temu razmerje izrazito poslabšalo. Mnoga razmišljanja politikov in zagovornikov ekonomske rasti temeljijo na prepričanju, da je preteklost ključ za bodočnost. To pa je tudi usodna ovira za mehki prehod k drugačni ekološki bodočnosti človeštva. Glede na energetske, pa tudi ekološke dejavnike torej ni tako neproblematična in rožnata prihodnost, da ko bodo izrabljeni razpoložljivi kakovostnejši viri, bo pač treba preiti k obilnejšim toda manj kakovostnim virom. Med geologi je tudi sporna teza, da bi razpoložljivost surovin slabše kakovosti progresivno naraščala. Toda ni samo energija kritični dejavnik pri prekoračenju mineraloškega in ekonomskega praga pri pridobivanju rudnin. Tudi razpoložljivost vode je odločilnega pomena pri pridobivanju in uporabi mineralov ter energetskih virov. Problem vode se ne sme minimizirati.

Da bi bil problem omejenosti naravnih virov smiselno postavljen, mora po Stiglitzu (1979: 40–41) izpolnjevati hkrati naslednje pogoje:

- izraba vira mora biti omejena,
- ne sme biti obnovljiv in reciklažen,
- namenjen mora biti produkciji ali potrošnji,
- ni ga mogoče nadomestiti (npr. kapital v produkciji),
- izboljšanje učinkovitosti njegove izrabe je možno le do določene meje.

Najbolj kritična kategorija so gotovo viri, ki so hkrati izčrpljivi in neobnovljivi. Da tudi ta vrsta virov ni kakšna resna trajnejša ovira za ekonomsko rast, se najpogosteje zavrača z naslednjimi tržno-tehnološkimi argumenti:

– ko so izčrpani viri večje kakovosti, se poiščejo manj kakovostni viri v večjem izobilju,

– ko cene rastejo, se pač iščejo nadomestki,

– naraščanje cen spodbuja odkrivanje novih zalog in reciklažo, ki zmanjšuje pritisk na še nedotaknjene vire,

– tehnične spremembe lahko zmanjšajo stroške pridobivanja virov iz obstoječih zalog ali pa se uvedejo metode, s katerimi se neekonomični viri spremenijo v rezerve po tekočih ali po prihodnjih cenah,

– vsako vrednotenje redkosti razpoložljivih naravnih virov mora upoštevati fizične omejitve virov in produkcijsko tehnologijo, ki je omogočila dostopnost naravnega vira. Tehnični napredek pri racionalni izrabi virov enako učinkuje kot povečanje zalog. Pomembna je narava trga, na katerem se menjavajo produkti, katerih uporabne vrednosti temeljijo na določenih naravnih virih.

Goeller (1979) je rešitev problema najbolj izrabljenih neobnovljivih virov videl v nadomestitvi. Našo dobo je celo imenoval »doba substitučibilnosti«. Po njegovem mnenju je treba pospešiti uporabo kakih 20 elementov, ki so skoraj neomejeni vir nadomestkov za omejene in redke vire, ki jih bo v bližnji bodočnosti najbolj primanjkovalo. Bruce Hannon (1979: 160) pa je pri taki evforični perspektivi opozoril na bistveno razliko med energetskimi in neenergetskimi viri. Kratkoročno je sicer možna nadomestitev enega teh virov z drugimi ne pa dolgoročno, ker ni nobenega nadomestila za energetski vir. To bi bil razlog za edinstven položaj energetskih virov v ekonomskih produkcijskih funkcijah. Zanimarja se tudi ekološki vpliv kontinuirane ali celo pospešene izrabe virov. Pomanjkanje surovin bo vplivalo na produktivnost dela. Porast vložka kapitala in dela je po Honnonu (1979: 161) pojasnil le 10–20% spremembe produktivnosti. Na spremembo pri vložkih surovin, zlasti energije, je odpadel največji delež. »Tehnološka sprememba« je po njegovem mnenju igrala mnogo manjšo vlogo, kot se je običajno mislilo.

V preteklosti je bila tehnološka sprememba morda dobra strategija, s katero so viri nadomestili kapital in delo, ki je postalo bolj produktivno. Če tehnologija ne bo mogla preprečiti zmanjševanje produktivnosti dela in kapitala zaradi upadanja virov, bodo upadala tudi povračila dela in/ali kapitala. V tem je Hannon videl osnovno slabost koncepcije, da katerikoli drugi produkcijski dejavniki lahko nadomestijo naravne vire. Ni povsem jasno, ali bi tehnologija lahko spremenila svojo dosedanjo glavno usmeritev, s katero so viri nadomestili delo in kapital, in premagala svoje lastne stroške in naraščajoče vložke kapitala, da bi zagotovila bodoče donose. Sedanja tehnološka usmeritev je povrnila vlaganja v tehnologijo. Hannon (1979: 162) se je vprašal, ali pa je to tudi res v ekonomiji pomanjkanja virov. Zanj je bistveno, kakšne so socialne in ekonomske koristi in kakšni so stroški v stopnjah rasti uporabe materiala in ali je takšna rast nujna in dejansko zelena.

Z vidika nadomestitve je zanimivo tudi razmerje med energijo in materijo. Materije ni mogoče pridobiti iz energije, razen laboratorijsko v zanemarljivem obsegu, lahko pa se energija pridobi iz materije pod določenimi pogoji. V strogem pomenu energija ni nadomestek za druge naravne vire. To je samo v prenesenem smislu, ker omogoča prehod k izrabi tistih redkejših virov, katerih pridobivanje zahteva večjo porabo energije. Nadomestil ni in jih tudi ne bo za take naravne vire, kot so hrana, voda in zrak. Kot kaže *moderno-intenzivno kemizirano* in tehnizirano kmetijstvo, je pomanjkanje plodnih površin možno nadomestiti z delom in tehnologijo, toda ne v nedogled, ampak samo do določene mere. Za to nadomeščanje pa je bila plačana tudi visoka ekološka cena. Na potencialno grozeče pomanjkanje naravnih virov smo do sedaj vedno odgovarjali, kot da gre in bo vedno šlo le za relativno pomanjkanje. Za mnoga sedanja absolutna pomanjkanja v »tretjem svetu« in nekdanjih socialističnih državah je kriv seveda politično ekonomski sistem in nima nobene zveze z absolutnim pomanjkanjem naravnih virov. Ekonomskopolitično determinirano absolutno pomanjkanje je običajno kratkotrajno, ekološko determinirano pomanjkanje pa bo dolgotrajno, zaostrovali pa ga bodo lahko še socialno-politični konflikti. Razširjeno je Barnettovo in Morsovo prepričanje (1963), da narava navrže le posebna pomanjkanja (»particular scarcities«), ne pa splošnega pomanjkanja (»general scarcities«). Če nimata prav in osebno mislim, da nimata, nas čakajo neslutene težave in spremembe v bodočnosti.

Vsak materialno-ekonomski produkcijski proces obstaja v preoblikovanju materialov, predmetov dela (flow elements) s pomočjo nekaterih dejavnikov (fund agents). Naravni viri so za Georgescu-Roegna resnični življenjski sok ekonomskega procesa. Podcenitvi naravnih virov v ekonomski teoriji in še zlasti teoriji ekonomskega razvoja je botrovala tudi ta okoliščina, da so in še predstavljajo naravni viri zelo majhen delež vrednosti družbenega produkta (DP). Delež goriv, kovin in nekovin je v DP ZDA za leto 1972 znašal le 2,8% in 1975 4,1%. Uvoz goriv, kovin in nekovin pa je bil udeležen v teh letih z 4,4% in 21,7% (Brobst, 1979: 109). Ekonomisti sodijo, da so viri ustrezno merjeni v ekonomskih in ne v fizičnih enotah. To je za Georgescu-Roegna eden najbolj trdoživih ekonomskih mitov. Na entropijsko ekološki izziv onesnaženja pa so ekonomisti odgovorili z drugim mitom: če so cene ustrezne, ni nobenega onesnaževanja. Georgescu-Roegen, Daly, Bruggink trdijo, da tržni mehanizem izključuje prihodnje generacije, ker se te ne morejo potegovati za naravne vire na sedanjem trgu. Tudi po Stiglitzu (1979) tržna alokacija virov glede na bodočnost ne more biti učinkovita, ne more pa se vedeti, ali so precenjene bodoče zahteve ali podcenjene ponudbe. Če je trg pretirano varovalen, se zmeta mogoče nikdar ne bo izrazila v tržnih cenah. Učinkovita medgeneracijska alokacija virov bi zahtevala informacije o bodočem povpraševa-

nju in ponudbi. Takšne informacije, ki bi zajela desetletja in celo stoletja, pa je nemogoče dobiti. Hotelling (1931) je v svojem pionirskem delu pokazal enkrat za vselej, da ni možno govoriti o optimalni alokaciji virov, če ni znano povpraševanje za celotno bodočnost. Bodoča potencialna pomanjkanja ne vplivajo na sedanje tržne odločitve, ker jih zanje ni. Georgescu-Roegen ugotavlja, da tržni mehanizem ne more zaščititi človeštvo pred ekološko krizo v bodočnosti, celo če bi predpostavili optimalno alokacijo virov med generacijami in s tem dobili ustrezne cene naravnih virov. Seveda lahko ves problem odpravimo z duhovitim Bouldingovim vprašanjem: »Kaj pa so zanamci storili za nas?« To vprašanje zahteva in predpostavlja recipročno solidarnostno simetrijo med generacijami. Te pa ne more biti. Mi, ki že obstajamo, lahko nekaj storimo za prihodnje generacije in opredelimo njihove življenjske razmere s sedanjo izrabo naravnih virov, ne morejo pa tega storiti prihodnje generacije, ker jih še ni. Kontinuiranost medgeneracijskih sorodstvenih vezi teoretsko utemeljuje interes sedanje generacije za vse bodoče človeštvo. Če je sedanja generacija zainteresirana za preživetje svojih otrok in vnukov, bodo verjetno tudi ti otroci in vnuki zainteresirani za preživetje svojih otrok in vnukov itd. V tem smislu bi moral biti v zavesti in v rvanju vsake generacije interes za možni ekološki obstoj vseh prihodnjih generacij.

Daly (1977: 123) opozarja, da bo absolutna redkost naravnih virov postala vse večja, čeprav bi bile relativne cene ob vsakem času odlično merilo relativnega pomanjkanja. To ponazori s čolnom, ki ga lahko z znanstveno natančnostjo uravnoteženo obremenimo, pa se bo kljub temu potopil, če bomo prekoračili njegovo absolutno dopustno fizično obremenitev. Relativne cene samo pomagajo, da laže premagujemo naraščajoče absolutno pomanjkanje. Cene seveda lahko prisilijo potrošnike, da bodo kupovali manj materialno-energetsko intenzivnih dobrin. Če pa se s temi dobrinami zadovoljujejo njihove osnovne življenjske potrebe, se jim ne morejo odreči, ne da bi to povzročilo krizo in spremenilo obstoječe materialno-tehnološke pogoje delovanja celotne družbe. Takšno odrekanje bo vodilo v novi elitizem potrošnje in bodo mnoge potrošne dobrine spet postale statusne dobrine. Zlasti se bo to zgodilo takrat, ko tržni mehanizem ne bo mogel spodbuditi nadomestke za tiste naravne vire, ki so bili dosedaj podlaga množičnim potrošnim dobrinam. Daly se upravičeno sprašuje, ali bo breme pomanjkanja naravnih virov padlo predvsem na prihodnje ali tudi že na sedanjo generacijo. Ali bo prizadelo število ljudi ali predvsem raven njihove blaginje ali pa oboje hkrati? Ali bo padlo breme na bogate ali na revne? Trg zasleduje vzdrževanje svojih ne pa ekoloških ravnovesij, razen če v to ni prisiljen ali če ni neposredno ekonomsko zainteresiran. Ni mogoče pričakovati, da bi kratkoročno tržna ravnovesja, ki obsegajo časovni razpon komaj ene generacije, sovpadla z dolgoročnimi biofizičnimi ravnovesji. Ekonomisti bodo mogoče ugovarjali, češ če bi mogli internalizirati vse mogoče ekološke stroške in tako preventivno odvrniti vse mogoče in daljnosežne ekološke posledice, potem bi tržna ravnovesja sovpadla z dolgoročnim ekološkim. Ta ekonomski »če« je podoben Arhimedovemu, ko je dejal, da bi premaknil Zemljo, če bi imel oporo in dovolj dolg vzvod. Ekonomski »če« v nobenem konkretnem omejenem času ni uresničljiv zaradi spoznavnih, naravoslovno-tehničnih in ekonomsko-stroškovnih razlogov. Tako postavljeni »če« v bistvu razkriva globoko nerazumevanje kompleksne narave ekosistemov, po katerih se širijo učinki človekove dejavnosti in tudi nerazumevanje njene entropijske narave. Po Georgescu-Roegnu tudi še ni nobenemu uspelo definirati, kaj so »ustrezne« cene. Težava je v tem, ker so tržne cene odvisne od mnogih dejavnikov: distribucije dohodka, davčnega sistema, industrijske strukture, okusa idr. Sprašuje se, ali so bile cene

nafte do ustanovitve OPEC-a ustrezne ali neustrezne. So bile cene lesa ustrezne ali neustrezne, ko so se posekali gozdovi na velikih področjih? Kakšen trg bi lahko preprečil razsipanje nafte v zadnjih petdesetih letih? Tržni mehanizem, kot se strinjajo Georgescu-Roegen, Bruggink in Daly, ni primerna raven, na kateri bi obravnavali dolgoročne probleme okolja in izrabe naravnih virov. Še manj pa je bil uspešen centraliziran birokratski mehanizem. Vloge trga ne moremo kratko malo odpraviti, če ga ne moremo nadomestiti s čim boljšim. Sprejemljivo se mi zdi razmerje med trgom in ekologijo, kot ga je opredelil Daly (1979: 88): »Trgu sta zaupani razporeditev virov in porazdelitev dohodkov znotraj postavljenih ekoloških in etičnih meja. Trgu ni dovoljeno, da postavlja svoje lastne meje, vendar pa je svoboden znotraj začrtanih meja... Nujno je, da postavimo meje od zunaj«. Hermann Piebe pa v svojem prispevku prav tako za specifično kmetijsko področje ugotavlja, da če se ravna izključno po gospodarskih merilih, se ne morejo zadovoljiti ekološke in družbene zahteve, povezane s posebnostjo tega področja.

Nadomestitev in ekonomska produktivnost naravnih virov

Po Georgescu-Roegnu nas neoklasična produkcijska funkcija vodi k rešitvi, ki ni v skladu s fizikalnimi zakoni. Ker se ni posvečala pozornost materialni naravi vložkov, se tudi ni mogla posvečati odpadkom. Na noben način odpadek ni bil predstavljen v standardni produkcijski funkciji. Ekonomiste je onesnaževanje, ki je že vsakega bodlo v oči, teoretsko presenetilo. Če bi priznali entropijsko naravo produkcijskega procesa, bi bilo jasno, da je odpadek prav tako nujen kot vložek naravnih virov. Konstrukcija produkcijske funkcije je bila vedno pod močnim vplivom dejanskih pogojev časa, v katerem so ekonomisti živeli. V Ricardovem času, ko je kmetijstvo še prevladovalo v ekonomskih aktivnostih, je bila tudi zemlja poleg kapitala in dela uvrščena med glavne produkcijske faktorje. Ker je bila deflacija konec 19. stoletja velika in so bile obrestne mere izredno nizke, so nekateri ekonomisti predlagali produkcijsko funkcijo, ki vključuje samo zemljo in delo, kapital pa so obravnavali kot prosto dobrino, razpoložljivo »skoraj« v neomejenih količinah. Od takrat pa je kapital postal pomembnejši kot zemlja ne samo v industriji, ampak tudi v kmetijstvu in je zemlja izginila iz neoklasične produkcijske funkcije ter bila uvrščena pod kapital (Giarini, Louberg, 1977:50). Izpustil se je tudi vpliv tehnologije na produkcijski sistem. Mnogi so poizkušali vpeljati ta faktor v produkcijsko funkcijo, zlasti kot odgovor na očitni preostali faktor v ekonomski rasti. Kot je znano, je R. M. Solow ugotovil, da 1/3 v ekonomski rasti ZDA v novejšem obdobju pripada kapitalu in 2/3 tehničnemu napredku. Toda tehnologija i bila vključena v produkcijsko funkcijo kot pravi faktor, ampak kot koeficient obstoječih faktorjev. Najbolj kontroverzna točka pri tem je bila, ali tehnični napredek ekonomizira kapital ali delo ali oboje. Glede na to je bil koeficient uporabljen za kapital, za delo ali za celotno funkcijo. Giarini in Louberg (1977:52) sta pojasnila razloge za to. Prvi razlog je bil, da so ekonomisti tehnologijo imeli za pojav zunaj ekonomije, drugi razlog pa je bil, da je klasična analiza pokazala, da zakona padajočih donosov ni možno iz apriornih razlogov uporabiti za tehnologijo. Kaže se nasprotno, da bi tehnologija mogla ovreči ta zakon ali najmanj odmakniti meje, ki jih navrže rasti ekonomskega sistema. Zakon padajočega donosa govori, da če narašča en faktor produkcije in so tudi drugi faktorji na isti ravni, postaja odgovarjajoči porast v produktu manjši. Ta zakon se pojavlja na mnogih področjih in ni specifično ekonomski zakon. V sistemski dinamiki prevze-

ma oblike negativne povratne zanke, ki preprečuje, da bi sistem krenil na pot eksponentialne rasti. Videti je, da deluje tudi v znanosti pri produkciji znanstvenih spoznanj (Rescher, 1985), v ekologiji in v kapitalno-tehnološko intenzivni medicini (Illich, 1976, 1977). Giarini in Louberg (1977) sta odkrila, da ta zakon upadajočih povračil deluje pri mnogih tehnologijah bolj, kot pa si je mogoče misliti. Družba v skladu z ekonomisti in politiki veruje v moč tehnologije, kar pa je hkrati v nasprotju z izkustvom praktikov na različnih področjih tehnologije. Na makro-ekonomski ravni je zakon upadajočih povračil ovira za stalno ekonomsko rast družbenega produkta, kar so priznali klasični ekonomisti in bili zato prepričani, da je nujno dolgoročno stacionarno stanje. Ricardo je mislil, da tehnični napredek lahko odloži njegov nastop. V primerjavi z Ricardom pa John Stuart Mill stacioniranega stanja ni obravnaval kot katastrofo, ampak kot naklonjeno stanje za človekov kulturni, moralni in družbeni napredek. Ekonomisti so bili vse bolj prepričani, da lahko tehnologija ne samo začasno, ampak trajno odpravlja in nevtralizira učinke zakona padajočih povračil. Tehnologija je v modelih rasti prevzela eksponentionalno funkcijo, tako da v končni analizi tehnologija spodbuja tehnologijo v pospešni stopnji. Zakon padajočih povračil je bil na začetku oblikovan predvsem v zvezi z kmetijsko produkcijo, ko se še ni začela eksplozija tehnoloških inovacij. Uveljavljanje zakona je bilo zgodovinsko odloženo z velikimi geografskimi odkritji in z eksponentialnim tehnološkim napredkom. Sedaj pa se kaže, da je dolgoročno tehnološki napredek bolj ranljiv za upadajoča povračila kot pa delo in kapital (Giarini, Louberg, 1977: 59). Upadajoča povračila tehnologije so opaznejša, kjer je upočasnjena tehnološki napredek in njegova produktivnost upada. Možne meje ekonomske rasti se ne pojavljajo samo od zunaj zaradi izčrpanja naravnih virov ali ekološke degradacije v katastrofalnem obsegu, ampak tudi od znotraj v obliki zakona upadajočih povračil. Te notranje meje pa lahko pospešijo in potencirajo zunanje omejitve. Ni pa mogoče trditi, da sta znanost in tehnologija za vedno obsojeni, da sledita zakon upadajočih povračil. Upadanje rudninskega izobilja in entropična narava tehnoloških aktivnosti in še marsikateri drugi dejavniki pa bi po mojem mnenju govorili v prid, da je to trajnejša splošna usmeritev in so odstopanja od tega samo prehodna.

V standardnih ekonomskih modelih rasti je produkcija odvisna predvsem od dveh faktorjev: dela in reproducirajočega kapitala. Edina meja produkcije je zmožnost tehnologije in kapitala, da predela vložke v produkte. Po Georgescu-Roegnu so ekonomisti rutinsko merili predvsem produktivnost faktorjev fonda (kapital, delo) ne pa tekočih faktorjev (flow factors), kar je izražalo neizrečeno domnevo, da ti niso redkost, ampak so prosti in neizčrpani darovi narave. Zemarjanje tekočih faktorjev je imelo svoje opravičilo v tistem prepričanju, da je obnavljajoči kapital odličen nadomestek za zemljo in druge izčrpljive vire. To je tudi eden izmed trdoživih modernih ekonomskih mitov. Običajni razlog za prestrukturiranje produkcijskega kapitala je večja, ne pa manjša predelava surovin, kot bi bilo pričakovati, če bi bil kapital nadomestek za vire. Nova tehnologija lahko omogoča predelavo različnih materialov, toda to je nadomestitev ene vrste surovin z drugimi, ne pa tehnologije s surovinami (Daly 1977: 108). Nekateri ekonomisti so trdili, da je tiha neupravičena domneva ekologistov, da naravnih virov ni mogoče nadomeščati. In dejansko jih tudi ni mogoče. Obstajajo samo nadomestki med naravnimi viri, ne pa nadomestki za naravne vire. Vsak še tako znanstvenotehnološko umetno konstruiran nadomestek temelji na nekem naravnem viru. Če en naravni vir nadomesti drugega zaradi tehnološkega razvoja, ni razloga za trditev, da je tehnologija ali kapital nadomestek za naravne vire. Geor-

gescu-Roegen meni, da je pogled na ekonomski proces kot celoto zelo zmoten, če se ne vidi, da ni nadomestkov za naravne vire. Trditi kot R. Solow (1974: 11), da bi svet mogel shajati brez naravnih virov, je ignorirati razliko med stvarnim svetom in rajem (Georgescu-Roegen, 1975: 173). Tehnologija sama, ne samo njeni produkti, je odvisna od naravnih virov in je njihov potrošnik, čeprav je tehnični napredek marsikje omogočil zmanjšanje porabe materiala za sama tehnična produkcijska sredstva (npr. valjalni stroji, odprava jeklarske kokile idr.). Ni mogoče govoriti o tehnologiji kot nadomestku za naravne vire, kadar se s spremenjeno tehnologijo začne izrabljati nov vir, ko je prvi izrabljen. Zdi se, da bo tehnologija vedno našla nek nov cenen vir. Ta logika vsiljuje predstavo, da je vprašanje virov drugotno, navidezno, resnični problem je izumljanje prave tehnologije, ki odkrije, konstruira, oziroma omogoča izrabo novega naravnega vira. Naš planet naj bi bil torej brezmejno obdarjen z viri, treba je samo z angažiranjem kapitala za raziskovanje in razvoj sukcesivno pravočasno odkrivati »tehnološke ključce«, ki nam odpirajo te vire. Nekateri zato trdijo, da če je morda res, da prihodnjim generacijam zapuščamo manj naravnih virov, jim pa zato zapuščamo več znanja in tehnologije, ki jih bosta pripeljala do novih tehnoloških ključev, novih tehnologij, s katerimi si bodo utrle pot do novih naravnih virov. To bi bila nekakšna »tehnološka odkupnina« sedanje generacije za morebitne težave z naravnimi viri prihodnjih generacij. Za nekatere naravne vire bi bila mogoča takšna dota začasno zadovoljiva, ne pa za vse. Že Marx je v Kapitalu zapisal, da ni mogoče uloviti rib v reki, kjer jih ni. Moderna tehnologija ribolova kot plavajoče ribiške tovarne bo klavrn nadomestek za izropana ribja lovišča. Ribiške ladje in supertankerji niso produktivni kapital, če ni več rib in nafte. Globoko zmotna so prepričanja ekonomistov, da naravni viri niso različni od drugih produkcijskih faktorjev in da obstajajo ekstenzivne možnosti za nadomeščanje med viri in drugimi produkcijskimi faktorji. Evangelij ekonomistov o vsemogočnosti nadomestitve in tehnologije je skoncentriran v geslu: »come what may, we will find a way, provided prices are right« (naj se zgodi kar hoče, vedno bomo našli rešitev, če so cene ustrezne). Prepričanje o neomejeni možnosti za zamenljivost naravnih virov z drugimi produkcijskimi faktorji je po Georgescu-Roegnu izhajalo tudi iz ekskluzivnega ukvarjanja z modeli na papirju, pri čemer se niso upoštevala njihova razmerja do dejstev. Iz čisto matematičnih kvantitativnih razmerij v teh modelih izhaja, da so viri lahko tako majhni, kot želimo, pod pogojem, da je kapital dovolj velik. Toda, kar je možno v logičnih operacijah s simboli, še ni dejansko možno. Sam porast kapitala vključuje dodatno porabo virov in če gre kapital k neskončnosti, bo vir hitro izčrpan. Spremembe v tehnologiji in delu lahko samo zmanjšajo količino odpadkov v produkciji blaga, ne moreta pa ta dva dejavnika ustvariti materiala, ki ga obdelujeta.

Solow je za ZDA pokazal, da se je bistveno zmanjšala potrošnja vrste mineralov na enoto družbenega produkta v obdobju 1950–1970. Toda to še ne pomeni, da je tehnološki napredek vodil k večji ekonomiji virov. V enakem obdobju 1947–1967 pa je v ZDA narasla potrošnja osnovnih mineralov na prebivalca. R. Solow je branil ekonomsko rast z neposrednim sklicevanjem na naraščajočo produktivnost virov. Ko je meril produktivnost virov z družbenim produktom na produkcijo posamičnih virov, je odkril, da je narasla produktivnost nekaterih virov (bakra, cinka, bitumna, premoga, železa, medtem ko je pri drugih ostala nespremenjena (nikla, nafte) in pri nekaterih padla (aluminij, plin, elektrika). Podatki niso dopuščali posplošitve. Če se količina vseh porabljenih virov poveča, potem upada agregirana produktivnost virov. Produktivnost mnogih virov bo še naraščala, če bo naraščal družbeni produkt (DP) hitreje kot količine teh porabljenih virov.

Porast DP je delno možen s hitrejšim porastom kokličine tistih virov, čigar produktivnost je padla v danem obdobju. Solow je to možnost dopustil, ko je navedel, da je eden izmed možnih razlogov, da je produktivnost bakra porasla, v tem, ker je aluminija padla. Aluminij je nadomestil baker v mnogih primerih (Daly, 1977: 116). Sam izaz »produktivnost naravnih virov«, merjena v razmerju do DP, je nejasen in pri ekstrapolaciji vodi do naslednjega nesmisla: produktivnost določenega vira postaja neskončna, ker se njegova potrošnja približuje ničli, medtem ko ne upada realni DP. Iz tega gotovo ni mogoče sklepati, da naraščajoča produktivnost vira nadomesti upadanje ponudbe vira, ker bi v tem primeru najbolje shajali z ničelno produkcijo nafte, aluminija itd. (Daly, 1977: 116). V zvezi s takšnim razumevanjem in merjenjem produktivnosti naravnih virov je razumljiva Solowa trditev, da bi svet lahko »dejansko shajal brez naravnih virov« oziroma da ob določenih končnih stroških produkcija ne bi bila odvisna od izčrpljivih virov. Pretok virov bi lahko ostal konstanten, DP bi lahko naraščal eksponentialno, ker bi hkrati z njim tudi eksponentialno naraščala tako razumljena produktivnost virov. Z ekološkega vidika ni bistveno ekonomskovrednostno razmerje med različnimi naravnimi viri na enoto DP, ampak stopnja realne fizične rasti ali upadanja njihove porabe.

Zanimiva je Georgescu-Roegnova interpretacija ugotovitev sedaj že klasičnega Brenettovega in Morsovega dela (1963) o ekonomiji naravnih virov z zgodovinskega vidika. V povezavi s problematiko knjige je Kerry Smith (1979) izdal poseben zbornik, ki naj bi po tolikem času ponovno pretresel osnovne probleme in stališča knjige z vidika novih spoznanj o ekonomiji naravnih virov. Na primeru ZDA za obdobje 1870–1957 sta Barnett in Morse skušala preveriti klasično ekonomsko tezo, da so naravni viri ekonomska redkost, ki narašča v času. Empirično sta dokazala, da v tem časovnem razponu niso naraščale cene surovin v poljedelstvu, rudnin in celotni ekstraktivni industriji. Izjema je bila gozdarstvo. Razlogi bi bili naslednji (Barnett, 1979: 164):

- ekonomsko obilni viri so nadomestili manj obilne,
- naraščajoča odkritja in razpoložljivost domačih rudninskih virov,
- naraščajoči uvoz izbranih rudnin,
- znatno povečanje znanja in socio-tehničnih izboljšav, pomembnih za ekonomijo, odkritje virov, njihovega razvoja, pretvorbe, transporta in proizvodnje. To je omogočilo, da je ekonomija producirala vedno večje količine ekstraktivnih dobrin ob upadanju realnih marginalnih stroškov. Družba je bila tako po Barnettu več kot uspešna pri izogibanju naraščanja ekonomske redkosti naravnih virov v okviru stroškov ekstraktivnih dobrin, toda pojavili so se drugi ekološki problemi v zvezi z izkoriščanjem naravnih virov: onesnaževanje, oskrba z vodo, odpadki, raba zemlje. Samo, če bi stroški ekstraktivnih dobrin naraščali absolutno, bi se lahko ohranil ali ustavil ekonomski napredek. V najslabšem primeru bi lahko prišlo do upočasnjene ekonomske rasti, nikakor pa se ne bi mogla ustaviti. Barnett/Morse nista bila prav nič zaskrbljena zaradi bodoče razpoložljivosti naravnih virov. Navedla sta podoben argument kot kasneje nekateri sovjetski znanstveniki za kritiko *The Limits to Growth* (1972), češ da je ključ za morebitno pomanjkanje virov v porasti človekovih znanstveno-tehničnih sposobnosti, da dobiva kar koli iz česar koli. Barnett/Morse sta bila prepričana, da bo napredek v temeljni znanosti omogočil izkoriščati enotnost materije in energije, s čimer se bomo izognili količinskim omejitvam, ki izhajajo iz specifične geološke strukture zemeljske skorje. Znanost bo skratka pripomogla, da bodo naravni viri vse bolj homogeni, in s tem količinske zaloge konkretnih virov ne bi bile več pomembne. Zadovoljitev člove-

kovih potreb ne bo odvisna od konkretnih virov, ampak predvsem od tega, koliko bosta znanost in njena tehnična realizacija sposobni zmanjšati heterogenost virov in jih vsesplošno izrabiti na višji ravni homogenosti. S tem bi kajpak bil uresničen tudi ideal popolne nadomestitve. Toda nedvomno so na poti k njej, če je dosegljiva, veliki praktični ekološki, ekonomski in tehnološki problemi. Tu pa se srečamo s celo vrsto konkretnih omejitev in pogojev, ki jih abstrahirajo načelne teoretične možnosti oziroma jih še ne morejo predvideti. Velike spremembe so že in še bodo pri izrabi naravnih virov za pridobivanje materialov, za konstruiranje novih kompozitnih materialov z novimi lastnostmi, uporabi sekundarnih surovinskih materialov, omejitvi porabe energije pri njihovem pridobivanju idr. (Paulin, 1990, 1991). Pri novih ogljikovih, keramičnih, kompozitnih materialih ne smemo imeti pred očmi samo njihovih čudovitih mehanskih in drugih lastnosti, ampak tudi njihovo energetsko »ceno«, njihovo celotno ekonomsko »ceno« in kar je še posebno pomembno, celotne ekološke učinke v vseh fazah njihovega pridobivanja in uporabljanja. Šele ko je celotna veriga razvidna v svojih temeljnih razsežnostih, lahko pretehtamo, za kakšen »napredek« gre in če si niso ta merila napredka med seboj v nasprotju. Materiali na osnovi ogljika (Vuga, 1990), ki bi ga pridobivali iz lesa iz rastlin in ki bi lahko zadovoljil različne potrebe civilizacije po dosedanjih neobnovljivih materialih, bi izredno radikalno obrnili trend industrijske epohe od naraščanja odvisnosti od neobnovljivih materialov k odvisnosti od obnovljivih virov. To bi bil revolucionaren korak v pravo smer, kar pa bi potegnilo za seboj druge omejitve: uporaba zelenih površin za pridobivanje biomase in s tem ogljika bi zožila številne druge želje in zahteve glede uporabe prostora. Takšna uporaba bi bila resnično v prid neentropijske evolucije, ne pa entropijske antievolucije, ki bi jo sprožila industrializacija.

Georgescu-Roegen (1975) v svoji kritiki Barnett/Morsa ni zanikal, da so njegovi podatki točni, toda interpretacija se mu ni zdela pravilna. Treba je ločiti tri oblike, v katerih je potekal tehnološki napredek:

a) inovacije, ki ekonomizirajo nizko entropijo, na primer s popolnejšim izgorevanjem, zmanjšanjem trenja, nadomeščanjem materialov, ki zahtevajo več energije s tistimi, ki jo zahtevajo manj, ipd.

b) substitucijske inovacije, ki enostavno nadomeščajo človekovo energijo s fizikalno, kemično,

c) inovacije, ki predstavljajo nove potrošne dobrine, npr. najlonske nogavice, videorekorderji.

Nekatere inovacije ne spadajo samo v eno skupino. V splošni zgodovini tehnike so zlasti sovjetski avtorji poudarjali produkcijska delovna sredstva in v zvezi z njimi funkcijsko merilo kot odločilno za tehnične revolucije. Sedaj zlasti nekateri zahodni raziskovalci poudarjajo energijo kot tisto osnovo, na kateri se potem strukturirajo glavne smeri tehničnega napredka. Tehnične spremembe ob novih energetskih virih pa so potegnile za seboj ekstenzivno porast izrabe energije. Ekonomska zgodovina po Georgescu-Roegnu potrjuje elementarno dejstvo, da so bili sproženi veliki koraki v tehnološkem napredku z odkritjem, kako uporabiti nove vrste energije. Po drugi strani pa veliki koraki v tehnološkem napredku ne morejo biti materializirani, če inovacijam ne sledi velika rudninska ekspanzija. Celo tehnološki dosežki v učinkovitosti uporabe bencina kot pogostega goriva zbledijo v primerjavi z večkratnim porastom števila naftnih nahajališč. Do te vrste rudninske ekspanzije pa je prišlo ravno v zadnjem stoletju. Vsa odkritja so v glavnem predstavljala lahko dostopne surovine. To obilje je po Georgescu-Roegnu omogočilo znižati realne stroške prinašanja mineralov iz njihovih nahajališč na

površino. Energija fosilnih goriv je tako postala cenejša, substitucijske inovacije pa so povzročile, da je upadlo razmerje dela do čistega iznosa. Kapital pa se je tudi moral razviti v oblike, ki stanejo manj, toda potrošijo več energije, da bi dosegel enak rezultat. Če se raziskujejo samo relativni dejavniki fonda v obdobju izjemnega mineraloškega izobilja, se ne more dokazati, da bo celotni strošek vedno sledil upadajočemu trendu ali da bo kontinuirani napredek v tehnologiji omogočil, da bodo dostopni skoraj neizčrpani viri.

Ostaja pa tudi problem mere za redkost kot sta jo razvila Barnett in Morse in ki naj bi se izražala v stroških na enoto ekstraktivne produkcije. Brown in Field (1979: 219) sta predlagala še dve meri redkosti: realne cene surovin intenzivnih produktov in rentno stopnjo. Bruggink (1975) pa je v vključenem prispevku tudi pokazal na razloge, zakaj se je predpostavljalo, da so opazovane cene virov temeljnejše merilo za pomanjkanje kot pa katero koli razpoložljivo fizikalno merilo. Iz tega, da cene surovin ne naraščajo dramatično, je po njegovem mnenju neutemeljeno sklepati, da je še za dolgo dovolj razpoložljivih virov. Da cene niso bolj naraščale dokazuje, da so bile podcenjene, ne pa da niso redkost z vidika dolgoročnega časovnega razpona. Podcenitev naravnih virov je Daly (1977: 109) povzel z relativno močjo družbenih razredov, ki vplivajo na delovanje trga. Delo in kapital sta dva močna družbena razreda, medtem ko to niso več lastniki naravnih virov. Rast produktivnosti dela in kapitala sta bila odkupljena tudi za ceno podcenitve naravnih virov. Prednost so imele inovacije, ki so vspodbujale produktivnost dela in kapitala (tehnologije), pred tistimi, ki so povečevale produktivnost virov. Konflikt med kapitalom in delom se je ublažil z ekonomsko rastjo, to je s premikom izkoriščanja k naravnim virom. Če bo določena institucija prevzela vlogo zemljiškega razreda in dvignila cene surovin, se bo zaostрил konflikt med delom in kapitalom (Daly, 1977).

Ekonomija se je do sedaj razumela kot upravljanje redkih virov, ki pa ni presegalo potreb in interesov ene generacije. Ekonomija bo morala spremeniti svoj način razmišljanja in svoje samoumevne vrednostne predpostavke, ko bo prisiljena presojati interese in potrebe sedanje generacije tudi z vidika »sub specie aeternitatis« trajnega obstoja človeške vrste v biosferi. Ta preobrazba ne bo odvisna samo od ekonomske znanosti, ampak tudi od oblikovanja nove ekološke civilizacijske paradigme in od nove ekološke kulture sploh.

Entropijska zanka modernega kmetijstva

Hermann Piebe v svojem prispevku razgrne zadrege razvojne usmeritve kmetijstva v Zvezni republiki Nemčiji v širšem kontekstu Evropske gospodarske skupnosti. Svoje ekološke in socialne posledice sta pokazala oba zgodovinska tipa industrializacije kmetijstva: sovjetski in zahodnoevropski. Sodobne razprave o kmetijski politiki v Zvezni republiki Nemčiji se zapletajo v naraščajoča protislovja; na eni strani se zahtevajo nesmiselne visoke subvencije za zaščito okolja in ohranitev kmeta, na drugi strani pa kmetijski ekonomski odnosi zahtevajo razkroj zaščitnega sistema, vključitev kmetijstva v tržno gospodarstvo in močnejšo industrializacijo proizvodnih metod. Izključna tržno-gospodarska merila pa ne ustrezajo ekološkim zahtevam in kulturni funkciji kmetijske strukture podeželja. Okolje najbolj ogrožajo veliki kmetijski obrati in množična reja živine. Zavzema se za podporo polkmetov, manjših kmetijskih obratov, kombinacije kmetijske dejavnosti z drugimi viri pridobivanja dohodka in alternativnemu kmetijstvu. Sprašuje se,

zakaj se alternativno kmetijstvo bolj ne podpira, ker primerjalni ekonomski rezultati niso tako neugodni. Prava mera intenzivnega kmetijskega gospodarjenja je že presežena. Program ekstenziviranja je po njegovem mnenju korak v pravo smer. Poudari, da je treba preveriti staro temeljno predstavo o naravnih pogojnosti kmetijstva. Tudi Georgescu-Roegen izrecno opozarja na ekonomsko in ekološko posebnost kmetijstva. Celo glavno Marxovo teoretično-metodološko napako vidi v tem, da je zakone industrijske ekonomije raztegnil na kmetijstvo. Neizmer na prednost tovarne pred kmetijo je v možnosti izločitve vseh nekoristnih dejavnikov. Kmetijska proizvodnja poteka v serijah ne pa kot po tekočem traku in kmetijskih proizvodnih sredstvih ni mogoče uporabljati vse leto kot tovarniška sredstva, ampak samo v določenem času. Po tovarnah je možno premosorazmerno povečati proizvodnjo, če povečamo delovni čas, število zaposlenih ali zboljšamo tehnologijo. Te možnosti v kmetijstvu ni, kar je za Georgescu-Roegna ena od nepremostljivih ovir v človekovem boju za hrano. Moderno kmetijstvo je izredno energetskega razpisno. Ta proces se je sprožil, ko je traktor zamenjal vprežno živino, mineralna gnojila organska, intenzivna biokemična zaščita rastlin samoniklo ekosistemsko. Hermann Priebe navaja podatke, ki ponazarjajo te zgodovinske trende. Rast industrijskega sektorja in z njim povezane drugačne socialne strukture ne bi bila mogoča brez spremembe produkcijskih metod v kmetijstvu. Rastoči pritisk za produktivnost je prisilil kmete, da so povsod opustili tovarno živino in uporabili vso zemljo za pridelovanje hrane. Če se odmisli za človeka pomembna razlika v vrsti energije, potem je s čisto količinskega energetskega vidika kmetijstvo zelo potratna dejavnost. Porabi se nesorazmerno izredno velika količina energije, za pridobitev neprimerno manjše količine energije v obliki hrane. Ta zamenjava je nesmiselna in neproduktivna z vidika čiste količinske ekvivalentnosti energije. Smiselnost opravičuje samo različnost v vrsti energije. Z industrializacijo kmetijstva se stalno zmanjšuje energetska produktivnost kot razmerje med količino energije, vsebovane v hrani in energijo, porabljeno za njeno pridelavo, transport in distribucijo (Ramade, 1981: 503). To razmerje je bilo za koruzo leta 1969 12:1 (Iowa, ZDA) in za krompir leta 1969 17:1 (Maine, ZDA). Družbena delitev dela, obstoječa socialna struktura globalne družbe in tehnični pogoji njenega načina bivanja so prispevale k temu, da so postajale vse bolj neugodna razmerja med količino energije na mizi končnega potrošnika hrane in porabljeno energijo v vseh vmesnih fazah, ki so bile potrebne, da je hrana prispela do porabnika. Gotovo bi bilo neracionalno, če bi npr. potrošiti tri tone nafte, da bi pridobili eno tono nafte iz oljnih skrilarcev. Količinsko neproduktivna, a kvalitativno smiselna zamenjava ene energije za drugo je možna, dokler imamo na razpolago dovolj fizično in ekonomsko dostopne energije (nafte, elektrike, mineralnih gnojil) za pridelovanje, transport, predelavo in distribucijo hrane. Dolgoročno ta usmeritev deluje proti biološkemu interesu trajnega obstoja človeške vrste, ker je obnovljiv eksistenčni vir (hrana) usodno odvisen od neobnovljivih rudninskih in energetskih virov. S tem se je človeštvo samo zvrnilo v past in sedaj še ni nobenih možnosti, da bi se iz nje izmotalo. S tega vidika ni mogoče trditi, da je moderna tehnologija osvobodila človeka od narave. Nasprotno, dolgoročno ga je potisnila v še usodnejše oblike odvisnosti, ki pa se iluzorno kratkoročno kažejo kot »osvobajanje« od narave. K prividu tega osvobajanja je veliko prispeval tudi svetovni trg, ki je odvisnost produkcije in potrošnje od lokalnih naravnih pogojev premaknil na globalno, planetarno raven, kjer pa so pritiski in obremenitve vse večje. Izvor prevare »osvobajanja od narave« je tudi v družbeni delitvi dela, ki je končnemu potrošniku dobrin zabilasala izvorno naravno odvis-

nost in jo spremenila v družbeno posredovano odvisnost. Ta se ob vse večjih človekovih potrebah kaže kot rastoča neodvisnost od narave.

Nekateri npr. trdijo naj nas Slovence ne skrbi, da nimamo veliko rudninskih in energetskih virov, ker se ob podobni naravni doti prav dobro živi v Švici in na Japonskem. To je že res, toda to ni argument, da se da živeti brez naravnih virov. Vprašanje je samo, ali od domačih ali od uvoženih in če jih bo za vse konkurente vedno dovolj na razpolago.

Daly se sprašuje, vendar ne daje zadovoljivega odgovora, zakaj se je človeštvo v zadnjih 150 letih preusmerilo od vsesplošne odvisnosti od obilnega konstantno obnovljivega vira v obliki sončnega sevanja k neobnovljivim zemeljskim virom. Za to so tako ekonomski kot tehnološki razlogi. Sončna energija nima samo prednosti, kot so ekološka čistost, obnovljivost, konstantnost, izredna količina, ampak ima z vidika človekovega dela, človekove uporabnosti tudi slabosti. Razpršenost, znanstveno-tehnični problemi njene množične neposredne pretvorbe v električno energijo ali preko toplotne v mehansko energijo. Zemeljski neobnovljivi energetski viri so bili v taki koncentrirani obliki, da so lahko ob ustrezni tehnologiji opravili veliko dela. To tehnologijo je bilo lažje izumiti kot tehnologijo za izrabo sončne energije, čeprav so o njeni tehnološki izrabi razmišljali že v 18. in 19. stoletju. Stvarna neobnovljivost fosilnih goriv se na začetku sploh ni upoštevala in ni bila pomembna pri kakšni civilizacijski racionalni presoji, da bi se bilo bolje preusmeriti k obilnemu viru sončne energije, ne pa k premogu. Energetska kriza 18. stoletja je bila tu, ni pa bilo ne znanstvenih in tehničnih možnosti, da bi se lahko izrabila sončna energija. Kapital si je prizadeval, da bi vsako naravno silo in naravni vir čim hitreje in s čim manj stroškov spremenil v produktivno silo. To je lažje dosegal s tehničnim izkoriščanjem že razpoložljivih koncentriranih energetskih virov, kot pa da bi tehnično rešil problem koncentriranja energije razpršenega sončnega sevanja. Daly premalo poudari zgodovinsko zvezo med rastjo, nenehno razširjeno reprodukcijo in naravo kapitala kot novega, dinamičnega družbenoekonomskega odnosa, ki je bil hkrati tudi nov odnos do narave.

Absolutne ali relativne meje ekonomske rasti?

Teorija ekonomske rasti v njeni sedanji obliki je povojni in neoklasični pojav. Ricardo, Malthus, Jevons, Mill so dvomili o možnosti trajne ekonomske rasti. Marx je to nemožnost omejil na kapitalistično družbo. Kjerkoli sta Platon in Aristotel omenjala rast, sta poudarjala nevarnost in nikdar dobrobit. Za idealni polis je število državljanov določeno in njihove dejavnosti predpisane. Zavrgli so idejo rasti na temelju svojega razumevanja življenja, sreče in morale. Na omejenem planetu, omejenem v prostorskem smislu, razpoložljivosti neobnovljivih naravnih virov in zmogljivostjo biosfere, da sprejme in nevtralizira onesnaževanje je dolgoročno problematična vsaka trajna rast, eksponencialna pa še posebno. Rastoča ekonomija je za Brugginka (1985) disipativni sistem, ki je daleč od ravnovesja in vsrkava ogromne količine nizke entropije, da bi vzdrževal in širil lastne strukture, toda za ceno povečanja entropije v svojem širšem okolju, ki je v tem primeru planet Zemlja. Z vidika etične analize razmerja ciljev in sredstev je za Dalyja (1977: 71) ekonomska rast posrednik sredstev, »da bi tako zadovoljili vedno več posrednih ciljev. Neomejena sredstva plus neomejeni cilji je enako večna rast«. Vendar pa ni nujno, kot izhaja iz Dalyjeve skice, da končni cilji izhajajo iz religije. Postavljajo jih lahko tudi filozofija, etika, antropologija, politi-

ka itd. Mnogo je kandidatov, ki hočejo biti tvorci »končnih ciljev«. Vsi neskončni cilji so z vidika različnih civilizacijskih paradig lahko zelo končni, prehodni. Daly skuša v svojem prispevku povezati argumente biofizične in moralne kritike rasti, ki ju primerja s kladivom in nakovalom. Ne samo nekateri ekonomisti, ampak tudi naravoslovci, fiziki in inženirji so začeli dvomiti o možnosti trajne ekonomske rasti. V sedemdesetih letih so se razmahnila tovrstna nezaupanja, potem pa so bila potisnjena ob stran. Zaradi prevladujočih drugih družbenoekonomskih in političnih problemov, kot so kriza države blaginje, brezposelnost, inflacija, kriza in razpad socialističnega sistema, pa tudi zaradi lokalnih in regionalnih uspehov nekaterih držav pri obvladovanju problemov okolja. Zdelo se je, da je možen kompromis med ekonomijo in tehnologijo na eni in ekologijo na drugi strani. Pokazalo se je, da vsaj začasno rast družbenega produkta ni nujno premosorazmerno povezana z rastjo onesnaževanja. Energetska revolucija v tehnološko razvitem zahodnem svetu je konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let razkrila drugo pomembno zvezo, da rast družbenega produkta ni nujno premosorazmerno povezana z rastjo porabe primarne energije, ampak je vsaj za določen čas mogoča ob ničelni ali celo ob zmanjšani rasti primarne energije. Nekateri uspehi v preventivi in sanaciji onesnaževanja (npr. pri termoelektrarnah), ki so zmanjšali onesnaževanje tudi do 90 ali več odstotkov, so vzbudili ekotehnoški optimizem in zameglili trajna in sistemska konfliktna razmerja med ekosistemi in rastočimi tehn-ekonomskimi sistemi. Te okoliščine so bile izvor za novo kompromisno globalno socioekološko koncepcijo »samovzdržujočega razvoja«, »sustainable development« (Brown, 1981, Brutland 1987). Ta koncepcija sicer ne zanika, da ni tudi ekoloških fizičnih mej ekonomske rasti, so pa zelo oddaljene, zlasti če se bo praktično sledilo paradigmi »samovzdržujočega razvoja«.

Trenutno tudi ni novih teoretičnih družbeno-tehnoloških razvojnih koncepcij. Vsa nova razmišljanja je možno razvrstiti med obstoječe (Kirn, 1986). Kopičita in izboljšujeta pa se logična in empirična argumentacija znotraj pluralizma razvitih paradig. Koncepcija »samovzdržujočega razvoja« je politično, praktično upravno-tehnično mobilizatorska in psihološko-intelektualno pomirjujoča in populistična, ker ljudem obljublja, kar sami tudi želijo in hočejo verjeti, da je možno trajno ohraniti oboje: zdravo okolje z vso raznovrstnostjo biosfere in kvalitativen, ekoloiziran gospodarski razvoj, ki zagotavlja in razvija obstoječo raven zadovoljevanja potreb. Skratka, ničemur se ni treba odreči. Ali ni to idealna praktična, politična koncepcija. Žal je ideološko utopična. Tovrstne trditve so politično razumljive in upravičene, ne pa teoretsko, dolgoročno in z vidika ekološke ogroženosti in ekoloških bremen celotnega človeštva. S tega vidika pa so zavajajoče, zlasti še, če razvoj dejansko tudi vključuje rast, razširjeno reprodukcijo, kjer gre za količinsko produkcijo novih in novih kvalit, inovacij, ki izhajajo iz uresničitve znanstvenotehničnih možnosti. Lahkotne fraze o združljivosti razvoja in varstva okolja ter o spodbudnosti razvoja za varstvo okolja so polovične resnice. Do druge polovice takšno govorenje ne more prodreti, ker mu manjkata globok uvid v ontološki status tehnologije v biosferi in v nujno entropijsko naravo tehnologije ter razumevanje razmerja med biosfero in sociotehnosfero. To ne pomeni, da se ta »globlji uvid« odreja pomenu ekoloizacije tehnologije, gospodarstva in celotne družbe. Nasprotno! To bo trajna naloga in trajen boj človeštva. V tem smislu ima ta naloga Sifov značaj, ni pa Sifovo delo, ker vodi k rezultatom. Konflikt med razvojem, še zlasti, če ta vključuje rast, in med ekologijo je trajen, neizkorenljiv. Znotraj tega se lahko delno, ne pa sistemsko in dolgoročno uskladijo ekonomski interesi in ekološke zahteve. V tem omejenem smislu je razvoj v funkciji izboljšanja okolja,

kar pa seveda ne pomeni, da ne obremenjuje okolja. Pogosto pa so si ekonomski in ekološki interesi konfliktni in izključujoči.

Vzroki ekonomske rasti gotovo ne temeljijo v obči človekovi naravi, v občem bistvu življenja po moči. Da rast eksponencialno »eksplodira«, se morajo povezati specifični nastavki družbenoekonomskega sistema s potencialnimi ontološkimi značilnostmi človeške oblike življenja. Napačno pa je zgodovinsko proizvedeno rast družbenega življenja pozneje projicirati v ontološko bistvo življenja po moči in rasti. To se je zgodilo v Nietzschejevi koncepciji življenja kot rasti volje do moči (Nietzsche, 1939). Vse predindustrijske, predkapitalistične družbe so bile družbe stacionarne ekonomije, enostavne ekonomske reprodukcije. To seveda ne pomeni, da ni bilo občasno živahnega ekonomskega in tehničnega napredka, kar nesporno potrjujeta ekonomska zgodovina in zgodovina tehnike. Dosežen je bil tudi ekonomski napredek, če se primerja eno stacionarno stanje z drugim. Za zgodovino do novega veka je možno reči, da pomeni prehod iz enega stacionarnega stanja nižje ravni v drugo stacionarno stanje višje ravni. Zgodovina novoveške civilizacije pa je eksponencialna v mnogih razsežnostih.

Meadows (1972) svetovni model mej rasti je bil nedvomno šok in izziv za vse protagoniste rasti, ne samo na ekonomskem področju. Ko se bodo izčrpale možnosti za tehnološko-ekološke racionalizacije, povezane s strategijo »sustainable development«, se bodo vprašanja rasti ponovno zaostila. Usodno se zato motijo tisti, ki mislijo, da so »meje rasti« enkrat za vselej praktično in strokovno presežena tema. Trajno bomo morali živeti z zavestjo o mejah rasti. Tudi ta novost je značilnost postmoderne. Končuje se obdobje moderne, razsvetljenstva, ki je bilo prepričano o brezmejnem napredku in neomejeni rasti. Mislim, da imata prav Giarini in Louberg (1977: 7), da je 80% kritik knjige Meje rasti temeljilo na trditvah, ki jih avtorji Rimskega kluba niti J. Forrester nikdar niso izrekli. V vrsti kritik in obramb Meadowsove knjige je še posebno zanimiva Georgescu-Roegenova obramba, ker je kot ekonomist brezobzirno razkrival intelektualno dvoiličnost in nedoslednost kritik svojih kolegov. Ekonomisti so kritizirali Meje rasti zaradi enakega greha, ki so ga tudi sami delali, to je, da so matematični modeli namenjeni najvišjim ciljem znanosti. Kot vsi ekonomski teoretiki razvoja so tudi avtorji knjige Meje rasti izhajali iz podmene o nadaljevanju eksponencialne rasti. Sedaj pa je ves zbor ekonomistov zakričal: neumnost! Standardni ekonomisti so trdili, da se ni treba zatekati k termodinamičnim zakonom, da bi dojali, da mora eksponencialna rast trčiti ob fizične meje. Če je to naenkrat postalo tako jasno, se sprašuje Georgescu-Roegen (1979: 96), zakaj pa so si potem leta in leta prizadevali za uveljavitev teorij ekonomskega razvoja, utemeljenih na podmenah eksponencialne rasti? Očitali so, da v študiji Meje rasti ni cen, toda tudi v njihovih modelih ekonomske rasti jih ni bilo. Prav zabavno je Georgescu-Roegenovo razkritje, kako so ekonomisti kritizirali podmene in postopke, ki so jih sami na veliko uporabljali. Ravnali so se po pravilu, kar je dovoljeno Jupitru, ni dovoljeno volom. Spodbijali so zakonitost postopkov, ker se je pokazalo, da vodijo k šokantnim sklepom, ki v temelju izzivajo paradigmo rasti. Ne bodo si mogli opomoči zaradi slabosti, ki so se razkrile ravno z njihovo lastno kritiko. Teoretski pomen razprav je bil tudi v tem, da je opozoril na zamolčevano samoumevnost eksponencialne rasti. Po drugi strani pa so zagovorniki rasti teoretsko poskušali utemeljiti okoliščine, v katerih bi se rast lahko nadaljevala, kadar gre za omejene vire. To so našli v zamenjavi med različnimi produkcijskimi faktorji, zlasti med naravnimi viri in kapitalom ter naravo tehnološkega procesa. Z ekološkega vidika in zaradi zakona entropije tehnologija ni nikdar samo dejavnik reševanja problemov, ampak je tudi

izvor novih težkih problemov, kot je razkril sistematični inženir Eugen Schwartz (1971) v svojem pionirskem delu. Glede tehnologije se po Dalyju (1977: 11) lahko motimo na dva načina:

1. sprejemamo hipotezo o vsemogočnosti tehnologije, potem pa odkrijemo, da je napačna,
2. zavračamo hipotezo o vsemogočnosti tehnologije, potem pa odkrijemo, da je točna.

Če sprejmemo hipotezo, ki se je kasneje izkazala za napačno, je rezultat lahko katastrofalen. Če pa zavračamo hipotezo, ki se kasneje izkaže za pravilno, pa je še vedno mogoče nadaljevati z rastjo. Sodim pa, da resničnost hipoteze z nobenimi konkretnimi rešitvami nikdar ne more biti potrjena za vso bodočnost, napačnost hipoteze pa se stalno potrjuje v konkretnem času in prostoru, vendar pa tudi ne za vso bodočnost, ker se vedno lahko reče: kar sedaj ni možno, bo mogoče možno kdaj v prihodnje. Vsemogočnost tehnologije v bistvu že sedaj spodbijajo mnogi naravni zakoni, ki izražajo nemožnost nečesa. Realno možno je v danem času in prostoru vedno ožje od teoretično možnega. Ker je znotraj teoretično postavljenih nemožnosti veliko prostora za praktično tehnično ispolnjevanje in spreminjanje, zato načelne nemožnosti niso sprejete kot resne omejitve za vsemogočnost tehnologije.

Precej je tudi nerazumevanja ekoloških implikacij in posledic strukturnih civilizacijskih premikov v smeri terciarnega in kvartarnega sektorja. Veliko vprašanje je, koliko je z ekološkega vidika možno in dopustno tovrstno prestrukturiranje na globalni ravni človeštva, ko obstajajo resni argumenti, da za celoten svet iz ekoloških omejitev ni dosegljiv sedanji standard srednjega razreda ZDA in Zahodne Evrope. Terciarni in kvartarni sektor sta praviloma res surovinsko in energetsko manj obremenjena, pa tudi manj onesnažena, toda samo za ceno povečanja tovrstne obremenitve v primarnem in sekundarnem sektorju. Relativno zmanjšanje porabe kovinskih in drugih materialov na prebivalca je spremljalo absolutno povečanje celotne porabe materialov. Na en US dolar vrednosti DP ZDA leta 1969 je res odpadla polovica manj porabljenih materialov kot na en US dolar vrednosti DP v letu 1900 ob predpostavljani konstantni vrednosti dolarja. Vendar pa je v tem obdobju celotna poraba materialov narasla za 400% in se ni zmanjšala za 50%, kot bi bilo pričakovati iz zmanjšane razmerja med količino materialov na en US dolar vrednosti DP. Pomembnejše kot ta relativni upad je štirikratno povečanje materialov na celotni DP. Ne sme nas zapeljati razpolovitev materialne vsebine enega dolara DP. To skušnjava Daly ponazori z drastičnim primerom: človek, ki je z novo pečjo zmanjšal stroške kurjave za polovico, kupi še eno peč, da bi jih znižal na nič. S povečanjem DP se tako zmanjšuje delež materiala na enoto njegove vrednosti, kar lahko povzroči ekstrapolirano teoretsko iluzijo na papirju, da produkcija DP dejansko lahko vse bolj shaja brez naravnih virov. V resnici pa gre za absolutni porast njihove porabe.

Rastoča tehnizacija terciarnega in kvartarnega sektorja je sama neposreden dodatni vir obremenitve naravnih virov. Zaradi tega so iluzorne trditve, da »družba storitev« lahko raste brezmejno, ker njene aktivnosti ne onesnažujejo in ne izčrpajo naravnih virov. Že zdavnaj ni več točna teza francoskega sociologa Fourastieja, da v terciarnem sektorju skoraj ni tehničnega napredka. Storitve, povezana s hrano, porabijo skoraj toliko energije kot pridobivanje in predelava hrane (Daly, 1977: 118). Ne smemo tudi pozabiti, da ljudje svojih dohodkov iz storitvenih dejavnosti ne potrošijo samo za storitve, ampak za dobrine, katerih produkcija je vezana na naravne vire, tehnologijo in na onesnaževanje okolja.

Kolikor bolj se bo razraščal sektor storitev, tembolj se bo moral intenzivirati pretok materije in energije v primarnem in sekundarnem sektorju. Hkrati pa poteka »terciarizacija« teh sektorjev samih. Svojevrsne ekološke zmote in zavajanja se pletejo tudi okoli konceptov in viziji informacijske družbe in informacijskega načina produkcije, kjer so informacije in znanje nekakšen nadomestek za naravne vire, kot čista proizvodnja brez onesnaževanja. Resnica pa je, da s pomočjo novega znanja samo drugače, lahko tudi bolj racionalno preoblikujemo materijo in energijo, samo drugače zadovoljujemo svoje potrebe. Kar na ta način ekološko pridobimo, pa izgubimo z ekonomsko rastjo, ker informacijska tehnologija (robotizacija, avtomatizacija) še pospešuje razširjeno reprodukcijo. Tudi »informacijska družba« je zaradi tega visoko entropijska družba. Poleg tega pa obstajajo še entropijske posledice materialnih pogojev, produkcije, distribucije in hranjenja informacij. Ne samo industrijska, ampak tudi postindustrijska, informacijska, učeča se, terciarna družba živi od naravnih virov in jih izrablja še neprimerno več kot industrijska družba, čeprav bolj učinkovito, bolj varčno, bolj produktivno na enoto DP. Glede ekoloških in fizičnih omejitev rasti obstajajo trije odgovori: fanatični progresisti trdijo, da jih ni, radikalni ekologisti trdijo nasprotno, da so, zmerni ekologisti in ekonomisti pa priznavajo le relativne, prehodne, ne pa absolutno fizičnih omejitev ekonomske rasti. Za Barnetta in Morsa (1963) je nevzdržen pojem absolutnih meja za razpoložljivost naravnih virov, ker se definicija vira drastično in nepredvideno spreminja. Narava lahko vsili le relativno, ne pa absolutnega pomanjkanja. Dopustila pa sta celo, da meje mogoče obstajajo, toda ni jih mogoče ekonomsko definirati in specificirati. Standardni ekonomisti z marksisti vred trdijo, da bo tehnologija že našla nadomestilo za izčrpan vir. Pravijo, da si bomo vedno lahko izmislili kaj novega, kot to že počenjamo od Periklejevih časov dalje. Težko si je zamisliti bolj trdno vero v zanesljivost linearnega mišljenja, ki je prepričano, da se radikalno ne morejo spremeniti pogoji, ki bi preprečevali dosežani ustvarjalni vzorec reševanja kritičnih razmerij med naravo in družbo. Nekateri mislijo, da se tehnologija izboljšuje eksponencialno glede izrabe virov. Če bi bilo to res, bi po Georgescu-Roegnu (1975: 172) input (i) na enoto outputa sledil v času zakonu $i = i_0(i+r) - t$ in bi se konstantno približeval ničli. Produkcija bi končno postala nematerialna, angelska. Bolj pereče kot meje izčrpljivih virov so trenutno meje onesnaževanja okolja. Zaradi entropijskega zakona in neobnovljivosti virov ekološki problem ni rešljiv ampak se lahko samo bolje ali slabše rešuje. Ta trditev ni pesimistična, ampak realistična. Zelo napak bi jo razumeli, da iz nje izhajata nesmiselnost in nepotrebnost reševanja ekoloških problemov, češ saj je tako vse zaman. Trda, neprijazna resničnost trditve zahteva od nas večjo odgovornost, večjo kakovost in intenziteto reševanj ekoloških problemov na individualni, podjetniški in državopolitični, upravni ravni. Zahteva še bolj resen razmislek o vsaki obremenitvi okolja. Skrajno moramo biti previdni in pozorni pri razglašanju, da smo nek konkreten ekološki problem »dokončno« rešili. Raziskovalno moramo odkriti in pokazati na njegove drugačne, količinsko še neopazne entropijske učinke. Vedno se moramo vprašati po celotni entropijski »verigi« učinkov od začetnih do končnih pogojev ter delovnih procesov vsake tehnične tvorbe, vsake konkretne nadomestitve materiala, vsakega tehničnega produkta in sredstva, povezanega z neko našo potrebo ali užitek, vsake . . . Eksponencialna rast, človekova pohlepnost, potratnost, rast prebivalstva, vojaško industrijski kompleks ter konflikti samo še potencirajo in otežujejo reševanje ekoloških problemov. Kako eksponencialna rast po določenem času izniči ekološka prizadevanja, je Ophuls (1977: 73) ponazoril z naslednjim primerom: če produkcija narašča 5%

letno, kar je približno podvojitev v 14 letih in če je uspelo za 90% znižati onesnaževanje in to raven tudi vzdrževati, kar bi bil izredno zavidljiv uspeh, bi se po 45 letih onesnaževanje spet vrnilo na izhodiščno točko. Ko se povečuje odstotek omejitve onesnaževanja stroški naraščajo bolj strmo kot za recikliranje (Georgescu-Roegen, 1975: 171). Energetski in denarni stroški naraščajo eksponentialno za zmanjšanje vsakega odstotka onesnaževanja, ko se prekorači prag omejitve onesnaževanja 50 do 60%. Ob 50-odstotnem zmanjšanju emisije pri avtomobilu bi se stroški praktično povečali za 25 US dolarjev na avtomobil. Če pa bi jih hoteli zmanjšati za 95%, pa bi bili stroški 400 US dolarjev na avtomobil. Ponekod pa se stroški podvojijo ali celo potrojijo, ko se omeji onesnaževanje od 45 do 55% (Ophuls, 1977: 75). Kajpak ima ta logika lahko zelo omejeno časovno vrednost. Znanstvena dognanja o omejevanju onesnaževanja lahko ta razmerja v bodoče zelo izboljšajo. Treba je tudi upoštevati Barnettov ugovor (1977: 189), da eksponentialna rast stroškov za omejitev onesnaževanja z več kot 50 do 60% velja samo ob pretpostavki, da se s tehnološkimi spremembami in inovacijami ne nadomestijo stari produkti in postopki z novimi in s tem tudi ne z novimi oblikami onesnaževanja. To pa se pogosto dogaja in s tem se zanika podmeno, da so celotne emisije konstantne kvalitete. S tem pa tudi krivulja stroškov ne narašča več eksponentialno. Toda na ta način uvajamo neko drugo substitucijo: naraščanju stroškov na enoto zmanjšane onesnaževanja se izognemo z novim onesnaževanjem. Če se lahko izognemo neskončnemu naraščanju stroškov za omejitev onesnaževanja, ko se bližamo 100% očiščenju, pa je še vedno zelo verjetno, da ta zakonitost velja za celotno onesnaževanje, ki ga pa povzroča človeštvo. Nobena država ne daje tolikšnega odstotka za varstvo okolja, kot znašajo ocenjene poškodbe zaradi onesnaževanja. Že to razhajanje enostavno pomeni, da onesnaževanje mora naraščati. V razvitih evropskih državah so izdatki za varstvo okolja med 1 do 1,5% DP, vrednost poškodb pa presega to vsoto in znaša okoli 5 do 6% DP. V strategiji menjavanja oblik entropije se zaključuje in izčrpava velik del prizadevanj za čistejše okolje. Ko je neka oblika entropije postala družbeno nesprejemljiva, se njena produkcija zmanjša tako, da se nadomesti z drugo, za katero se meni, da ima manj nezaželenih posledic in ki je tudi količinsko manj obremenilna. Ko doseže nasičenost s to obliko entropije kritično mejo ali se odkrijejo nevšečnosti, ki se niso pokazale na začetku, se razmišlja o zamenjavi te oblike entropije itd. Rast stare oblike entropije s prehodom na novo ne izgine 100%, razen, če gre za popolno opustitev dejavnosti. Pogosto zmanjšujemo entropijo snovi tako, da povečujemo entropijo energije ali pa obratno. Splošni trend pa je, da entropijo premikamo s kritično nasičenih področij in oblik k področjem in oblikam, kjer se lahko začneja količinska rast. Seveda pa bi bilo iluzorno misliti, da je neskončno prostora za takšno strategijo selitve entropije. Ekološki problem človeštva v bistvu ni rešljiv, še posebno pa ne ob eksponentialni ekonomski rasti, pa čeprav bi imela obliko kvalitativnega »sustainable development«, ker ta za sedaj še vključuje razširjeno reprodukcijo. »Izhod« iz entropijske zanke človeštva, ki jo rastoča ekonomija še pospešeno zateguje, Georgescu-Roegen vidi v ustavitvi sedanje rasti, radikalni deurbanizaciji, organskem poljedelstvu, toda ne v smislu modernega gibanja pridelovanja biohrane. Svetovna raven prebivalstva se bo morala spustiti na raven, ki ga lahko prehrani organsko poljedelstvo. Moderni industrijski – tehnološki razvoj in z njim povezani ekološki problemi je bil mogoč s temeljito spremembo kmetijstva. Zato je eden izmed ključnih dejavnikov reševanja ekološke krize sedanje civilizacije temeljita preobrazba kmetijstva. Preživetje človeštva je po Georgescu-Roegnu specifičen problem, ni niti samo biološki, niti samo ekonomski, ampak je

bioekonomski. Težava je v tem, da ne razpolagamo s primerjalno ekološko zgodovino drugih planetarnih civilizacij. Samo približno poznamo različne ekološke krize človeštva v preteklosti. Toda to je nekaj drugega. Nikdar nismo opazovali in najbrž tudi ne bomo, kako se drugi ljudje iz ekoloških razlogov borijo za preživetje na planetu kot je naš. Nimamo nobenega tovrstnega medplanetarnega ekološkega izkustva. Georgescu-Roegen se odreka oblikovanju kakšnega trajnega konkretne- ga kompleksnega operativnega oblikovanja programa ekološke odreditve človeštva, ker meni, da takšno prizadevanje samo izraža nerazumevanje narave evolucijskega in še bolj zgodovinskega procesa, ki je stalen boj v novih oblikah za vire nizke entropije in njihove produkte. Tudi če bi kdo verjel, da bo v bodočnosti ovržen zakon entropije, ne bi smeli po Georgescu-Roegnu že sedaj delovati na temelju tega prepričanja. Ni nobenega determinističnega urnika hitrosti potekanja entropijskih procesov, ki jih sproži človek. V tem pogledu ima človeštvo veliko svobodo tako glede oblik kot glede hitrosti potekanja entropijskih procesov. Čeprav po Georgescu-Roegnu ni mogoč dokončen program ekološkega preživetja, je vendarle ponudil nekaj smernic za svoj tako imenovani minimalni bioekonomski program, ki vključuje naslednje elemente:

- prepovedati ne samo vojne, ampak tudi vsa vojaška sredstva, da bi lahko viri nizke entropije čim dlje zadovoljevali prave človekove potrebe,

- postopno zmanjšati prebivalstvo na raven, ki ga lahko prehrani organsko poljedelstvo

- skrbno se izogibati in, če je potrebno, tudi strogo zmanjševati energetske izgube zaradi pregrevanja, podhlajevanja, presvetljevanja, prevelike hitrosti idr., dokler se ne začne splošno izrabljati sončna energija,

- odrekati se ekstravagantnim potrebam,

- osvoboditi se mode, te bolezni človeškega duha, kot jo je označil Galliani v svojem delu o denarju iz 18. stoletja,

- kolikor je mogoče povečati življenjsko dobo dobrin.

Vsa »moralna« (boljša bi bila oznaka nemoralna), predčasna amortizacija tehnologije, če je zares ne nadomesti ekološko ustrežnejša in ne samo produktivnejša ali v kakem drugem smislu ekstravagantna tehnologija, ni v bistvu nič drugega kot nesmoterno zapravljanje naravne dote človeštva. Sončni energiji pripiše Georgescu-Roegen ključno perspektivno vlogo, toda samo, če bo z nadaljnjim razvojem izgubila dosedanjo parazitsko naravo in bo postala življenjsko sposobna v tem smislu, da bodo tudi materiali za solarno tehnologijo pridobljeni s pomočjo sončne energije, ne pa z energijo iz neobnovljivih virov.

Neprestano govorjenje o »izboljšanju okolja« v veliki meri izraža napačno razumevanje entropijske narave vsega dogajanja, ko da človek lahko obrne tok entropije. Edino, kar lahko po Georgescu-Roegnu storimo je, da preprečimo sleherno nepotrebno porabo virov in nepotrebno onesnaževanje okolja glede na znane ekotehnološke rešitve, ki pa še niso vsesplošno razširjene. Seveda pa bo pot k preobrazbi dosedanjega družbenega soglasja o tem, kaj je nujno in potrebno, dolga in boleča. Veliko bo lahko k temu prispevala celotna ekološka znanost z ekološko etiko. Vendar pa gotovo ne bo šlo brez prisile negativnih izkušenj o tem, kako visoka ekološka cena se plačuje za tisto, kar imamo sedaj za nujno in potrebno.

Herman Daly v svojem prispevku zagovarja model stacionarne ravnovesne ekonomije kot trajne rešitve pred rastočo izrabo virov in rastočim onesnaževanjem. Ekonomsko ravnovesno stanje (steady state economy, ERS) je fizični pojem. Kar ni fizično, lahko po Dalyju stalno raste. V bodočnosti bo stabilnost

ostala norma in rast odklon. Ravnovesno ekonomsko stanje je možno le na planetarni ravni. Zanj bi si morale prizadevati najbolj razvite države, ker vsiljujejo in diktirajo ekonomsko-tehnološke pogoje rasti vsemu preostalemu svetu, ki jim mora slediti ali pa propasti. Za Dalyja sta možni dve različni poti: ali bo ERS vsiljeno zaradi nemožnosti rasti ali pa zaradi izogiba posledicam rasti. Daly prizna, da razviti nimajo interesa za omejitve rasti produkcije in potrošnje, ker z njo odkupujejo socialni mir. Ne več kot samo 18% svetovnega prebivalstva ima možnosti, da doseže materialni standard zahodnoevropskega in ameriškega srednjega razreda. Daly povezuje biofizične in etične argumente za kritiko ekonomske rasti. Socialna pravičnost je pogoj za vzpostavitev ekološkega ravnovesja. Dosedanja socialna neenakost se je reševala z rastjo. Ko ekološke omejitve takega načina reševanja ne dopuščajo več, se zaostri problem razdelitve, ki ne bo vsiljen ideološko kot v preteklosti, ampak ekološko. Med seboj so najgloblje povezani problemi razorožitve, socialne pravičnosti, rasti in ekološkega ravnovesja. Daly je prepričan, da bi uspevale njegove predlagane institucije za vzdrževanje ERS, toda ni še politične volje in vrednostnega prepričanja, da bi se ti cilji sprejeli. Strinjal bi se z Dalyjem (1977: 126), da bo »postajal vse bolj privlačen stacionaren nazor v svoji temeljni enostavnosti, ko rastoča teža anomalij otežuje razmišljanje znotraj paradigme rasti do nesprejemljive stopnje«. Georgescu-Roegen pa ravnovesnega ekonomskega stanja ne sprejema kot ekološke odrešitve človeštva. Po njegovem mnenju ne samo ničelna, ampak celo upadajoča ekonomska rast ne more trajati za vedno, vendar pa lahko dlje kot rastoča ekonomija. V taki koncepciji se ERS izenačuje z odprtim termodinamičnim sistemom, ki vzdržuje svoje entropične strukture s konstantnim izmenjavanjem materije s svojim okoljem. Človeštvo bi bilo tudi v stacionarnem stanju po Georgescu-Roegnu prisiljeno spreminjati tehnologijo kot odgovor na neizprosno pojevanje in zmanjševanje dostopnosti do virov. Čeprav bi rešili problem, kako se kapital spreminja kvalitativno in hkrati ostaja konstanten, bi še vedno morali predpostavljati, da bo upadanje virov nadomeščeno s pravimi inovacijami ob pravem času. Če bo treba prehajati k manj kakovostnim virom bo vsaka generacija za isto količino morala opraviti več dela (Georgescu-Roegen 1979: 104). Očita Dalyjevemu modelu, da je skrajno nemogoče predpostaviti, da tehnološki napredek lahko prenese ali ohrani krivuljo stroškov na prejšnji ravni, ko se prehaja k virom, ki so slabše kakovosti ali vse teže dostopni. To bi pomenilo dejansko priključiti se privržencem eksponentalnega napredka, to je tistim, ki jih Daly sam kritizira. Tudi ni nujno, da je entropija ERS manjša od rastočega sistema. Če bi se npr. družbeni sistem ustalil na neekoloških tehnoloških temeljih 60-ih in 70-ih let, bi gotovo proizvedel več entropije kot ekološko bolj racionaliziran in varčen, toda rastoč sistem 70-tih in 80-tih let. Toda ekološko racionaliziran, ustaljen sistem proizvaja manj entropije kot ekološko racionaliziran rastoč, razširjajoč sistem. Georgescu-Roegen tudi svari pred logično pastjo Prigoginovega načela o minimumu produkcije entropije, ki bi se lahko izkoristil za podporo stacionarnemu stanju. Teorem govori o tem, da je najmanj entropije proizvedeno pri Osangerjevem tipu odprtega termodinamskega sistema, ko sistem postaja stabilen, ravnovesen (steady). Toda za takšen sistem so postavljeni zelo strogi pogoji, ki jih ni mogoče prenesti z mikro fizikalno-tehnične na makro družbeno raven, ko imamo opravka s tehnološkimi pogoji izmenjavanja materije in energije z okoljem. Prigoginov teorem minimalne produkcije entropije pri skoraj uravnoteženih sistemih velja morda še za proces dozorevanja organizmov in ekosistemov, gotovo pa ne velja za sodobne gospodarsko-tehnološke sisteme. Sistemi z minimalno produkcijo entropije so sicer stabilni, toda hkrati se

tudi nagibajo k minimalnemu delu in minimalnemu pretoku. Cena za minimalno produkcijo entropije je tudi minimalna razvojnost, spremenljivost sistema. Sistemi, ki so daleč od termodinamičnega ravnotežja, pa so izredno elastični pri svojem obnavljanju in so njihove različne razvojne možnosti odvisne od robnih pogojev produkcije entropije. Kakšno družbo in kulturo bi dobili z minimalno produkcijo entropije in hkrati tudi z »minimalnim delom«? Pogojno rečeno, morda je bila to družba v fazi nabiralništva in lova in delno še na predindustrijski poljedelski stopnji. Nikakor pa takšen sistem z minimalno produkcijo entropije in minimalnim delom ni možen v sodobni znanstvenotehnološki energetski in surovinsko intenzivni družbi. Ko je industrijska revolucija človekove potrebe celo pri hrani spravila v odvisnost od neobnovljivih virov, so bile verjetno za vselej zapravljene možnosti, da bi človeštvo doseglo vrhunec zrelosti, stabilnosti, za katerega bi morda veljal Prigoginov teorem minimalne produkcijske entropije. Mogoče bi se temu lahko človeštvo v bodočnosti delno približalo s tem, ko bi bila maksimalna zadovoljitev njegovih potreb spet odvisna od neposredne in posredne izrabe sončne energije. Materiali na temelju obnovljivega ogljika pa bi v največjem možnem obsegu zamenjali dosedanje neobnovljive in izčrpeljive vire, katerih izraba je ekološko zelo kritična. Seveda pa tudi sončna energija ne more nadomestiti cele vrste neobnovljivih rudninskih virov, ki so podlaga za zadovoljitev potreb in užitkov sodobnega človeštva. Ni pomembna samo energija, ampak tudi materija, kot vedno znova in znova poudarja Georgescu-Roegen. Človeštvo je prešlo iz predindustrijske faze, kjer sta prevladovali tradicija in stabilnost nad razvojnostjo, v industrijsko fazo, kjer sta prevladovali razvojnost in inovativnost z eksponentialno rastjo nad stabilnostjo. Sedaj pa smo v prehodnem obdobju, ko se skuša ohraniti eksponentialna rast ob konstantni ali celo znižani stopnji entropije. Ko bodo možnosti te strategije izčrpane, bo še bolj postala očitna fundamentalna nerešljivost konflikta med ekologijo in rastjo. Sledil bo prehod v stacionarno stanje, kjer bo spet stabilnost z minimalno nujno produkcijo entropije prevladovala nad rastjo. Tehnološke inovacije bodo sicer nujne, ne bodo pa v funkciji rasti, ampak v funkciji boja za zniževanje entropije, v funkciji premagovanja posledic zakona upadajočega donosa in boja z naraščanjem redkosti naravnih virov.

LITERATURA:

- Barnett, H. J., Morse, C. (1963): *Scarcity and Growth*, John Hopkins Press, Baltimore
- Barnett, H. J. (1979): *Scarcity and Growth Revisited* v: Smith V. Kerry (1979): *Scarcity and Growth Reconsidered*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London (nadalje označen s kratico Kerry Smith, 1979).
- Brown, M. G. Jr., Field, B. (1979): *The Adequacy of resources for Signalnik the Scarcity of Natural Resources* v: Kerry Smith, 1979.
- Brobst, D. A. (1979): *Fundamental Concepts for the Analysis of Resources Availability* v: Kerry Smith, 1979
- Bruggink, J. J. C. (1985): *The Theory of Economic Growth and Thermodynamical Laws* v: Goll, W. van, Bruggink, J. J. C. ur. (1985): *Energy and Time in Economic and Physical Sciences*, Elsevier Science Publishers B. V. (North-Holland) – nadalje označeno s kratico EAT 1985.
- Daly, E. H. (1977): *Steady-State Economics. The Economics of Biophysical Equilibrium and Moral Growth*, W. H. Freeman and Company, San Francisco.
- Georgescu-Roegen, N. (1971): *The Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London
- Georgescu-Roegen, N. (1979): *Comments on the Papers by Daly and Stiglitz* v: Kerry Smith, 1979.
- Giarini, O., Louberg, H. (1978): *The Diminishing Returns of Technology*, Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto, Sydney, Paris, Frankfurt
- Goeller, H. E. (1979): *The Age of Substitutability: A Scientific Appraisal of Natural Resource Adequacy* v: Kerry Smith, 1979
- Hannon B. M. (1979): *Comments on the Papers by Brobst and Goeller* v: Kerry Smith, 1979

- Hotelling, H. (1931): *The Economics of Exhaustible Resources*, *The Journal of Political Economy*, vol. 39, no.2
- Illitch, J. (1976): *Medicinska nemeris*, Vuk Karadžić, Beograd
- Illitch, J. (1977): *Limits to Medicine*, Penguin Books, New York
- Meadows, H. D., Meadows, L. D., Randers, J., Behrens III, W. W. (1972): *The Limits To Growth*, A Potomac Associates Book, London
- Ophuls, W. (1977): *Ecology and the Politics of Scarcity. Prologue to a Political Theory of the Steady State*, W. H. Freeman and Company, San Francisco
- Paulin, A. (1990, 1991): *Energijo lahko varčujemo predvsem z reciklažo*, Delo – Znamenje za razvoj, 12. decembra 1990, *Kot sekundarne surovine le standardni materiali*, Delo – Znanje za razvoj, 6. februarja 1991, *Kovine bodo našle nova področja uporabe*, Delo – Znanje za razvoj, 13. februarja 1991
- Priebe, H. (1990): *Die Subventionierte Naturzerstörung*, Wilhelm Goldmann Verlag, München
- Rescher, N. (1985): *Die Grenzen der Wissenschaft* Reclam
- Schwartz, E. (1971): *Overskill: The Decline of Technology in Modern Civilization*, Quadrangle, Chicago
- Smith Kerry, V. (ed). (1979): *Scarcity and Growth Reconsidered*, The John Hopkin University Press, Baltimore and London
- Solow, R. M. (1974): *The Economics of Resources or the Resources of Economics*, *The American Economic Review*, Vol. 64, no.2
- Stiglitz, J. E. (1979): *Neoclassical Analysis of the Economics of Natural Resources v: Smith Kerry*, 1979
- Vuga, L. (1990): *Meje rasti – dvajset let pozneje*, *Revija za razvoj*, letnik VI, št. 7

Privatizacija javnega sektorja v deželah v razvoju: Kaj vemo?

Dežele v razvoju se bodo v naslednjem desetletju soočale z velikimi izzivi, ko bodo skušale zadovoljiti rastoče potrebe po urbanih javnih uslugah. Nezadovoljstvo z hitrostjo in izvedbo vlad pri nujenju teh uslug in resne fiskalne omejitve na državnem in mestnem nivoju navajajo vodilne mednarodne organizacije nudenja pomoči kot tudi vlade same k temu, da ocenjujejo potencial zasebnih podjetij pri nujenju uslug in infrastrukture (Svetovna banka, 1988a).

Rastoče povpraševanje po javnih uslugah odraža dramatičen porast urbane populacije v Tretjem svetu. Pri Združenih narodih (1989) ocenjujejo, da se bo urbano prebivalstvo v deželah v razvoju med letom 1980 in koncem 90. let podvojilo od malo manj kot ene milijarde na približno dve milijardi. V naslednjih 25 letih se bo ponovno podvojilo na približno štiri milijarde. Ob koncu 90. let bo v deželah v razvoju skoraj 300 mest z več kot milijonom prebivalcev. Povpraševanje se bo povečalo tudi zaradi rastočega ekonomskega pomena proizvodjalnih in trgovinskih aktivnosti, ki se nahajajo na urbanih področjih. V večjem delu Azije, Latinske Amerike, Severne Afrike in Bližnjega vzhoda prispevajo urbane aktivnosti več kot 60 odstotkov bruto nacionalnega produkta (Svetovna banka, 1989).

Privatizacija postaja posebno privlačna tam, kjer velika mesta doživljajo korenito populacijsko in ekonomsko ekspanzijo. Na Tajskem raste na primer velemestno področje Bangkoka tako hitro, da povpraševanje po uslugah in infrastrukturi daleč prekaša javne resurse. Opazovalci poročajo, da bodo »Elektrogospodarske oblasti Tajske, soočene z hitro padajočimi energetskega zalogi, verjetno v naslednjih sedmih letih vložile, preračunano, \$ 3.9 milijarde, da bi zadovoljile povpraševanje po energiji. Vodna dela bodo v naslednjem desetletju verjetno stala \$ 2,9 milijarde. Hitri tranzitni sistem v Bangkoku bo po pričakovanju stal več kot \$ 1,6 milijarde« (Berthelsen, 1989).

Kljub naraščajočim potrebam po javnih uslugah in infrastrukturi v pogojih fiskalnih omejitev, obstajajo v diskusiji o zaželjenosti in učinkovitosti privatizacije velike mnenjske razlike. Nekateri zagovorniki privatizacije jo razglašajo (Roth, 1987; Hanke, 1987) za zdravilo za vse in zastopajo pretirana stališča, ki jih je težko dokazati v večini razvijajočih dežel. Evaluacija privatizacijske politike kaže, da se mora večina domnevnih prednosti šele izkazati (Van de Walle, 1989; Vernon-Wortzel in Wortzel, 1989; Yotopolous, 1989). Izkazalo se je, da je privatizacijo še posebno težko implementirati v bivših socialističnih državah ali visoko centraliziranih vladah (Beinen in Waterburg, 1989). Celotno v industrializiranih državah, v katerih so politični in ekonomski pogoji privatizacije ponavadi neprimerno bolj ugodni, so upravljalni in finančni rezultati mešani (Pack, 1989).

Čeprav dajejo dokazi slutiti, da v pravih pogojih zasebna podjetja in nevladne organizacije lahko igrajo pomembno vlogo pri učinkovitem zagotavljanju javnih uslug, pa je bilo opravljenega malo obsežnega ali sistematičnega ocenjevanja kom-

parativnih prednosti. V tem članku bomo zasledovali razloge, ki navajajo vlade v deželah v razvoju, da obravnavajo privatizacijo, proučili bomo nekatera sredstva, s katerimi vlade privatizirajo usluge ter razpravljali o potencialnih prednostih in ovirah privatizacije. Na koncu skušamo še razvrstiti pogoje, v katerih sta privatizacija in širjenje udeležbe privatnega sektorja primerna ter predlagamo načine izboljšanja njihove implementacije.

Privatizacija javnega sektorja

Vloga centralne vlade pri nujenju uslug in celo sistem finančnih transferov lokalnim oblastem sta prišla, z naraščajočo zaskrbljenostjo zaradi državnega dolga in potrebe po omejevanju celotnega trošenja v javnem sektorju, pod bolj skrbno nadzorstvo. Tako nacionalna kot mestne vlade sklepajo pogodbe s privatnim sektorjem, da bi zagotovile več uslug ter privatizirajo nekatere javne agencije in državne korporacije.

Pojem privatizacije pokriva široko območje ukrepov. Po ožji opredelitvi gre preprosto za prodajo javne aktive privatnim investitorjem. To obliko privatizacije zasledujejo v tako različnih državah kot so Kitajska, Alžirija, Tanzanija, Malezija, Tajska, Južna Koreja in Malavi (Nellis in Kikeri, 1989). Širše pojmovanje privatizacije zajema ukrepe, ki spodbujajo sodelovanje zasebnega sektorja pri nujenju javnih uslug in izločajo ali modificirajo monopolne pogoje ter umetno preferenco za javna podjetja (Rondinelli et al., 1983). (Glej Tabelo 1). Vlade v deželah v razvoju, ki uporabljajo to širšo opredelitev privatizacije, dovoljujejo ali spodbujajo podjetništvo, komunalne skupine, kooperative, zasebna prostovoljna združenja, mala podjetja in druge nevladne organizacije pri nujenju široke palete uslug. Privatizacijski ukrepi predpostavljajo, da je moč številne dobrine in usluge, za katere lahko ljudje plačajo – kot na primer javni transport, električna energija, tekoča voda ali stanovanja – nuditi bolj učinkovito in uspešno s privatnimi podjetji kot pa z centralno ali mestnimi oblastmi (Roth, 1987).

Oblike privatizacije

V deželah v razvoju se privatizacijski ukrepi po obsegu raztezajo od prepuščanja preskrbe z nekaterimi uslugami trgu, do »javno-zasebnega partnerstva« in pogodb z zasebnim sektorjem:

1. Vlade v nekaterih državah *prenašajo funkcijo dobave uslug nevladnim organizacijam*. V Afriki in Aziji to vključuje kooperativne organizacije, sindikate, ženske in mladinske klube in verske ter etnične skupine (Ralston, Anderson in Colson, 1981; Cointreau, 1982). V Latinski Ameriki se številne javne funkcije, kot poklicno izobraževanje, prenašajo v privatne organizacije (Rondinelli et al, 1990). V Argentini vlada aktivno vključuje banke, sindikate in zasebne tvrdke pri oblikovanju in financiranju »združenih šol«, ki naj nudijo specializirano usposabljanje na urbanih področjih (Cowen in McLean, 1984).

Tabela 1

Oblike in implikacije privatizacije

Visoka	Stopnja vladne dezinvesticije	Nizka
Visoka	Potencialno nasprotovanje vladnih uslužbencev	Nizko
Nizko	Stopnja interakcije med javnim in zasebnim sektorjem pri dobavi uslug	Visoko

Oblike privatizacije

Prodaja javne zasebnim investitorjem	Javno-zasebna partnerstva – skupna tveganja – skupna vlaganja – projekt na ključ	Spodbude ali zagotovila za sodelovanje zasebnega sektorja
Transfer odgovornosti javnih uslug na nevladne organizacije (poklicne skupine, tehnična telesa, kooperative)	Deregulacija in liberalizacija ukrepov za dostop zasebnega sektorja do sodelovanja pri nujenju uslug	Pogodbe z zasebnim sektorjem – delovne pogodbe – sistem »affermage«
	Vladna spodbuda in podpora za širjenje zasebnega sektorja in uslužnostne industrije	Vladne subvencije za dobavo zasebnega sektorja

2. Drug aranžma, *javno-zasebna partnerstva*, vključujejo (a) skupna tveganja v katerih javne in zasebne organizacije formalno ali neformalno sodelujejo pri implementaciji urbanih razvojnih aktivnosti; (b) skupna vlaganja, v katerih javne in zasebne organizacije financirajo ustanove in infrastrukturo ali urbane razvojne projekte; in (c) projekte na ključ, v katerih se vlade odločijo za nakup ali najem dokončnih ustanov, ki jih je zgradil zasebni sektor, ali obratno.

V številnih mestih Tretjega sveta so na primer nudili stanovanja in temeljne javne objekte za revne s programi kraj-in-usluga. Od začetka 70. let so številne vlade v deželah v razvoju iskale alternative za javna stanovanja, da bi zadovoljile rastoče potrebe po cenenem zavetju. S programi kraj-in-usluga vladne stanovanjske agencije zberejo, očistijo in infrastrukturno podprejo zemljo, ki je razdeljena na stavbišča in prodana revnim. Revne družine sklenejo pogodbo z majhnimi firmami ali zasebnimi gradbeniki, ki jih zgradijo domovanja, ali pa jih zgradijo kar sami, običajno s subvencioniranim materialom ali s krediti po nizkih obrestnih merah (Rondinelli, 1990b).

Nekaj frankofonskih držav uporablja »sistem affermage«, s katerim mesto zgradi objekte, zasebna firma pa jih vzdržuje. Na Slonokoščeni obali se je vlada združila s SODECI (Société de distribution d'eau de la Cote d'Ivoire), zasebno korporacijo, da bi nudili tekočo vodo gospodinjstvom in javnim vodnjakom s črpalkami na kovanec. Vlada določa pravila določanja cene. Doplačila na ceno vode se plačujejo mestu za amortizacijo gradbenih stroškov vodovodnega sistema (Cointreau, 1982).

3. Centralne agencije ali lokalne vlade sklepajo pogodbe z zasebnimi organizacijami, da bi pomagale nuditi usluge, ki jih javne agencije ne morejo ponuditi uspešno ali učinkovito. Pogodbe za usluge dovoljujejo vladam, da se dogovarjajo z zasebnimi organizacijami o nujenju uslug, objektov ali infrastrukture, ki so skladne z vladnimi specifikacijami glede kvantitete in kvalitete (Savas, 1982; Ferris in Grady, 1986).

Vlade v deželah v razvoju sklepajo sedaj pogodbe tako za usluge kot za komercialne funkcije. V Nepalju številne mestne oblasti uporabljajo zasebne pogodbenike za zbiranje lokalnih davkov (McCullough in Stuebner, 1985). V Jordanu nekatere mesta odprodajajo pravico do zbiranja tržnih davkov (McCullough, 1985), v Tuniziji in Sri Lanki pa so mestne tržnice v najemu zasebnih trgovcev po licitaciji (Minis in Johnson, 1982; McCullough, 1984).

V Latinski Ameriki nudita vladi Čila in Guatemale zemeljske koncesije firmam v velikih mestih, za daljše obdobje, da bi pridobivale, čistile, distribuirale, merile in zaračunavale vodo. V obeh državah pristojbine odobri centralna vlada, ki tudi nadzoruje kvaliteto vode. V Peruju vlada sklepa pogodbe z organizacijami zasebnega sektorja za posebne aktivnosti v zvezi z dobavo vode, kot so na primer odčitavanje vode, računalniške usluge ter zaračunavanje in zbiranje (Lewis in Miller, 1986).

Pogodbe za urbane usluge so bile preizkušene tudi v Aziji. V Mestnem svetu Petaling Jaya, mesta z 300.000 prebivalci v Maleziji, so se odločili za privatizacijo potem, ko so izkusili padajoče državne dohodke, slabo upravljanje in rastoče stroške pri zbiranju parkirnin. Leta 1984 je Svet dal parkirne prostore v najem zasebnim upravnim firmam v zameno za mesečno najemnino. Svet je na ta način ohranil nadzor nad parkirnimi uslugami, rešil pa se je upravnih in finančnih odgovornosti (Tan, 1987).

Zasebne firme lahko tudi dopolnjujejo ali širijo usluge vladnih servisov. Na Centralnem področju Vzhodnega Sudana je na primer Regionalno ministrstvo za zdravje sklenilo pogodbo z zasebno organizacijo, ki zaposluje pometače z oslovsko vprego, da zbirajo odpadke in smeti po hišah v majhnih mestih (Lewis in Miller, 1986).

4. V drugih državah centralne oblasti nudijo *zagotovila* ali fiskalne *spodbude* za motivacijo zasebnih organizacij pri nujenju uslug, ki prispevajo k urbanemu razvoju. Za ilustracijo navedimo vlado Barbadosa, ki je ustanovila Stanovanjski kreditni fond (HCF) in Ministrstvo za stanovanjsko in zemljiško politiko, s posojilom Agencije za mednarodni razvoj ZDA. HCF zagotavlja kapital zasebnim bankam, kuratelam, Barbadoški hipoteški finančni družbi ter drugim finančnim ustanovam po obrestnih merah, ki so nižje kot na trgu, da bi nudile posojila za stanovanja v urbanih centrih po nizkih cenah. Sredstva HCF se obračajo in so pomembno okrepila vlogo zasebnih komercialnih posojilodajalcev pri nujenju kreditov za stanovanja gospodinjstvom z nizkimi dohodki. Še več, HCF sodeluje z zasebnimi gradbinci in lokalnimi uradniki, ki so odgovorni za gradnjo in predpise glede uporabe zemlje, pri načrtovanju in pridobivanju pravic za stanovanjsko gradnjo, ki si jo družine z nizkimi dohodki lahko privoščijo (LaNier et al., 1986).

5. Najmanj formalizirana vrsta privatizacije je *vladno spodbujanje zasebnih organizacij in podjetnikov* za sodelovanje pri dejavnosti urbanega razvoja. V Latinski Ameriki je zasebni sektor, na prigovarjanje tako lokalnih kot centralnih oblasti, začel igrati pomembno vlogo v urbanem razvoju. Fondacija Carvajal, ki jo je ustanovila firma Carvajal, ena največjih kolumbijskih multinacionalk, podpira komunalni razvoj, lajša ponovni urbani razvoj, utrjuje komunalne centre

in rekreacijska področja in podpira majhna podjetja v revnih soseskah Calija, ob sodelovanju vladnih agencij (Sanders, 1983). V Aziji vlade v nekaterih državah spodbujajo privatni sektor, da bi se bolj resno angažiral pri razvoju zemljišč, urbanem transportu, stanovanjskem razvoju, izobraževanju, zdravstvu in socialnih servisih, industrijskem razvoju, spodbujajo pa tudi komercialne banke, da bi nudile finančne resurse za projekte urbanega razvoja (ADB, 1987). V Maleziji privatna podjetja, ob vladni pomoči, financirajo in vodijo večje urbane projekte kot so pristanišča, parkirne usluge, zbiranje odpadkov, transport, skladiščenje in komunikacijske usluge (Maaruf, 1987).

Ti primeri dokazujejo, da številne dežele v razvoju eksperimentirajo s privatizacijo. Vendar pa je, kot smo že omenili, primerna vloga zasebnega sektorja pri nujenju tega, kar se tradicionalno obravnava kot »javne usluge«, še vedno predmet polemik. Večina argumentov v prid in proti večji participaciji zasebnega podjetništva pri nujenju urbanih uslug in infrastrukture se črpa iz izkustva dežel v razvoju. Bolj sistematična evalvacija izkustva z različnimi oblikami privatizacije v deželah v razvoju je potreben kot vodilo odločevalske politike in implementacije, naloge, ki se ji bomo posvetili sedaj.

Prednosti privatizacije

Zagovorniki privatizacije javnih uslug trdijo, da ima zasebno podjetništvo številne prednosti v primerjavi z vladnimi agencijami, kot na primer nižje proizvodne stroške, večjo učinkovitost dobave uslug in večjo zmožnost pridobivanja in ohranjanja kapitalne opreme. Trdijo, da lahko zasebni sektor nudi potrošnikom večji izbor in zagotavlja usluge bolj fleksibilno. Nevladne organizacije se lahko hitreje in učinkoviteje odločajo v primerjavi z javnimi birokracijami. Ko učinkovito dobavljajo urbane usluge lahko zasebne organizacije skrijejo obseg javne plačilne liste in nekatera vladna finančna bremena, medtem ko generirajo potrebne davčne dohodka za druge javne namene (Savas, 1982; Hatry, 1983; Pirie, 1985).

Zagovorniki privatizacije tudi trdijo, da pritisk tržišča spodbuja zasebne firme k iskanju krčenja stroškov in večanja lastne kompetitivnosti in produktivnosti. Zasebne firme so manj omejene z delom in oblikami najemanja delovne sile v primerjavi z javnimi agencijami in lahko uporabljajo delo bolj produktivno. Zagovorniki poudarjajo, da lahko podjetja lažje zmanjšajo delovno silo kot vlade, ko je to potrebno ter lahko zmanjšajo delovne stroške na enoto outputa. Poudarjajo, da ima celo oddajanje pogodb svoje prednosti: na primer tako, da vlada omogoča, da izkoristijo specializirane večšine v nevladnih organizacijah. S kompetitivnim sklepanjem pogodb za usluge lahko vlade določajo pravne stroške proizvodnje in na ta način izločijo zapravljanje. Sklepanje pogodb prav tako omogoča vladam, da prilagodijo velikost programov s prirastkom, ko se povpraševanje ali potreba spreminjata (Roth, 1987).

Nekateri dokazi govorijo temu v prid. Številne študije kažejo, da privatizacija lahko skrči stroške. Študije Svetovne banke (1986: 30) kažejo, da »se v Braziliji, Keniji in Argentini urbano vzdrževanje cest in avtocest bolj učinkovito izvaja s pogodbo in ob dokajšnjem privarčevanju stroškov. V Ponta Grossi v Braziliji je na primer vzdrževanje cest za 59% dražje, če ga izvajajo mestni delavci kot če ga izvajajo zasebni pogodbeniki.« V primeru, ki smo ga že navedli, majhni podjetniki z oslovsko opremo, ki so po pogodbi zbirali smeti v centralni regiji vzhodnega Sudana, se je prav tako izkazalo, da gre za učinkovitejšo in cenejšo alternativo

v primerjavi z dragimi uvoženimi smetarskimi kamijoni, ki lahko zbirajo smeti občasno iz raztresenih mestnih zabožnikov. To partnerstvo med javnim in zasebnim sektorjem je proizvedlo stroške, ki so predstavljali le 10% uslug s kamijoni. Še več, skoraj 26% teh stroškov bi se lahko povrnilo na breme gospodinjstev (Lewis in Miller, 1986).

Raziskave privatizacije v drugih državah pa ne kažejo zgolj zmanjšanja stroškov, ampak tudi večjo učinkovitost. Privatizacija parkirnih uslug v Pataling Jaya v Maleziji je privedla do bistvenega povečanja zbranih parkirnin v primerjavi z mestnimi. Povprečni dnevni inkaso paznikov se je dvignil in upravljanje je bilo nasploh bolj učinkovito (Tan, 1987). Poleg tega je imel Mestni svet zagotovljen predvidljiv nivo dohodkov od najemnine, brez finančnega tveganja in mezdnih stroškov, ko je upravljal s parkirnimi uslugami še sam. Istočasno so učinkoviti pogodbeniki imeli sprejemljiv dobiček, kar je razvidno iz velikega števila ponudb, ki so prišle na Svet vsakič, ko so prišle najemnine na dražbo.

Raziskave Svetovne banke (1983a, 1986) kažejo, da v številnih mestih Tretjega sveta majhne avtobusne tvrdke in vozniki minibusov nudijo boljše in pogosto cenejše transportne usluge kot pa veliki mestni avtobusni sistemi. Poleg tega javni avtobusni sistemi pogosto ne nudijo udobnih in fleksibilnih uslug v slumih in nasilno vseljenih področjih. Prav tako ne nudijo večjih transportnih poti, ki bi bili peš dostopni v nizko dohodkovnih soseskah. V Istanbulu, Kalkuti, Bangkoku in Nairobiju nudijo zasebni minibusi udobnejše in fleksibilnejše usluge v in okoli revnih sosesčin. V nekaterih mestih imajo nizko dohodkovne družine raje zasebni transport tudi, če so vozovnice nekoliko dražje v primerjavi z javnim transportom. Privatizacija javnega transporta v mestu Rabat v Maroku je izboljšala usluge ne da bi bistveno skrčila število vozniš prog (Damis, 1987).

Podobni uspehi so bili doseženi tudi s privatizacijo javnih objektov v nekaterih afriških državah. Zasebna firma SODECI, ki dobavlja tekočo vodo v Abidjan v Slonokoščeni obali, nudi široko razvejano vodo dobre kvalitete. Sistem računanja in zbiranja je dovolj učinkovit, da krije stroške delovanja in ohranjanja, pa še dobiček za firmo ostane. Pogodba z vlado od SODECI zahteva, da zbira sredstva na temelju količine dobavljene vode, ne pa količine proizvedene vode, s čemer se spodbuja firmo k ohranjanju opreme in minimaliziranju odtoka.

Še ena usluga, ki jo izgleda zasebni sektor lahko učinkovito nudi – še posebno majhna podjetja in zasebne prostovoljne organizacije – so stanovanja. Kljub dejstvu, da so številne vlade nudile velike javne stanovanjske programe, je večino stanovanj v deželah v razvoju izgradil majhen neformalen sektor podjetij in posameznih gradbenikov (Rondinelli, 1986, 1989). Skoraj vsa bivališča revnih v Nepalju so nastala v neformalnem sektorju, ki je zaslužen tudi za visok delež hiš v urbanih področjih Indonezije, Bolivije, Kolumbije in Brazilije (Hardoy in Satterthwaite, 1981).

Nekaj dokazov govori tudi v prid tezi, da lahko zasebni sektor sklene odločitve o investiciji učinkoviteje od javnih birokracij. Na Filipinih »uživa zasebni sektor odločno prednost v primerjavi z javnim sektorjem, ko gre za urbane razvojne aktivnosti«. Ramos (1987: 711) poudarja, da za razliko od vlade zasebni sektor »ni omejen z natančnimi administrativnimi postopki in zahtevami, še posebno glede budžeta, izplačila, bilance in zahtev po pregledu.« Ugotavlja, da je odločanje v zasebnem sektorju manj obremenjeno z birokratskim nadzorom ter razdelanimi

meduradnimi sklicevanji in preverjanji, ki jih zahteva javni sektor. »Glede na to se projekti zasebnega sektorja laže implementirajo glede programskih ciljev in rokov.«

Izkušnje kažejo na to, da nevladne organizacije v nekaterih državah nudijo usluge za razvoj manjših zasebnih podjetij v urbanih področjih, ki so učinkovitejše od vladnih agencij. Cilj mikro-podjetniškega programa Fundacije Carvajal v Calviji v Kolumbiji, ki se je začel leta 1977, je bil na primer, da nudi tehnično in finančno podporo s ciljem, da bi se izboljšalo delovanje obstoječih mikro-podjetij in da bi se spodbudilo zaposlovanje. Več kot 4500 mikro-podjetnikov se je šolalo v Caliju v začetku 90. let. Tisti, ki so v programu sodelovali so generirali približno 1000 neposrednih zaposlitev in 4000 posrednih zaposlitev, stroški v kreditu glede na eno delovno mesto pa so znašali \$ 1000. Zaradi učinkovitosti se je program razširil v 25 kolumbijskih mest (Sanders, 1983).

Ovire privatizacije

Kakršnekoli so že njene prednosti pa so naleteli ukrepi privatizacije javnih podjetij in rastoča participacija zasebnega sektorja pri nujenju urbanih servisov pogosto na močan odpor v deželah v razvoju. Pogosto nasprotujejo politični voditelji, ki nadzirajo pokroviteljske položaje, od organizacij pisarniških delavcev in sindikatov do nekaterih organiziranih skupin potrošnikov. V nekaterih državah pa močni podjetniki, ki ne bi radi zmotili dolgotrajnih dobrih odnosov z vlado, nasprotujejo večji kompeticiji z industrijo javnih uslug (van de Walle, 1989).

Celo odločni zagovorniki privatizacije zaznavajo določene probleme z širjenjem participacije zasebnega sektorja v nudenje uslug (Hatry, 1983; Pirie, 1985). Privatizacija lahko povzroči nezaposlenost delavcev v javnem sektorju, zviša lahko cene javnih uslug za potrošnike, odpira vrata večji korupciji in prispeva k onesnaževanju okolja. Vodi lahko k nižjim mezdam in manjši varnosti zaposlitve za tiste, ki so bili zaposleni v industriji javnih uslug. Obstaja tudi nevarnost, da bi zasebni podjetniki skrčili ali eliminirali nujne vendar neprofitne usluge, omejevali dostop zgolj na tiste, ki si lahko privoščijo plačati tržne cene. Poleg tega lahko privatizacija zmanjša javni nadzor nad vrstami in kvaliteto dostopnih uslug. Spremeni lahko javne v zasebne monopole in daje večji ekonomski in politični vpliv velikim podjetnikom (Savas, 1982; Hatry, 1983; DeHoog, 1984).

Utrjeno politično nasprotovanje privatizaciji je močno v številnih deželah v razvoju. Člani organizacij pisarniških delavcev in sindikatov se bojijo, da bo transfer uslug v zasebni sektor vodil ne le v izgubo zaposlitve ampak bo tudi bistveno omejil njihov vpliv na industrijo uslug. Drugi menijo, da bodo zasebne firme preprosto širile slabše plačana dela s slabšimi delovnimi pogoji, da bi tako skrčile stroške in maksimizirale dobičke. V meri, do katere lahko zasebni sektor prepreči sindikalizacijo, delavce skrbi, da nihče ne bo poslušal njihovih pritožb in da bodo nemočni glede delovnih pogojev. Opazovalci poskusov privatizacije javnih podjetij na Tajskem poudarjajo, da »je devet od desetih največjih tajskih sindikatov v državnem sektorju. Organizirano delavstvo je bilo v glavnem izrinjeno iz nekaj manjših tvrdk, ki so bile v zadnjem desetletju privatizirane. To je vodilo k temu, da je nasprotovanje privatizaciji na vrhu seznama delavskih zahtev« (Berthelsen, 1989). Zelo močno nasprotovanje privatizaciji prihaja na Tajskem tudi iz vojaških krogov, ki uporabljajo svoj nadzor nad javnimi korporacijami za generiranje dohodkov in za zagotavljanje zaposlovanja oficirjev visokega čina po njihovi upokojitvi.

V Indoneziji, ugotavlja Hainsworth (1990: 124), privatizaciji močno nasprotujejo »ekonomski nacionalisti in muslimanski fundamentalisti, ki se jim studi zahodno potrošništvo in kapitalizem ter tisti, ki pričakujejo vladno intervencijo zaradi redistributivnih namenov (bodisi v obliki subvencioniranja hrane, nadzora cen, ustvarjanja novih delovnih mest, socialnih programov ali projektov regionalnega razvoja).« Tako v Indoneziji kot Maleziji je zelo prisoten strah, da bo privatizacija dala nadzor nad industrijo uslug bogatim avtohtonim Kitajcem ali velikim tujim pridruženim firmam, še posebej tistih, ki so v lasti Japoncev. Zaradi političnih razlogov je vlada v Maleziji nehala uporabljati izraz ‚privatizacija‘ in sedaj zagovarja ločevanja pod etiketo ‚korporatizacije‘.

Nasprotovanje privatizaciji izvira tudi iz strahu, da bodo privatni posli izločili usluge, ki ne prinašajo dobička, ki nudijo slabšo kvaliteto uslug v želji, da bi se maksimiziralo dobiček in ki puščajo revnejše dele mest ali revna gospodinjstva brez uslug. Svetovna banka in skoraj vse druge mednarodne organizacije priporočajo vladam, da bi gradnjo stanovanj v glavnem prepustili zasebnemu sektorju. Vendar pa raziskave kažejo, da nudi v številnih deželah v razvoju formalna gradbena industrija le majhen delež celotnega števila potrebnih stanovanjskih enot ter da si lahko najrevnejša gospodinjstva le redko privoščijo stanovanja, ki so jih zgradile velike gradbene firme. V Egiptu (Soliman, 1988), Hondurasu (Koopervativna stanovanjska fondacija, 1984), Indoneziji, Boliviji, Kolumbiji, Braziliji (Hardoy in Satterthwaite, 1981) in Keniji (Rourk in Roscoe, 1984) formalni podjetniški sektor očitno ne more graditi hiš po cenah, ki bi si jih revni lahko privoščili ali v številu, ki bi zadostoval celotnemu povpraševanju (USAID, 1983a).

Izkušnje Svetovne banke (1983) z kraj-in-usluga projekti izboljševanja urbane okolja, ki jih je financirala v 70. in 80. letih kažejo, da so bili ti pristopi učinkovitejši pri nudenju zavetja, ki si ga lahko revni privoščijo od čiščenja slumov in javnih stanovanjskih programov, vendar kljub temu ti načrti ostajajo na nivoju pilotnih projektov. Deležen jih je bil le majhen delež revnih gospodinjstev, ki so potrebovala zavetje. Celo javno-zasebna partnerstva so bila le delno uspešna pri širjenju poceni stanovanj in urbanih uslug. Med ovirami na poti uspeha lahko navedemo neprimerno število usposobljenih strokovnjakov, tako v javnem kot zasebnem sektorju, ki bi znali učinkovito načrtovati, usposobiti in upravljati takšne projekte; težave pri razvijanju in nudenju poceni gradbenega materiala in tehnologije pri gradnji hiš, ki si jih revni lahko privoščijo; in šibke finančne institucije, nezmožne nudenja posojil z nizkimi obrestmi za revne pri izboljševanju in širjenju njihovih bivališč (Cohen, 1988).

Izkušnje nas navajajo tudi na to, da je uspeh privatizacije v veliki meri odvisen od upravljalških veščin zasebnih kompanij (Vernon-Wortzeland Wortzel, 1989). V številnih državah Afrike, centralne Amerike in južne Azije ter v tistih s socialističnimi vladami ostaja zasebni sektor majhen in slaboten. Manjkajo mu resursi, da bi lahko igral pomembnejšo vlogo pri nudenju urbanih uslug. Celo države z močnim zasebnim sektorjem izkušajo probleme s privatizacijo. Vsi zasebni pogodbeniki, ki so upravljali s parkirišči v Pataling Jaya v Maleziji, na primer, niso bili enako uspešni. Nekateri med njimi so imeli prav toliko težav pri pobiranju parkirnin kot Mestni svet. Nekateri manjši pogodbeniki niso uspeli ustrezno nadzirati svojih uslužbencev, da bi zagotovili, da se zbrani denar dejansko vrača firmi. Nekatere firme so imele težave s pravočasnim plačevanjem mesečne najemnine Mestnemu svetu (Tan, 1987). V Singapuru so podjetja v državni lasti dolgo časa prevladovala pri nudenju uslug, država pa je izločala

managerje ali pa ni nudila spodbud za podjetnike, da bi si pridobili izkušnje pri nujenju kvazi-javnih uslug (Low, 1988).

Kritiki privatizacije tudi poudarjajo, da se je v številnih državah Latinske Amerike in južne Azije počasi uveljavljala zaradi vztrajnega nezaupanja v delovanje zasebnih firm v urbanem razvoju. V Indiji opazovalci na primer ugotavljajo, da je »stopnja vpletenosti zasebnega sektorja v urbani razvoj omejena s percepcijo, po kateri mora javni sektor delovati v interesu nadzora špekulantstva in enakopravne distribucije ekonomskih možnosti« (Sunthakar in Sundram, 1987: 410). Trdijo, da je zasebni sektor v preteklosti deloval neodgovorno pri »pospeševanju razvoja neavtoriziranih kolonij na zemlji, rezerviranih za zelenice ali javne namene.«

Poleg tega kritiki tudi trdijo, da so lahko nekatere oblike privatizacije, kot na primer pogodbeništvu, dražje od vladne dobave teh uslug in sicer zaradi korupcije, želje pogodbenikov po maksimiziranju dobička, stroškov pogodbenega upravljanja ali odsotnosti zadostne kompeticije. Pogodbeništvu lahko tudi omeji fleksibilnost vlade pri reagiranju v nujnih primerih. Če je pogodbenikov preveč, potem to omejuje možnost izkoriščanja ekonomije obsega. Če je vladni nadzor pogodbenikov preveč strog, lahko vodi do pomankljivosti pri nujenju uslug; če je preveč popustljiv, potem tisti, ki nudijo usluge niso več odgovorni. Pogodbeništvu glede na opravljeno delo je lahko povezano s precejšnjimi administrativnimi stroški, ki jih lahko primerjamo s stroški, ki si jih nakopljejo vlade pri neposrednem nujenju uslug. Kritiki poudarjajo porast možnosti korupcije, ki se pojavi predvsem tedaj, ko zasebno nudenje 'monopolnih' uslug zavisi od vladne regulacije in določanja cen, ali ko si morajo zasebni posli pridobiti licenco ali pogodbo od vlade.

Del nasprotovanja izvira tudi is strahu pred povečano politično močjo zasebnih organizacij. Ko vlade privatizirajo 'naravne monopole' kot so plinarne, elektrogospodarstvo ali železnice, lahko zgolj prenašajo monopolistično obnašanje iz javnega v zasebni sektor. To omogoči velikim poslovnem, da si pridobijo veliko ekonomsko in politično moč, ki je državljani in javni uradniki ne morejo zlahka nadzirati. Kritiki privatizacije prav tako opozarjajo, da je spodbuda zasebnih monopolov za učinkovitejše delovanje, zmanjševanje stroškov ali za delovanje v javnem interesu majhna. Zasebni monopoli so lahko prav tako neresponzivni za potrebe potrošnikov in politične mandate kot korporacije v državni lastnini.

Končno pa lahko privatizacija pomeni tudi prelaganje družbene odgovornosti za nudenje javnih uslug od vlade na zasebni sektor. Privatizacija je lahko način, na katerega se vlada preprosto znebi odgovornosti za opravljanje pomembnih, toda dragih ali politično nezaželenih družbenih funkcij. S privatizacijo lahko razpršijo politične pritiske za obravnavanje teh kritičnih družbenih potreb. V Singapuru, na primer, kjer nudijo podjetja v državni lasti skoraj vse urbane usluge in infrastrukturo, delegira pristop vlade k privatizaciji odgovornost za družbene programe kot sta na primer stanovanjska politika in zdravstveno varstvo zasebnim delodajalcem in delavcem. Lim (1983: 764) ugotavlja, da predstavlja ta koncept privatizacije spremembo od »tega, kar lahko imenujemo država blaginje k podjetju blaginje«. Družbeni problemi lahko postanejo nacionalno in internacionalno manj vidni, če se odgovornost preloži iz vlade na zasebne organizacije. S privatizacijo se lahko vlada 'izmuzne', vsaj začasno, in ji ni treba nuditi uslug in sredstev ali reševati urbanih problemov, ki pa so, dolgoročno gledano, za zasebne organizacije nerešljivi.

Navkljub nekaterim oviram privatizacije pa izkušnje, ki smo jih navedli kažejo, da zasebna podjetja in nevladne organizacije igrajo vse bolj pomembno vlogo pri nujenju urbanih uslug v deželah v razvoju. Vendar pa morajo zagovorniki priznati, da kljub prednostim zasebnih podjetij pri financiranju, vodenju in upravljanju nekaterih urbanih uslug in ustanov, zasebni sektor ne more nuditi vseh uslug učinkoviteje od vlade ter da v nekaterih državah pogoji niso ugodni za uspešne javno-zasebne prenose. V svoji raziskavi privatizacije v Združenem kraljestvu sta Bishop in Kay (1989: 644) poudarila, da »je privatizacija primerna politika tam, kjer trg že deluje čisto dobro, ali bi deloval, če bi bilo to dovoljeno – kjer so državna podjetja neposredno kompetitivna z zasebnimi podjetji ali kjer bi to strukturo lahko zlahka vzpostavili.« Ta proces bo zelo verjetno počasen v tistih državah, ki nimajo močnega trga kapitala, kjer zasebni sektor težko pride do kreditov, kjer obstaja močna politična opozicija vladnih uradnikov in sindikatov javnih uslug in kjer vlada omejuje primerne kupce državnih podjetij (Cowan, 1987).

Zaradi teh kompleksnosti tako vladne agencije kot zasebna podjetja potrebujejo smernice za ocenjevanje možnosti in komparativnih prednosti pri nujenju urbanih uslug. Tabela 2 kaže okvir za identifikacijo možnosti privatizacije, utemeljeno na naravi in značilnostih urbanih uslug.

Vlade bodo zelo verjetno ohranile odgovornost za tiste usluge, ki v družbi veljajo za 'javne dobrine', vključno z uslugami, ki zadovoljujejo temeljne družbene potrebe. Javni sektor bo prav tako ohranil odgovornost za 'zaslužne dobrine', tiste, za katere imajo politični voditelji občutek, da jih morajo ohranjovati ali širiti ne glede na ekonomske stroške. Javnost bo še naprej od vlade zahtevala usluge, ki so ključne za nudenje minimalnega nivoja zdravstva, varnosti in dobrobiti ter za tiste, od katerih ima korist skupnost kot celota. Ustanove in infrastruktura, ki zahtevata velike, 'štoraste' investicije, kot so na primer avtoceste ali množični transportni sistemi, bodo v večini primerov še naprej zahtevali velik delež vladnih investicij.

Tabela 2

Okvir za oceno možnosti privatizacije urbanih uslug in nudenja infrastrukture

Značilna usluga	Vlada	Ponudnik usluge Javno-zasebno partnerstvo	Zasebno podjetje
Tipi uslug	Javna dobrina	Javna dobrina za katero je lahko odmerjen uporabni davek	Javna dobrina ali javna usluga za katero so stroški lahko nadoknadeni
Primarni koristnik	Skupnost	Določene skupine	Posameznik ali gospodinjstvo
Javna zaznava nujnosti usluge	Bistvena bazična, vrednostna usluga	Bistvene usluge	Diskrecijske usluge
Značilnost stroškov	Nedeljivi	Deljivi	Deljivi

Značilna usluga	Vlada	Ponudnik usluge Javno-zasebno partnerstvo	Zasebno podjetje
Odnos med povpraševanjem in pripravljenostjo plačila	Nizki	Zmerni	Visoki
Merljivost kvantitete in kvalitete nujenih uslug	Nizka	Visoka	Visoka
„Efekt razlivanja“ uslug	Visok	Visok	Nizek
Potreba po kapitalski investiciji	Velike „štoraste“	Zmerne ali velike	Nizke ali zmerne, v porastu
Zmožnost nevladnih organizacij za nudenje uslug	Nizka	Visoka na specialnih področjih	Visoka
Zahtevana tehnična ali tehnološka rafiniranost	Nizka	Zmerna ali visoka	Visoka

Tiste usluge, za katere vlada ali zasebni sektor ne moreta računati uporabnega davka zaradi političnih ali ekonomskih razlogov, zelo verjetno ne bodo prinašale dobička zasebnim firmam ter jih bodo zato nudile bodisi javne agencije ali javno zasebna partnerstva. Programi s potencialnim učinkom razlivanja iz ene lokalne oblasti k drugi – onesnaževanje in nadzor nalezljivih bolezni – bodo še naprej v glavnem stvar javne odgovornosti. In končno, kot smo že ugotovili, se privatizacija verjetno ne bo hitro uveljavila v državah, v katerih je zasebni sektor majhen in šibak, neglede na nivo neučinkovitosti in neuspešnosti javnih agencij.

Vendar pa v tistih deželah v razvoju, ki imajo močan zasebni sektor, javna podjetja lahko odigrajo pomembno vlogo pri nujenju uslug in ustanov, ki so, v resnici, kvazi-zasebne dobrine. Največje priložnosti privatizacije se ponujajo v takšnih uslugah, kot so transport, dobava vode, zdravstvo in zbiranje smeti, kjer je uporabnike moč identificirati, kjer so učinki razlitja nizki, stroški deljivi in potrošniki zmožni ter pripravljeni plačati za izboljšanje uslug. Zasebne organizacije imajo prav tako možnost pri nujenju „javnih uslug“ v izobraževanju in zdravstvu na višjih nivojih od tistih, ki jih nudi vlada. Zasebni sektor pogosto nudi specializirane zdravstvene usluge na urbanih območjih učinkoviteje od javnih institucij. Zasebni sektor in nevladne organizacije bodo v rastoči meri nudile usluge kot so sredstva in proizvodnja energije, ki zahteva tehnično specializacijo ali tehnološko rafiniranost.

In končno, zasebna podjetja, še posebno tista v neformalnem sektorju, bodo igrala večjo vlogo v „mašenju lukenj“; torej bodo nudile več uslug za revna gospodarstva, ki jih lokalne oblasti ne dosežejo. Neformalni sektor ponavadi širi usluge

ali dobrine, ki jih je mogoče ponuditi ob zelo nizkih stroških ali v nizkih obrokih za zadovoljevanje potreb revnih. Prodajalci vode, na primer, so pogosti v mestih, v katerih mestni vodovodni sistem ni bil razširjen v slumovske skupnosti. Nevladne organizacije lahko pomagajo tudi pri širjenju javnih uslug s samopomočjo ali programi javno-zasebnih partnerstev. V mestih Tretjega sveta je tudi dokaj veliko prostora za javne in zasebne organizacije, ki bi skupaj delale za večjo učinkovitost s pogodbenimi projekti in projekti na ključ.

Javna politika za privatizacijo

Vlade lahko naredijo veliko za spodbujanje in podporo podjetij v majhnem in neformalnem sektorju pri nujenju urbanih uslug in infrastrukture. Kot prepričljivo trdi de Soto (1989), morajo odstraniti nepotrebne omejitve in regulacije, ki inhibirajo neformalni sektor in majhna ter srednje velika podjetja, da ne morejo učinkovito delovati v urbanih področjih. Vlade morajo nuditi ali spodbujati kreditne programe za nizke stroške, ki bi omogočili majhnim podjetjem, da se razširijo.

Vlade lahko nudijo možnosti za razvoj upravljalških zmožnosti zasebnih podjetij tako, da sklepajo pogodbe za usluge, ki jih javne agencije ne nudijo učinkovito. Pogodbništvo je lahko najbolj učinkovito v okoliščinah, ko učinkovitost nujenja uslug izvira iz ekonomije obsega, kjer je mogoče večjo produktivnost zagotoviti z najemom kvalificirane delovne sile ali specializiranih strokovnjakov, kjer lahko pogodbeniki uporabljajo delovno silo za omejen čas ali delovno manj intenzivne metode delovanja. Učinkovito lahko deluje v mestih, kjer zasebni pogodbeniki niso omejeni s strogimi delovnimi in mezdnimi omejitvami, ki zadevajo civilne usluge ter kjer lahko uresničujejo minimalne stroške pri dobavi uslug (Ferris in Graddy, 1986).

Da bi pospešile privatizacijo bodo morale morda vlade nuditi, vsaj na začetku, spodbude in zagotovila za zaščito trenutno zaposlenih civilnih uradnikov. Izbirajo lahko med dovoljenjem za zaposlene v javnih korporacijah ali agencijah, da ustanovljajo lastne firme za pogodbe za nudenje uslug ali za pridobivanje javne aktive; lahko pa tudi od privatnih podjetij zahtevajo, da dajejo pri prevzemu državnega podjetja prednost zaposlovanju javnih uslužbencev, ki so izgubili svoj položaj s prodajo podjetja. Postopna privatizacija, glede na geografske okraje ali po stopnjah bi prav tako lahko zmanjšala nasprotovanje. Sovražnost skupin zaposlenih v javnem sektorju se lahko obvlada z zagotavljanjem pravičnih mezd in delovnih pogojev v zasebni firmi, ki prevzame javno agencijo ali dobi pogodbo za nudenje javnih uslug. Vlada lahko prav tako pomiri strahove najrevnejših urbanih gospodinjstev, da bodo prikrajšani za usluge zasebnih kompanij s tem, da jim ponudi pomoč ali podporo za neprofitabilne, toda bistvene usluge za revne. Zasebno vodenim uslužnostnim podjetjem ali prevoznim podjetjem je, na primer, mogoče dovoliti, da zaračunavajo dovolj visoke cene zato, da zagotovijo najrevnejšim potrošnikom 'premostitvene subvencije'. Te delne subvencije so lahko za vlado neprimerno bolj ekonomične kot da še naprej krijejo stroške neučinkovitih in neuspešnih javnih podjetij ali agencij.

V nekaterih državah bodo morale vlade resno ukrepati za reformiranje podjetij v državni lasti preden bodo zasebni investitorji voljni prevzeti njihovo delovanje. V Indoneziji, na primer, je Ministrstvo za finance ugotovilo, da je približno dve tretjini od skupno 189 državnih podjetij 'nezdravih', da so bodisi nesolventna, neprofitabilna ali jim manjka potrebna likvidnost (Hainsworth, 1990).

Privatizaciji mora predhoditi tudi pravna reforma v tistih državah, kjer zakon in regulacija ne tolerirajo ali so sovražni do zasebnega sektorja. Do sprememb mora priti v zakonih o delu, zaščitni politiki, restrikcijah glede dostopa do kreditov, nadzoru mezd in cen in v sistemu lastniških pravic, preden je zasebni sektor voljan ali zmožen sodelovati učinkovito pri nujenju uslug (Cowan, 1987).

Preliminarni dokazi kažejo na to, da privatizacija sicer ni zdravilo za vse, da pa v ustreznih pogojih zasebni sektor lahko igra dragoceno vlogo pri soočanju z rastočimi potrebami po uslugah in infrastrukturi na urbanih področjih. Prednosti privatizacije je moč maksimirati, če vlada zagotovi kompetitivno okolje, ko zagotavlja primerne postopke za spodbujanje krčenja stroškov in dvig kvalitete uslug ter ko igra učinkovito nadzorno vlogo pri minimizaciji korupcije in neenakosti (DeHoog, 1984). In nenazadnje, LaNier s kolegi (1986: 20) poudarja, da je ključ do oblikovanja uspešnega javno-zasebnega partnerstva katerekoli vrste v tem, da se zagotovi, da so cilji obeh strani kompatibilni in da je transfer lastništva ter odgovornosti strukturiran tako, da zagotavlja rezultate, ki služijo interesom obeh strani.

VIRI

- Abrams, Charles (1964), *Man's Struggle for Shelter in an Urbanized World*, Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Asian Development Bank (ADB) (1987). *Urban Policy Issues*, Manila: ADB.
- Beinen, Henry in John Waterbury (1989). »The Political Economy of Privatization in Developing Countries,« *World Development*, (17) 5: 617–632.
- Berg, Elliot (1987). »The Role of Divestiture in Economic Growth,« v S. H. Hanke (ur.) *Privatization and Development*, San Francisco: Institute for Contemporary Studies: 23–32.
- Berthelsen, John (1989). »Thailand's Bureaucrats, Unions Thwart Government's Programs of Privatization,« *The Wall Street Journal/Europe*, 6.9.: 12.
- Choi, Jin Ho (1987). »Republic of Korea Country Paper,« v *Asian Development Bank, Urban Policy Issues*, Manila: ADB: 477–527.
- Cohen, Michael A. (1988). »Replicating Urban Shelter Programs: Problems and Challenges,« v Dennis A. Rondinelli in G. Shabbir Cheema (ur.) *Urban Services in Developing Countries*, London: MacMillan: 113–124.
- Cowan, L. Gray (1987). »A Global Overview of Privatization,« v S. H. Hanke (ur.) *Privatization and Development*, San Francisco: Institute for Contemporary Studies: 7–16.
- Cowen, Robert in Martin McLean (1984). *International Handbook of Education Systems*, letnik 3, Chichester, Anglija: Wiley.
- Cointreau, Sandra J. (1982). *Environmental Management of Urban Solid Wastes in Developing Countries: A Project Guide*, Washington: World Bank.
- Cooperative Housing Foundation (1984). »Contribution of the Informal Sector to the Construction of Housing,« Washington: U.S. Agency for International Development.
- DeHoog, Ruth H. (1984). *Contracting Out for Human Services*, Albany: State University of New York Press.
- de Soto, Hernando (1989). *The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World*, New York: Harper and Row.
- Ferris, James in Elizabeth Graddy (1986). »Contracting Out: For What? With Whom?,« *Public Administration Review*, (46) 4: 332–344.
- Hainsworth, Geoffrey B. (1990). »Indonesia: On the Road to Privatization?,« *Current History*, (89) 545: 121–124, 134.
- Hanke, Steve H. (our.) (1987). *Privatization and Development*, San Francisco: Institute for Contemporary Studies.
- Hordoy, Jorge E. in David Satterthwaite (1981). *Shelter: Need and Response*, Chichester: Wiley.
- Hatry, Harry P. (1983). *A Review of Private Approaches for Delivery of Public Services*, Washington: The Urban Institute Press.
- Johnson, Ronald W., Stephen Pereira in Diane Catotti (1986). »Municipal Management Assessment: Panama,« Working Paper, Research Triangle Park, N. C.: Research Triangle Institute.
- LaNier, Royce, Albert Massoni in Carol Oman (1986). »Public and Private Sector Partnership in Housing: A Background Paper,« Washington: U.S. Agency for International Development.
- Lim, Linda (1983). »Singapore's Success: The Myth of the Free Market Economy,« *Asian Survey*, (23), 6: 725–764.

Low, Linda (1988). »Privatization in Singapore,« v Paul Cook in Colin Kirkpatrick (ur.) Privatization in Less Developed Countries, New York: St. Martin's Press: 259–280.

Maaruf, Annur bin (1987). »Malaysia Country Paper,« v Asian Development Bank, Urban Policy Issues, Manila: ADB: 529–274.

McCullough, James S. (1984). »Institutional Development for Local Authorities – Financial Management Consultant's Report,« Colombo, Sri Lanka: Ministry of Local Government, Housing and Construction.

McCullough, James S. (1985). »Jordan Urban Development Assessment: Final Report,« Washington: U.S. Agency for International Development.

McCullough, James S. in Thomas H. Steubner (1985). »Project Inception Report: Management Support for Town Panchayats Project,« Katmandu, Nepal: Vlada Njegovoga veličanstva v Nepal, Ministrstvo pančajata in lokalnega razvoja.

Minis, Henry P. Jr. in Sally S. Johnson (1982). »Case Study of Financial Management Practices in Tunisia,« Working Paper, Research Triangle Park, N.C.: Research Triangle Institute.

Nellis, John R. (1986). »Public Enterprises in Sub-Saharan Africa,« World Bank Discussion Papers št. 1, Washington: World Bank.

Nellis, John in Sunita Kikeri (1989). »Public Enterprise Reform: Privatization and the World Bank,« World Development, (17) 5: 659–672.

Pack, Janet Rothenberg (1989). »Privatization and Cost Reduction,« Policy Sciences, (22) 1: 1–25.

Padmopranoto, Sigiarso (1987). »Indonesia Country Paper,« v Asian Development Bank, Urban Policy Issues, Manila: ADB: 431–476.

Pirie, Madsen (1985). »Privatization: The Facts and Fallacies,« Sydney, Australia: Centre 2000 Ltd.

Ralston, L., J. Anderson in E. Colson (1981). »Voluntary Efforts in Decentralized Management,« Working Paper, Berkeley: Program on Managing Decentralization Institute of International Studies, University of California.

Ramos, Josephina (1987). »Philippines Country Paper,« v Asian Development Bank, Urban Policy Issues, Manila: ADB: 688–740.

Research and Documentation Center for Manpower and Development (RDCMD) (1989). »Labor in the Public Service: Indonesian Report,« Jakarta: RDCMD.

Rondinelli, Dennis A. (1987). »National Investment Planning and Equity Policy in Developing Countries: The Challenge of Decentralized Administration,« Policy Sciences, (10) 1: 45–47.

Rondinelli, Dennis A. (1986). »Extending Urban Services in Developing Countries: Policy Options and Organizational Choices,« Public Administration and Development, (6) 1: 1–21.

Rondinelli, Dennis A. (1990a). Decentralizing Urban Development Programs: A Framework for Analysis, Washington: U. S. Agency for International Development.

Rondinelli, Dennis A. (1990b). »Housing the Urban Poor in Developing Countries: Magnitude of Housing Deficiencies and Failure of Conventional Strategies,« American Journal of Economics and Sociology, (49) 2: 153–166.

Rondinelli, Dennis A., John R. Nellis in G. Shabbir Cheema (1983). Decentralization in Developing Countries: A Review of Recent Experience, World Bank Staff Working Paper št. 581, Washington: World Bank.

Rondinelli, Dennis A., John Middleton in Adriaan M. Verspoor (1990). Education Reforms in Developing Countries: The Contingency Approach, Durham, N. C. Duke University Press.

Roth, Gabriel (1987). The Private Provision of Public Services in Developing Countries, New York: Oxford University Press.

Rourke, Phillip W. in Andrew D. Roscoe (1984). »An Assessment of National Housing Needs and Affordability in Kenya, 1983–2003,« Washington: U.S. Agency for International Development.

Sanders, T. G. (1983). »Promoting Social Development: Private Sector Initiatives in Cali, Columbia,« Universities Field Staff International Report, št. 21, TGS–6–83, Hanover, N.H.: Universities Field Staff International.

Savas, E.S. (1982). Privatizing the Public Sector, New York: Chatam House Publishers.

Silverman, J.M., P. Crawford, G. Honadle in G. Hansen (1983). »AID Assistance to Local Government; Experience and Issues,« AID Program Evaluation Discussion Paper št. 17, Washington: U.S. Agency for International Development.

Soliman, Ahmed (1988). »Housing the Urban Poor in Egypt: A Critique of Present Policies,« International Journal of Urban and Regional Research, (12) 1: 65–86.

Stren, Richard E. (1988). »Urban Services in Africa: Public Management or Privatization?« v Paul Cook in Colin Kirkpatrick (ur.) Privatization in the Less Developed Countries, New York: St. Martin's Press: 217–247.

Sukthandar, D. M. in P.S.A. Sundaram (1987). »India Country Paper,« v Asian Development Bank, Urban Policy Issues, Manila: ADB: 393–430.

Tan, Chee Hack (1987). »Use of Performance Analysis to Determine Privatization of Street Parking,« referat na Seminarju o urbanih financah in upravljanju v vzhodni Aziji, Kuala Lumpur, Malezija: World Bank Economic Development Institute, tipkopi.

United States Agency for International Development (1983). »Urbanization and Urban Growth as Development Indicators in AID Assisted Countries,« Washington: USAID.

Van de Walle, Nicholas (1989). »Privatization in Developing Countries: A Review of the Issues,« World Development, (17) 5: 601–615.

Vernon-Wortzel, H. in L.H. Wortzel (1989). »Privatization: Not the Only Answer,« World Development, (17) 5: 633–641.

- World Bank (1981). *The Road Maintenance Problem and International Assistance*, Washington: World Bank.
- World Bank (1983). *Learning by Doing. World Bank Lending for Urban Development 1972-1982*, Washington: World Bank.
- World Bank (1986). *Urban Transport: A World Bank Policy Study*, Washington: World Bank.
- World Bank (1988a). *World Development Report, 1988*, Washington: World Bank.
- World Bank (1988b). »Costa Rica: Economic Memorandum,« Washington: World Bank.
- Yotopoulos, Pan A. (1989). »The (Rip)Tide of Privatization: Lessons from Chile,« *World Development* (17) 5: 683-702.

IVAN SVETLIK*

Zaposlovanje diplomantov

Uvod

Univerza ima raznovrstne funkcije: kulturne, znanstvenoraziskovalne, izobraževalne. Ena temeljnih je nedvomno, da usposobi diplomante za vključitev v svet dela: v obliki zaposlenosti ali samozaposlenosti; v smislu prevzemanja določenih delovnih vlog, predvsem pa v smislu samostojnega oblikovanja in razvijanja delovnega področja, na katerega vstopajo. V tem se profesionalci, ki naj bi prihajali z univerz, ločijo od poklicno usposobljenih delavcev. Prvi naj bi oblikovali svoje delovno področje na podlagi svojega teoretskega znanja, drugi bolj prevzemajo izkustvo starejših delavcev. Diplomanti višjih šol, kolidžev in podobnih naj bi bili vmesna stopnja med poklicno usposobljenimi delavci in univerzitetno izobraženimi profesionalci.

Pri proučevanju vloge univerze pri zaposlovanju diplomantov je treba posebno pozornost posvetiti temu, da se razmerje med izobraževanjem in delom hitro spreminja. V zadnjem času je v svetu mogoče opaziti naslednje spremembe:

– Življenjska obdobja posameznika niso več ostro ločena na vzgojo in izobraževanje, delo ter upokožitev. Vse več ljudi se izobražuje tudi v tako imenovanem delovnem obdobju, bodisi ob delu, bodisi da prekine zaposlitev, izobražuje pa se tudi najstarejša generacija.

– Vse pogosteje se ljudem, ki se izobražujejo, priznava delovni status. To je povsem očitno za delavce, ki jih pošiljajo na izobraževanje podjetja, in za brezposelne, ki se dodatno izobražujejo ali prekvalificirajo. Finančne podpore in socialnega varstva pa so deležni tudi drugi študenti.

– Moderna podjetja se spreminjajo v tako imenovane učeče se organizacije, šole pa prevzemajo nekatera organizacijska načela podjetij. Sodelovanje med proizvodnimi in izobraževalnimi organizacijami je zelo pogosto (Svetlik, 1990).

Kako bo univerza v prihodnje reagirala na navedene spremembe, je odvisno predvsem od dveh dejavnikov. Prvič od tega, kakšen model univerze se bo izoblikoval pri nas, in drugič od tega, katerim problemom bo univerza kot elitna družbena institucija hotela in morala posvečati osrednjo pozornost.

Model univerze

Za razmišljanje o prihodnjem modelu univerze se zdi inspirativna Beckmanova klasifikacija modelov univerze, ki jo je izoblikoval ob upoštevanju dveh razsežnosti: odvisnost oziroma neodvisnost univerze in njena struktura moči, ki je lahko

* Dr. Ivan Svetlik, profesor FSPN v Ljubljani.

bolj ali manj avtoritarna oziroma bolj ali manj liberalna. Tako je dobil štiri osnovne modele univerze, ki jih prikazuje spodnja razpredelnica (povzeto po Kupferbergu, 1990).

	ODVISNOST		
	Bazar	Tovarna	
LIBERALNOST	Oaza	Tempelj	AVTORITARNOST
	NEODVISNOST		

Model bazarja predstavlja tip tako imenovane liberalne odvisnosti. Univerza mora upoštevati razmere na trgu vključno s spremembami na trgu delovne sile. Temu prilagaja vpis kandidatov za študij, kakor tudi študijske programe. Značilno je sodelovanje z industrijo oziroma drugimi potencialnimi delodajalci že med študijem. S tem naj bi tudi olajšali diplomantom iskanje zaposlitve. Hkrati pa tudi v svojo notranjo strukturo vgrajuje elemente kompetitivnosti tako med profesorji kakor tudi med študenti. Med univerzo in potencialnimi delodajalci je vzpostavljeno sodelovanje v tem smislu, da delodajalci spremljajo in pridobivajo najboljše diplomante za zaposlitev že med študijem. Manj uspešni diplomanti so bolj prepuščeni sami sebi. Določena rezerva delovne sile z univerzitetno izobrazbo pa je pogoj za delovanje trga.

Tovarna je oznaka za model avtoritarne odvisnosti, ki ga Beckman poimenuje tudi birokratski model. Univerza deluje navznoter v skladu s formalnimi pravili ob jasni porazdelitvi avtoritete med posamezne položaje, kar pa ne ustreza vedno tudi strokovni kompetentnosti nosilcev avtoritete. Navzven prav tako vzpostavlja odnose na podlagi formalnih pravil ob upoštevanju porazdelitve družbene moči, ki univerze ne postavlja vedno na vrh hierarhije. Vpliv vlade oziroma političnih krogov je lahko izrazit. To se kaže tudi pri določanju števila vpisnih mest za posamezne študijske smeri, pri poskusih zunanjega vplivanja na študijske programe oziroma poskusih podrobnejšega načrtovanja univerzitetnega izobraževanja. Država poskuša s svojimi ukrepi vplivati tudi na zaposlovanje diplomantov.

Model liberalne neodvisnosti – oazo Beckman imenuje tudi anarhični model. Univerzitetna organizacija je razpuščena, brez jasnih in trdnih norm vedenja tako profesorjev kot študentov. Pravila se sproti vzpostavljajo, tako kot se spreminjajo razmerja moči. Tako kot je oaza univerza, poskuša biti oaza vsak njen del, na primer fakulteta in vsak njen član, ne da bi bil pri tem povezan v univerzo kot organizacijo ali v profesionalno skupnost. V odnosih z okoljem velja načelo nenacionalnega prilagajanja na eni in načelo zaščite privilegijev na drugi strani. Od tod tudi pogosta anarhija pri vpisnih pogojih, na primer neodvisno od razmer na trgu delovne sile in od zmogljivosti univerze. Študijski programi med deli univerze so nepovezani in se ne dajo kombinirati, diplomanti se morajo znajti vsak zase.

Model avtoritarne neodvisnosti je zgrajen na tehnokratski oziroma meritokratski avtoriteti. V njem vladajo profesionalne hierarhije na podlagi kodeksov profesionalne etike in brez posebnih formalnih pravil. Študente skozi celo obdobje študija uvajajo v poklic ne le s posredovanjem znanj, pač pa tudi vedenjskih vzorcev poklicev. Značilni so tutorski oziroma mentorski način dela, posebna skrb za izbiro kandidatov za študij kakor tudi za zaposlitev diplomantov. To je tudi obveznost njihovih mentorjev, ki se za to trudijo posamično in v svojih profesionalnih društvih. V okolju univerza uživa visok ugled in avtonomijo ter tako pomembno vpliva na družbeno življenje.

Beckman pravi, da navedeni modeli običajno koeksistirajo v obstoječih univerzah. Navaja pa svoje opažanje, da model tovarne izginja, da pa se hitro uveljavlja model temelja kot model, ki poudarja elitno kulturo univerze, katere bistvena dela sta visoka kakovost in akademska disciplina. Leta 1988 so evropske univerze v Bologni podpisale Magno Charto evropskih univerz, ki vsebuje temeljna načela njihovega delovanja. Med njimi je zlasti poudarjena avtonomija v odnosu na ideološke in ekonomske centre moči, ki temelji na visokih standardih profesionalne etike (Peterson, 1990).

Prav tako je na pohodu model bazarja, kar se kaže v širjenju aplikativnih raziskav in v nastajanju znanstvenih parkov. Vse bolj ga podpira tudi visoka evropska politika, na primer Svet Evrope. Če bi nekoliko pretiravali, bi lahko rekli, da izgublja pomen nemški model državne univerze in da pridobivata pomen angleški model templja in francoski model bazarja (Hantrais, 1990).

Glede na navedeno lahko pričakujemo, da se bodo v prihodnje modeli univerz razvrstili predvsem med bazarjem in templjem. To bo skladno z že navedenimi razvojnimi trendi. Če podjetja vse bolj postajajo učeče se organizacije, bodo poleg prilagajanja tržnim razmeram tudi sama tako kot univerze – templji znanja vse bolj prevzemala profesionalne norme vedenja. Univerze bodo lahko bolj neodvisne od politike, če bodo intenzivneje sodelovale z gospodarstvom. To pa bo od njih zahtevalo večjo fleksibilnost.

Če bi poskušali ugotoviti stanje pri nas, se zdi nedvomno, da se je model univerze gibal med tovarno in oazo. Politika je vseskozi hotela imeti neposreden nadzor nad univerzo. Ko je začutila, da se ji izmika iz rok, jo je s pomočjo nove zakonodaje sredi sedemdesetih let organizacijsko razbila na posamezne fakultete. Tako so se na univerzi uveljavile vse prvine modela oaze. Univerza je skoraj izginila, pa tudi znotraj fakultet se je uveljavil individualizem izoliranih posameznikov, ki na vse mogoče načine branijo svoje privilegije. Očitna pa je odsotnost trdnih profesionalnih norm. Ostale so bolj ali manj častne izjeme – oaze znotraj oaz.

Navedene značilnosti so prišle do izraza tudi ob vprašanih zaposlovanja diplomantov. V obdobju univerze – tovarne so bili izraziti pritiski za podrobno in vseobsegajoče načrtovanje kadrov, ki so implicirali določanje števila mest na univerzi na posameznih študijskih smereh skladno s tako imenovanimi potrebami, implicirali so drobljenje študijskih programov in tudi temu ustrezno štipendijsko politiko. Podjetja so bila skorajda prisiljena zaposlovati diplomante. O podobnih značilnostih univerz poročajo tudi madžarski strokovnjaki (Halasz, 1990).

Ko je popustil ta pritisk, je prišlo do anarhičnega reagiranja, ki je bilo še najbolj pod vplivom sistema financiranja, ki je nagrajeval količino tako vpisanih študentov kot ur predavanja in vaj. Vprašanje zaposlovanja je bilo sekundarno tako pri vpisni politiki kot tudi pri vsebini programov. S prehodom diplomantov v zaposlitev pa se praktično nihče ni ukvarjal. Pri tem je treba omeniti nekatere častne izjeme, kot je medicinska fakulteta, ki je ohranjala visoke standarde glede vpisnih pogojev in je z omejevanjem vpisa lahko ohranila ustrezno kakovost študija.

Zdi se, da bi reforma univerze morala teči predvsem v smeri nadomestitve modelov tovarne in oaze z modeloma templja in bazarja. S tem bi naše univerze ujele korak z razvojnimi spremembami v Evropi. Seveda pa to od njih zahteva temeljite organizacijske in vsebinske spremembe. Vprašanje je, ali ni Univerza v Ljubljani že tako razbita, da je ni mogoče več smotrno integrirati. Prav tako pa se lahko zgodi, da se bodo namesto profesionalnega življenja znotraj univerze in njenega avtonomnega odzivanja na socialno in tržno okolje uveljavljali predvsem mehanizmi birokratskega nadzora.

Predpostavljamo, da visoka in naraščajoča stopnja brezposelnosti ni problem, ki bi ga morala univerza posebej reševati. Pričakujemo, da visoka brezposelnost ne bo trajala zelo dolgo in da bo po letu 1992 začela upadati. Poleg tega pa je med mladimi izobraženci brezposelnost po vseh kazalcih nižja kot med drugimi socialnimi skupinami (Trbanc, 1990).

Univerza se bo po našem mnenju morala odzivati predvsem na naslednje probleme zaposlovanja oziroma delovne sile (Drofenik idr., 1990):

- veliko zaostajanje Slovenije za razvitimi državami v deležu mlade generacije, ki konča univerzitetni študij. Če je vpis v prvi letnik univerzitetnega študija primerljiv z nekaterimi razvitimi državami, pa je delež študirajočih v generaciji od 20 do 24 let že za polovico manjši, kot je v razvitih državah, ki so nam po tem deležu najbližje, na primer Italija in Avstrija;

- veliko zaostajanje Slovenije za razvitimi državami v deležu odraslih, ki so vključeni v nadaljevanje izobraževanja (tudi na univerzah);

- veliko zaostajanje Slovenije za razvitimi državami v deležu podiplomsko izobražene populacije;

- velik osip študentov, ki se vpisujejo na univerzo (Kamušič, 1990);

- vse večje zaostajanje v kakovosti znanja naših diplomantov za znanjem diplomantov razvitih držav, ki je povezano s počasnim prilagajanjem na nove tehnologije in nove družbene razmere ter s preslabo povezanostjo naših univerz z evropskimi univerzami oziroma njihovimi mrežami.

Ob upoštevanju navedenih problemov in željene usmeritve univerze k modelu templja oziroma bazarja je treba problematiko zaposlovanja diplomantov celovito obravnavati. Ta se ne začne šele potem, ko dobijo diplomanti svoje diplome in ko se začnejo ogledovati po dobrih službah. Kako se bodo diplomanti zaposlovali, je odvisno že od njihovega vstopanja na univerzo ter od organizacije in vsebine študija. Zato lahko celotno problematiko zaposlovanja diplomantov za namen te razprave razdelimo na tri dele:

- vstop na univerzo,

- študijski proces (kurikula, sistem in režim študija)

- prehod v delo.

Vstop na univerzo

V zvezi z vstopom na univerzo se pojavi več vprašanj, na primer;

- Koliko naj univerza poleg izobraževalne opravlja tudi selekcijsko funkcijo?

- Kako ostri naj bodo pogoji za vpis na univerzo, kdo naj jih določa in kdo uporablja?

Za delež generacije, ki naj se vpiše na univerzo, nimamo absolutnih meril. Povsem ustrezna pa so primerjalna, ki jih lahko vzamemo iz sosednjih razvitih dežel. Po teh merilih se mora v izobraževanje na ravni univerze (po srednji stopnji) v Sloveniji vključiti vsaj četrtnina do tretjina mlade generacije, podobno kot v Italiji in Avstriji. To vključevanje in potek študija morata biti organizirana na način, da bo večina vključenih tudi diplomirala. Leta 1986 je delež vključenih v starosti od 20 do 24 let v Sloveniji znašal le 12,2%, v Italiji, ki je nam najbližja med razvitimi državami, pa je bil 24,7%. Seveda je bil vpis v prvi letnik tudi v Sloveniji veliko večji, toda že po prvem letu študija odpade približno polovica vpisanih.

V sedanjih razmerah je tako hote ali nehoje univerzi pridana selekcijska funkcija. Merila za vstop so blaga, zato je prvi letnik namenjen selekciji. To pa ima vrsto neugodnih posledic: izguba časa, ki bi bil lahko namenjen študiju, preusmerjanje študentov med študijem, velik osip, velika obremenjenost študijskega procesa in izobraževalnih zmogljivosti ter zato nižja kakovost, izgubljena leta in prizadetost mladih, ki jim ne uspe. Osnovna funkcija univerze bi najbrž morala biti, da čim večji delež mlade generacije, ki ima vsaj osnovne sposobnosti za študij, usposobi do čim višje ravni, ne pa selekcija med študenti.

Razlogi za tako stanje so lahko raznovrstni: mlada generacija nima resnih namenov študirati in išče ugodnosti študentskega statusa oziroma se izogiba statusu brezposelnih, na univerzo se ne vpisujejo pravi kandidati za študij, univerza nima možnosti izobraziti tolikšnega števila študentov in jih zato mora izločiti, univerza je plačana po glavi in zato vpisuje toliko mladih brez resnega namena, da bi jih vključila v študij. Najbrž je nekaj resnice v vsakem od navedenih razlogov.

Toda pomembnejši od njih so prijemi, ki bi zagotovili, da bi se vpisala in končala študije četrtnina do tretjina generacije. Med njimi se nam zdijo najpomembnejši naslednji:

- priprava kandidatov za vpis na univerzo predvsem v smislu obveščanja, svetovanja, preverjanja predznanja in dodatnega usposabljanja;
- motiviranje ustreznih kandidatov (informacijsko, finančno, drugo materialno), če se jih za resen študij na univerzi ne odloča zadosti;
- sprejemni izpiti;
- povečanje zmogljivosti univerze (prostori, oprema, kadri), če so te nezadostne za tolikšno število študentov;
- financiranje univerze tudi v odvisnosti od učinkovitosti študija in kakovosti diplomantov, kar bi sililo univerzo v reorganizacijo študijskega procesa.

Kaže, da je določene selekcijske mehanizme za vstop na univerzo treba vzpostaviti. Eden takih je matura po dokončanju srednje šole. Ta mehanizem bo imel svoj smisel, če ga bo univerza priznala. To pa ne pomeni, da ga posamezne fakultete ne morejo dopolniti s svojimi oziroma dodatnimi programi, če gre za posebne zahteve študija. Tega univerzi od zunaj ni mogoče prepovedati. Če je interesentov za vpis premalo, ni mogoče zniževati meril, pač pa je treba bolj spodbujati k vpisu in pomagati pri doseganju ustrezne ravni znanja.

Če se bodo za vstop na univerzo vzpostavila zelo visoka merila, je treba diferencirati in razporediti različne oblike študija tako, da bodo različni programi omogočali študij tako ljudem z bolj praktičnimi nagnjenji in sposobnostmi kot ljudem, ki se želijo poglobiti v teoretski študij. Študij z manjšim poudarkom na teoriji bi lahko potekal tudi zunaj univerze oziroma na visokih šolah.

Vključitev ustreznega deleža generacije v univerzitetni študij je pravzaprav del nacionalne razvojnne strategije, ki bo zagotavljala kolikor toliko enakopravno vključevanje Slovenije v mednarodno delitev dela. Sicer naša delovna sila ne bo sposobna konkurirati evropski. Če univerza te naloge ne bo zmogla, bo treba v njene zmogljivosti dodatno vlagati. Če bi se ji upirala, bi bilo treba organizirati študij na drugih univerzitetnih ustanovah oziroma k nam povabiti tuje univerze.

Poleg števila vpisanih se zastavlja tudi vprašanje razporeditve študentov po posameznih študijskih smereh. Na razmere na trgu delovne sile, to je na presežke in primanjkljaje delavcev v določenih poklicih, najhitreje reagirajo posamezniki, ki se odločajo za študij oziroma njihovi starši. Toda te odgovornosti se tudi univerza ne more otresti. Če imamo pred očmi »model bazarja«, moramo predpostavljati njegovo responzivnost na trgu delovne sile. Tega pa ne počne nujno le z omejeva-

njem in širjenjem določenih študijskih programov, temveč tudi z dovolj splošnimi programi, ki omogočajo vključitev v usposabljanje na različnih poklicnih področjih po koncu študija – angleški model templja. S pomočjo štipendiranja in poklicnega svetovanja – načrtovanje kariere, naj bi na razporeditev študentov med študijske smeri vplivale tudi javne službe in podjetja.

Končna odločitev za študijsko smer mora biti stvar vsakega posameznika. Odreči se je treba poskusom podrobnega in direktivnega načrtovanja obsega izobraževanja na posameznih fakultetah, ki smo jim bili priča še v začetku osemdesetih let. Ti poskusi so bili že vnaprej obsojeni na neuspeh (Piciga idr. 1986). Podobne izkušnje imajo na primer na Poljskem, na podlagi česar Wiśniewski predlaga, da se študentom dopusti prosta izbira študija. Omejitve pa lahko postavijo le univerze same glede na to, koliko študentov so zmožne kakovostno izobraziti (Wiśniewski, 1990). Glede vpisne politike univerze tako predlagamo kombiniranje treh modelov univerze:

- birokratskega, ko gre za delež generacije, ki jo je treba izobraziti na tej ravni,
- modela templja, ko gre za postavljanje omejitev glede vpisa, kar je povezano predvsem s profesionalno odgovornostjo univerz za kakovost študija, in
- modela bazarja, ko gre za razporejanje po smereh študija, pri čemer predpostavljamo, da bodo na razmere na trgu delovne sile reagirali vsi: kandidati za študij, univeza in podjetja.

Študijski proces

Povezanost študijskega procesa z zaposlovanjem diplomantov je očitna. Nanaša pa se predvsem na dilemo, ali naj univerza na dodiplomski ravni posreduje študentom samo splošna ali pa tudi poklicna znanja oziroma znanja in spretnosti za delo. Odgovor mora biti drugačen pri tako imenovanih višjih in visokih šolah kot tudi pri klasičnih fakultetah. Razlikuje pa se tudi med državami. Splošno izobraževanje je na primer bolj poudarjeno v Angliji, priprava na poklic pa v Franciji (Hantrais, 1990).

Če naj bi na univerzi med dodiplomskim študijem posredovali študentom dobršen del poklicnih znanj in spretnosti, ki bi jim omogočala takojšnjo vključitev v delo po diplomi, je treba odgovoriti na vprašanje, kako.

Če naj bi študenti že med študijem na univerzi pridobili veliko praktičnih poklicnih znanj, bi jih morali v veliki meri vključevati v raziskovalno delo – predvsem aplikativno in razvojno. Toda vprašanje je, ali je to raziskovanje na univerzi sploh zadosti razvito in ali se bo razvilo v prihodnje. To možnost daje model bazarja. Gre za to, da številni oddelki univerze intenzivno sodelujejo z industrijo in drugimi organizacijami pri njihovem razvojnem delu in da se ne ukvarjajo zgolj s temeljnim raziskovanjem. Študenti del študija opravijo zunaj univerzitetnih učilnic in laboratorijev.

Za pridobivanje delovnih navad in poklicnih sposobnosti je pomembna tudi vloga del, ki jih opravljajo študenti med študijem, na primer preko študentskega servisa. Zlasti v Ameriki in Kanadi študente spodbujajo k začasnim zaposlitvam med počitnicami. Podatki kažejo, da mladi, ki delajo med študijem, veliko lažje najdejo zaposlitev kot drugi (Adams, Magnum, 1978, str. 65–115). Stališče univerze do takih del bi zato moralo biti pozitivno, hkrati pa bi bilo treba najti ustrezne organizacijske rešitve, da zaradi občasnega zaposlovanja ne bi bil moten študijski proces.

Ta model vključuje tudi intenziven pretok pedagoškega kadra med univerzo ter raziskovalnimi in razvojnimi oddelki inštitutov, industrije in gospodarstva. Kljub načelnim opredelitvam za tako možnost so izkušnje te vrste pri nas zelo skromne. Morda se za to ponujajo možnosti v tako imenovanih tehnoloških parkih in valilnicah podjetij.

Preden bi se odločili za model univerze, ki bi težil k posredovanju veliko poklicnega znanja, bi morali razmisliti še o dveh problemih, na katera opozarja primerjava med francoskim in angleškim sistemom. V Franciji so diplomanti res bolj usposobljeni za takojšnjo zaposlitev kot v Angliji. Toda zato študij traja dlje. Angleški diplomanti se zaposlijo prej in ko se zaposlijo francoski, imajo ti že za sabo hitro in učinkovito usposabljanje v podjetjih in se že vzpenjajo po lestvici napredovanja (Hantrais, 1990).

Poudarek na pridobivanju poklicnih znanj med rednim izobraževanjem ima tudi to slabo stran, da gre na račun pridobivanja temeljnih oziroma splošnih znanj. Tudi če so prva še tako sodobna, lahko hitro zastarijo in so lahko že kmalu po diplomi neuporabna. Dobra splošna znanja pa so zaenkrat najboljše jamstvo za sposobnost prilagajanja na hitre tehnološke spremembe.

Zaradi omenjenih razlogov se bolj nagibamo k rešitvi, ki jo pozna model templja. Univerza naj bi zlasti na dodiplomski ravni posredovala predvsem splošna znanja, ki diplomantom še ne omogočajo neposrednega opravljanja praktičnih poklicnih nalog. Zato pa je treba odgovoriti na vprašanje, kdo in kdaj naj posreduje poklicna znanja.

V razvitih deželah so to predvsem delodajalci diplomantov, ki imajo razvite svoje oddelke za izobraževanje in usposabljanje, na primer v obliki pripravništva. Zato pri sprejemanju diplomantov dajejo poudarek predvsem tako imenovanim splošnim znanjem. Za opravljanje praktičnih nalog na delovnih mestih diplomante usposabljuje tudi več let. Namen takega ravnanja je prenos znanj, ki so specifična samo za določeno podjetje, na nove delavce. Teh znanj se ni mogoče naučiti na univerzi, saj so pogosto tudi poslovna skrivnost. Lahko pa jih novi delavci, ki imajo dobro in novo teoretsko znanje, bistveno oplemenitijo.

Glede na to da so naša podjetja večinoma majhna in si le težko privoščijo dobre izobraževalne centre, bi kazalo vsaj del podiplomskega usposabljanja organizirati na ravni panožnih združenj. Pri tem se gospodarskim združenjem ni treba odpovedati sodelovanju niti z univerzo niti s profesionalnimi združenji. Primera takega usposabljanja sta izobraževanje delavcev v zunanji trgovini in izobraževanje vodilnih delavcev.

V poklicno usposabljanje diplomantov se bodo morale aktivno vključiti tudi službe za zaposlovanje, ki bodo skrbele za poklicno usposabljanje in preusposabljanje tistih, ki iz različnih razlogov ne bodo našli ustrezne zaposlitve. Službe za zaposlovanje bodo morale v vsakem primeru organizirati obsežno preusposabljanje zaposlenih. Delno pa bodo odpravljale tudi »napake« univertitetnega izobraževanja, kar pomeni, da bodo dodatno usposabljele tudi nekatere diplomante.

Najbrž je mogoče iskati tudi kompromise med pristopi, ki jih ponujata modela bazarja in templja. Prvi je ta, da bolj specifična poklicna znanja zagotavljamo s podiplomskim usposabljanjem, ki ga organizirajo profesionalna združenja skupaj z univerzo in ima različne oblike od strokovnih izpitov (kot je pravosodni) do specializacij (kot jih poznajo v medicini). Če gre pri tem za pridobitev dodatne stopnje izobrazbe, bi moralo tako izobraževanje teči na ali ob sodelovanju univerze in raziskovalnih inštitutov. Če gre zgolj za funkcionalno usposabljanje, lahko to opravijo tudi profesionalna združenja. Ugodna okoliščina za ta kompromis je, da

se bo naš izobraževalni sistem moral odzvati evropskemu trendu ekspanzije podiplomskega izobraževanja.

Drugi kompromis je ločevanje na izobraževalne ustanove, ki posredujejo več poklicnih znanj, in ustanove, ki dajejo poudarek splošni akademski izobrazbi. Tako naj bi bolj konkretna poklicna znanja diplomanti dobili na višjih oziroma visokih šolah, akademijah oziroma kolidžih. Te ustanove bi bile vključene v univerze ali pa tudi ne. Vprašanje, ki se zastavi v tem primeru, je, kako taka znanja posredovati študentom, saj so le redke šole tega tipa, kolikor jih sploh je, za to ustrezno tehnično in kadrovsko opremljene. Morda bi morali še posebej v tem primeru razmišljati o odpiranju meje tujim šolam.

Izredno pomembno vprašanje, ki povezuje študijski proces z zaposlovanjem, je tudi zagotavljanje mednarodnih standardov znanja. Z odpiranjem Slovenije je treba računati tudi z odpiranjem trga delovne sile. Zato je treba zagotoviti, da bodo naši diplomanti enakovredno konkurirali na tujih trgih delovne sile in da ob prihajanju tujih strokovnjakov ne bodo manjvredni doma. To bo mogoče dosežati zlasti:

- z izbiranjem univerzitetnih učiteljev in sodelavcev po mednarodnih merilih,
- z institucionalnim in delovnim povezovanjem z evropskimi univerzami in njihovimi asociacijami. Mogoče bi bilo organizirati skupne izobraževalne programe na dodiplomski in na podiplomski ravni,
- z zagotovitvijo stalnega deleža (20%) tujih predavateljev,
- z zagotovitvijo pretoka študentov med našima in tujimi univerzami. Vztrajanje pri znanju in uporabi tujih jezikov je pri tem samo po sebi umevno.

Menimo, da se bo do leta 2000 število tujih študentov povzpelo na 2,5 milijona. K temu naj bi prispevali številni mednarodni programi, od katerih naj bi samo program Erasmus vključeval okrog en milijon študentov. Nordijske države imajo poleg tega še tako imenovani program Nordplus, na Poljskem obstaja program Copernicus in podobno (Myklebust, 1990). Kje sta slovenski univerzi?

Prehod v delo

Ali je prehod v delo oziroma zaposlovanje diplomantov problem univerze ali ne? Odgovor na to vprašanje je lahko v celoti negativen morda le za univerzo »oazo«. Pozitiven odgovor pa vsebuje vsaj dve niansi.

Univerza naj se z zaposlovanjem diplomantov ukvarja le posredno. To pomeni, da so posamezni oddelki in univerza v celoti dolžni spremljati, koliko sta ponudba in povpraševanje po določenih diplomantih usklajena tako v količinskem kot v kakovostnem smislu. Temu ustrezno prilagajajo vpis kakor tudi vsebino študija.

Univerza pa se lahko z zaposlovanjem svojih diplomantov ukvarja tudi bolj neposredno. To pomeni:

- da imajo posamezne fakultete ali univerza sama zaposlene strokovne delavce ali celo službo (na primer CRU ali centri za svetovanje in razvoj fakultet), ki vzpostavlja stike s potencialnimi delodajalci oziroma njihovimi kadrovske službami, se ukvarja s posredovanjem štipendij, študijske prakse in tudi z zaposlovanjem. Pri tem lahko uporabljajo različne prijeme, kot je na primer dan odprtih vrat za predstavnike podjetij – kadrovske delavce, ki se zanimajo za zaposlovanje diplomantov s posameznih fakultet;

– da posamezne fakultete v sodelovanju s profesionalnimi združenji organizirajo aktivnosti za zaposlovanje diplomantov, na primer na letnih strokovnih srečanjih;

– da je skrb za zaposlitev diplomantov tudi moralna in delovna obveznost njihovih mentorjev (tutorjev), katerih delo in status se vrednotita tudi na tej podlagi. V pomoč je lahko na primer izdelovanje diplomskih nalog na teme, ki so neposredno zanimive za podjetja;

– da diplomante razvrščajo po študijskem uspehu, na primer dober, zelo dober, odličen. Tako spodbudijo diplomante k doseganju boljših študijskih rezultatov in olajšajo izbiro potencialnim delodajalcem.

Navedene aktivnosti moramo pričakovati zlasti ob uveljavljanju univerzitetnih modelov bazarja in templja.

VIRI:

Adams, Mangum, 1978, *The Lingering Crisis of Youth Unemployment*, W. E. Up John Institute for Employment Research, Michigan.

Drofenik, O. idr., 1990, *Izobraževanje odraslih v nacionalnem programu izobraževanja*, ekspertiza za Republiški sekretariat za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo, Zveza delavskih univerz Slovenije, Ljubljana

Halasz, Gabor, 1990, *The Hungarian Academic System: Crisis and Prospects*, v *Universities Today and Tomorrow*, Jerschina, J., Kosiarz, A., ed., Jagiellonian University & One Europe Foundation Press, Krakow.

Hantrais, Linda, 1990, *Higher Education in Britain and France: The Relevance of Comparisons for an Understanding of European Integration*, Innovation Vol. 3, No1, Vienna.

Kamušič, Mitja, 1990, *Vprašanja in teze o dolgoročnem razvoju visokega šolstva v Sloveniji*, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.

Kupferberg, Peiwei, 1990, *Entering the Public Dialogue. The Universities, Knowledge–Society, Postmodernity and the Enlightenment Project*, v *Universities Today and Tomorrow*, Jerschina, J., Kosiarz, A., ed., Jagiellonian University & One Europe Foundation Press, Krakow.

Myklebust, J., P., 1990, *Studying across Borders: The Norwegian Experiences and Model of the Future*, v *Universities Today and Tomorrow*, Jerschina, J., Kosiarz, A., ed., Jagiellonian University & One Europe Foundation Press, Krakow.

Peterson, Martin, 1990, *A Remodelling of University Roles? Some Tendencies in Sweden*, Innovation, Vol3, No1, Vienna.

Piciga, D., idr. 1986, *Koncepcija usmerjanja v izobraževanje in delo*, Pedagoški inštitut, Ljubljana.

Svetlik, Ivan, 1990: *Spremembe položaja in značilnosti brezposelnih*, Projekt Anketa o kadrovskem potencialu, fazno poročilo za leto 1990, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.

Wiśniewski, Wieslaw, 1990, *Social Needs with Respect to Higher Education and Student Enrolment Systems in Polish Universities*, v *Universities Today and Tomorrow*, Jerschina, J., Kosiarz, A., ed., Jagiellonian University & One Europe Foundation Press, Krakow.

Od »enosmerne« k »pluralni« socialni politiki

Socialistična družba z vidika teorije socialnih sistemov – nekaj hipotez

V članku bomo najprej, na teoretski ravni, identificirali osnovne značilnosti socialne politike v danes povsod že »bivših« socialističnih družbah. Splošno veljavnost teh značilnosti bomo v nadaljevanju »dokazali« z analizo razvoja socialne politike v Jugoslaviji v povojnem obdobju. Izhajajoč iz ugotovitev te analize bomo v zaključku izpostavili potrebo po izoblikovanju nove/drugačne socialne politike v »spremenjeni« slovenski družbi.

Pri analizi bivših socialističnih družb izhajamo iz predpostavke, da so (bile) tudi te družbe, tako kot so sodobne kapitalistične, visoko funkcionalno diferencirane in kompleksne družbe. Razlika med njimi seveda obstaja in je v načinu, kako poskušajo obvladati to kompleksnost.

V nasprotju s sodobno kapitalistično družbo, ki ne le da je funkcionalno zmeraj bolj diferencirana, ampak je (ravno zato) tudi družba brez (regulativnega) »vrha« in brez »centra« (Luhmann, 1981, str. 22), je za socialistično družbo značilno, da poskuša njen politični sistem »držati pod kontrolo« družbeno diferenciacijo. Sistemska »rešitev« za to nalogo je centralnost političnega sistema v odnosu do drugih družbenih subsystemov. Centralna pozicija omogoča političnemu sistemu, da vpliva oziroma da predvsem reducira razpon opcij, ki so na voljo posameznim funkcionalnim subsystemom; s tem pa ne regulira le odnosov s svojim okoljem, temveč tudi odnose med ostalimi subsystemi. Centralnost političnega sistema predstavlja tako omejitev za avtonomijo posameznih funkcionalnih subsystemov, hkrati pa možnost, da ta sistem uveljavi svojo racionalnost kot dominantno družbeno racionalnost (Bernik, 1989, str. 6).

Centralnost političnega sistema v socialistični družbi in njegove ambicije, da regulira celotni družbeni sistem, multiplicirajo njegove obremenitve. Vse te naloge bi politični sistem lahko izpolnjeval le za ceno zelo visoke stopnje notranje diferenciacije funkcij in kompleksnosti (Luhmann, 1969, str. 244). Vendar pa študije socialističnih političnih sistemov kažejo, da so to monocentrični sistemi z nizko stopnjo funkcionalne diferenciacije in interne specializacije, razdeljeni le na center, v katerem so koncentrirane vse kompetence določanja, in na periferijo (Bernik, 1989, str. 9). Socialistični politični sistemi tako niso strukturno sposobni, da bi izpolnili svoje ambicije po regulaciji celotnega družbenega življenja.

Ta strukturni deficit jih sili k temu, da svoje »regulativne ambicije« realizirajo skozi tendenco k identifikaciji družbenega sistema z organizacijskim sistemom. Po tem se, za Luhmanna, vzhodna družbena politika razlikuje od zahodne (Luhmann, 1981, str. 106). Če definiramo formalne organizacije kot takšne družbene sisteme, ki so sposobni v širokem obsegu reproducirati umetne vzorce obnašanja (Luhmann, 1970, str. 12), potem to pomeni, da akterji tiste politike, ki izhajajo iz kongruence med družbo in formalno organizacijo, percipirajo svoje družbeno okolje kot relativno nekompleksno in odprto oziroma dovetno za regulacijo. Takšna

* Dr. Zinka Kolarič, FSPN Ljubljana

politika predpostavlja, da je mogoče družbo re/formirati s političnimi odločitvami (Bernik, 1989, str. 13) oziroma, da je mogoče skozi politične odločitve vse v družbi formalno organizirati in kontrolirati.

Raziskave funkcioniranja formalnih organizacij kažejo, da teh ni mogoče razumeti kot intencionalno strukturiranih socialnih sistemov. To so samoreferenčno razvijajoči se socialni sistemi, katerih evolucije ni mogoče dirigirati, predvideti in optimalizirati (Schimank, 1987, str. 48–50). Če to drži, potem to pomeni, da so kontrolne sposobnosti socialističnega političnega sistema vseeno omejene, oziroma da so organizirana področja družbe sposobna reagirati na čezmerne kontrolne poskuse političnega sistema s kreiranjem kompleksa neformalnih organizacijskih struktur. Te so s tem na eni strani neplanirana posledica planiranih političnih akcij, na drugi strani pa izraz avtonomnega funkcioniranja organiziranih področij družbe, kljub omejitvam (Bernik, 1989, str. 15).

Iz prve značilnosti socialistične družbene politike, se pravi iz predpostavke, da je mogoče vse v družbi formalno organizirati in kontrolirati, izhaja njena druga značilnost. Opredelimo jo lahko kot njeno »slepoto« za vsa tista področja, ki obstajajo/nastajajo zunaj organizirane družbe. Natančneje rečeno: družbena politika, ki izhaja iz kongruence med formalno organizacijo in družbo, »ne vidi«, da družba reagira na njene čezmerne kontrolne poskuse z generiranjem področij, ki so zunaj njenega dosega. Ta področja niso neke enklave v družbi, temveč konstitutivni element vseh funkcionalnih subsistemov, vključno s političnim (Bernik, 1989, str. 19).

Nastajanje neorganiziranih, neformalnih področij družbe ter neformalnih organizacijskih struktur znotraj organiziranih področij družbe sta dva različna »aktivna odgovora« na čezmerne organizacijsko kontrolne poskuse političnega sistema v socialistični družbi. Z njima se povečuje funkcionalna diferenciranost te družbe. Ali, če rečemo drugače, neorganizirana, neformalna področja predstavljajo v socialistični družbi »privilegirano mesto« družbene evolucije.

Dve značilnosti socialistične socialne politike

Navedene hipoteze o karakterju družbene politike v socialistični družbi zahtevajo, da ob iskanju odgovora na vprašanje o diferenci specifični socialne politike v tej družbi razmislimo o najmanj dveh stvareh:

Prvi razmislek se nanaša na vprašanje o tem, ali v socialistični družbi sploh lahko govorimo o socialni politiki oziroma politikah, kot so: ekonomska, kulturna, izobraževalna, zdravstvena, stanovanjska itd. Če prej navedene hipoteze držijo, potem o njih lahko govorimo le v toliko, v kolikor so usmerjene k različnim sferam v družbi oziroma k različnim subsistemom. Niso pa to avtonomne politike v vsebinskem smislu. Njihova skupna značilnost, tisto, kar jih stapa v družbeno politiko, je njihov kontrolno-organizacijski oziroma preskriptivni značaj.

Drugi razmislek se nanaša na »enosmernost« takšne neavtonomne socialne politike. Če navedene hipoteze držijo, potem je predmet pozornosti socialistične socialne politike le formalno organizirana socialna sfera. O socialno-politični strategiji subsidiarnosti, preko katere postaja v razvitih zahodnih družbah tudi neformalna socialna sfera del državne blaginje, v socialistični družbi ne moremo govoriti. To pa pomeni, da analiza socialistične socialne politike zajame le dogajanje v formalno organizirani socialni sferi, »izmuzne« pa se ji praktično celotna neformalna socialna sfera. Ta ne le da obstaja kot »ostanek tradicionalne družbe«, temveč se,

če hipoteze držijo, samooblikuje in raste kot aktivni, komplementarni odgovor na »pomankljivosti« strogo kontrolirane formalne socialne sfere.

Analiza, ki želi zajeti dogajanje v celotni socialni sferi, oziroma, ki/če želi razkriti njene evolucijske potenciale, si mora tako v socialistični družbi izoblikovati najprej svoj lastni konceptualni okvir. Takšen okvir predstavlja sintagma sistem blaginje (Svetlik in drugi 1988, Kolarič, Svetlik, 1987). Strukturo sistema blaginje tvorita dva dela:

Prvi, formalni del sistema blaginje konstituirajo formalno organizirane in profesionalizirane socialne službe kot producenti socialnih storitev, vključno z administrativnimi strukturami, ki jih regulirajo.

Poseben segment tega dela sistema blaginje je formalno organizirana in kontrolirana produkcija številnih socialnih storitev v okviru podjetij (od zagotavljanja toplih malic, rekreacije in počitnic, preko reševanja stanovanjskih problemov, zagotavljanja otroškega in zdravstvenega varstva, do izobraževanja, prekvalificiranja delavcev itn.).

Na obrobju formalnega dela sistema blaginje so vmeščene polformalne organizacije in društva, ki organizirana na lokalnih nivojih nudijo storitve pomoči in podpore svojim članom, pa tudi drugim (organizacije RK, društva upokojenecv, društva obolelih in prizadetih itn.). Tem je priznan status segmenta formalnega sistema blaginje (finančna podpora in kontrola s strani socialne politike), vendar pa je njihovo funkcioniranje odvisno predvsem od njihovih lastnih iniciativ in resursov; te organizacije in društva segajo tako dejansko že v drugi, neformalni del sistema blaginje.

Drugi, neformalni del sistema blaginje tvori najprej »siva« produkcija določenih socialnih storitev. Gre za neformalno, privatno organizirano produkcijo tistih storitev, ki jih formalno organiziran del sistema blaginje ne zagotavlja oziroma jih ne zagotavlja v zadostnem kvantitativnem obsegu ali na zadostni kvalitativni ravni (npr. privatno varstvo otrok, privatna zobozdravstvena praksa, privatno poučevanje jezikov, instrumentov itn.). Čeprav je nelegalna, to produkcijo nosilci socialne politike bolj ali manj tolerirajo, saj kompenzira deficite formalno organiziranih socialnih služb.

Drugi segment neformalnega dela sistema blaginje je »čista« samoprodukcija in vzajemna produkcija oziroma posredovanje določenih storitev pomoči in podpore, ki poteka v okviru družine oziroma gospodinjstva, sorodstva, sosedstva in skupin medsebojne pomoči, ki delujejo v ožjih lokalnih okvirjih. Primer takšne produkcije je individualna stanovanjska gradnja, ki se odvija ob angažiranju graditelja in njegove družine, sorodnikov, prijateljev, sosedov; sem sodi tudi skrb za otroke, ostarele, prizadete in bolne. Obsega te produkcije ne »beleži statistika« in to je s strani socialistične socialne politike povsem prezrti segment sistema blaginje.

Opredelitev posameznih segmentov sistema blaginje nakazuje ambivalentni odnos socialistične socialne politike do neformalnega dela tega sistema. Enosmerna socialna politika poskuša sicer vse otroke spraviti v vrtnice, vse ostarele v domove za ostarele, vse prizadete in bolne v ustrezne institucije, s čimer bi postala neformalna produkcija storitev odvečna. Vendar pa dejstvo, da ta obstaja in narašča, kaže socialistični socialni politiki, da so njene kontrolne sposobnosti omejene. To jo sili v »perfekcionizem« (dodatno predpisovanje in omejevanje), medtem ko jo povsem pragmatični razlogi (deficiti, neučinkovitost formalnega dela sistema blaginje) navajajo k odnosu tolerance in/ali brezbržnosti do neformalne, predvsem »sive« produkcije socialnih storitev.

Na ravni konceptualne opredelitve sistema blaginje je potrebno definirati še možne tipe odnosov med segmenti tega sistema. Te odnose lahko razporedimo na kontinuumu, od konflikta preko koeksistence in kooperacije, do kolonizacije (Sokolowska, Rychard, 1988, Abrams, 1984):

– Predpostavimo lahko, da bodo odnosi med segmenti formalnega dela sistema blaginje odnosi koeksistence ali celo kooperacije.

– Nasprotno temu lahko predpostavimo, da bodo odnosi med segmenti formalnega in med segmenti neformalnega dela sistema blaginje prej konfliktni kot kooperativni. Stopnja konfliktnosti bo odvisna od tega, ali so storitve, ki jih producira neformalni del sistema (predvsem »siva« produkcija), substituti za storitve formalnega dela sistema, ali pa so jim komplementarne. V primeru komplementarnosti bo stopnja konfliktnosti nizka.

– O tretjem možnem tipu odnosov, o odnosih kolonizacije, lahko govorimo takrat, ko poskušajo formalne socialne službe same organizirati neformalne potencialne oziroma na »neformalne organizacije« prenesti tisti del produkcije storitev, ki je same (iz različnih razlogov) ne zmorejo. Ta odnos je mogoče interpretirati kot enostavno »prenašanje bremena« na drugega. V njem je pa mogoče prepoznati tudi inovacijski potencial, ki vnaša spremembe tako v funkcioniranje formalnih organizacij (kljub kontrolni vlogi socialistične socialne politike) kot tudi v neformalno sfero.

Družbene in normativne spremembe v Jugoslaviji ter trije »tipi« socialnih politik

Previdnost, s katero se lotevamo analize socialne politike v socialistični družbi in ki nas pripelje do izoblikovanja lastnega analitičnega okvirja, se pokaže kot »povsem na mestu« pri analizi socialne politike v Jugoslaviji v povojnem obdobju. V kontekstu družbenih sprememb ter v kontekstu planiranih, uradnih reformnih poskusov, katerih iniciator je državopolitični vrh, lahko v Jugoslaviji v povojnem obdobju identificiramo več tipov socialnih politik. Izoblikovanje teh tipov pomeni, da se je socialna politika sicer spreminjala, vendar pa je hkrati ves čas ohranjala svoj »enosmerni«, kontrolno-preskriptivni značaj. Posamezni tipi socialnih politik pomenijo namreč podaljševanje »kontrolnega dometa« socialistične socialne politike vse globlje v socialno sfero.

Prehod iz agrarne v industrijsko družbo in »politokratski tip« socialne politike

Takoj po koncu vojne je nova revolucionarna oblast pričela z obnovo porušene dežele. V svojih rokah je koncentrirala regulacijo celotnega družbenega življenja. Vsa družbena politika je bila prvi dve leti po vojni v bistvu socialna politika, saj je državno politični vrh z njo zagotavljal eksistenco ljudem: organiziral in kontroliral je distribucijo hrane, prerazdelitev stanovanj, razdeljevanje zemlje revnim kmetom, kmetom brez zemlje oziroma kolonistom, rehabilitacijo za vojne invalide in socialno varnost za druge žrtve vojne, predvsem otroke (Lakičevič, 1980, str. 346). Po letu 1947 se je pozornost nove oblasti usmerila k sferi ekonomije; po predhodnem podržavljanju vseh produkcijskih sredstev (razen zemlje), postane država iniciator, organizator in kontrolor procesa industrializacije kot glavnega vzvoda za graditev socialistične družbe.

Socialno oziroma družbeno politiko, katere temeljni nosilec je državno politični vrh in katere temeljni medij je formalnopravno organiziranje in kontroliranje

celotnega družbenega dogajanja, imenujemo politokratsko družbeno oziroma socialno politiko.

Dodatni razlog za to, da v tem času težko govorimo o socialni politiki kot posebni politiki, izhaja iz ideološke sheme o družbeni »bazi« in »nadgradnji«. Iz poenostavljenega razumevanja te sheme izhaja prepričanje, da bo transformacija ekonomske baze (industrializacija pod vodstvom partije oziroma države) avtomatično, sama od sebe, pripeljala do ustrezne spremembe v nadstavbi – to je načina življenja ljudi in družbenih odnosov. Tisto, kar so bili nekoč socialni problemi, bo izginilo z naraščajočo produktivnostjo v industriji, ki bo omogočila izenačitev materialnih življenjskih pogojev in družbenih položajev. Izhajajoč iz tega so socialno-politični ukrepi potrebni le v toliko, kolikor je potrebno rešiti iz preteklosti podedovane socialne probleme: poskrbeti za žrtve vojne, kmečke siromake, telesno in duševno prizadete osebe. Nepotreben ostanek preteklosti v »novem času« so tudi humanitarne organizacije oziroma dobrodelna društva. Potrebno jih je razpustiti ali vsaj »preregistrirati« in tako zagotoviti državno kontrolo nad njim (Ružica, 1987).

Če je bila takoj po vojni celotna družbena politika socialna politika, je bila ta v prvem obdobju planirane in forsirane industrializacije očitno proglašena za odvečno. Sistematična socialno-politična intervencija v nove problemske situacije, ki jih je povzročala industrializacija, je bila ideološko nezaželena (Pusič, 1978, str. 158). Vendar pa politična oblast kot nosilka procesa industrializacije teh problemov ni mogla dolgo ignorirati, ker bi tako izgubila legitimnost. V letih med 1948 in 1961 se je delež kmečkega prebivalstva v Jugoslaviji zmanjšal od 67,2% na 49,6%, urbana populacija pa je narasla le od 20,8% na 28,3%. Ta razkorak pomeni, da je nastala velika skupina polproletarcev, ki so se dnevno vozili na delo v mesta, pa tudi velika skupina tistih, ki so se iztrgali iz tradicionalnega okolja, niso se pa vključili v nove stabilne socialne mreže v mestih. Med leti 1952 in 1963 se je število zaposlenih skoraj podvojilo. Procent zaposlenih žensk zunaj kmetijstva je v istem času narasel od 24,3% na 28,9%. To je objektivno zmanjšalo sposobnost družin, da same nudijo storitve pomoči in podpore svojim članom (Pusič, 1987, str. 159, Lakičević, 1980, str. 348).

Vse te spremembe so povzročile zelo naglo razpadanje vzorcev agrarnega življenja, ki pa jih ni spremljala ne stanovanjska gradnja niti razvoj javnih oziroma socialnih služb v urbanih okoljih, ki bi bile sposobne zagotoviti minimum fizične in psihične stabilnosti posameznikov. Ta razkorak je prisilil državo, da je prevzela nase velike »socialne obveznosti«, oziroma da je pričela z izgrajevanjem sistema blaginje. V 50. letih je zvezna vlada natančno zakonsko regulirala delovne odnose in stanovanjska razmerja, vzpostavila je enotno, obvezno, državno socialno zavarovanje, organizirala in kontrolirala je brezplačno zdravstveno službo in šolski sistem, »podružbljala« je socialne funkcije družine z obveznim ustanavljanjem jasli in vrtcev za dnevno bivanje otrok zaposlenih mater, domove za učence in študente, šolske kuhinje, otroška letovišča itd. (Lakičević 1980, str. 349).

Skozi politokratski tip socialne politike se je tako vzpostavil podržavljen, centraliziran oziroma nizko strukturiran in formalno organiziran sistem blaginje. Vse nove inštitucije so bili dejansko centralizirani državni zavodi, ki so se finančno napajali direktno iz proračuna. Na drugi strani je bila potisnjena »v ilegalo« praktično vsa neformalna produkcija storitev – od tiste v okviru humanitarnih organizacij in dobrodelnih društev – do tiste, ki je potekala v družini. Označena je bila za ostanek stare družbe, ki v socialistični družbi ne zasluži nobene pozornosti.

Državno-politični vrh kot nosilec procesa planirane industrializacije mora, kot smo ugotovili, iz lastnih legitimizacijskih potreb pričeti z reševanjem socialnih problemov, ki izhajajo iz tega procesa. Štart iz agrarne v industrijsko družbo je tako obremenjen z visokimi »socialnimi obveznostmi«. Ker pa produktivnost v nastajajočem industrijskem sektorju raste počasneje kot naraščajo stroški za realizacijo sprejetih socialnih obveznosti, postaja razkorak med formalno-pravno zagotovljenimi socialnimi pravicami oziroma programi ter materialnimi možnostmi za realizacijo teh pravic oziroma za implementacijo programov, zmeraj večji in vidnejši. Seveda pa nobena oblast ne more (iz legitimizacijskih razlogov) nekoč sprejetih »socialnih obveznosti« enostavno odvreči. Edino kar lahko stori, je to, da prenese odgovornost za njihovo realizacijo na »druge akterje«:

– Iz te možnosti se je porodil v Jugoslaviji v 50. letih akt »finančne deatizacije« socialnega sektorja. Skozi ta akt so institucije, ki so skrbele za šolstvo in zdravstvo, za pokojninsko in invalidsko zavarovanje itn. dobile pravni status finančno samostojnih zavodov. To pomeni, da niso bile več neposredno financirane iz državnega proračuna, temveč iz na novo formiranih družbenih skladov. Družbeni skladi so bili posebni finančni instrumenti, organizirani ločeno po posameznih področjih (šolstvo, zdravstvo, socialno skrbstvo) v katerih so se zbirala sredstva praviloma na enak način, kot za proračun, (to je na fiskalni način, na podlagi zakonov in drugih predpisov), uporabljena pa so bila lahko le za financiranje posameznih dejavnosti (Šmidovnik, 1987).

– Proces decentralizacije, skozi katerega je državopolitični vrh uvajal »projekt samoupravne družbe«, mu je omogočil, da je v 60. letih prenesel odgovornost za realizacijo priznanih socialnih pravic, transformiranih v vrsto programov, na republiške (pokrajinske) administracije ter na podjetja. Ti so morali sicer najprej zagotoviti realizacijo univerzalnih programov – to je tistih, ki jih država zagotavlja vsem državljanom (npr. brezplačno osemletno osnovno šolanje), vendar so se na republiških ravneh in v podjetjih ti programi lahko razširjali, ali pa so se oblikovali specifični programi, če so bila za to na voljo sredstva. Na ta način je prišlo do razlik v programih med republikami in med podjetji.

Relativno visoke stopnje ekonomske rasti od sredine 50. do sredine 60. let so omogočile, da se je delež družbenega bruto proizvoda, namenjenega socialni sferi, bistveno povečal. Tako je delež DBP, namenjenega socialnemu zavarovanju, znašal leta 1960 2,2%, leta 1970 pa 5,97%; delež DBP, namenjenega izobraževanju, je v istem času narasel od 1,3% na 3,83%, za zdravstvo od 3,97% na 4,36%, za socialno skrbstvo od 0,38% na 0,54%, za stanovanjsko gradnjo od 2,14% na 2,38% (Pusič, 1987, str. 167). To je omogočilo, da se je intenzivirala družbena stanovanjska gradnja, da so se gradili zdravstveni in šolski infrastrukturni objekti, nastale so nove institucije oziroma socialne službe – predvsem na področju socialnega skrbstva (vrtci, zavodi za prizadete otroke, vzgojni zavodi, domovi za ostarele itd.). Na lokalnih ravneh so bili ustanovljeni centri za socialno delo.

Relativno »obilje« sredstev je omogočilo, da se je pričel proces »modernizacije« samih socialnih služb, katerega nosilci so bili zaposleni v teh službah. Uvajajo se nove tehnologije za produkcijo storitev, nove metode vzgojnega in svetovalnega dela, pričena se raziskovanje socialnih problemov in odpirajo se šole, v katerih naj bi slušatelji dobili strokovno znanje, potrebno za kvalitetno produkcijo socialnih storitev (Ružica, 1987, Lakičević, 1980, str. 354).

– Liberalizacija ekonomskega in družbenega življenja, ki jo je prinesla ekonomska reforma sredi 60. let, je sprožila, močan proces »komercializacije« znotraj družbenih oziroma socialnih služb (Šmidovnik, 1987). Te so pričele producirati številne storitve za trg oziroma za neposredno prodajo klientom. Na drugi strani so se ob njih pojavili tudi drugi, polformalni producenti storitev, ki so ponujali storitve na komercialni (npr. gospodinjski servisi), pa tudi na solidarnostni osnovi.

Iz povedanega je razvidno, da je skozi »uradne reforme« (finančna deatizacija, decentralizacija, liberalizacija) nastal prostor za različne nosilce socialne politike. To ni več le državno-politični vrh, temveč so tudi republiška administracija, podjetja ter strokovnjaki v samih družbenih službah. Vendar pa ta pluralizem nosilcev socialne politike še ne pomeni, da se je državno-politični vrh odrekel kontroli razvejane mreže družbenih služb. Odpovedal se je le neposrednemu finansiranju te mreže, kontrolno funkcijo pa je prenesel na republiške administracije. S tem, ko so morale te najprej zagotoviti izvajanje univerzalnih programov, so posegale v organizacijsko strukturo in funkcioniranje posameznih socialnih služb, namesto da bi samo koordinirale izvajanje programov s strani različnih producentov oziroma izvajalcev. Na ta način so omejevale njihovo avtonomijo in uničevala njihovo iniciativo pri oblikovanju dodatnih oziroma specifičnih programov.

»Administrativna« socialna politika je tako le »podaljšana roka« »politokratske« socialne politike, ki omogoča kontrolo nad relativno strukturiranim, formalnim delom sistema blaginje.

Samoupravne interesne skupnosti in »lokalna« socialna politika

V 70. letih se je pod geslom izgrajevanja samoupravne socialistične družbe proces decentralizacije v Jugoslaviji nadaljeval. Odgovornost za uresničevanje priznanih socialnih pravic oziroma za implementacijo socialnih programov je bila prenešena z republiških in pokrajinskih na občinske oziroma na lokalne ravni. Lokalne administracije so postale s tem – poleg podjetij – osnovni nosilci socialne politike.

Ustava iz leta 1974 ne zagotavlja novih socialnih pravic posameznikom in skupinam, temveč na novo »samoupravno« organizira celotno socialno sfero. Predpiše namreč novo organizacijsko obliko, v okviru katere naj bi producenti socialnih storitev ter uporabniki le-teh neposredno, brez posredovanja države, soočali svoje interese. Ta nova oblika so bile samoupravne interesne skupnosti. SIS naj bi bile nosilke lokalne-samoupravne socialne politike.

Od tega, kar naj bi samoupravne interesne skupnosti normativno bile, je treba razlikovati tisto, kar so dejansko bile. Bile pa so organizacijski okvir, v katerega je država vključila poleg producentov storitev tudi uporabnike, in si tako zagotovila možnost kontrole nad obojimi. To kontrolo je izvajala na različne načine, predvsem pa tako, da je natančno zakonsko določila delovno področje vsake posamezne samoupravne skupnosti ter pravice in dolžnosti njenih članov; s tem je vnaprej zničila vsakršno možnost za neposredna dogovarjanja oziroma pogajanja med uporabniki in izvajalci (Bučar, 1985).

Samoupravne interesne skupnosti tako v svojem delovanju niso bile avtonomne. Njihovo delovanje je bilo vnaprej predpisano. To pa pomeni, da so v zelo različnih lokalnih okoljih delovale na enak način. Iz tega je izšla močna težnja po lokalni samozadostnosti, zaprtosti, po opremljenosti konkretnega lokalnega okolja s čim več socialnimi službami oziroma formalno organiziranimi producenti storitev. Materialno osnovo za realizacijo takih teženj je zagotavljal institut samo-

prispevka. Sredstva, zbrana s samoprispevki občanov, so bila v posameznih lokalnih okoljih uporabljena za izgrajevanje socialne infrastrukture – od vrtcev in šol do zdravstvenih domov in bolnic. Rezultat tega je izredna prostorska razpršenost teh organizacij. Te niso koncentrirane v republiškem središču ali v regijah, temveč so razpršene po občinah.

Izredna prostorska razpršenost formalnega sistema blaginje, ki je rezultat neavtonomne lokalne socialne politike, je dejstvo, ki ga ne nameravamo vrednotiti. Velja pa ob njem zapisati, da zahteva upravljanje in golo funkcioniranje tako entropičnega sistema ogromna sredstva. Verjetno se tukaj skriva vsaj del pojasnila za paradoks, da po izgrajenosti – npr. zdravstvene infrastrukture – ne zaostjamo kaj dosti za Švedsko, da pa so primerjalni podatki o smrtnosti in obolenosti za nas katastrofalne. Ta paradoks lahko nameč pomeni samo to, da smo prestopili mejo, prek katere kvantiteta uničuje kvaliteto, namesto da bi bila pogoj zanjo.

Ekonomska kriza v 80. letih in »kolonizatorski« odnos med formalnim in neformalnim delom sistema blaginje

Z dosedanja analizo smo ilustrirali tezo, da je socialna politika v Jugoslaviji, kljub pluralizmu akterjev oziroma kljub različnim formalnim nosilcem (ob njih smo opredelili posamezne tipe socialnih politik) skozi celotno povojno obdobje ohranjala in uspela ohraniti svoj kontrolno-preskriptivni značaj. Skozi takšno socialno politiko se je izoblikoval notranje razvejan, entropičen oziroma prostorsko zelo razpršen formalni del sistema blaginje. Njegova ekspanzija je potekala na račun neformalnega dela sistema blaginje, ki mu socialna politika ni posvečala nobene pozornosti. Celo polformalnih, prostovoljnih organizacij in društev se je dotaknila le toliko (s finančno podporo), da si je zagotovila kontrolo nad njimi.

Funkcioniranje takšnega »enodelnega« sistema blaginje je problematično že samo po sebi zaradi tistega, kar strokovnjaki imenujejo »naraščajoči prepad produktivnosti« (Gershuny, 1983, str. 12–13). Posebej problematično pa postane funkcioniranje takšnega sistema takrat, če/ko se notranjim problemom pridružijo še problemi v okolju sistema – ekonomska kriza npr.. V pogojih ekonomske krize začne država omejevati sredstva za družbene službe, ker poskuša prerazdeliti narodni odhodek v korist industrijskih organizacij. Uporabniki bi v kriznih razmerah potrebovali več in vse bolj kvalitetne storitve. Ker njihova kupna moč pada, socialne službe ne morejo računati s tem, da bodo lahko izpad sredstev nadomestile s prodajo storitev. Hkrati pa država oziroma politika iz legitimizacijskih razlogov ne »reže« (omejuje) programov, ki jih zagotavlja posameznikom in skupinam, tako da se obveznosti socialnih služb za izvajanje programov ne zmanjšujejo.

Na takšne pogoje so se sredi 80. let družbene službe v Sloveniji in Jugoslaviji odzvale »samodejno«, z vrsto reakcij, ki jih je mogoče povezati v tri strategije: strategijo racionalizacije, komercializacije in eksternalizacije (Svetlik in drugi 1988, str. 347–357, Kolarič, Svetlik, 1987, str. 24–27).

Strategijo racionalizacije sestavlja vrsta ukrepov, s katerimi poskušajo socialne službe poiskati »notranje rezerve« oziroma z manjšimi stroški proizvajati storitve v nespremenjenem obsegu. Gre predvsem za omejitvene ukrepe (od omejevanja osebnih dohodkov zaposlenih, do opuščanja dodatnih programov, dvigovanja normativov, zmanjševanja števila vključenih uporabnikov v posamezne programe itd.), skozi katere nedvomno upada kvaliteta proizvedenih storitev.

Zaradi tega, ker ima strategija racionalizacije »zgornjo mejo«, prek katere ne upada le kvaliteta, temveč prične upadati tudi kvantiteta produkcije storitev, posegajo družbene službe po ukrepih, s katerimi poskušajo diverzificirati svojo ponudbo in prodati svoje storitve različnim klientom. Ti ukrepi tvorijo strategijo komercializacije.

Posebej zanimiva in pomembna pa je tretja strategija, strategija eksternalizacije. Sestavljajo jo ukrepi, s katerimi se družbene službe kot temeljni segment formalnega dela sistema blaginje, »odpirajo« do drugih segmentov – tako formalnega, predvsem pa neformalnega dela tega sistema; točneje, del produkcije storitev poskušajo prenesti ali jo spodbuditi v podjetjih, v prostovoljnih organizacijah in društvih, pa tudi v »čisti« neformalni sferi (družina, skupine prostovoljcev, soseska oziroma krajevna skupnost).

- kot odpiranje formalnih organizacij (npr. domov za ostarele, zdravstvenih služb, institucij otroškega varstva) v svoje okolje in aktiviranje neformalnih potencialov za produkcijo storitev v tem okolju;

- kot aktiviranje neformalnih potencialov za posredovanje storitev pomoči in podpore s strani polformalnih, prostovoljnih organizacij in društev;

- kot organiziranje medsebojne pomoči in podpore v ožjih lokalnih okvirjih soseske oziroma krajevne skupnosti.

Eksternalizacija produkcije storitev poteka v teh različnih smereh oziroma na tri različne načine:

V vseh teh primerih transfera dela produkcije storitev iz formalnega v neformalni del sistema blaginje se med njima vzpostavlja odnos »kolonizacije«. Kolonizacija obsega različne odnose, skozi katere si poskuša formalni sektor, vključno s polformalnimi organizacijami, prilastiti neformalni sektor oziroma uporabiti njegove storitvene potenciale za uresničevanje lastnih ciljev oziroma nalog (Abrams, 1984, str. 421).

Če presojamo kolonizacijo neformalnega dela sistema blaginje iz zornega kota »kolonizatorja«, se pravi formalno organiziranih socialnih služb, potem gre tukaj gotovo za »prenašanje bremena na druge«; gre pa tudi za iskanje »prostora« za njihovo evolucijo, prostora, ki ga ne kontrolira oziroma omejuje socialistična socialna politika. Inovacijski potencial neformalnega sistema, gledano dolgoročno, povratno učinkuje na formalni del oziroma vnaša v funkcioniranje samih socialnih služb spremembe.

Če pa presojamo kolonizacijo iz zornega kota »koloniziranca«, se pravi neformalne sfere, potem je to nedvomno učinkovit način za odkrivanje, organiziranje in eksploatacijo obstoječih neformalnih storitvenih potencialov – potencialov za sosedsko pomoč npr.. Ničesar pa odnos kolonizacije ne prispeva k napredku teh potencialov. Rekli bi lahko, da je odnos kolonizacije, ki sicer predstavlja nekakšen most med formalnim in neformalnim delom jugoslovanskega sistema blaginje – »v prid« formalnega dela tega sistema in potencialno »v škodo« neformalnega dela. Pomeni lahko namreč le njegovo preobremenitev oziroma postopno izčrpanje.

Spoznanje, da je začela v toku družbenih sprememb upadati sposobnost neformalnih skupin, kot so družina, sorodstvo, sosedstvo, skupine prijateljev itd. za nudenje storitev pomoči in podpore, je pripeljalo v visokorazvitih državah blaginje do izoblikovanja nove socialnopolitične strategije subsidiarnosti. Skozi to strategijo država na različne načine podpira sposobnost neformalnih skupin za posredovanje storitev, inicira pa tudi oblikovanje umetnih mrež za medsebojno pomoč (skupine samopomoči, samoorganizirane skupine pomoči drugim) v ožjih lokalnih okvirjih.

Odnos kolonizacije, ki se v razmerah ekonomske krize vzpostavlja med formalnim in neformalnim delom našega sistema blaginje, »računa« z obstoječimi neformalnimi storitvenimi potenciali, ničesar pa ne prispeva k njihovemu razvijanju. To pa pomeni, da bi tudi v naših razmerah »potrebovali« novo, pluralno socialno-politično strategijo, ki bi »zamenjala« enosmerno ter kontrolno-proskriptivno socialistično socialno politiko. Ta bi podpirala in koordinirala enakopravno koeksistenco formalnega in neformalnega dela sistema blaginje. Le ob »asistenci« takšne socialne politike bi se kolonizatorski odnos med formalnim in neformalnim delom sistema blaginje lahko transformiral v odnos integracije, katerega temelj je komplementarnost.

Osnovni pogoj za izoblikovanje pluralne socialno-politične strategije je v vseh »bivših« socialističnih družbah, vključno s Slovenijo, »eliminiranje« centralne pozicije političnega sistema znotraj celotnega družbenega sistema. Z notranjo diferenciacijo političnega sistema, ki je rezultat svobodnih volitev, je slovenska družba naredila velik korak v smeri postsocialistične družbe. Vprašanje je, ali bodo temu koraku avtomatično sledili drugi, ki so potrebni za »razsrediščenje« družbenega sistema. To razsrediščenje seveda ne pomeni manj, temveč nasprotno pomeni več, vendar drugačne politike, vključno s socialno politiko.

LITERATURA:

- Abrams, Philip edited by Martin Bulmer: 1984. Realities of Neighbourhood Care: The Interactions between Statutory, Voluntary and Informal Care: Policy and politics, Vol. 12, No. 4
- Bernik, Ivan: 1989. Dual Society: Toward some Systemic Properties of Socialist Societies; fotokopirano
- Bučar, France: 1985. Samoorganiziranje v družbenih dejavnostih; v: Zbornik: Razvoj in kriza družbenih dejavnosti; Ljubljana
- Gershuny, J.: 1983. Social Innovation and the Division of Labour; Oxford University Press
- Kolarič, Zinka, Svetlik, Ivan: 1987. Jugoslovanski sistem blaginje v pogojih ekonomske krize; IB revija za planiranje, letnik XXI, št. 8-9
- Lakičević, Dušan: 1980. Uvod u socijalnu politiku; Savremena administracija, Beograd
- Luhmann, Niklas: 1969. Legitimation durch Verfahren; Neuwid
- Luhmann, Niklas: 1970. »Interaktion, Organisation, Gesellschaft«; v: Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme; Köln und Opladen
- Luhmann, Niklas: 1981. Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat; Günter Olzog Verlag, München, Wien
- Pusič, Eugen: 1987. The Development of the Welfare State in Yugoslavia; v: Robert R. Friedmann ed.: Modern Welfare States, A Comparative View of Trends and Prospects; Wheatsheaf Books
- Ružica, Miroslav: 1987. Socijalna politika 80-tih: Kontinuitet ili promena socijalne politike? Sociološki pregled, št. 1, Beograd
- Schimank, U.: 1987. Evolution, Selbstreferenz und Steuerung komplexer Systeme; v: Glasgow M. Hrsg.: Decentrale Gesellschaftssteuerung: Probleme der Integration Polizentrischer Gesellschaften; Pfaffenweiler
- Sokolowska, Magdalena and Rychard, Andrzej: 1988. Out of the Formal: Alternative Solutions and Health Needs in Poland; Paper presented at the International Conference on Social Policy and Socialism; Leeds Polytechnic, fotokopirano
- Svetlik Ivan, Hojnik Ida, Kolarič Zinka, Vojnović Maja: 1988. Yugoslavia: Three Ways of Welfare System Restructuring; V: Evers A. Wintersberger H. eds.: Shift in the Welfare Mix: Their Impact on Work, Social Services and Welfare Policies; Vienna
- Šmidovnik, Janez: 1987. Prestrukturiranje družbenih dejavnosti – opredelitev ciljev in razgrnitev problemov; ISU Ljubljana; fotokopirano

Spol kot dejavnik družbene stratifikacije

Če imamo sociologi za predmet sociološkega interesa in proučevanja celotno družbo, ne moremo dopustiti, da naših metod in teoretičnih konceptov ne upošteva polovica te družbe. Prav to dela seksistična¹ sociologija, ko zapostavlja celoten spol – ženske. M. Eichler (1980) navaja naslednje vidike seksistične znanosti:

1. Ženske so v veliki meri ignorirane, vendar pa so ugotovitve in teorije izražene v splošnih pojmi, ki kažejo njihovo uporabnost za vse ljudi.

2. Ženske se obravnavajo, če so navezane ali pomembne za moške, ne pa zaradi njihove lastne pomembnosti kot človeških subjektov.

3. Če se obravnavata oba spola, se po navadi moški vzamejo kot norma, ženske pa kot deviacija od te norme.

4. Seksistična vsebina se razkriva v seksističnem jeziku (uporablja se generično on in generično človek).

5. Seksistična znanost je polna domnev o moški in ženski naravi. Posledica tega je, da se identični položaji ali obnašanje moških in žensk opisujejo in analizirajo različno glede na spol.

6. Z uporabo seksističnih idej in dvojnih meril pri razlagi rezultatov seksistična znanost prispeva k ohranjanju spolne strukture, iz katere izhaja in v kateri je utemeljena.

Kot reakcija na takšno obravnavanje žensk v sociologiji so se v 60. letih pojavili številni feministični² avtorji, ki so v svojih delih problematizirali »ženske teme« oz. žensko perspektivo splošnih družbenih tem. To je prispevalo k temu, da je neugoden in podrejen družbeni položaj žensk pridobil znanstveno »vidnost« in je s tem odprta možnost za njegovo objektivno znanstveno proučevanje – deskripcijo in analizo njegovih virov in vzrokov.

Tako je omogočen vstop ženske kot legitimnega objekta proučevanja v sociologijo, kar pa še ne pomeni, da je vsesplošno priznan in uporabljan. Še manj pa se je naredilo za celovito redefiniranje vseh socioloških znanj glede nove perspektive feminističnega pristopa.

Dela feministične usmeritve in ženske študije so še vedno marginalizirane. Akademska znanost jih obtožuje neznanstvene pristranskosti in jim pripisuje močen akcijsko vrednostni naboj. Sociološki učbeniki in teoretična dela obravnavajo spol v poglavjih o družini ali v najboljšem primeru v dodatnem poglavju o neugodnem položaju žensk v družbi. S tem ostajajo osnovne kategorije, s katerimi se razlaga družbena realiteta, nespremenjene. »Odpor proti feminizmu v sociologiji je pravzaprav pristajanje na status quo sociologije – dominantni maskulini-

* Aleksandra Kanjuo, Center za raziskovanje upravljanja in dela v Ljubljani.

¹ Seksizem – Vsaka oblika mišljenja ali obnašanja, ki je izključno naklonjena interesom enega ali drugega spola (Rječnik sociologije i socijalne psihologije, 1977).

– Seksistične opredelitve ali delovanja so ta, ki so diskriminantna do moških ali žensk in to samo na podlagi njihovega spola (Dictionary of Sociology, 1988).

² Feminizem – Gibanje za pravno in socialno osvoboditev žensk, ki je nastalo po francoski meščanski revoluciji (Leksikon družboslovja, 1986).

– Doktrina, ki trdi, da so ženske v moderni družbi sistematično onemogočane, in zahteva enake možnosti za moške in ženske (Dictionary of Sociology, 1988).

zem sociološkega diskurza« (Papić, 1989). Za oznako »splošnega« je v resnici skrit pristop, ki popolnoma zanemarja žensko perspektivo.

Družbena stratifikacija je eno osnovnih področij interesa in proučevanja sociologa. Tej temi so posvečena številna sociološka dela, redka pa so dela, ki pri pojasnjevanju načina družbene stratifikacije obenem pojasnjujejo tudi položaj žensk v stratifikacijski shemi oz. obravnavajo spol kot dejavnik stratifikacije. Feministično naravnani avtorji opozarjajo na neustrezno proučevanje socialne stratifikacije. Joan Acher trdi, da je »spol trajno pripisana značilnost, ki vpliva na razvoj osebe in njenega družbenega položaja ter je osnova spolne delitve dela in spolne neenakosti« (Acher, 1973). Avtorica govori o spolni dihotomiji, ki preseka vse razrede in sloje in je ena najočitnejših podlag ekonomske, politične in družbene neenakosti.

Kadar proučujemo družbeno stratifikacijo, govorimo o razlikah v družbenih vlogah, statusu, družbeni moči, možnostih horizontalne in vertikalne družbene mobilnosti posameznikov. Čeprav so stratifikacijski modeli zgrajeni po merilih, primernih za analizo položaja moških (treba bi bilo spremeniti same modele in jih narediti spolno nevtralne), že enostavno dodajanje spremenljivke spola kaže na neugoden položaj žensk v družbi.

V literaturi lahko najdemo najrazličnejše definicije spola. Omeniti moramo razlikovanje med biološkim in sociološkim pojmovanjem spola – razlikovanje med spoloma (sex) in rodod (gender). Spol osebe je biološko determiniran, rod pa je kulturno in socialno določen. Da družbeni pomen roda ni »naravno« vezan na biološki spol, dokazujejo številne raziskave, ki kažejo na različne družbene vloge, ki jih imajo v različnih družbah in kulturah moški in ženske. »Naravnost« ženskih vlog, navezanih na dom in otroke – privatno sfero, ustreza patriarhalni ureditvi družbenega življenja. Znanost pa pogosto v svoji razlagi družbene realitete pristaja na tako apriorno porazdelitev sfer in družbenih vlog. Mit o »naravnih« vlogi ženske je še težje zrušiti, ker so ga v stoletjih pomagali graditi tudi najbolj spoštovani znanstveniki in misleci svojega časa, saj so dali mitu na ta način »znanstveno« zasnovanost.

Navezane na svoj biološki spol ženske tako ostajajo zunaj družbenega, v katerem prevladujejo moški nosilci družbenih vlog. Za ženske pa so rezervirane naravne vloge, ki so obenem nižje vrednotene, ker je – človek (moški) premagal naravo z ustvarjanjem družbe in kulture in je popolnoma jasno, da bo skupina, ki je še vedno navezana na naravo (ženske), manj vredna.

Ko govorimo o družbenih vlogah, ki jih imata spola, govorimo o družbeni delitvi dela in delitvi družbenega življenja na privatno in javno sfero.

Družbena spolna delitev dela je zasnovana na domnevi o vlogi matere in gospodinje kot primarni vlogi vseh žensk. Tako skoraj izključno ženske opravljajo domača dela in skrbijo za otroke – ne glede na to ali so zaposlene ali ne. Čeprav se že desetletja govori o neplačanem delu žensk, o dvojni obremenjenosti žensk, o potrebi po vključevanju vrednosti doma opravljenega dela v splošne izračune družbenega proizvoda, je v praksi zelo malo narejeno za spremembo trenutnih razmer. Na žalost tudi sociološke raziskave, čeprav je vse več izjem, večinoma ne upoštevajo omenjenih problemov.)

Tudi trg delovne sile je spolno stratificiran – ženske ne opravljajo enako vrednotenih del (niti statusno niti materialno) kot moški; skoncentrirane so v »ženskih« poklicih in področjih, ki po navadi predstavljajo institucionalizirana domača dela in »naravne« ženske vloge; ženske nimajo enake možnosti za vertikalno poklicno mobilnost kot moški.

V neskladu z vse večjo zaposlenostjo žensk je javna sfera – področje družbe zunaj družine in doma – še vedno sfera, v kateri prevladujejo moški. Ženske naj bi se sprijaznile z »ekspresivno žensko« vlogo (T. Parsons) – skrb za družino, »ki socializira otroke in stabilizira odrasle«. Tukaj je, seveda, avtor imel v mislih socializacijo kot sprejemanje patriarhalnih konceptov družbenega življenja in stabilizacijo moških.)

Pri odločanju družbenega statusa ženske spet naletimo na problem neustreznih metodoloških sredstev, ki so na voljo v socioloških analizah. Če določamo status moškega, uporabljamo kazalnike, kot so poklic, izobrazba, dohodek. Pri ženskah pa enak pristop ne bi prinesel realne slike, ker je pri statusu ženske kritično pomembna družinska struktura. Status nezaposlene gospodinje varira glede na status njenega moža. Tudi zaposleni ženski se ponavadi pripisuje status moža, ne pa tudi obratno. Ločitev, ponovna poroka, neporočenost, ne imeti otrok, vplivajo na status ženske – večinoma negativno.

Družbena moč je med spoloma neenakomerno porazdeljena – ne drži domneva, da imajo moški moč v javni, ženske pa v privatni sferi, ker se pomembna pravila in modeli, ki veljajo v privatni sferi, ustvarjajo zunaj nje. »Moška moč v javni realiteti ima posledice za privatno: zakoni, ki zadevajo zakon, posilstvo, nadzor nad rojstvi, splav in zaposlovanje, enako kot moška kontrola izobraževanja in religije zagotavljajo, da ženske nimajo ne samo javne moči, ampak niti moči, da bi kontrolirale lastna življenja in telesa« (Tuttle, 1986).

Spol je pomemben dejavnik tudi za razlago socialne mobilnosti. Veliko kanalov vertikalne socialne mobilnosti je za ženske zaprtih ali se zelo počasi odpirajo. Neenake možnosti za izobrazbo, vključevanje v politično življenje, omejenost poklicnega napredovanja so nekateri od kazalnikov spolne diskriminacije žensk.

V analizah družbene mobilnosti se kot model uporablja primerjanje statusa očeta in sina, zelo redke pa so študije o medgeneracijski mobilnosti žensk.

Zaradi vse večje prisotnosti žensk na trgu delovne sile, vse manjšega prevladovanja klasične, patriarhalno urejene družine kot oblike skupnega življenja posameznikov v družbi in vsesplošnih sprememb, ki jih doživljajo odnosi med spoloma, postaja uvajanje spola kot relevantnega predmeta proučevanja sociološka nujnost. Feministično naravnava sociološka dela so že nakazala možne poti, ki naj bi jih izbrali za dojemanje celovitega družbenega dogajanja, in pri tem so zelo počasi in malo, ampak vendar so vplivala na spremembe v sociologiji.

M. Eichler (1980) navaja različne pristope k problemu spolne stratifikacije v sociološki literaturi:

1. teorije o biološkem spolnem statusu (inferiorni, superiorni, enakovredni),
2. teorije o moških in ženskah kot statusnih skupinah (manjšina, kasta),
3. multivariantni pristop k spolni stratifikaciji,
4. razredna analiza.

Problem vseh pristopov je, da se spremenljivka ženskega spola uvaja v sistem, ki je bil prvotno konstruiran samo za moške. Tako je ženska v drugačnem položaju »v odnosu na splošno«, kar je skoraj vedno ne splošno, temveč moško. Ženske se definirajo kot manjšina in njej ustreznim družbenim statusom. »Ker so ženske v patriarhatu v največji meri marginalni državljani, če to sploh so, je njihov položaj podoben položaju drugih manjšin, ki pa je pri njih določen z njihovim statusom, ne pa s številčnostjo skupine« (Millet, 1985).

Pri multivariantnem pristopu k spolni stratifikaciji je spol ena od spremenljivk, ki določajo socialni status (kot izobrazba, dohodek, poklic, starost, etnična pripadnost, vera). Tukaj spet uvajamo spol v nespremenjeni model, ki ni spolno nevtralen.

Enako je pri razredni analizi – sam razred ni definiran spolno nevtralno in se ne more uporabljati kot analitično sredstvo za oba spola enako. Nekateri avtorji definirajo ženski spol kot poseben družbeni razred (zaradi specifičnega odnosa do sredstev za proizvodnjo, posebnih interesov,³ vendar se s tem ustvarjata nejasnost in dvojna stratifikacijska shema družbe. Strinjamo se z J. Acher (1980), da »po navadi ne razlikujemo socialnoekonomskega položaja moških kot moških in njihovega položaja v razredni strukturi. To kaže, da predstavlja razred, ki ga obravnavamo kot spolno nevtralnega, koncept, zgrajen na moškem pojmovanju socialnoekonomskega sveta. Ni nujno, da se osnovni koncepti marksistične analize, kot so eksploatacija ali presežna vrednost, inherentno nanašajo na spolne razlike. To še ne pomeni, da so koncepti spolno nevtralni, ampak samo da ne upoštevajo popolnoma celovitosti razrednega položaja žensk. Zastavljanje dveh ločenih sistemov je bolj sofisticirana oblika intelektualnega seksizma kot konceptualna nevidnost žensk. Moški so vzeti kot obča človeška bitja – splošni vsedružbeni sistem neenakosti se obravnava kot sistem moške neenakosti; posebej položaj žensk nasproti tej navidezno vseobsegajoči strukturi se proučuje ločeno.«

Če želimo celovito, popolno podobo družbe, ki jo proučujemo, moramo temu prilagoditi tudi sredstva svojega dela. To pomeni redefinirati sociološke modele ob upoštevanju tudi ženske perspektive, uporabljati kazalnike, ki bi nam dajali podatke tudi o ženskah, obogatiti sociološko raziskovanje z deli, ki do sedaj niso bila upoštevana.

M. Jogan trdi, da seksistična izbira vprašanj in alternativnih odgovorov v raziskavi lahko determinira njene rezultate in je tako empirija »že androcentrično zožena na tiste dimenzije, ki ustrezajo principom »pustite kot je« ideologije, to pa pomeni, da služi kot vir za potrjevanje in utrjevanje hierarhije med spoloma« (Jogan, 1990).

Uvajanje feministične perspektive v sociološko delo ima dvojni učinek: prvič, omogoča pojasnjevanje in dojetje neugodnega položaja žensk, kar je bilo nemogoče pri dosedanjih socioloških teorijah, drugič, obstoječe teorije stratifikacije nam dajejo le delno sliko dejanskega stanja in bi bila s feministino perspektivo ta podoba zaokrožena. »Znanstveni feminizem predstavlja kritiko družbenih znanosti, kakor so zasnovane sedaj, in ponuja okvir za drugačno perspektivo. Če znanost ne bi bila seksistična, ne bi bilo potrebe po feminističnem, ker bi ta bila nezamisljiva (anthinkable)« (Eichler, 1980).

Upoštevanje feminističnega pristopa je vprašanje sociološkega poštenja, ker se ob njegovem neupoštevanju lahko imenujemo samo maskulinologi, ne pa sociologi.

LITERATURA:

ACKER, R. Joan, 1978, Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism, American Journal of Sociology, št. 4, 1978

ACKER, R. Joan, 1980, Women and Stratification: A Review of Recent Literature, Contemporary Sociology, vol. 9, 1980

Dictionary of Sociology, Penguin Books, London, 1988

EICHLER, Margit, 1980, The Double Standard, Craouse Helm, London

³ Sh. Firestone trdi, da je spolni razredni sistem predhodnica in vzor vseh eksploatacijskih sistemov.

JOGAN, Maca, 1990, Empirično raziskovanje in re/produkcija hierarhije med spoloma, Blejsko metodološko srečanje 1990

Leksikon družboslovja, 1986, Cankarjeva založba, Ljubljana

MILLET, Kate, 1985, Sexual Politics, Virago Press, London

PAPIC, Žarana, 1989, Sociologija i feminizem, IICSSOS, Beograd

Rječnik sociologije i socijalne psihologije, 1977, Informator, Zagreb

TUTTLE, Lisa, 1986, Encyclopedia of Feminism, Facts on File Publications, Oxford

Ljubljana, oktober 1990.

Smotrnost v funkciji racionalizacije sistema

I

Za temo, ki je predmet našega razmišljanja, je analitično pomembno, da določimo metodološko podlago Webrove znanstveno-teoretske usmeritve. Weber svojo sociologijo imenuje »verstehende Soziologie« in jo označuje kot »znanost, ki hoče (mora, op. D. K.) razumeti in razložiti družbeno delovanje ter tako pojasniti, kaj je vzrok njegovega poteka in njegovih posledic« (Weber, 1976: 3). Razumevanje je za Webra »pojasnjevanje resničnega poteka delovanja« (Weber, 1976: 7), ki mora predstaviti njegovo smiselno orientacijo. Weber v metodoloških temeljih »Gospodarstva in družbe« poudarja, da je svoji sociološki zastavitvi postavil naloge, da določen pojav pojasni kot produkt delovanja posameznika ali več posameznikov. Usmeritev k subjektivni zavesti družbeno dejavnih (aktivnih) posameznikov torej vsebuje postulat, da je mogoče vse institucije in vse družbene spremembe prevesti v razumljivo in smiselno obnašanje posameznikov, ki v njih sodelujejo. Takšno orientacijo Luhmann v popolnosti sprejema, ko pravi: »Samo kot subjektivne predstave je namreč mogoče premeščati namene iz preteklosti v sedanost ter jih tako uvrščati v edini resnični kontekst »mehanične« kavzalnosti v smislu, da ima namen/smoter zdaj vrednost dosežene sedanje predstave, ki naprej deluje v smeri predstavljanja« (Luhmann, 1981: 9).

Individualistično razumevanje družbe nujno predpostavlja (Weber bi rekel, da »iz razlogov metodološke namembnosti«), da mora biti metoda sociologije, »katero cilj je razumevanje« – pač »racionalistična« (Weber, 1976: 5). Vsaka (inter)akcija namreč ni nujno družbena – družbena akcija je le smiselna orientacija nasproti obnašanju drugih posameznikov. Drugače rečeno, motiv za akcijo vsebuje smiselni pomen le tedaj, če je obnašanje posameznika glede na povprečno obnašanje potrjeno kot »tipično« smiselno obnašanje.

Bistvo Webrove sociološke orientacije je razumevanje, usmerjeno k odkrivanju notranjih motivov, ki predstavljajo smiselno podlago človeškega delovanja. Webrovsko poudarjanje akcije (delovanja, ravnanja) je zaznavno pri vrsti imen, ki so pomembna v sociološki znanosti in seže vse do sodobne sistemske teorije. Luhmannova teorija o sistemih delovanja sledi Webrovi akcijski perspektivi in poudarja smisel – do zavesti dvignjen pomen akcije (Pusič, 1989: 17).

II

Za Luhmanna je sistem celota, ki je sestavljena iz delov. Pri tem je treba notranjo racionalnost sistema opazovati v funkciji diferenciranja sistema na dele. Luhmann kritizira tolmačenje, da je sistem izoliran na samega sebe, ter pravi, da se omejevanje na notranji red (interno racionalnost sistema) kaže kot omejenost pogleda na ta problem: »Raziskovanje notranjost je smiselno le tedaj, če obstaja zunanost« (Luhmann, 1981: 1943).

Sodobna sistemska teorija se ne podreja nujno izključenosti »starejših naukov o sistemu pri iskanju tistega ,več, kar je v celoti nasproti delom« (ibidem): *differentia specifica* sodobne (radikalno) sistemske teorije Niklasa Luhmanna je v stro-

* Denisa Krbeč, Fakulteta za ekonomijo in turizem »Dr. Mijo Mirković«, Pula.

go formalni določitvi pojma »sistem«. Sistem predstavlja identiteto, ki se odraža v kompleksnem in spremenljivem okolju tako, da stabilizira razliko notranjost/zunanost (ibidem).

Sistemska racionalnost (Systemrationalität), ki jo vodi smisel, je neposredno v funkciji redukcije kompleksnosti oziroma samoreferentnosti (avtonomnosti) sistema. Notranja racionalnost in redukcija zunanje kompleksnosti (okolja) sistema predstavljata v končni posledici delovanje (akcijo) človeških sistemskih tvorb, ki jih vodi smisel. Smisel je *per definitionem* lastnost družbenih (socialnih) sistemov, saj so »socialni sistemi sistemi, ki medsebojna delovanja povezujejo s *smislom*, omejujejo pa jih pred okoljem drugačnih možnosti« (Luhmann, 1988: 144).

Identifikacija slehernega socialnega sistema se postavlja kot problem posredovanja smisla v selektivni redukciji kompleksnosti okolja. Stabilnost njegove interne racionalnosti (avtonomije) je pogojena s selektivno obdelavo informacij. Selektivnost pri obdelavi informacij pa je predpogoj konkretnega delovanja (akcije).

Pri tem je v smeri redukcije kompleksnosti okolja sistema pojem delovanja dosledno prevzet iz metodoloških podlag Webrovega individualističnega umevanja družbe (sistema) kot »vsakega navzven učinkovitega, smiselno orientiranega človeškega obnašanja« (Luhmann, 1985: 5). Zato Luhmann v okviru širšega pojmovanja sistema govori o *sistemih delovanja*, ki so nastali iz konkretnih delovanj enega človeka, ali več ljudi in ki jih pred nekim okoljem razmejujejo *smotni odnosi* med temi delovanji« (ibidem). Na tej podlagi Luhmann postavlja tezo o namembni/smotni racionalnosti (sistema). Tradicionalnemu razumevanju namena, smotra kot elementa strukture delovanja, ki celoti daje smisel in opravičilo, tako dodaja »kavzativni učinek« (Luhmann, 1981: 7).

Lahko bi rekli, da se prav pri pojmu namena/smotra (cilja, določenega s smislom teorija sistema navezuje na teorijo akcije v tistem delu, ki ga Luhmann imenuje *teorija sistemskih smotrov* (namenov).

Strukturalna določitev racionalnosti se zato ne more zadovoljiti samo z razvijanjem in upoštevanjem zastavljenega smisla; nujno se mora razširiti na redukcijo kompleksnosti. Racionalnost, usmerjena k doseganju cilja, oziroma Webrov ciljno-racionalni tip družbene akcije, se širi na »kompleksnejšo, obsežnejšo sistemsko racionalnost«, katere smisel izhaja iz odnosa do problema kompleksnosti (ibidem, 11).

Delovanje (akcijo) Luhmann dvigne z individualne na sistemsko raven in sprejema Webrovo definicijo ciljno-racionalnega delovanja v odnosih: cilj (namen) – sredstvo – posledice. Racionalnost kot osnova vsake družbene akcije je za Webra racionalno odmerjen odnos med sredstvi in cilji, med cilji in spremljivnimi posledicami ter medsebojni odnos med različnimi možnimi cilji (Weber, 1976: 17). Medtem ko obstaja za Webra delovanje (akcija) kot *smiselno* razumljiva usmeritev lastnega ravnanja, zgolj kot ravnanje ene osebe ali več posameznih oseb (ibidem, 9), pa Luhmann v uvodu v »Teorijo sistema« metodološko opredeljuje, da »ni mogoče govoriti o gospodarski racionalnosti glede na posamično delovanje, kakor je izraženo v shemi namen/sredstvo, marveč samo glede na *sisteme delovanja*, ker ta pojem racionalnega predpostavlja omejenost sredstev in množico ciljev« (Luhmann, 1981: 11–12).

III

Posebno pozornost pri raziskovanju sistema delovanja posveča Luhmann teoriji sistem – okolje, saj meni, da namembnost (smotrnost) delovanja sistema pogojeta dve osnovni sistemski strategiji:

1. kompleksnost, oziroma redukcijo kompleksnosti okolja (eksterno) in nujno raznolikost (interno kompleksnost) sistema in

2. spremenljivost (v razvojnem smislu) v funkciji ohranjanja sistema kot celote.

Če delovanje sistema po teh dveh osnovnih strategijah razlagamo kot kavzalni proces, tedaj so tudi vplivi okolja na sistem določeni s to kavzalno shemo. V tem smislu lahko govorimo o sistemski medsebojni odvisnosti oziroma interakciji sistema in okolja, analogno Webrovemu pojmu družbene interakcije v sklopu širšega pojma legitimne družbene ureditve.

Smotrna racionalnost delovanja sistema je trajno usmerjena k nevtralizaciji oziroma generalizaciji vrednosti, ki prihajajo iz njegovega okolja.

Ne glede na to, ali gre za interno racionalizacijo sistema ali pa za redukcijo kompleksnosti okolja, sistem s selekcijo poenostavlja svoj položaj glede na okolje. Ko zamenja objektivno situacijo s subjektivno, usmerja sistem svoje delovanje k sprejetim predstavam stvarnosti. Pri tem ima Luhmann sistemsko racionalnost in selektivno obdelavo informacij v komunikacijskem procesu za temeljni določili strategije subjektiviranja (Luhmann, 1981: 149).

Luhmann postavlja tipologijo funkcionalno-ekvivalentnih sistemskih strategij, s katero (s postopkom selekcije) pojasnjuje svoje videnje pogojev racionalizacije sistema:

1. Primarna, subjektivna sistemsko strategija omogoča, da se spočnejo interni procesi v sistemih, ki se prilagajajo predstavam (Weber bi zapisal: pričakovanjem) okolja. Nameni/smotri se pri tem institucionalizirajo kot osnova delovanja.

2. Te predstave se prenašajo na sekundarne sistemske strategije, pri čemer se na relaciji sistem/okolje izraža konsenz v subjektivno nastalih predstavah (ibidem, 150) z institucionalizacijo določenih vrednosti. Na tej ravni delovanja se nameni vklaplajo v diferenciacijo sistema v odnosu do njegovega okolja.

3. Šele na tej ravni je mogoče govoriti o avtonomnosti sistema, ki ima izdelano strategijo diferenciacije v odnosu do okolja. Sistem stabilizira svoje interne odnose in temelj avtonomnosti vzpostavlja na »sposobnosti za indiferentnost do sprememb okolja« (pri čemer pojem spremembe Luhmanu pomeni razvojno različnost.¹

4. Izoblikovana avtonomnost sistema je predpogoj za pričetek notranje diferenciacije (strukturiranje) sistema. Po Luhmannu je ustvarjanje podsistemov osnovna strategija sistema, pri čemer je neizogibno, da skušamo vzpostaviti sposobnost prilaganja sistema škodljivim vplivom okolja oziroma zavarovati njegovo nujno raznovrstnost (Ashby).²

Vsako od navedenih strategij spremljajo tudi posledice. Sistem svoje delovanje (akcijo) usmerja k eni od temeljnih strategij, medtem ko se druge pojavljajo le v kombinacijah. Prav kombinacija delovanja glede na prikazane strategije ponuja možnost za razumevanje funkcije namena (smisla).

Smotrnost poteka omenjenih strategij v smeri racionalizacije sistema označuje Luhmann kot »koordinirajoča generaliziranja« (situationally generalized goals),

¹ Luhmann svojo tezo poenostavljeno dokazuje s primerom kapitalističnega gospodarskega sistema: gospodarsko podjetje (podsistem gospodarskega sistema) se deli na različna »tržišča« (okolje) – tržišče nabave, tržišče prodaje, tržišče delovne sile in finančno tržišče – ter (da bi zaščitilo lastno avtonomnost) izkorišča svoj položaj na enem tržišču tako, da si ga okrepi na drugem in s tem stabilizira na prvem tržišču. Govorimo torej lahko o več ciljih, ki služijo osnovnemu namenu/smotru, ta pa je smiselno usmerjen h končnemu cilju – avtonomnosti (Luhmann, 1981: 151).

² Ashbyjev »zakon o nujni raznolikosti« (1956) se nanaša samo na regulacijo, vendar pravi, da ima v tem smislu sleherni sistem človekovega sodelovanja svojo regulativno stran (Pusić, 1985: 53).

s katerimi se v določenem časovnem obdobju sistem prilagaja »problemskim in situacijskim zahtevam« nekega obsežnejšega sistema.³

Če sledimo navedenim štirim ravnam v razvoju sistema, tedaj lahko rečemo, da je večja kapaciteta (strukturiranost) diferenciranih podsistemov predpogoj za dvig ravni integrirane diferenciranosti sistema. Na zadnji stopnji zato govorimo o interni racionalnosti sistema, o razvojnih kvalitativnih spremembah v sistemu.

IV

Ko govorimo o racionalizaciji, moramo ugotoviti, da pri Webru označuje dva procesa hkrati:

1. S formalno racionalizacijo Weber poimenuje družbene odnose, ki so regulirani v skladu s pravnimi normami in maksimami internalizirane ureditve, ki vse člane organizirane skupine, brez izjeme, zavezujejo k določenemu obnašanju. Vsi člani so namreč »dolžni izkazovati poslušnost v smislu racionalno omejene pristojnosti, ki jim jo dajejo te (brezosebne, op. D. K.) ureditve« (Weber, 1976: 171);

2. S substancialno racionalizacijo je mogoče označiti potrebo po racionalni (v smislu ekonomičnosti družbene regulacije) tehniki pravnega postopka. Webrov idealni tip pravne ureditve kapitalističnega družbenoekonomskega sistema je nujen kot prostor za artikulacijo interesov. Interesi se oblikujejo pri delitvi stvarne moči razpolaganja z dobrinami (lastništvom) na podlagi medsebojnega sporazumevanja (dogovarjanja) (Krbec, 1990: 7).

S svojo faktografsko zgodovinsko analizo nastanka in delovanja moderne kapitalistične države in – znotraj nje – procesa racionalizacije, je Weber postavil temelj za raziskovanje funkcionalno diferenciranih podsistemov skozi njihovo medsebojno prežemanje ali interpenetracijo (Münch, 1984, po Adam, 1989: 23).

Sam pojem interpenetracije ne vzpostavlja, ampak samo predpostavlja kompleksnost (pod)sistemov v okviru širše celote sistemov. Pri pojmu interpenetracije dveh (ali več) podsistemov se srečujemo z naslednjo razliko med dvema teoretikoma, ki ju obravnavamo:

– Pri Webru je mogoče pojem interpenetracije uporabiti pri njegovi analizi potrebe po racionalizaciji, ki je izšla iz ideološke pogojenosti družbenih sprememb; »racionalna askeza« (Bernik) je generirala potrebo po modernizaciji sistema. Racionalizacija v enaki meri pogojuje spremembe v političnem kot v gospodarskem (pod)sistemu.

– Pri Luhmannu racionalizacija (tako interna kot eksterna) enako zajema tudi dele sistemov, ki so »drug drugemu podobni, saj je celota utemeljena na enakosti delov« (Luhmann, 1981: 19).⁴ Podsistemi se prežemajo (interpenetirajo) v poskusih, da bi stabilizirali razliko notranjost/zunanost.

Iz teh – podobnih – gledišč je mogoče pojem interpenetracija (pod)sistemov prikazati s shemo, ki je na naslednji strani.

V

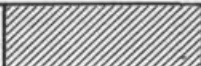
Legitimna (racionalna) oblast ima v okviru internaliziranega družbenega reda splošen vpliv na obnašanje (Weber: delovanje) posameznika ali družbenih skupin.

³ Luhmann je ta pojem prevzel od Talcota Parsonsa in poudaril, da Parsons »s tem izraža mnenje, da se sistem s pomočjo generalizacije svojih ciljev, torej tistega, za kar si prizadeva, ..., prilagaja pričakovanjem svojega okolja« (Luhmann, 1984:155).

⁴ V zvezi s tem je prof. Pusić postavil naslednje vprašanje: »Ali je narava povezave med deli preprosto njihova medsebojna podobnost?« (Pusić, 1985: 20).

Družbeni sistem

Politični sistem
(pravna ureditev)

Gospodarski
sistem

Če takšen red razumemo v Luhmannovem pomenu sistema, ki razpolaga z oblastjo, tedaj govorimo o specifičnem namenu (ali smislu v funkciji doseganja namena) ohranjanja oblasti. V Webrovi terminologiji je pojem oblasti označen kot institucionalizacija moči ordinacije/subordinacije. V takšnem razmerju se povečanje moči razlaga kot posplošeni namen/smoter, da bi ohranili legitimnost strukture ureditve.

Akademik Evgen Pusić poudarja, da lahko s Webrovim pojmom legitimnosti (kot formalne lastnosti dominacije neke družbene skupine nad drugo) razumemo tudi »notranjo doslednost odločitev« (Luhmann). Sistem pristane na nujnost sprejemanja takšnih odločitev, ko svoje postopke uravnava po vnaprej določenih pravilih (Pusić 1989: 203). Normativna stabilizacija sistema je torej pogojena z medsebojnim povezovanjem norm (pravil) v smiselne celote.

Analogno Webrovi racionalizaciji pravnega reda (v sklopu katerega analizira vlogo »birokratsko-monokratske uprave« kot funkcionalnega »pod sistema«) Luhmann sprejema tezo o namembni/smotrni racionalnosti političnega sistema (posebej državne birokracije) sodobnega kapitalizma. To počne na naslednji način:

»Ločitev politike in uprave, centralizacija financ s proračunom in pravno državo so... substitucijski procesi za povsem smotrno racionalnost. Ti kompenzirajo podfunkcijo principa smotrnosti v političnem sistemu« (Luhmann, 1981: 78).

Povedano drugače: znotraj političnega sistema se diferencirajo pod sistemi delovanja, ki hkrati predstavljajo relativno trden integracijski okvir za uresničevanje sistemskih ciljev. Zveze med pod sistemi (strukturami) širše sistemske celote so nujne tako za ohranjanje stabilnosti kot za spremembe sistema.

LITERATURA:

1. Adam, Frane (1989): Deformirana modernizacija (realni socializem med tradicijo in modernostjo). Družboslovne razprave 7, ISU, Ljubljana.
2. Bernik, Ivan (1990): Pojemovni aparat teorije socialnih sistemov (fragmentarni oris), rokopis, FSPN, Ljubljana.
3. Krbec, Denis (1990): Idealni tip birokratsko-monokratske uprave u djelu Maxa Webera, FSPN, Ljubljana.
4. Luhmann, Niklas (1981): Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost, Globus, Zagreb.
5. Pusić, Eugen (1985): Upravni sistemi, I. knjiga, Grafički zavod Hrvatske, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom Pravnog fakulteta, Zagreb.
6. Pusić, Eugen (1989): Društvena regulacija, Globus, Zagreb.
7. Weber, Max (1976): Privreda i društvo, I. knjiga, Prosveta, Beograd.
8. Weber, Max (1986): Metodologija društvenih nauka, Globus, Zagreb.

Vladimir Goati*

Svobodne volitve v Jugoslaviji 1990

(Nekaj primerjav med republikami)

Demokratske volitve so dandanes nujni temelj legitimnosti nosilcev politične oblasti. Kljub temu pa zgolj volitve še niso edino zveličavni garant legitimitete, kajti politični režim si mora izboriti legitimnost tudi v daljšem časovnem razdobju, mora izpričati sposobnost, da lahko (na ustrezni ravni) zadovolji tudi ekonomske in druge potrebe državljanov. O vlogi dosežkov (achievement) za ohranjanje političnega režima govori npr. zelo ilustrativno primer ZR Nemčije po drugi svetovni vojni. Navkljub fascinantno nagli gospodarski obnovi države je na nekaj zaporednih parlamentarnih volitvah usihalo število volivcev za tiste stranke, ki so izražale jasne simpatije do nekdanjega nacionalsocialističnega režima. Nasproti temu je povsem drugačen primer Nemčije med obema svetovnjima vojnama, ko je usihajoče gospodarstvo (posebej v času velike gospodarske krize 1929–1933) očitno dokaz, kako more tako stanje pripeljati do kolapsa nek demokratičen režim ali pa ga pripeljati vsaj na rob propada. Če imamo pred očmi ta dva primera – in še katerega drugega, moremo reči, da so danes postkomunistični režimi, vključno z Jugoslavijo, po izbojevani proceduralni legitimiteti pred težavnimi preizkušnjami, da izpričajo tudi svojo ekonomsko vitalnost. Toda, vrnimo se k volitvam.

Pri nas pravica do vladanja od konca druge svetovne vojne pa vse do leta 1990 ni bila zasnovana na svobodno izraženi volji narodov na volitvah, marveč na preteklih zaslugah komunistične partije ter na »svetli prihodnosti«, ki jo ta partija zagotavlja. Podcenjevanje volitev kot tudi vseh drugih demokratičnih institucij se je plodilo iz tedaj vladajoče filozofije zgodovine, ki je videla v proletariatu in komunistični partiji edina akterja zagotovljene poti k socializmu in komunizmu. V državah »realnega socializma«, med katere se je Jugoslavija – ne glede na nekatere razločke – uvrščala, je prišlo v skladu z že omenjeno filozofijo zgodovine do ukinjanja opozicijskih strank (o tehnologiji in etapah odpravljanja opozicije glej: V. Košutnica, K. Čavoški, 1983), tako da si demokratičnih volitev sploh ni bilo mogoče zamisliti.

Seveda same volitve v državah »realnega socializma« niso bile odpravljene, pač pa so doživele temeljite spremembe predvsem v dveh smereh. Najprej: institucija, v katero so na volitvah izbirali predstavnike, torej parlament, v bistvu ni imel nobene moči, to moč je »vsesala« vladajoča partija oz. njeno vodilno jedro, ki ni bilo podvrženo nikakršni demokratični kontroli. V tem primeru gre za »polimorfne partije« (Th. Lowit, 1979), ki so edini avtonomni dejavnik političnega režima. Impresivna normativna konstrukcija s poudarjeno vlogo parlamenta, ki je zajeta v vseh ustavah držav »realnega socializma«, je zgolj kulisa, za katero deluje »poli-

* Dr. Vladimir Goati, znanstveni sodelavec Inštituta za družbene vede v Beogradu in profesor FSPN v Ljubljani

morfnar partija«. Tudi vse druge institucije sistema (množične organizacije, država, sindikati) nimajo avtonomne subjektivitete; igrajo vlogo »organizacij – maket«, namesto njih odločajo polimorfne partije.

Drugo, kar je treba povedati: ker potekajo volitve v razmerah političnega monopola »polimorfne partije«, so bistveno ohranjene možnosti volivcev za svobodno izražanje njihove volje. V državah »realnega socializma« ločuje A. Pravda dva tipa volitev: plebiscitarne volitve (plebiscitary election) in omejene volitve (limited choice election). »Na plebiscitarnih volitvah ima državljan«, ugotavlja A. Pravda, »glede glasovanja le majhne možnosti izbora. Ni sicer nobene legalne prisile, vendar pa izredno močni socialni in organizacijski pritiski prisiljujejo h glasovanju, kjer ima absentizem v tem primeru mnogo večjo težo, kot pa pomisleki glede neugodnih posledic glasovanja«. Kot posledica takega pritiska se je vzpenjala udeležba na volitvah od leta 1960 na Češkoslovaškem od »nizke« stopnje 99,4% do »visoke« stopnje v Albaniji s 100% udeležbo (1978, 176). Medtem ko je pri plebiscitarnih volitvah značilno, da se volivci ne odločajo o več kandidatih, je pri drugem tipu volitev, pri omejenih volitvah pravilo, da imajo volivci širšo možnost odločanja med več kandidati – in to v vseh fazah volilnega postopka. V bistvu je število kandidatov ključni, vendar ne edini kriterij za razlikovanje med obravnavanimi tipoma volitev. »Takrat, ko je število kandidatov enako številu poslanskih mest«, poudarja pisec že omenjene študije, »gre v bistvu za plebiscitarne volitve, če pa je to število večje, gre za omejene volitve« (1978, 174–175). Razen teh kriterijev za razlikovanje med obema zvrstema volitev navaja A. Pravda še naslednja merila: značilnosti volilne platforme in volilne kampanje; način glasovanja (posredno ali neposredno); procedura selekcije kandidatov ter vpliv volitev na oblast.

Po predstavljeni tipologiji sodijo volitve v Jugoslaviji po mnenju A. Pravde v to drugo kategorijo. Ta ocena bi morda lahko veljala za volitve konec šestdesetih let (volitve 1967 in 1969), ko so se mogli jugoslovanski državljani odločati med več kandidati, ne pa tudi za volitve po izglasovani ustavi SFRJ leta 1974 in od tedaj naprej (1974, 1978, 1982, 1986). Oblike onesmišljanja volitev pri nas po letu 1974 so v primerjavi z drugimi deželami »realnega socializma« nekoliko specifične, zato je tudi dihotomni vzorec oblik volitev, ki nam ga ponuja A. Pravda, nekoliko preozek. Namreč: ko se v državah »realnega socializma« onesmišljanja volitev dogajajo skoz nemožnost večjega števila kandidatov, se pri nas to dogaja z institucijo posredništva. Z ustavo SFRJ iz leta 1974 ni bilo vpeljano le posredno glasovanje, pač pa kar *štiristopenjsko posredno glasovanje* oz. volitve, s čemer je bila povsem pretrgana neposredna zveza med volivcem in končno izbranim delegatom. Poglejmo, kako poteka volivni postopek za delegate Zbora republik in pokrajin skupščine SFRJ: Delovni ljudje in občani najprej izvolijo delegacije (1), ki določijo delegate (2) v vse zbere občinskih skupščin, občinske skupščine oz. njihovi zbori izvolijo delegate (3) za zbere pokrajinske ali repubiške skupščine, da bi te skupščine na koncu izvolile delegate (4) za Zbor republik in pokrajin skupščine SFRJ! Seveda postaja v takem sistemu vprašanje večjega števila kandidatov na nižjih ravneh odločanja povsem nepomembno in si zato režim lahko »dovolji« konkurenco številnejših kandidatov. To je seveda le videz demokratičnega postopka, saj nima nobenega vpliva na višje, strateške ravni političnega sistema. Zapleten mehanizem posrednih volitev pri nas je nujno pripeljal do totalne prekinitve zvez med volivci in končno izvoljenimi. Na takih volitvah ne da volivci ne vedo, kakšna je njihova vloga v volilnem postopku, pač pa tudi »izvoljeni« delegati nimajo občutka, da nekoga predstavljajo. Tako se je npr. dogodilo, da je nek delegat

v Zveznem zboru skupščine SFRJ vestno opravljal svojo dolžnost vse do leta 1988, čeprav mu je mandat potekel že leta 1986 (Politika, 13. 3. 1988).

Zato moramo ugotoviti, da so poleg dveh tipov volitev, o katerih razpravlja A. Pravda, volitve pri nas v času 1974–1986 tretji tip volitev, ki jih bomo poimenovali »glasovanje brez izvolitve«. Vendar pa tudi tovrstne volitve niso minile brez političnih posledic, saj so volivci z »neveljavnimi« glasovnicami izrazili svoje negodovanje s takimi volitvami, prav tako pa so bili tudi končni izidi takih volitev dober »barometer« politične nastrojenosti prebivalstva. Analiza »volitev brez izvolitve« pri nas v obdobju 1974–1986 opozarja na vseh ravneh na naraščajoče število neveljavnih glasovnic (o tem glej: V. Goati, 1989).

Možnost, da se udeležijo prvih svobodnih volitev, so dobili jugoslovanski državljani šele leta 1990. Te možnosti niso imeli v vseh povojnih letih. To poudarjam posebej zaradi tega, ker tudi volitev v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945 ne moremo obravnavati kot povsem demokratične predvsem zaradi odkritih pritiskov v korist vladajoče stranke. Opoziciji na teh volitvah ni bilo omogočeno, da nastopi z lastno listo. Tako je bila volivcem ponujena le zvezna kandidatna lista Ljudske fronte Jugoslavije. Kot alternativa je bila volivcem ponujena možnost, da glasujejo tako, da oddajo svoje glasove v skrinjico brez liste (»črna skrinjica«); vendar je bilo tudi to glasovanje zelo tvegano, saj je že sama tehnika oddajanja glasov (z gumijastimi kroglicami) lahko glasovalca »razkrinkala«, kako se je odločal. Razen tega je bilo 2,3% državljanov (oz. 194.153) izbrisanih iz volilnih seznamov zaradi sodelovanja z okupatorjem. Zato bi tudi teh volitev ne mogli obravnavati kot povsem demokratične.

Seveda pa resnici na ljubo tudi volitev v »stari« Jugoslaviji v obdobju 1931–1938 ne bi mogli obravnavati kot zgled demokratičnosti, saj je bilo (po volivnem zakonu iz leta 1931) glasovanje javno, kar pomeni, da je bil glasovalec zaradi svoje strankarske opredeljenosti izpostavljen neposrednim sankcijam kot nosilec drugih socialnih vlog (na delovnem mestu, v stanovanjskem okolju, v cerkvenem občestvu itd.). Res je, da so imele volitve v času od 1921. do 1929. leta naravo tajnosti; vendar so imele tudi te volitve neko veliko hibo: vse ženske so bile po volivnem zakonu s 3. 9. 1920 oropane pravice do glasovanja.

Predstavili smo kratko zgodovino volitev, da bi lahko utemeljili trditev, da so volitve 1990 za jugoslovanske državljane dejansko politični novum. Svobodne volitve leta 1990 niso potekale v vseh jugoslovanskih republikah istočasno. Za volitve se je najprej odločilo slovensko partijsko vodstvo, poudarjajoč odločenost, da sestopi z oblasti, če ne bo dobilo podpore volivcev. To stališče slovenskih komunistov je naletelo na ostra nasprotovanja v drugih republikah, saj izpostavlja v dilematski precep sankrosanktnost dogme o diktaturi proletariata in o avantgardni vlogi komunistične partije. Zgledu Slovenije so se kmalu pridružili tudi komunisti Hrvaške, tako da ti dve republikli prednjačita v razpisu prvih svobodnih volitev (na pomlad leta 1990). Pol leta kasneje so razpisane svobodne volitve tudi v Makedoniji ter v Bosni in Hercegovini, nekoliko kasneje (v decembru 1990) pa tudi v Srbiji in Črni gori.

Udeležba državljanov na volitvah je bila relativno visoka. V Sloveniji, na Hrvaškem, v Makedoniji in v Črni gori je bila udeležba nekje nad 80%. V približno enakem odstotku so se udeležili prvih svobodnih volitev tudi volivci držav vzhodne Evrope. Nekoliko nižja je bila udeležba volivcev Bosne in Hercegovine (77%),

najnižja pa je bila v Srbiji (71,5%). Tako nizek odstotek volivcev v SR Srbiji je predvsem posledica bojkota volivcev iz »albanske alternative« na Kosovu. Če zanemarimo bojkot volivcev s Kosova, je udeležba volivcev v Srbiji na ravni rezultatov v drugih republikah (81,0%).

Vendar pa dejstva, da se je na prvih svobodnih volitvah možnosti glasovanja izognila kar petina volivnih upravičencev, ne moremo iskati predvsem v tehničnih ovirah za izražanje volje, pač pa je to politični pojav *par excellence*, ki ga bo treba temeljiteje raziskati.

Najprej je treba med abstinate všteti tisti del populacije, ki mu je dejansko onemogočeno glasovanje (zaradi bolezni, nujnih delovnih obveznosti), ali pa so napačno zajeti v volilne imenike, čeprav so spremenili kraj bivanja. J. Blondel ocenjuje, da se giba delež tovrstnih abstinentov v volilnem telesu nekje med 7–8% (1970, 53). Glede na to, da so se pri nas dogajale prve svobodne volitve, smo prepričani, da so bile napake v volilnih imenikih nekoliko pogostejše, tako da znaša pri nas delež tovrstnih volivcev najmanj 10% oz. polovico vseh abstinentov. Druga polovica abstinentov, ki bi lahko glasovala – pa ni glasovala, je tudi dokaj raznolika. To skupino citirani avtor deli na pozitivne in negativne abstinate (1970, 53). V drugo skupino uvršča avtor tiste volivce, ki so do političnih dogajanj povsem brezbrizni oz. so povsem pasivni. Pri nas bi mogli v to zvrst abstinentov – v skladu z izsledki empiričnih raziskav – uvrstiti skupine ljudi, ki so na spodnji lestvici glede družbenega premoženja, izobrazbe, moči in ugleda, stopnje informiranosti; v tej kategoriji prevladujejo ženske in poklici ročnih delavcev. Pozitivni abstinenti so po kategorizaciji J. Blondela tisti volivci, ki se ne strinjajo s kandidati oz. strankami, ki na volitvah nastopajo.

Glede na to, da so bile pri nas to prve svobodne volitve po vojni, bi mogli v primerjavi z Blondelovo kategorizacijo predstaviti pestrejšo tipologijo pozitivnih abstinentov. Razen tistih, ki jim ne ustrezajo ponujeni kandidati ter strankarski »menuji«, bi lahko v to zvrst všteli še politično razočarane in zbegane volivce. Pretežni del razočaranih je iz vrst privrženecv vladajoče komunistične partije; mednje ne uvrščamo le članov, ki so diktaturo proletariata in tezo o avantgardnosti komunistov pojmovali ne zgolj kot najbolj smotrno obliko vladavine, pač pa tudi kot superiorno obliko vladavine v primerjavi s predstavniško demokracijo in politično konkurenco. Z odklikom od svojega dotlej trdnega doktrinarnega jedra so se komunistične partije izneverile temu sloju privrženecv, zato je bojkot volitev logičen odziv na tovrstne »odklone« partij. V drugo skupino pozitivnih abstinentov moremo uvrstiti tiste, ki se ne znajdejo v poplavi programsko neizostrenih oz. medsebojno podobnih strank, ki so se spustile v volilni boj. Ker si volivci niso bili na jasnem, za koga naj bi se opredelili, so se preprosto odločili, da se volitev ne bodo udeležili.

Tipologija volivnega obnašanja, ki smo jo tu prikazali, je seveda le preliminar- na in velja v pretežni meri le za prve svobodne volitve. Povsem upravičeno lahko domnevamo, da pri prihodnjih volitvah ne bo prihajalo do tolikšnih idejno-političnih katarz, kot smo jim bili priče ob zadnjih volitvah, da se bo kaj kmalu osulo število strank in da bo postal strankarski spekter za povprečnega volivca mnogo bolj pregleden in tudi razumljiv.

Ko je raziskoval udeležbo na prvih svobodnih volitvah na Hrvaškem sociolog Srdan Vrcan, ugotavlja naslednje: »Prvič, udeležba na volitvah je bila nasploh na relativno visoki ravni. Drugič, volitve so bile priložnost za množičnejšo udeležbo prebivalstva vaških in manjših mestnih naselij, ki so bili dotlej na obrobju političnega dogajanja. Tretjič, prebivalstvo nekaterih večjih mest je izpričalo nekoliko

večjo stopnjo politične skeptičnosti. Četrtrič, nacionalno mešana okolja (npr. okolja, kjer žive Čehi, Slovaki, Italijani) kot tudi nacionalno ločene skupine, so bila z volivnim zakonom očitno oškodovana, kar se je pokazalo tudi v nadpovprečni odsotnosti na volitvah . . . » (Srdan Vrcan, 1991, 6–7). Seveda je naloga nadaljnjih raziskav, da ugotovijo kakšna je bila struktura politične participacije v drugih republikah.

S političnega vidika se izidi svobodnih volitev v šestih jugoslovanskih republikah dokaj razlikujejo. V Črni gori in v Srbiji je uspelo vladajoči komunistični partiji obraniti njen dotedanji položaj. Med vzhodnoevropskimi partijami je kaj takega uspelo le komunistom v Bolgariji, ki so dobili na volitvah junija 1990 47% glasov (v prvem krogu volitev) ter od skupno 400 kar 221 poslanskih mest v parlamentu (53%). Resnici na ljubo pa moramo povedati, da je morala ta partija štiri mesece po volilni zmagi sestopiti z oblasti zaradi silnih socialnih nemirov.

Tabela 1: Volilni rezultati komunistov po republikah

Stranke	Odstotek glasovalcev	Poslanci v parlamentu
ZK Črne gore	64,0**	83 (66,4%)
Socijalistična partija Srbije	46,0	194 (77,6%)
ZK Makedonije – SDP	17,2	31 (25,8%)
ZK Hrvaške (SDP)	23,6*	73 (20,5%)
ZK Slovenije (SDP)	7,5*	38 (15,8%)
ZK Bosne in Hercegovine	8,0**	14 (5,8%)

* = Družbenopolitični zbor

** = Ker še ni uradnih podatkov, navajamo le približne ocene.

Ob primerjavi volilnih rezultatov v jugoslovanskih republikah moramo imeti vedno pred očmi dejstvo, da so bili tedaj v veljavi še različni tipi predstavništev in tudi različni volilni zakoni. V Sloveniji in na Hrvaškem so npr. potekale volitve v vse tri zore republiške skupščine, ki so navedeni v ustavi SFRJ iz leta 1974, se pravi: v družbenopolitični zbor, zbor občin in v zbor združenega dela. V Makedoniji in v Bosni ter Hercegovini sta postali skupščini – v skladu s sprejetimi amandmaji – dvodomni, tako da so državljani volili poslance v zbor državljanov in zbor občin. V Srbiji in v Črni gori so na volitvah izbirali poslance za enodomno skupščino, kot to določa na novo sprejeta ustava Srbije (1990) oz. amandmaji k ustavi Črne gore. Uporabljeni volilni sistemi se torej od republike do republike dokaj razlikujejo. Tako je npr. na volitvah v družbenopolitični zbor v Sloveniji obveljal proporcionalni, pri volitvah v druga dva zbora pa večinski volilni sistem. Na Hrvaškem se je uveljavil pri volitvah v vse predstavniške organe večinski volilni sistem. V Makedoniji je bila pri volitvah v oba zbora uporabljena specifična varianta večinskega sistema, medtem ko je bila v Bosni in Hercegovini uporabljena praksa večinskega in proporcionalnega načela volitev. Na koncu naj poudarimo dejstvo, da se je Črna gora pri volitvah v enodomno skupščino odločila za proporcionalni, Srbija pa za večinski volilni sistem. Podrobnejši razvid volilnih sistemov v posamičnih republikah na prvih svobodnih volitvah je v raziskavi Marjana Pajvančiča (1991).

Tako raznoliko zasnovani volilni sistemi so v dobršni meri vplivali seveda tudi na volilne rezultate, ki so bili v nekaterih primerih tudi posledica velikega razkora-

ka med odstotkom podpore volivcev ter med močjo posamičnih strank v parlamentu. Kot je bilo mogoče pričakovati, je tam, kjer so uveljavili proporcionalne sisteme, struktura poslancev približno izenačena s strukturo izražanja volje volilnega telesa. To velja npr. za volitve v družbenopolitični zbor skupščine Slovenije, v katerem znaša odmik med odstotkom mandatov ter odstotkom za stranke oddanih glasov le 0,5–0,8% (o tem glej Mišo Krivic, 1990, 24). Temu podobno somerje je bilo doseženo tudi na volitvah poslancev v črnogorsko skupščino.

Do bistvenega razhajanja med opredeljevanjem volivcev ter strukturo parlamentov pa je prišlo na volitvah v Srbiji in na Hrvaškem. Socialistična stranka Srbije je dobila v prvem krogu volitev 45,8% glasov in 77% mandatov v parlamentu, HDZ pa si je na Hrvaškem z 41,5% oddanih glasov zagotovila 67,5% mandatov v parlamentu. *V obeh navedenih primerih ne gre le za malenkostne ter neizogibne nepreciznosti volivnega zakona, marveč za dalekosežne deformacije volje volivcev, kajti stranke, ki so dobile podporo le relativne večine volivcev, so dobile v parlamentu dvotretinsko večino.*

Če analiziramo izraženo voljo volivcev ter razdelitev mest v parlamentu z »indeksom proporcionalnosti« (o konstituiranju indeksa glej: R. Rose, 1983, 41), moremo ugotoviti, da je ta indeks v obeh obravnavanih republikah nizek: na volitvah v Srbiji znaša 67, na Hrvaškem (za DPZ) pa 76. Ta indeks je bistveno večji v primeru skupščine Makedonije, kjer znaša 85,5. Naj opozorimo, da je poprečni indeks proporcionalnosti večinskega sistema v zahodnoevropskih državah 86, indeks proporcionalnih sistemov pa 94 (Glej: Th. Mackie and R. Rose, 1990, 6). Na volitvah v DPZ in Zbor združenega dela za slovensko skupščino je bil »indeks proporcionalnosti« celo nekaj večji kot 99,5.

Glede na uspešnost reformiranih komunistov na volitvah moremo republike razporediti v tri skupine.

V prvi skupini sta Črna gora in Srbija, v katerih so komunisti dosegli prepričljivo zmago (glej tabelo 1).

V drugi skupini so tri republike (Slovenija, Hrvaška in Makedonija); v katerih se je za komuniste izreklo med šestino in četrtino volivcev, kar je še vedno boljši izid, kot so ga dosegli na volitvah komunisti v treh vzhodnoevropskih državah (v Češkoslovaški, DR Nemčiji ter na Madžarskem). Razen številnejšega deleža glasov imajo komunisti v teh treh republikah nekoliko ugodnejši položaj v parlamentu, kot pa v omenjenih treh sosednjih državah, pri katerih bi mogli govoriti o politični marginalizaciji komunistov.

V tretjo skupino sodi Bosna in Hercegovina, v kateri je oddalo manj kot 10% volivcev svoje glasove za listo komunistov. V tej republici je prišlo torej do tolikšnega političnega poraza komunistov, kakršnega ni doživela tudi nobena država v vzhodni Evropi.

Seveda bi bilo sila zanimivo raziskovati dejstvo, zakaj je bil izid volitev v šestih jugoslovanskih republikah tako različen: namreč, da so v štirih republikah zmagale na novo nastale stranke, v dveh pa komunistične partije.

Najprej bomo namenili nekaj besed dejavnikom, ki so prispevali k različnim izidom v glasovanju za komunistične partije. Predvsem je treba opozoriti, da so prvi in najbolj odločilni razlogi za volilne izide v sami različnosti med šesterimi republiškimimi komunističnimi partijami. Četudi izhajajo iz formalno enotne organizacije ZKJ, so dobesedno v nekaj mesecih evoluirale v dokaj različne naravnosti ter poudarjale posebnosti, ki so bile že tudi sicer dotlej razvidne v formalno enotni ZKJ.

V pojasnjevanju različnih uspehov komunistov na volitvah v posamičnih repu-

so empirični podatki v Jugoslaviji in v vzhodni Evropi v prid hipotezi, po kateri naj bi bila višja raven gospodarskega razvoja prepreka za volilno zmago komunistov, pa v skladu s to hipotezo ni mogoče postavljati trditve, da ekonomska nerazvitost neizbežno omogoča njihovo zmago. O tem zgovorno pričata dve ekonomsko manj razviti republiki: Bosna in Hercegovina ter Makedonija, v katerih so doživeli komunisti volivni poraz. Če upoštevamo to dejstvo, ne bi smeli vzroke za uspehe ali poraze zoževati zgolj na ekonomsko matrico, pač pa jih opazovati v medsebojnem spletu številnejših dejavnikov; mednje sodi poleg stopnje gospodarske razvitosti še čas, ko je neka komunistična partija sprejemala svoj »nacionalni program«, stopnja enakopravnosti oz. neenakopravnosti strank v dostopnosti do javnih občil, čas trajanja volilne kampanje, osebne sposobnosti voditeljev strank oz. celotne volilne garniture itn.

Tako smo prišli do tistega vidika, ki je v dobršni meri odločal o izidu volitev v jugoslovanskih republikah. Gre za »nacionalni program« oz. za celotno paleto akcij in ukrepov, ki jih partije predlagajo za izboljšanje položaja večinskega naroda v republiki. Težnja k izboljšanju položaja seveda logično predpostavlja prepričanje, da je bila (katerakoli) nacija v obstoječem sistemu bistveno oškodovana oz. prikrajšana. Zapostavljenost lastnega naroda so posamične partije pojasnjevale z najrazličnejšimi argumenti. V tem pogledu so posamično ali v kombinaciji z drugimi argumenti navajale: ekonomsko podrejenost, pri čemer je nacija objekt ekonomskega izkoriščanja razvitejših; dolžnost, da skrbijo za ekonomski razvoj manj razvitih, gre v škodo lastnega razvoja razvitih; politična zapostavljenost z ustavo SFRJ; neustrezna kadrovska zastopanost narodov v zveznih organih itn. Podrobnejša analiza strankarskih volilnih platform v vseh republikah kaže, da je ponudila večina strank, vključno s komunističnimi, volivcem skrbno izdelane nacionalne programe. V nekaterih republikah so medsebojno tekmujoče stranke ponudile domala identične nacionalne programe. To bi lahko rekli za Demos in za ZK Slovenije-SDP kot tudi za Srbsko gibanje obnove ter za Socialistično stranko Srbije. Pri množici ponujenih in domala identičnih nacionalnih programov je na volivca odločilno vplivala prepričljivost stranke, se pravi zaupanje, da bo stranka, če bo prišla na oblast, svoje obljube tudi izpolnila. Seveda so bile komunistične partije v nekaterih republikah glede te kredibilnosti v dokaj slabšem položaju, kar je seveda bistveno vplivalo na njihov vrstni red »finiširanja« v ciljni ravnini.

Komunisti v Srbiji in Črni gori so se oblikovanja in sprejemanja nacionalnih programov lotili že dokaj pred svobodnimi volitvami (v Srbiji leta 1987, v Črni gori pa leta 1988), v času boja za zaščito pravic Srbov in Črnogorcev v pokrajini Kosovo. Pri tem je prišlo med vodstvi obeh partij do internega spopada, med katerim so oblast prevzele nove politične garniture, ki so se energično zavzele za razreševanje kosovskega problema. Zaradi tega opozicija v Srbiji in Črni gori tudi ni mogla in smela (kot se je to dogajalo v nekaterih drugih republikah) kritizirati komunistov, da zanemarjajo nacionalne interese. Okoliščina, da so komunisti v Srbiji in Črni gori inavgurirali in začeli tudi uresničevati nacionalno platformo že zdaleč pred rojstvom novih strank, je prisilila nastajajočo opozicijo k temu, da se je zaradi lastne identitete – zaradi drugačnosti s komunisti – usmerjala v desno, na ekstremne šovinistične pozicije, s čemer je sama sebi bistveno okrnila volilno bazo (npr. SPO v Srbiji).

Tudi komunistične partije v drugih republikah so poskušale neposredno pred prvimi svobodnimi volitvami izoblikovati svoje nacionalne programe, vendar so jih pri tem prehitvale na novo ustanovljene opozicijske stranke. Zato so bile v zavesti volivcev te nove stranke nosilke avtentičnih nacionalnih interesov, ne pa komu-

nisti. ZK Bosne in Hercegovine-SDP zaradi večnacionalnega sestava te republike ni mogla zaigrati na to »nacionalno karto«, kar med drugim pojasnjuje njen popolni volilni poraz.

Vsekakor pa nas preseneča naglica, s katero postajajo komunistične partije v jugoslovanskih republikah zastopnice lastne nacije – ne pa predstavnice delavskega razreda. Del razlage za to preobrazbo lahko najdemo v bliskovitem propadu držav »realnega socializma« v letu 1989, zaradi česar so komunistične partije opustile svoj politični projekt in se znašle v nekakšnem »programskem vakuumu«. Ta programska praznina se ni (v celoti) zapolnjevala s sprejemanjem institutov in vrednot pluralistične demokracije in liberalizma (državljan, svobodne volitve, delitev oblasti, lastnina, podjetništvo), marveč tudi z vrednotami in idejami nacionalne ideologije. Zasuk komunistov k nacionalizmu je bil bistveno lažji zaradi okoliščine, ker sta komunizem in nacionalizem kolektivistični ideologiji, tako da je razmik med njima mnogo »tanjši«, kot pa med komunizmom, demokracijo in liberalizmom, ki se utemljujeta na individuumu. To pojasnjuje lahkotnost programskega transfera pojmov »razred«, »razredni interes«, »razredni sovražnik« v »nacijo«, »nacionalni interes« in »nacionalni sovražniki«.

Zmagoviti subjekti, ki so v Sloveniji, na Hrvaškem, v Makedoniji ter Bosni in Hercegovini zrinili komuniste z oblasti, so na novo ustanovljene stranke, ki imajo nekaj skupnih značilnosti. Ena od teh je njihovo izrazito distanciranje od *ancien régime* in njegovih integrativnih idej ter vrednot (socializma, samoupravljanja, delavski razred, družbena lastnina). Druga njihova značilnost je sprejemanje korpusa vrednot liberalizma in demokracije (človekove pravice, zasebna lastnina, večstrankarski sistem) ter vztrajanje pri njihovem naglem uresničevanju. Tretja njihova značilnost je poudarjanje pomembnosti nacionalnega vidika. Slovenska demokratična zveza sama sebe opredeljuje npr. kot »stranko slovenskih nacionalno-politično ozaveščenih ljudi« in postavlja zahtevo po »sodobni slovenski državi« (Program Slovenske nacionalne zveze – članice Demosa). Najmočnejša makedonska stranka si prizadeva za uvedbo makedonskega državljanstva in potnega lista (Program VMRO-DPMNE), HDZ pa »ob obćih načelih človekovih, državljanskih pravic ter parlamentarne demokracije... postavlja tudi zahtevo po pravici hrvaškega naroda do samoopredelitve in državne suverenosti« (Programske zasnove HDZ in vsi drugi dokumenti so citirani po: *Stranke v Jugoslaviji*, 1990). Le v Bosni in Hercegovini nacionalne stranke ne vztrajajo pri suvereni državi; močno sprepletena nacionalna struktura postavlja takim nacionalnim aspiracijam neprehodno oviro.

Zmaga opozicije v Sloveniji in na Hrvaškem spomladi 1990 je pomenila začetek praktičnega uresničevanja »pluralistične demokracije« v Jugoslaviji. Zmaga izrazito nacionalistično naravnane Hrvaške demokratične skupnosti (HDZ) na volitvah – v drugi največji republiki – je napovedala eskalacijo spopada med dvema najštevilnejšima narodoma v Jugoslaviji, med Srbi in Hrvati. Toda največjo težo v tem spopadu – kot so pokazali dogodki v začetku leta 1991 – nima le forma politične ureditve, pač pa sam obstoj Jugoslavije kot politične skupnosti. Zato ni pretirana ocena M. Glenyja, da so volitve na Hrvaškem »pripeljale med vsemi vzhodnoevropskimi volitvami do najbolj drastičnih rezultatov... do parlamentarne večine za HDZ...« (1990, 126). Zmaga Demosa v Sloveniji, ki prav tako vztraja pri konfederalni preureditvi Jugoslavije, je vprašanje prihodnosti države še bolj zaostri. V tej republiki se je namreč konec leta 1989 tudi ZK Slovenije-SDP zavzela za konfederalna načela, ki se le v nekaterih niansah razlikujejo od izhodišč Demosa. Kar pa zadeva ideološko samoocenjevanje obeh zmago-

vitih političnih blokov (Demosa v Sloveniji in HDZ-ja na Hrvaškem), lahko ugotovimo, da je za oba značilno to, da vztrajata na poziciji osrednosti v političnem spektru ter da se izrecno distancirata tako od leve (v katero uvrščata komunistične partije), kot tudi od desnice, ki naj bi jo poosebljale nekatere ekstremne šovinistične skupine in organizacije.

Razen opozicije, ki se je vladajočim komunističnim partijam zoperstavila z lastno nacionalno platformo, se je volitev udeležila tudi liberalno-demokratsko naravnana opozicija, ki pa je doživela poraz. Primer za to je npr. Demokratska stranka, ki je dobila na volitvah v Srbiji le 7,4% glasov (prvi krog volitev). Nekoliko večji uspeh je imela ZSMS-Liberalna stranka, ki je na volitvah v Sloveniji (za vse tri zборе) pristala pri 16,2% glasov. Razlago za te relativno piškave uspehe teh strank – in to v času renesanse liberalizma v vzhodni Evropi – bi verjetno kazalo iskati v še slabotno zakoreninjeni liberalno-demokratski tradiciji, saj liberalne ideje niso zapustile opaznejših sledov niti v celotnem obdobju med svetovnjima vojnama. K tej refleksiji bi kazalo dodati še nemoč srednjega razreda, tega sicer naravnega socialnega nosilca liberalno-demokratskih idej.

Povsem razvidno je, da so se v vseh jugoslovanskih republikah (kot v vzhodni Evropi nasploh) slabo odrezale socialdemokratsko naravnane stranke. Socialdemokratska zveza Slovenije je dobila 6 poslanskih mest v vseh treh skupščinskih zborih (2,5%). Socialdemokratska stranka Makedonije je dobila samo 1,2% glasov in nima v Sobotnici nobenega poslanskega sedeža.

Razlogov za to je več. Najprej gre tu za krah »realnega socializma«, ki bo v največjem delu vzhodne Evrope še dolga leta negativno vplival na sleherno politično alternativo, ki se bo sklicevala na socializem. Vendar pa poraza strank, ki so na volitvah odprto nastopale s socialdemokratskimi oznakami, ni treba razumeti tudi kot izločitev idej, ki socialno demokracijo navdihujejo. Stališčem socialdemokracije so se namreč dokaj približale tudi komunistične partije, ki so v letih 1989 in 1990 iz svojih političnih programov izločile dotlej najbolj »trdno programsko jedro« (diktatura proletariata, demokratični centralizem, državno dirigirano gospodarstvo) ter sprejele oz. vpeljale v svoje programe predstavniško demokracijo, tržišče in »socialno državo«. Tudi nekatere druge stranke (npr. Zveza reformskih sil-UJDI) so po svojih idejno-političnih opredelitvah blizu socialdemokraciji. Na koncu je treba povedati, da so del zahtev, ki so tradicionalno povezane s socialdemokracijo (socialne pravice, delavska zakonodaja) vsaj deklarativno podprle tudi vladajoče, do včeraj opozicijske stranke v štirih republikah. Zato ne bi mogli govoriti o »izparevanju« socialdemokracije v Jugoslaviji. Prej bi lahko govorilo o njeni pritajenosti, kajti v teh prostorih je dandanes »... socialdemokracija tista ideologija, ki ne sme na glas izgovoriti svojega imena...« (M. Glenny, 1990, 200).

Opravljene volitve so pripeljale v jugoslovanskih republikah do bistvene redistribucije politične moči. Ta ocena ne velja samo za republike, v katerih je prišla na oblast dovčerajšnja opozicija, marveč tudi za republiki, v katerih so reformirane komunistične partije ostale na oblasti (Srbija, Črna gora). S spremembo njihovega položaja – iz položaja monopolnih v vladajoče parlamentarne stranke – so tudi za njih dokončno minili časi »neznosne lahkotnosti vladanja«. V spremenjenih razmerah se te partije soočajo z velikimi političnimi težavami in odpori, na katere v svoji monopolni fazi vladavine sploh niso bile navajene.

Volitve so v vseh republikah opravile ostro selekcijo strank. Od več kot 120 strank, ki so ponudile na prvih svobodnih volitvah svoje kandidate, je le manj kot eni tretjini uspelo, da so si zagotovile vsaj simbolično predstavništvo v republiških parlamentih. Večina drugih pritlikavih strank (»strank- meteorjev«) je tiho zginila

s političnega prizorišča. Lahko pričakujemo, da se bo tudi v prihodnosti gneča v strankarski strukturi zmanjševala. Z »umirjanjem tal« po »potresih pluralizma« v letih 1989/1990 se bo zmanjševalo tudi število strank, izoblikovali se bodo republiški strankarski sistemi, v katerih bo imelo glavno besedo le nekaj (2–6) strank.

Lahko predpostavljamo, da bo potekala evolucija strankarskih sistemov v posameznih republikah zelo različno – in to v širokem razponu od dvopartitnega do ekstremnega mnogostrankarskega sistema. Razlog za to možno raznolikost je v specifikih republiških družb, ki se izraža v nekaterih pomembnih kazalcih, kot so npr.: stopnja nacionalne in konfescionalne heterogenosti, raven ekonomskega razvoja, kulturno-zgodovinske specifičnosti itn. Vpliva teh posebnosti ni uspel »obvladati« niti *enciene régime*; tudi v njegovem času je izza vsiljene institucionalne in ideološke enoličnosti utripalo različno politično življenje z njemu lastnimi normami in z njegovo »mikro klimo«. Zato moremo pričakovati, da se bodo tudi v novih razmerah politični sistemi republik svobodno prilagajali posebnostim njihovih družb.

LITERATURA

1. J. Blondel, *Voters, Parties and Leaders, The Social Fabric of British Politics*, Penguin Book, London 1970.
2. M. Glenny, *Rebirth of History, Eastern Europe in the Age of Democracy*, Penguin Book, London 1990.
3. V. Goati, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb 1989.
4. V. Koštunica, K. Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949*, Institut društvenih nauka, Beograd 1983.
5. M. Krivic, »Izbori u Sloveniji 1990«, *Politička misao*, št. 2, 1990.
6. Th. Lowit, »Y a t-il des Etat en Europe de l'Est«, *Revue française de sociologie*, št. 2, 1979.
7. Th. Mackie, R. Rose, *The International Almanac of Electoral History*, 3rd Edition, University of Strathclyde, 1990.
8. M. Pajvančić, »Izborni sistem u Jugoslaviji« (rokopis), 1991.
9. A. Pravda, »Elections in Communist Party States«, *Elections without choice*, Ed G. Hermet, R. Rose, A. Reuquié, The Macmillan Press, London 1978.
10. Priloga 1: *Ekonomsko razvite občine: Vračar, Stari grad, Savski venac, Lazarevac, Majdanpek, Bor, Trstenik, Titovo Užice, Obrenovac in Valjevo. Nerazvite občine: Trgovište, Surdulica, Babušnica, Vladotince, Bojnik, Žitoradje, Kučevo, Malo Crniće, Varvarin in Doljevac.*
11. R. Rose, »Election and Electoral systems: choices and alternatives« *Democracy and Elections*, Ed B. Butles, C. U. P. 1983.
12. S. Vrcan, »Izbori u Hrvatskoj« (rokopis), 1991.

Temeljne značilnosti ureditve oblasti Republike Hrvatske po novi ustavi

1. Po novi ustavi je ureditev oblasti Republike Hrvatske utemeljena na načelu delitve oblasti, po katerem so zakonodajna, izvršna in sodna oblast ločene. Te se med seboj nadzirajo in omejujejo. Posebej je zajamčena samostojnost in neodvisnost sodne oblasti in zagotovljena stalnost sodnikov. Odnos med zakonodajno in izvršno oblastjo se izraža skozi parlamentarizem v različici polpredsedniškega sistema. Za polpredsedniški sistem, kakršen je oblikovan z novo hrvatsko ustavo, je bistveno, da tako kot čisti parlamentarni sistem na isti način in z enakimi ustavnopravnimi instituti določa odnos med zakonodajno in izvršno oblastjo. Razlika med polpredsedniškim in čistim sistemom parlamentarne vladavine je samo v različnosti odnosov znotraj izvršne oblasti, med predsednikom republike in vlade. Medtem ko je v čistem parlamentarnem sistemu vlada, znotraj nje pa še posebej njen predsednik, vse, državni poglavar pa samo ustavnopolitična figura, imata v polpredsedniškem sistemu obe telesi izvršne oblasti resnična ustavna pooblastila, pri čemer so pooblastila predsednika republike večja in bolj odločujoča. Zato je predsednik republike ustavno in politično močnejši od vlade.

Če hočemo proučevati značilnosti ureditve oblasti v Republiki Hrvatski, moramo najprej na kratko odgovoriti na vprašanje, zakaj je bil sprejet polpredsedniški sistem, ne pa čisti parlamentarni ali predsedniški sistem. Polpredsedniški sistem je bil sprejet z novo ustavo kot temeljna značilnost ureditve državne oblasti Republike Hrvatske zato, ker izpolnjuje dve glavni zahtevi uspešnega delovanja ureditve oblasti v sodobni državi: visoko stopnjo politične demokracije oz. demokratičnosti sistema ob zagotavljanju njegove učinkovitosti in stabilnosti političnega sistema v celoti. To potrjuje uporaba takega sistema v Franciji, v zelo različnih družbenih in političnih pogojih od leta 1958 do danes. O tem priča tudi dejstvo, da vse demokratične ustave, razen ustave Grčije, ki so bile sprejete po francoski ustavi iz leta 1958, tako na primer ustava Portugalske iz l. 1976, sprejemajo polpredsedniški sistem. In nazadnje, ko se v procesu opuščanja komunističnih sistemov v vzhodni Evropi spreminja tudi njihov ustavni okvir, praktično vse vzhodnoevropske države, razen Madžarske v tem trenutku, sprejemajo bodisi normativno, bodisi dejansko polpredsedniški sistem.

Prav tako velja poudariti, da je bila polpredsedniška oblika ureditve državne oblasti prisotna v demokratični parlamentarni hrvaški tradiciji. Od leta 1848, ko je ban Josip Jelačić imenoval banski svet, prvo hrvaško vlado v modernem pomenu besede, je imela Hrvatska vse do leta 1918 ob vseh omejitvah njene državnosti ureditev oblasti, ki je imela – mutatis mutandis – lastnosti, ki bi jih danes v celoti označili kot svojevrsten polpredsedniški sistem. To je bil tako imenovani orleanski parlamentarizem po zgledu ureditve oblasti v »julijski monarhiji« v Franciji v letih od 1830–1848.

Če se sprejme ocena, da sodobni parlamentarizem v vseh svojih dejanskih oblikah deluje kot parlamentarizem porušenega ravnotežja v korist izvršne oblasti, potem po našem mnenju ni dvoma, da je polpredsedniški sistem v sodobnih hrva-

* Dr. Smiljko Sokol, profesor Pravne fakultete v Zagrebu

ških razmerah mnogo bolj primeren, tako zahtevam demokratičnosti kot učinkovitosti državne oblasti, mnogo bolj kot bi bil čisti parlamentarizem in čisti predsedniški sistem. Sprejem čistega modela parlamentarnega sistema v ustavo bi namreč pripeljal – odvisno od dejanskega strankarskega sistema – ali do maksimalne koncentracije oblasti in moči znotraj vlade (v primeru dvostrankarskega sistema) ali do zmedenosti oblasti in visoke stopnje razpršenosti politične moči, kar bi skoraj popolnoma blokiralo učinkovitost državne oblasti (v primeru večstrankarskega sistema oziroma zastopanosti, velikega števila relativno enako močnih političnih strank, ki bi morale iti v koalicijo v Saboru). Menimo, da je velika in nevarna iluzija prepričanje, da je v današnjih hrvatskih pogojih znotraj jugoslovanskih okoliščin mogoče preslikati italijanski ustavni in posebej dejanski strankarski model in da bi bili učinki koristni, kot so kljub parlamentarni nestabilnosti koristni v Italiji. Tudi resničnosti večstrankarskega parlamentarizma v sodobni Italiji ni treba idealizirati. Kljub stabilnosti ekonomskega sistema sta parlamentarna nestabilnost in sorazmerno pogosti padci vlad predmet resnih kritik znotraj sodobne italijanske politične in ustavnopravne znanosti. Obstajajo resni in podrobno izdelani predlogi za ustavno revizijo, katere cilj bi bil sprejem polpredsedniškega sistema v Italiji.¹

Menimo, da tudi čisti predsedniški sistem, kakršen je uporabljen v ustavi in resnični praksi v ZDA, ne bi bil smiseln in sprejemljiv v sodobnih hrvatskih razmerah in še širše, da sploh ni ustrezen v evropskih razmerah in v evropski večstrankarski praksi. Najprej zato, ker predsedniški sistem dosega ravnotežje med zakonodajno in izvršno oblastjo prek njune popolne organizacijske in funkcionalne ločenosti. V predsedniškem sistemu je predsednik nosilec celotne izvršne oblasti, ta je torej tudi formalno monistična, zato je predsednik hkrati državni poglavar in predsednik vlade v evropskem pomenu besede, čeprav vlada kot formalni organ ustavno ne obstaja. Ker predsednik ni odgovoren predstavnikiškemu telesu, je torej izvršna oblast v celoti povsem neodgovorna, zato pa nima nobene možnosti delovanja v odnosu do zakonodajne oblasti (institucija razpustitve predstavnikiškega telesa preprosto ne obstaja).

Čisti predsedniški sistem s temi temeljnimi lastnostmi se lahko učinkovito uporablja samo v pogojih, ko politične stranke ne temeljijo na ostrih ideoloških razlikah in tudi tako ne delujejo, ter če njihovo delo ne sloni na zahtevah po trdi disciplini članov in organizacijskih enot. Ameriški dvostrankarski sistem ima prav take lastnosti. V nasprotnem primeru, ker obstaja skoraj popolna organizacijska in funkcionalna ločenost izvršne in zakonodajne oblasti (predsednika in Kongresa), bi bil namreč v slučaju, da bi bila za predsednika izbrana oseba, ki jo je kandidirala stranka, ki nima večine v kongresu (kar se v ZDA pogosto dogaja) ves sistem ureditve pa tudi državne oblasti v celoti popolnoma blokiran. To je glavni razlog, da čisti predsedniški sistem ni bil nikdar uporabljen v evropskih demokratičnih ustavah in v politični stvarnosti.

Če pa se znotraj polpredsedniškega sistema zgodi, da je za predsednika republike izbran kandidat stranke ali več strank, ki nimajo hkrati večine v parlamentu (tako v Franciji 1986–88), tedaj se, ker ob predsedniku republike obstaja tudi vlada kot poseben organ, predsednik republike lahko sam omeji tako, da opravlja samo pooblastila državnega poglavarja. Ostale funkcije izvršne oblasti lahko prepusti vladi, ki ima zaupanje večine predstavnikiškega telesa; ali pa lahko razpusti predstavnikiško telo, da bi skušal ponovno vzpostaviti soglasje (konsenzus) med večino v njem in med predsednikom republike.

¹ Prim. J. Gicquel, A. Hauriou: *Droit Constitutionnel et institutions politiques*, Paris 1989, str. 476.

2. Po ustavi Republike Hrvatske je predsednik republike opredeljen kot državni poglavar v skladu z istovrstnimi določili v skoraj vseh ustavah republikanske oblike vladavine. Predsednik republike v vlogi državnega poglavarja zastopa republiko doma in v tujini, skrbi za spoštovanje ustave, zagotavlja obstoj in enotnost republike ter redno delovanje državne oblasti.²

Temeljne dolžnosti predsednika republike, določene v 98. členu Ustave Republike Hrvatske, so najprej dolžnosti, ki jih imajo državni poglavarji v vseh sodobnih državah ne glede na to, kakšen sistem ureditve oblasti (predsedniški, polpredsedniški ali čisti parlamentarizem) je uporabljen. Od vseh v tem členu navedenih dolžnosti sta samo dve specifični za polpredsedniški sistem. To je pravica predsednika republike, da imenuje in razrešuje dolžnosti predsednika vlade Republike Hrvatske in da na predlog predsednika vlade imenuje in razrešuje dolžnosti njene podpredsednike in člane. Ti dve pooblastili predsednika republike, povezani z določbo 111. člena Ustave Republike Hrvatske, po kateri je vlada odgovorna predsedniku republike in Predstavniskemu domu Hrvatskega Sabora, pomenita eno od temeljnih razlik med ustavnim modelom čistega parlamentarnega in polpredsedniškega sistema. V čistem parlamentarnem sistemu predsednik republike oz. državni poglavar parlamentu samo predlaga kandidata za predsednika vlade, parlament pa voli predsednika in člane vlade. V čistem parlamentarnem sistemu je vlada odgovorna samo parlamentu in ne tudi državnemu poglavarju. Dvojnost odgovornosti vlade, tako predsedniku republike kot Hrvatskemu Saboru, je ena od temeljnih značilnosti ureditve oblasti v novi hrvatski ustavi. Ob tem velja poudariti, da je v 112. in 113. členu Ustave Republike Hrvatske odgovornost vlade Hrvatskemu Saboru zelo podrobno in natančno dodelana, tako da so dani vsi ustavni pogoji za resnično uporabo te važne in temeljne značilnosti parlamentarnega sistema. Po določbi 112. člena Ustave je dolžan predsednik vlade najkasneje 15 dni po tem, ko je imenovan od predsednika republike, predstaviti vlado Predstavniskemu domu in zahtevati glasovanje o zaupnici vladi. Imenovanje predsednika in članov vlade je sprejeto, če je zaupnico dala večina vseh predstavnikov v Predstavniskem domu.

V 113. členu se podrobno ureja postopek politične odgovornosti vlade Predstavniskemu domu. Predlog za začetek postopka o zaupnici predsedniku vlade, posameznim članom ali vladi kot celoti, lahko predlaga najmanj ena desetina poslancev v Predstavniskem domu. Glasovanje o zaupnici vladi lahko zahteva tudi njen predsednik. V skladu s sprejemanjem načela t. i. racionalnega parlamentarizma po vzoru ustave Zvezne republike Nemčije (člen 63–66) in ustave Španije (člen 113, 114) sta v 113. členu predvideni dve rešitvi, ki naj onemogočita prehitro odločanje o nezaupnici vladi. Tako je predpisano, da se ne more glasovati o zaupnici vladi, preden ne pretečejo trije dnevi od tistega dneva, ko je bil tak predlog poslan Predstavniskemu domu in da poslanci, ki so postavili predlog za glasovanje o zaupnici, pa je Predstavniški dom ta predlog zavrnil, ne morejo istega predloga ponovno poslati prej, kot po treh mesecih.

Odločitev o nezaupnici vladi je sprejeta, če je zanjo glasovala večina od celotnega števila poslancev. Če se izglasuje nezaupnica predsedniku vlade ali vladi v celoti, bo predsednik vlade podal ostavko predsedniku republike, ki bo razpustil vlado. Če pa se izglasuje nezaupnica posameznemu članu vlade, lahko predsednik

² Prim. 94. člen Ustave Republike Hrvaške.

vlade odstopi ali lahko predlaga predsedniku republike, da razreši dolžnosti člana vlade, ki mu je bila izglasovana nezaupnica.³

Ker je vlada odgovorna predsedniku republike, določa 102. člen ustave, da predsednik republike lahko skliče sejo vlade in postavi na dnevni red vprašanja, za katera meni, da jih je treba proučiti. Predsednik republike predseduje seji vlade, na kateri je prisoten. To sta edini možnosti predsednika republike, da usmerja delovanje vlade in vpliva nanjo. Kaže še pripomniti, da je, kadar gre za funkcionalni odnos med predsednikoma republike in vlade, v hrvatski ustavi sprejeta rešitev, ki daje predsedniku republike manj pooblastil, kot jih določa npr. ustava Francije iz leta 1958,⁴ po kateri predsednik republike praviloma predseduje Ministrskemu svetu, na seji katerega se sprejemajo skoraj vse odločitve iz delokroga vlade. Samo izjemoma lahko predseduje seji Ministrskega sveta, na podlagi posebnega pooblastila predsednika republike, kot njegov namestnik predsednik vlade.

Glede mednarodnih odnosov daje ustava predsedniku republike vsa tista pooblastila, ki jih imajo državni poglavarji v vseh sodobnih državah, ne glede na to, kakšen sistem vladavine se uporablja (predsedniški, polpredsedniški ali parlamentarni). Tako predsednik republike odloča o odpiranju diplomatskih in drugih predstavništev Republike Hrvatske v tujini, postavlja in odpokliče diplomatske predstavnike Republike Hrvatske ter sprejema akreditivna pisma tujih diplomatskih predstavnikov. Prav tako predsednik republike zastopa Republiko Hrvatsko v tujini ter sklepa mednarodne pogodbe v njenem imenu.⁵

Predsednik republike je vrhovni poveljnik oboroženih sil Republike Hrvatske. Imenuje člane Sveta za ljudsko obrambo Republike Hrvatske in mu predseduje, vojaške poveljnike pa imenuje in razrešuje v skladu z zakonom. Na podlagi sklepa Hrvatskega Sabora predsednik republike objavlja vojno in sklepa mir.⁶ Tudi te naloge spadajo v okvir klasičnih pooblastil, ki jih imajo vsi državni poglavarji in nikakor niso specifične le za polpredsedniški sistem.

Po 101. členu Ustave ima predsednik republike pravico, da izdaja uredbe z zakonsko močjo in sprejema izredne ukrepe v primeru vojnega stanja ali neposredne ogroženosti republike ali kadar je telesom državne oblasti onemogočeno redno opravljanje ustavnih dolžnosti. Gre za pravico izdajanja t. i. zasilnih določb, kot jo dajejo izvršni oblasti vse sodobne demokratične ustave. V urejanju te pravice se razlikujejo le po tem, ali so dane vladi ali državnemu poglavarju. V ustavi republike Hrvatske je ta pravica predsednika republike oblikovana po zgledu na pooblastila, kot jih daje španska ustava⁷, še posebej pa po pooblastilih, kakršna ima predsednik republike po francoski ustavi.⁸ Ta pravica je v ustavi Republike Hrvatske bolj jasno in nedvoumno določena, kot je to v zelo znanem in v ustavni literaturi citiranem 16. členu francoske ustave.

3. Po tej kratki proučitvi pooblastil, ki jih ima predsednik republike po hrvatski ustavi, brez dvoma lahko sklepamo, da ni nobene razlike glede števila in vsebine njegovih dolžnosti in tistih, ki jih imajo državni poglavarji v sodobnih demokratičnih in suverenih državah, ne glede na to, ali gre za predsedniški, polpredsedniški ali parlamentarni sistem.

³ Prim. 113. člen Ustave Republike Hrvaške.

⁴ Prim. 9. člen Ustave Francije iz leta 1958.

⁵ Prim. člene 94, 99, in 134 Ustave Republike Hrvatske.

⁶ Prim. člen 100.

⁷ Prim. člen 86.

⁸ Prim. člen 16.

Kaže podčrtati, da je položaj Hrvatskega Sabora dejansko ustavno pomembno okrepljen s tem, da je sprejeta njegova dvodomnost. Ker daje Županijski dom predhodno mnenje o predlogih zakonov, ki jih sprejema Predstavniški dom in ker ima Županijski dom možnost suspenzijskega veta na zakone, izglasovane v Predstavniškem domu, v praksi ne bo več mogoče sprejemati hitrih zakonov, saj bo od zakonskega predloga do razglasitve zakona moralo dejansko preteči najmanj mesec dni.

Z uvedbo Županijskega doma, ki ima svetovalna in suspenzivna pooblastila ter temelji na teritorialnem predstavnilstvu državljanov v županijah, je na demokratičen način usklajeno načelo enotnosti in nedeljivosti Republike Hrvatske kot suverene države s sodobnim načelom lokalne samouprave v smislu sodelovanja regij v ureditvi oblasti v republiki. Položaj, pooblastila, volilna podlaga in sestav Županijskega doma so oblikovani po vzoru ustavnih rešitev Italije in še posebej Španije, dveh evropskih držav, ki res široko in sodobno sprejemata zastopanost regionalnih enot v državnem parlamentu.

V razmerju med predsednikom republike in vlade ob zgoraj naštetih pravicah predsednika republike v postopku oblikovanja vlade in usmerjanja njenega delovanja, je za močnejši položaj predsednika republike bistveno to, da v polpredsedniškem sistemu načelno ne obstaja institucija sopodpisovanja aktov, ki bi jih poleg predsednika republike podpisal tudi predsednik vlade ali pristojni minister. S sopodpisovanjem aktov državnega poglavarja prevzema vlada v čistem parlamentarnem sistemu politično odgovornost za njegove akte pred parlamentom. S samim dejstvom sopodpisovanja postane državni poglavar, pa naj bo to predsednik republike ali monarh, tako pravno kot dejansko samo politična figura, oz. oseba, ki predstavlja državo, ker o vseh vprašanih iz njegovega delokroga dejansko odloča vlada. Zato v hrvatski ustavi v skladu s sprejetim polpredsedniškim sistemom ni določil, po katerih bi predsednik vlade sopodpisoval akte predsednika republike. Samo dve izjemi od tega pravila obstajata. Predsednik vlade sopodpisuje akt predsednika republike o razpustitvi Predstavniškega doma Hrvatskega Sabora in akt, s katerim na predlog vlade razpisuje referendum o predlogu za spremembo ustave ali o drugih vprašanih, za katere meni, da so pomembna za neodvisnost, enotnost in obstoj republike.⁹

V zvezi s pravico predsednika republike, da razpušča Hrvatski Sabor, kaže poudariti, da to ni značilnost polpredsedniškega, temveč čistega parlamentarnega sistema. Niti ene države ni, ne s polpredsedniškim ne s čistim parlamentarnim sistemom, ki ne bi v ustavi dajala državnemu poglavarju pravice, da lahko razpusti parlament. Ta pravica je ena od temeljnih značilnosti čistega parlamentarnega sistema. Z njo se vzpostavlja ravnotežje položaja in pooblastil zakonodajne in izvršne oblasti. Če je namreč vlada odgovorna parlamentu oz. telesu zakonodajne oblasti, tedaj mora, da bi bilo izraženo načelo delitve oblasti med njima, obstajati ustavna možnost, da vlada preko državnega poglavarja razpusti parlament, da bi se po tem volilno telo moglo opredeliti na volitvah bodisi za večino, ki je izglasovala nezaupnico vladi, bodisi za stališče vlade, ki je prek državnega poglavarja razpustila parlament.

Kaže poudariti, da se v 104. členu hrvatske ustave pravica predsednika republike, da lahko razpusti Predstavniški dom, v precejšnji meri omejuje s tem, da so kombinirane vse omejitve, ki obstajajo v drugih ustavah, čisto parlamentarnega ali polpredsedniškega tipa. Predsednik republike lahko namreč razpusti Predstavni-

⁹ Prim. člena 87 in 104 Ustave Republike Hrvatske.

ški dom na predlog vlade in ob sopodpisu njenega predsednika ter po posvetovanju s predsednikom doma, če ta dom izglasuje nezaupnico vladi, ali če v mesecu dni od dneva predlaganja ne sprejme državnega proračuna. Predsednik republike ne more ponovno razpustiti Predstavniškega doma, preden ne mine eno leto od dneva razpustitve.

4. Predsednika republike se voli na podlagi splošne in enake volilne pravice na neposrednih volitvah s tajnim glasovanjem za pet let.¹⁰

Neposredne volitve predsednika republike so bistvena značilnost polpredsedniškega sistema. V čistem parlamentarnem sistemu voli predsednika parlament ali se ga izbira na drugi posredni način. Zaradi neposredne izvolitve je predsednik republike predstavnik ljudstva oz. ima, v skladu z načelom narodne oz. ljudske ali državljanske suverenosti, isto ustavno podlago kot predstavniško telo. Če govorimo o predsedniku republike in o njegovem ustavnem položaju do Hrvatskega Sabora, v hrvatski ustavi to nedvoumno sledi iz določbe 3. odstavka 1. člena ustave, ki določa: »Ljudstvo uresničuje oblast z izvolitvijo svojih predstavnikov in z neposrednim odločanjem.« Po tej določbi je predsednik republike predstavnik ljudske suverenosti, tako kot tudi Hrvatski Sabor. Z določili o neposrednih volitvah predsednika republike je v ustavi dejansko in načelno sprejet polpredsedniški sistem. Predsednik, ki ga ljudstvo neposredno izvoli, ne more biti niti normativno, niti v praksi omejen samo na funkcijo predstavljanja države oz. na ustavno politično figuro. Z drugimi besedami, vlada ne more biti edini organ izvršne oblasti, temveč mora biti razdeljena med predsednika republike in vlado, v odnosu med njima pa mora imeti predsednik republike kot predstavnik ljudske suverenosti prevladujoč položaj.

Da bi bil predsednik republike v vsakem primeru izvoljen z absolutno večino vseh volilcev, ki so glasovali, je po vzoru 7. člena francoske ustave način njegove izvolitve določen takole: »Predsednika republike se voli z večino vseh glasov volilcev, ki so glasovali. Če nobeden od kandidatov ne dobi takšne večine, se volitve ponovijo čez štirinajst dni. Na ponovnih volitvah imata pravico, da bosta izvoljena dva kandidata, ki sta v prvem glasovanju dobila največ glasov. Če kdo od kandidatov, ki so dobili več glasov, odstopi od kandidature, ima pravico do ponovnih volitev naslednji po številu dobljenih glasov. Volitve predsednika republike se izvedejo najmanj 30 in največ 60 dni pred iztekom mandata.«¹¹ Za razliko od francoske ustave in velike večine drugih evropskih ustav, ki ob republikanski obliki vladavine uporabljajo bodisi čisti parlamentarni bodisi polpredsedniški sistem, je bila v skladu z mnogimi predlogi v javni razpravi sprejeta rešitev o omejitvi mandata predsednika republike po vzoru ZDA. V 2. odstavku 96. člena Ustave je določeno, da nihče ne more biti predsednik republike več kot dvakrat.

Poleg ureditve opravljanja funkcije predsednika republike velja poudariti še določbo 96. člena Ustave o nezdržljivosti dolžnosti predsednika republike s katerokoli drugo javno ali profesionalno dolžnostjo, razen partijske.

V skladu z rešitvami v vseh evropskih ustavah, ki ob republikanski obliki vladavine sprejemajo parlamentarni ali polpredsedniški sistem, ustava ne predvideva institucije podpredsednika republike, temveč v 97. členu določa, da »v slučaju smrti, ostavke ali trajne nezmožnosti predsednika republike, da opravlja svojo dolžnost, o čemer odloči Ustavno sodišče Republike Hrvatske na predlog vlade, začasno prevzame dolžnost predsednika republike predsednik Hrvatskega Sabora.

¹⁰ Prim. člen 95 Ustave Republike Hrvatske.

¹¹ Prim. člen 95, tč. 3, 4, in 5 Ustave Republike Hrvatske.

Volitve novega predsednika republike se morajo izvesti v roku 60 dni od dne, ko je bivši predsednik prenehal opravljati dolžnost«. Ta rešitev ni v nasprotju z načelom delitve oblasti, ker se predsedniku Hrvatskega Sabora ne daje pravice trajno nadomeščati pravice predsednika republike za čas, dokler mu traja mandat, temveč samo do izvolitve novega predsednika (v roku 60 dni) prevzema njegovo dolžnost.

V 106. členu Ustave se, v skladu s temeljnimi značilnostmi polpredsedniškega sistema, uvaja Predsedniški svet in se daje možnost za ustanovitev tudi drugih posvetovalnih in pomožnih teles, katerih člane imenuje in razrešuje predsednik republike.

Strankarski pluralizem v konstitucionalni demokraciji

Obnovitev pluralistične konstitucionalne demokracije je očitno boleč proces. Še prav posebej na balkanskem jugu Evrope, na katerem že poprejšnji poizkusi njenega usidranja niso uspeli zapustiti nekih globljih sledi. S kolikšnimi težavami in protislovji poteka proces demokratizacije političnega življenja na naših tleh, nazorno izpričuje za neko državno skupnost dejansko nenavadno dejstvo, da je v nekaterih predelih, v Sloveniji in na Hrvaškem, prek volitev in v strankarskem tekmovanju zmagala obča volja za odpravo boljševejškega enoumja, medtem ko si je v drugih predelih države – v Srbiji in Črni gori – takšno enoumje z volitvami izborilo legitimnost. Seveda je to le horizontalna in poenostavljena prisposoda protislovja, ki je zaznavna tudi znotraj »demokratskega zahoda« Jugoslavije.

Na Hrvaškem je z oblasti sestopila partija komunističnega ideološkega monopola, na oblast pa je prišla po svobodnih volitvah stranka desnega centra. Sprejeta je bila tudi nova ustava in v njenih najpomembnejših določilih lahko razpoznavamo, da se v svojih idejnih iztočnicah opredeljuje za liberalizem. To temeljno izhodišče se izpričuje v ustavnih določilih, ki vzpostavljajo normativno-institucionalni temelj večstrankarske parlamentarne demokracije in ekonomski sistem zasebnolastniškega trga blagovnih proizvajalcev. Vendar bi kazalo za dokončno oceno uresničevanja na ekonomskem in političnem liberalizmu zasnovane konstitucionalne demokracije nujno izpostaviti kritičnemu premisleku vsaj dve kompleksni njeni določnici: prvič, konkretna ustavna določila o organizaciji političnega sistema oblasti, in drugič, dejanske politične odnose med dvema temeljnima subjektoma oblasti, med državljanji in državnimi organi.

V skladu z ustavnimi določili moremo sklepati, da je bil v republiki Hrvaški vzpostavljen sistem oblasti, za katero je značilna poudarjena vloga državnega poglavarja v osebnosti predsednika republike. Oblast je demokratična, ker »izhaja iz ljudstva in pripada ljudstvu« (2. odstavek 1. člena Ustave)¹. Ljudstvo je suvereno, svojo voljo pa izraža na dva načina: »Z izvolitvijo svojih predstavnikov in z neposrednim odločanjem« (3. odstavek 1. člena): V skladu z načeli liberalizma zagotavlja ustava vsem državljanom Republike Hrvaške vse temeljne človekove in državljanske pravice ter svoboščine, njihovo svobodo in osebno avtonomijo. V tem smislu je v ustavi zapisano: »Državljanji Republike Hrvaške imajo vse pravice in svoboščine – ne glede na njihovo raso, barvo kože, spol, jezik, vero, politično ali drugačno prepričanje, nacionalno ali socialno poreklo, premoženjsko stanje, rojstvo, izobrazbo, družbeni položaj – in glede drugih posebnosti. Pred zakonom so vsi enakopravni« (14. člen Ustave). Ustava celo določa: »Ni mogoče omejevati pravic in svoboščin, za katere je z mednarodnim pravom določeno, da jih ni mogoče omejevati niti tedaj, ko grozi neposredna nevarnost za obstoj države« (3. odstavek 17. člena). Nosilce državne oblasti ustava posebej opozarja: »Kdor pre-

* Dr. Tomislav Jantol, profesor Fakultete za politične vede v Zagrebu.

¹ Citirano po osnutku ustave Republike Hrvaške, ki je bila potem izglasovana brez vsakršnih sprememb, vsaj kar zadeva navedke v našem prispevku.

krši določila te Ustave o temeljnih pravicah in svoboščinah človeka in državljana, je osebno odgovoren in tega ne more opravičevati z nikakršnimi višjimi razlogi« (20. člen).

Politični sistem je zgrajen na načelu delitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno (4. člen). Samo po sebi je razumljivo, da je temeljni organ oblasti parlament (sabor Republike Hrvaške) – kot zakonodajni organ predstavnikov ljudstva, ki je bil izbran na splošnih, svobodnih in neposrednih volitvah. Ustavna opredelitev pooblastil parlamenta nas navaja k ugotovitvi, da je imel snovalec ustave pred očmi klasični model predstavniške oblasti. Tudi odločujočo delitev oblasti je opredelil po klasičnem modelu predstavniške oblasti. Tudi za demokracijo temeljno vprašanje – o trojni delitvi oblasti – je v ustavi zapopadeno. Vendar pa se je ustavotvorec odločil za tako imenovani polpredsedniški sistem. V bistvu gre za to, da je bil predsednik Republike Hrvaške v ustavi opredeljen kot »državni poglavar« (96. člen ustave), ki je izvoljen na neposrednih tajnih volitvah, s pooblastili, »da razpisuje volitve v Hrvaški sabor . . . , razpisuje referendum . . . , imenuje in razrešuje dolžnosti predsednika vlade . . . , na predlog predsednika Republike Hrvaške se imenujejo in razrešujejo dolžnosti podpredsedniki in člani vlade . . . ,« itn. Predsednik je tudi » . . . vrhovni poveljnik oboroženih sil Republike Hrvaške (čl. 102). Na predlog vlade in s pristankom njenega predsednika ima tudi pravico, da »razpusti hrvaški sabor« (čl. 106).

Ta določila so pritegnila največ pozornosti laične in strokovne javnosti ter sprožila tudi resnejša soočanja in spopadanja. Največji del opozicije je bil namreč mnenja, da so bila v ustavi predsedniku republike naložena prevelika pooblastila in da je vladajoča stranka, Hrvaška demokratična skupnost (HDZ), ki je bila predlagatelj tako oblikovane ustave, to svojo funkcijo povsem prilagodila osebnosti in ambicijam sedanjega vodje, dr. Franja Tuđmana. Opozicija je mnenja, da bi bil v sedanjih političnih razmerah, torej v komaj začetih procesih demokratizacije, mnogo bolj ustrezen čisti model parlamentarne oblasti, kot pa z ustavo uveljavljeni (pol)predsedniški sistem, ki bi mogel slej ali prej zabresti v avtokratske deviacije, k čemer lahko, kot opozarja opozicija, prispeva tudi dejstvo, da je sedanji predsednik republike hkrati tudi vodja vladajoče stranke, katere poslanci se v saboru ponašajo domala izključno kot glasovalni stroj ter se izogibajo dialogu in kritičnemu soočanju z mnenji opozicije.

S temi opombami seveda posegamo že na drugo, za realno oceno o liberalnem in demokratičnem značaju politične stvarnosti v Republiki Hrvaški pomembno vprašanje: kakšni so dejansko politični odnosi, ki so bili doslej vzpostavljeni? Kratek in preveč poenostavljen odgovor na to vprašanje bi bil gotovo premalo zanesljiv ali pa celo napačen. Dejstvo je, da ima Hrvaška demokratična skupnost (HDZ) v saboru nadpolovično večino svojih poslancev; ta stranka ima v vseh treh zborih skupno 58% poslancev. Ostale stranke tvorijo opozicijo, ki je zelo heterogena. Gre za nekaj strank, ki se med seboj bistveno razlikujejo in imajo le majhno število zastopnikov (od 1–5%). Le Stranka demokratične preнове ima v skupščini 21% poslancev. Vendar je to stranka, ki doživlja očiten osip. Ne tako majhno število njenih predstavnikov je že prešlo pod okrilje drugih strank, posebej v Srb-sko demokratično stranko.

Tu kaže posebej opozoriti na dejstvo, da je sedanje strankarsko življenje in odnos med političnimi silami na Hrvaškem bistveno zaznamovano z razmerami, v katerih so potekale volitve. To so bile namreč prve svobodne demokratične volitve po štirih desetletjih nedotakljivega monopola zveze komunistov; potekale so v razmerah naraščajočega nezadovoljstva, ki sta ga netila obča družbena kriza,

na drugi strani pa grožnje vse bolj agresivnega srbskega imperializma. Najbolj ostre kritike so bile naravnane proti zvezi komunistov, ki je imela absolutni politični monopol, ni pa bila sposobna, da bi očitne družbene probleme razreševala. Zaradi tega so se državljani na volitvah prvenstveno opredeljevali proti dotedanjemu enopartijskemu monopolu; in ker so se opredeljevali po tem splošnem vzorcu, seveda niso izbirali med konkretnimi političnimi programi strank, marveč le glede na razvidnost in prepričljivost njihovih nacionalnih usmeritev. Taka nacionalna naravnost je bila pri hrvaških volivcih najbolj zaznavna v Hrvaški demokratični skupnosti, ki jo je vodil in jo še vodi dr. Tuđman, v njegovi osebnosti, v kateri so volivci razpoznavali domala karizmatično lastnost oz. privlačnosti. Razen tega je treba poudariti, da Hrvaška demokratična skupnost ni bila v pravem pomenu stranka, pač pa gibanje, v katerem se je strnjevalo najbolj ozaveščeno nezadovoljstvo z dotedanjo politiko in ponovno prebujeno hotenje po rešitvi iz njenih močvirij po poti nacionalne samoopredelitve. V tem, v bistvu populističnem gibanju, je bilo interesno združevanje seveda potisnjeno povsem na obrobje.

Po vsem tem moremo ugotoviti, da volitve na Hrvaškem niso bile opredeljevalne za nek natančno izostren strankarski program, marveč so bile nekakšen plebiscit za spremembo oblastnega sistema in za nacionalno samoodločbo v odnosu do »Srboslavije«, v kateri se hrvaška nacionalna samobitnost ni mogla uveljaviti kot enakopravna komponenta. V tej luči je volitve dojemala tudi Hrvaška demokratična skupnost, ki je povsem pravilno ocenila čustva državljanov. Stranka dejansko ni imela nekega konkretnega političnega programa, posebej programa, ki bi vseboval kakršnokoli ekonomsko-socialno vsebino. Stranka se je predstavila le s programom, ki je bil globalno naravnani k radikalni preobrazbi ekonomskega in političnega sistema.

Skladno s tem se je Hrvaška demokratična skupnost, ko je izbojevala oblast, najprej lotila preobrazanja dotedanjega sistema »socialističnega samoupravljanja« in vladavine monopartizma. Potem se je v državni upravi, v sistemu javnega obveščanja in v tem podobnih sektorjih družbene organizacije lotila akcije za velike kadrovske spremembe; smoter teh sprememb naj bi bila odprava personalne dediščine boljševiskega enoumja in vzpostavljanje nacionalnemu sestavu prebivalstva ustrežnejših struktur upravljaljskih funkcij, kar velja še posebej za službe, kot je npr. policija.

Pri tem pa se moramo vendarle vprašati, ali je bil s spremembo nosilcev funkcij oblasti in s sprejemom demokratične ustave na Hrvaškem dokončan proces demokratizacije političnega življenja? Mnogo ljudi na Hrvaškem bi na to vprašanje odgovorilo pritrdilno. Vendar, ali je tako mnenje utemeljeno? Do kakšnih sklepov bi prišli, če bi v politološki literaturi definirane določnice demokracije uporabili kot kriterij za oceno vsega, kar je bilo doslej doseženo? Zanimivo bi bilo npr. odgovoriti na vprašanje, ali so dosedanje spremembe v političnem življenju na Hrvaškem dosegle raven Schumpetrove definicije demokracije kot neke metode vladavine; koliko jih je mogoče verificirati z bistvenimi oznakami sistema Johna Deweya, za katerega pomeni demokracija mnogo več kot zgolj politično formo in metodo vladavine, namreč, da je najboljšo sredstvo za uresničevanje najvišjih vrednot življenja; in koliko so se te spremembe približale demokraciji kot sistemu, v katerem je možno realne človekove potrebe uresničevati po poti participacije, sodelovanja ljudi – kot to poudarja Jürgen Habermas?

Za demokratično naravnost politike so odločilne ustavno opredeljene pravice in svoboščine državljanov, potem način volitev nosilcev oblastnih funkcij, pravne omejitve in nadzor nad izvajanjem njihovih pooblastil, hkrati pa tudi javnost

odločanja, avtonomija in svoboda izražanja javnega mnenja. V takšni demokraciji se vzpostavlja vladavina javnega razuma. To je demokracija dialoga. Njena bistvena lastnost je upoštevanje drugačnih stališč in podrejanje vsakršnih stališč moči argumentov.

Ena od temeljnih predpostavk za uresničevanje take demokracije je v tem, da državljani sprejmejo tej dialoški interakciji ustrezen vzorec političnega ponašanja. Vendar pa to ne sodi v domeno normativno-institucionalnih sprememb niti državnih odlokov, marveč v dolgotrajni proces zorenja politične kulture.

Dokler se taka kultura ne razvije in se demokratični sistem ne stabilizira, je politično življenje venomer izpostavljeno tudi tendencam k restavraciji starega vzorca enopartijskega monopola. K temu seveda prispeva tudi triumfalistično ponašanje nekaterih nosilcev oblastnih funkcij iz vrst vladajoče stranke. Ti očitno razumejo izbojevano oblast kot plen, ki so si ga prisvojili v težkem boju z nasprotnikom, ki ga je treba uničiti. Da taki nazori niso nikakršna redkost, dokazujejo tudi večkrat ponovljene izjave voditelja vladajoče stranke, da je bil iz oblasti izločen »protinaradni režim«. Ali se v takih oznakah ne zarisujejo napovedi o nekakšni novi zgodovinski vlogi vladajoče stranke? Iz dosedanjih izkušenj s tako imenovano »revolucionarno legitimnostjo« smo se poučili, da so se za uresničevanje »zgodovinske vloge« lahko uporabljala tudi sredstva, ki so povsem v nasprotju z demokratično politiko.

Zdi se, da bi šele nova volilna sprememba oblasti, morda šele nekaj naslednjih takih sprememb – nosilce oblastnih funkcij poučila, da nima nihče med njimi neke posebne zgodovinske vloge, marveč samo časovno omejen mandat za uresničevanje empirično razpoznavnih obćih interesov državljanov. Prav tako nas izkustva demokracije navajajo k sklepu, da so porazi na volitvah oz. nevarnost takih porazov edina učinkovita obramba pred infekcijo tako imenovanega političnega monopolizma, ki lahko okuži nosilce oblastnih funkcij, še posebej pa tiste, ki prihajajo na oblast po razpadu dolgotrajnega avtoritativizma.

Toda: če je za nosilce oblastnih funkcij praksa avtoritarnosti sama po sebi umevna, je takšen sindrom težje pojasniti, ko gre za množice državljanov. Vendar je zaznaven tudi na tej ravni: spoznavamo ga npr. v njihovem odnosu do novih nosilcev oblastnih funkcij: od njih, kakor nekdanj, pričakujejo edinole navodila, ki so jih pripravljene bolj ali manj poslušno izpolnjevati. Očitno je, da je dolgoletno avtoritarno razmerje oblasti do državljanov zapustilo v njihovi zavesti globoke sledi, nekakšno podaniško miselnost. Preprosteje povedano: državljani novo oblast podoživljajo še vedno tako, kot so nekdanjo in se temu ustrezno nasproti njej tudi ponašajo. Tudi zanje je torej potrebno, da doživijo vsaj nekaj zamenjav v strankarski oblasti, da bi lahko svoj odnos do te oblasti in do vladajoče stranke doživljali kot od njih pooblaščenega začasnega nosilca državnih funkcij, ki ima le omejena pooblastila, katerih uporabo smejo in morajo nadzorovati in o njih izrehati kritične presoje.

Po teh razmišljanjih moremo ugotoviti, da se je z nedavno zamenjavo oblasti in s formiranjem razpoznavne strankarske diferenciacije šele odprl proces demokratizacije političnega življenja na Hrvaškem; dokončanje tega procesa pa predstavlja ne le utemeljevanje oz. dokazovanje prilagojenosti strankarskih organizacij (in njihovih političnih programov) v odnosu do realnih družbenih interesov, pač pa tudi to, da se državljani navzamejo duha demokratičnega strankarskega pluralizma in da se v skladu z njim tudi ustrezno politično ponašajo. Priznavanje tega modela je vsekakor tesno povezano z razvojem demokratične politične kulture, v kateri njeni akterji – navkljub še vedno prevladujočem sindromu avtoritarizma

– upoštevajo splošno sprejete norme političnega obnašanja ter priznavajo pravico do različnih mnenj in odločilno moč argumentov. Dodajmo k temu še to, da razvoj takšne demokratične politične kulture ni povsem neodvisen od načina proizvodnje materialnih pogojev družbenega življenja.

Politična demokracija predpostavlja tržno gospodarstvo. Seveda je možno na podlagi tržne ekonomije vzpostaviti tudi nedemokratično formo oblasti (seveda samo začasno) – vendar pa demokratičnih odnosov do oblasti ni mogoče vzpostavljati v razmerah netržne proizvodnje. V tej luči je treba vsekakor ponovno razmišljati o ne tako nepomembni težnji, da bi se namesto dosedanjega »samoupravnega« etatizma vzpostavila nova oblika – državna ekonomija. S takšno prelevitvijo bi bil namreč bistveno otežkočen proces demokratizacije političnega življenja, torej proces, ki je tudi sicer podvržen mnogoterim preprekam in zaustavitvam. Kar pa zadeva razvoj demokratične politične kulture, moramo opomniti, da jo tržna blagovna proizvodnja stimulira v več pogledih. Tržišče namreč ni le stičišče blagovnih proizvajalcev, marveč je tudi medij interakcij, v katerih se udeleženci privajajo na pravi občutek za mero in odgovornost v pogledu lastnih postopkov oz. ravnanj; tržišče razvija zavest o pravici do avtonomnosti in različnosti, spodbuja pa tudi sporazumevanje o skupnih pravilih ponašanja ter priznavanje neke racionalne avtoritete, ki objektivno razsoja in pravično odmerja nagrade in kazni. Kako daleč je poprečni udeleženec političnega procesa pri nas še vedno od take politične kulture, ki predpostavlja resnično demokracijo, izpričuje prav netoleranten odnos do različnosti mišljenj: različnost misli se preprosto ocenjuje kot ideološki odklon, ne pa kot naravni produkt različnosti nazorov; ta različnost je obremenjena z nekakšno sumljivo simbolno konstrukcijo, ki se prekriva z nečastnimi nameni, ki da ne sodijo v zvrst legitimnih sodb v procesu kolektivnega presojanja. V taki duhovni atmosferi zadobiva tudi sam pojem mnenja drugačno konotacijo; to ni več le oznaka za duhovno opredeljenost slehernika, kakršnakoli je, pač pa je tudi že njena vrednostna presoja in tudi obsodba. Pravico do pravovernosti misli dobivajo po tej logiki samo tisti nazori, ki izpovedujejo stališča, ki so »naša« ali pa so vsaj zelo blizu »našim«. To so tudi sicer lastnosti ideološke zavesti.

Če se doslej nanizane lastnosti aplicirajo na dominantno strukturo javne zavesti, potem bi mogli ugotoviti, da se dezideologizacija pravzaprav še ni začela. In če je stanje tako, potem je proces izteka demokratizacije političnega življenja pri nas še zelo daleč. Seveda se tudi najdaljša pot začenja s prvim korakom, vendar se z njim ne more končati. Ostvarjanje demokracije ne prinaša in ne predpisuje nikakršen avtomatizem objektivnih procesov, pač pa le prizadevanje tistih, ki bi hoteli v demokraciji živeti. In to ne le prizadevanja političnih prvakov skupnosti, pač pa tudi in predvsem prizadevanja državljanov, torej tistih, ki niso izpostavljeni skušnjavam monopoliziranja oblasti, kot se to dogaja z nosilci oblastnih funkcij. V še premalo dezideologizirani javni zavesti se takšna teoretsko kritična razmišljanja še vedno najpogosteje označujejo za poizkus delegitimiranja nove oblasti. To velja zlasti za aktualne razmere, ko je Hrvaška (in seveda med drugim tudi Slovenija) izpostavljena močnem pritisku političnih in vojaških sil boljševiske restavracije in velikosrbskega imperializma. Gre za očitke, da kritična odzivanja na sedanje politično stanje slabijo nacionalne moči odpora. Zdi se mi, da gre v tem primeru za povsem nekaj drugega: moč neke nacije ni odvisna samo od disciplinirane strnjivosti njenih vrst, marveč predvsem od demokratičnih kvalitet njenega političnega življenja.

Kritični dialog je namreč pogoj demokracije in je branik pred nedemokratičnimi težnjami, katerim je izpostavljena sleherni oblast in vsaka politična skupnost.

Te splošne teoretske določnice o demokraciji imajo za Hrvaško in njeno strankarsko življenje povsem praktičen pomen. Opozicija občuti pritisk odgovornosti in se seveda sprašuje, ali ima sploh pravico do kritike napak vlade v razmerah, ki terjajo strnjeno vrst zaradi groženj od zunaj. Nekatere opozicijske stranke za zdaj uspešno iščejo izhod iz te dileme: odločno zagovarjajo obrambo suverenosti in demokratično ureditev Republike Hrvaške, vendar pa se hkrati ne odrekujejo tudi kritiki vlade zaradi njenih napačnih potez v vsakdanji politiki, posebej v tistih vidikih njene politike, ki zadevajo ustvarjanje pogojev za ekonomski razvoj socialno pravične družbe. Kljub temu pa se večina opozicijskih strank – skladno s političnimi prioritetami nove demokratične Hrvaške, ki se v tem trenutku nanašajo na odpravljanje ostankov socialistične ureditve in na vzpostavljanje globalnega sistema tržne ekonomije in večstrankarskega predstavniškega sistema oblasti – ne zaganjajo preveč bojevito v ekonomsko-socialna vprašanja družbenega življenja. Verjetno bo o teh vprašanjih prišlo do resnejše razprave po tem, ko bo sprejeta takšna ali drugačna odločitev o usodi jugoslovanske državne skupnosti. Ko bodo prišli na prvo mesto dnevnih redov ekonomsko-socialni problemi, se bo po vsej verjetnosti začel tudi proces preoblikovanja mreže strank, in to seveda v skladu s politično artikulacijo realnih družbenih interesov volivcev, na katerih voljo in podporo se stranke sklicujejo.

Vse kaže tako, da je sedanja strankarska struktura le začasna. Izoblikovala se je domala povsem stihijno v kratkem času pred volitvami, tako da sta na profile strank (na njihove programe, organizacijske strukture in oblike javne prezentacije) v bistvu bolj vplivala znanje in sposobnost njihovih ustanoviteljev, kot pa strankarsko izostreni interesi, ideje, stališča in pojmovanje volivcev. Poglavitni temelj njihovega profiliranja je bil odločilno zaznamovan z obćim nezadovoljstvom z dotedanjo politiko boljševeškega enoumja. Opoziciji je bilo treba to nezadovoljstvo le kanalizirati v svoje politične programe. To je tudi storila in to zelo uspešno.

Za dotlej vladajočo »levico« pa ta problem ni bil tako enostaven. Njena možna prihodnost je bila le v tem, da se odreče boljševeški dediščini in se radikalno demokratično preoblikuje. To je seveda tudi poizkusila; vendar v tem prizadevanju ni bila dovolj prepričljiva in seveda tudi ni mogla biti – vsled mnogoterih zgreškov v družbenem razvoju v njeni dolgoletni monopolni vladavini. V tem pogledu je imela »desnica« v volivni tekmi apriorne šanse. Relativno veliko število glasov, ki jih je dobila ZK-Stranka družbene prenove, je bila bolj posledica inercije in strahu pred negotovostjo, kot pa rezultat pozitivnega opredeljevanja za njen politični program. Po volitvah je nemajhno število poslancev, izvoljenih na njeni strankarski listi, »preskočilo« v druge stranke ali pa so postali pasivni, opazne pa so tudi preusmeritve v vrstah njenih volivcev. Očitno je, da ta stranka, takšna kot je danes, nima obetavne prihodnosti.

Verjetno zaradi enakih razlogov – zaradi slabih izkušenj z dosedanjo levico – tudi nova levica v podobi socialdemokratov ni doživela promocije, zadovoljiti se je morala z zelo majhnim številom privržencev.

Toda, kako pojasniti to, da tudi mnogotere »desne« opozicijske ponudbe niso razcepile glasovalne volje volivcev in da jih je odločno večinsko pritegnila Hrvaška demokratična skupnost? Poleg povsem razvidnega antiboljševiškega, nacionalno naravnane in karizmatičnega naboja v njenem vodstvu velja omeniti še odlično organizacijo volivnih nastopanj. Vendar pa se bo tudi Hrvaška demokratična skupnost, ki je, kot smo že poudarili, bolj gibanje kot pa stranka, verjetno kaj kmalu soočila s pojavom številnih protislovij v lastnih vrstah. S stabilizacijo političnih razmer in s postopnim prodiranjem ekonomsko-socialnih problemov v ospre-

dje politične pozornosti se bodo tako pred Hrvaško demokratično skupnostjo kot tudi pred drugimi strankami pojavile nove okoliščine, do katerih se bodo morali opredeljevati le po lastnih merilih.

Po vsem doslej povedanem moremo o sedanji strukturi strank na Hrvaškem – kar velja verjetno tudi za druge predele Jugoslavije – govoriti le o kot začasnem stanju. Sicer pa nas tudi pojav nove velike stranke, Hrvaške narodne stranke, z vsem njenim programom, ki postaja vse bolj privlačen, navaja k prej izrečeni trditvi o prehodnem stanju strankarske strukture po prvih povojnih svobodnih volitvah.

DAVOR RODIN*

Štirje močni nasprotniki pluralistične liberalne demokracije

Hrvaška in Jugoslavija se nahajata v procesu vsestranske razgradnje sistema partijske države, kakršno smo zgradili po vojni – z vsemi posebnostmi, ki nas v dobrem pomenu te besede razlikujejo tako od ruskega in madžarskega kot od poljskega realnega socializma. In vendar gre kljub vsem razlikam danes za isti proces graditve liberalne demokracije na razvalinah enopartijskega političnega sistema, ki je pustil pomembne sledi v pojmovanju politike. Spremembe političnega sistema, ki se dogajajo v našem času, so bistveno obremenjene s tem totalitarnim razumevanjem politike. Zagovarjam tezo, da gre za politične spremembe in ne za spremembe s sredstvi državljanske vojne. Če drži rimsko reklo, da po nevihti pride sonce, potem velja, da zagovorniki liberalne demokracije, ki se spoprijemajo z razbitinami enopartijske države, pred ničemer ne bežijo tako preplašeno in hitro kot pred elementi totalitarne politike, ki se utegnejo razbohotiti sredi izvajanja liberalno demokratičnih reform države. In za naše razmere je značilna prav ta nevarnost: da se namreč utegnejo liberalno demokratični procesi reorganizacije države izroditi v totalitarno prakso. Smo v razmerah, ko nam preti, da bo liberalna demokracija uvedena z mehaničnim postopkom formalne večine proti vsem tistim, ki iz različnih razlogov delujejo in mislijo v okviru starih ali drugačnih interesov in prepričanj.

Strah pred mehanskim večinskim vsiljevanjem politične volje je na Hrvaškem najbolj zajel levo opozicijo in pripadnike narodnih in verskih manjšin, paradokсно pa se tega pojava veselijo desne opozicije – kot da je parlamentarna večina naklonjena prav njim.

Tema naše razprave je *Novinarstvo v pluralistični družbi*, kakor da bi bili že tam, kamor smo se šele napotili. Pluralistično liberalna demokracija ni cilj, ki bi ga bilo treba doseči in ne sredstvo, s pomočjo katerega bi se dalo doseči nekaj drugega, temveč življenjski proces sodobnega državljanstva. Bolje bi bilo, če bi temo imenovali *Vloga novinarstva pri vzpostavljanju in ohranjanju pluralistične liberalne demokracije*. Nenehno razjasnjevanje liberalno demokratične ureditve je seveda naloga naših duhovnih in družbenih znanosti, ki so se na zelo svojstven način znašle v metodičnem razkoraku z realiteto, čeprav je prav zaradi tega razkoraka naša situacija razvidnejša in razumljivejša. Naše družbene vede so v razkoraku z aktualnimi družbenimi procesi demokratizacije iz povsem očitnega razloga. Duhovne razmere, v katerih smo, niso enoznačno postkomunistične in deloma tudi antikomunistične, ampak so tudi postfašistične (čeprav ne enako intenzivno), in deloma antifašistične. Zgodovinsko to pomeni, da iz fašizma – tistega uvožene-

* Dr. Davorin Rodin, profesor Fakultete za politične vede v Zagrebu.

ga, italijansko-nemškega, in onega avtohtonega – nismo prešli neposredno v liberalno demokracijo (kot Nemčija ali Italija), ampak smo po fašizmu vstopili v komunizem in zdaj prav težko razločimo, kdo in kje je večji sovražnik liberalne demokracije: izumirajoči fašisti ali obstoječa komunistična zavest v glavah tisočev ljudi. Pot v liberalno demokracijo pri nas vodi skozi kritiko tako fašistične kot tudi komunistične zavesti in njunih institucionalnih oblik vodenja države in politike.

Vzrok za razkorak med našimi družbenimi vedami in politično realnostjo je – za razliko od italijanskih in nemških teoretikov – v tem, da moramo pri nas najprej kritizirati fašizem, ker ta kritika pri nas ni dokončana. Potem moramo kritizirati samo ideološko kritiko fašizma, ki jo je opravil komunizem, nato komunistično enopartijsko državo in šele potem se bodo pokazale resnične politične in družbene sile, s katerimi je mogoče začeti vzpostavljanje liberalno demokratične ureditve, ker je le-ta izraz njihovega najvišjega življenjskega interesa. Prepad med našimi družbenimi vedami in realnostjo ni nikakršna abstrakcija – mogoče ga je dokumentirati. Naši najboljši misleci na področju pomembne socialne filozofije in teorije, so se navdihovali pri treh ključnih nemških mislecih dvajsetega stoletja – Heideggru, Webru in Carlu Schmittu. Martin Heidegger in Carl Schmitt sta izrazila antiliberalna in antidemokratična misleca, medtem ko je Max Weber jasno predvidel vse težave liberalizma, ki so se nazadnje pokazale v fašizmu in boljševizmu. Ta gibanja so praktično in duhovno porušila krhko mejo med vrednostnim delovanjem in vrednostnim presojanjem, mejo, na kateri je Weber gradil svoj intelektualni liberalizem.

Postfašistična liberalna demokracija v Nemčiji, ki je za nas duhovno in politično meritorna, se omenjenih treh mislecev seveda ni odrekla, ampak je njihove antiliberalne teze upoštevala pri krepitvi legitimacijske moči nove posttotalitarne liberalne demokracije. Naša zgodovinsko neprečiščena recepcija teh treh miselnih opusov, je proizvedla temeljno dezorientacijo v našem intelektualnem življenju, kar je očitno predvsem v tem, da so bili enako sprejemljivi skrajno desnim in skrajno levim intelektualcem. Heideggrove teze so bile enako primerne tako za obrambo kot za kritiko Marxa, podobno pa velja tudi za Webra in Schmitta, ki sta služila tako za priči upravičenosti leninizma, kot za njegova kritika.

Novi evropski demokratični liberalizem teh mislecev ni obravnaval pragmatično, za potrebe obrambe ali kritike nacionalsocializma ali boljševizma. Nasprotno, nova liberalna demokracija je temeljne teze teh teoretikov vgradila v svoje teorije zato, da je krepila liberalno demokratične pozicije tako v praksi kot v teoretični legitimaciji novega liberalizma. Zato je radikalno zavrgla Heideggrovo fundamentalno ontologijo, upoštevala pa je njegovo teorijo naključnosti. Zavrgla je Schmittov politični eksistencializem, ohranila pa njegovo kritiko normativizma ter priznala pomen njegovega dela za natančno opredelitev pojma političnega. Od Webra je prevzela pojem racionalnosti v njegovi regulacijski odprtosti in njegovo teorijo intencionalnega delovanja, ki ni dogmatsko navezana samo na cilje delovanja, ampak dopušča tudi revizijo ciljev samih. Skratka, da bi v našem postfašističnem in postkomunističnem času lahko ustrezno delovali v smeri vzpostavljanja liberalno demokratične ureditve in še več, v smeri graditve liberalno demokratične politične kulture delovanja, moramo javno izpostaviti poglobitve nevarnosti, ki grozijo novi liberalni demokraciji poleg tistih, ki jih je mogoče pripisati ostankom preteklosti. Obstaja namreč določena nevarnost, da utegnejo oživeti nacionalni šovinizmi (tipa nacionalsocializem), pa tudi dejanska nevarnost odkritih boljševiskih protidarcev, vendar pa nove nevarnosti za liberalno demokracijo izhajajo iz sodobne narave tega političnega modela. Vsa družbena in duhovno-znanstvena javnost, za

njo pa še novinarstvo, vsi morajo dojeti, da v teh, za nas zgodovinsko prelomnih časih, ne preti samo nevarnost nacionalno-šovinističnega, klerikalnega in boljševiskega enoumja, ampak grozijo liberalni demokraciji tudi druge nevarnosti, ki so posledica njenega temeljnega načela: *demokratska večina zavezuje državljane liberalno demokratske republike močneje od resnice*. To načelo liberalne demokracije izziva zoper sebe predvsem tiste sile, ki delujejo v imenu poslednje resnice, ki so jo pripravljene braniti z vsemi sredstvi.

Liberalni demokraciji grozijo štiri klasične nevarnosti, ki se jim je treba izogniti s strategijami, kakršne so značilne ravno za novo liberalno demokracijo, nastalo na razvalinah prve in druge svetovne vojne. Prvič, gre za obrambo liberalne demokracije pred kritiki formalne demokracije s stališča neposredne demokracije množic; potem, obramba večinskega sistema odločanja v pluralistični večstrankarski demokraciji po načelu: *odloča večina, ne resnica*; in nazadnje, kritika teorije totalne emancipacije človeka. Te tri nevarnosti za novo liberalno demokracijo morajo biti nenehno v središču pozornosti kritične javnosti, ker nenehno grozijo prav tej demokratsko liberalni javnosti in njenim institucijam, in sicer z največjo možno grožnjo, da so namreč liberalni demokrati sovražniki življenjskih in eksistencialnih interesov ljudstva in razreda, če ne kar vsega človeštva. Hermann Lübbe, eden od sodobnih borcev evropskega federalizma, je v svojo teorijo nove liberalne demokracije vgradil odgovore na te grožnje, pri čemer se je poslužil izkušnje najmočnejših protiliberalnih in protidemokratskih argumentov, s katerimi je že uspel razpad weimarske republike.

Te tri nevarnosti ali ti trije sovražniki liberalne demokracije črpajo svojo uničujočo moč iz četrte, temeljne nevarnosti, ki jih povezuje – to pa je politična zloraba morale in politična zloraba zgodovine.

Ad. 1. Sovražniki formalne demokracije, ki ljudsko voljo posredujejo prek institucij večstrankarskega parlamenta delitve oblasti, prek pluralistično odprtega javnega mnenja in večstrankarskih volitev, so v prvi vrsti desni radikali oziroma fašisti. Njihovo stališče je preprosto: strankarsko – ideološko in institucionalno – razcepljeno ljudstvo se ne more učinkovito soočiti z zunanjim oziroma notranjim sovražnikom in zato v imenu ohranjanja narodnega obstoja najostreje napadajo liberalno demokracijo. »Ljudstvo je spregledalo izpraznjenost formalne oziroma posredne demokracije in njene legalnosti. Na mesto posredne formalne legalnosti mora stopiti 'požlahtnjena demokracija' (veredelte Demokratie), v kateri ni mogoče s pomočjo parlamentarnega posredništva zabrisati ukazovalno voljo ljudstva.«¹ Goebbelsov argument je zelo močan. Pravica naroda do samoohranitve je naravna pravica, celo eksistencialna, zato je vsako parlamentarno slepomišenje okrog vprašanja, kaj je v interesu naroda, zgolj manipulacija z interesi in motivi ljudi. Ljudstvo neposredno ve, kaj hoče, in pustiti je treba, da ta volja tudi neposredno deluje. Ta argument, s katerim se je spopadal že Rousseau, pobije Lübbe tako, da edinstveno in neposredno ljudsko voljo postavi nasproti individualnim človekovim pravicam. Popolna homogenizacija ljudstva z namenom, da bi zrušilo ureditev ali se ubranilo pred zunanjim sovražnikom, je realna možnost. Ustreza ji individualna človekova pravica do upora. Tako posameznik kot narod imata pravico do upora v smislu prekinjanja vseh vezi z obstoječo ustavno ureditvijo, ki bistveno krni individualne in narodne pravice. Prav to se godi v izrednih stanjih. Lübbe ne zanika ne realnosti in ne upravičenosti izrednega stanja, o katerem ga je drastično podučil Schmitt, vendar takoj poudarja, da je izredno stanje samo to, kar je – namreč izjema kratkega veka. Največja nevarnost pa preti liberalni demokraciji, kadar je izredno stanje proglašeno za normalno, in

se celo trdi, da je izredno stanje neposredne demokracije civilizacijsko in kulturno višja oblika demokracije oziroma »požlahtnjena demokracija«.

Kot zgodovinsko ozaveščeni liberal usmerja Lübbe poslej svojo strategijo k trajnemu preprečevanju izrednih stanj.² To pa je mogoče samo, če se korigira dogmatični »avtoritarni legalizem« takoimenovane pravne države, ki prav v ničemer ne popušča zunajinstitucionalnim političnim procesom in se nazadnje zlomi v upor u ljudstva. Totalitarnemu izrednemu stanju, državljanskemu upor u, potemtaka ne kaže odgovarjati s »totalitarnim legalizmom«, ampak s pripravljenostjo na utemeljene spremembe pravnega in ustavnega sistema. Te institucionalne spremembe je treba izvajati pod vodstvom *razsodne moči* in ne *moralne norosti*, se pravi tako premišljeno, da se res spremeni tisto, kar je najvažnejše in za spremembe najbolj zrelo. Izredno stanje, v katerem smo, moramo torej čimprej zapustiti z vzpostavitev normalnega stanja, vendar ne s sredstvi abstraktnega in z moralnimi postulati oboroženega avtoritarnega legalizma, ampak s postopnim odmikanjem od njega, v imenu vzpostavljanja takšnega političnega sistema, ki bo zadovoljil *pluralne*, ideološke, konfesionalne, politične in ekonomske interese državljanov in bo postal podlaga sodobnega *ustavnega patriotizma*: konkretno tistih državljanov, ki jim je do sprememb in tistih, ki so še vedno zadovoljni s starimi normami. Med *naprednjaki* in *nazadnjaki* je potrebno vzpostaviti blago interesno neravnotežje v korist prvih. V nasprotnem primeru se utegne namreč izredno stanje podaljšati do skupnega propada. Zakaj od konservativcev ni mogoče zahtevati, da bi se odrekli vsem interesom, resničnim liberalnim demokratom pa ne bi smelo biti do tega, da zadovoljijo prav vse.

*Ad. 2. Liberalna demokracija se mora braniti pred političnimi tokovi in gibanji, ki delujejo na podlagi resnice in ne večine. Nova liberalna demokracija stoji na temelju večinskega odločanja in ne na temelju resnice. Zanja velja geslo večina, ne pa resnica. To geslo gre vstrec s tezami zastopnikov tistih množičnih etničnih, religioznih ali razrednih homogenizacij, ki so značilne za totalitarno demokracijo množic. Lübbe navidezno popušča nacionalnim, razrednim ali konfesionalnim koncepcijam političnega sistema, toda takoj dodaja: »Velja načelo večina nad resnico in očitno je, da to večinsko pravilo v liberalni skupnosti lahko velja samo zato, ker so v njej do skrajnosti omejena življenjska področja, ki se morajo podrejevati veljavnosti večinskega načela.«³ O čem se v liberalni demokraciji ni mogoče večinsko odločati? Seveda o človekovih pravicah, o veroizpovedi, o narodni pripadnosti, o jeziku, o privatni lastnini itd. – to se razlikuje od ustave do ustave. O teh vprašanih ni mogoče demokratično oziroma večinsko odločati, zakaj če bi to poskušali, bi naleteli na državljansko nepokorščino tistih državljanov, ki si ne dovolijo, da bi kdo odločal o njihovi veri, narodnosti, jeziku, premoženjskem stanju, političnem prepričanju itd. Tako interpretirano načelo *večina nad resnico*, seveda cepi družbeno življenje na njegov politični in nepolitični del. In prav na tej razliki vztraja liberalna demokracija. Zato javnost in novinarstvo, ki sta soočena s to delitvijo vsega družbenega življenja na politično in zunajpolitično, uporabljata za takšno strukturo razmerij dva ključna pojma: pojem *politizacije* in pojem *depolitizacije*. To pomeni, da smo v novinarstvu in v življenju političnih strank soočeni z odprtim procesom, v katerem je mogoče posamezna življenjska vprašanja politizirati ali pa depolitizirati. Vprašanje je torej, ali politizirati ali depolitizirati vojsko, policijo, jezik, gospodarstvo, kulturo, šolstvo, vero, narodnost, nič manj pa tudi kakšno finančno ali ljubezensko afero. Pogosto imajo tudi sodišča opraviti s primeri protipravne politizacije ali političnega oškodovanja zunajpolitičnih človekovih pravic. V teh primerih bi morala namesto sodišč delovati politična kultura. Le-ta*

je predvsem zavest o razliki, ki obstaja med političnim in vsemi drugimi oblikami človekovega delovanja. Novinarstvo v pluralistični družbi mora razločevati politično od nepolitičnega in varovati človekovo pravico do zasebnosti, vendar pa mora tudi smeti določeno zunajpolitično vprašanje politizirati in določeno politično vprašanje depolitizirati. Javno življenje mora raziskovati in v političnem odkrivati nepolitično, v nepolitičnem pa politično. Na primer: država se ne sme vmešavati v gospodarstvo, še zlasti ne v privatno lastništvo, toda če neki koncern postane močnejši od države same, tedaj se mora država odločiti, da ga bo razkosala in sicer politično, se pravi večinsko. Vidimo torej, da večinsko načelo kot formalno načelo velja v liberalni demokraciji pod določenimi pogoji, ki zadevajo jasno razmejitev politične sfere od drugih področij življenja, v katerih veljajo drugačna načela odločanja in kjer večinsko odločanje ni uporabno, kot v primeru znanosti, umetnosti, religije ipd. Večinsko odločanje in razmejitev političnega od drugih področij življenja sta torej stebra liberalne demokracije.

Ad. 3. Liberalna demokracija se mora braniti tudi pred zastopniki teorije »totalne emancipacije«. Teorija totalne emancipacije, se pravi osvobajanja od vseh, tudi političnih odtujenosti, je v vseh sistemih posredne liberalne demokracije neposredno nasprotna teoriji direktne, konfesionalno, nacionalno ali razredno omejene demokracije množic. Teorija totalne emancipacije izhaja od posameznika kot največje vrednote. Da bi takšen posameznik lahko neposredno sobival z drugimi posamezniki, ga ta teorija »osvobaja« vseh naključnosti njegovega naravnega, zgodovinskega ali interesnega izvora in ga tako konstruira kot abstraktnega posameznika brez posebnih zgodovinskih lastnosti. Liberalna demokracija pa ne želi neposredne intersubjektivne koeksistence enakih posameznikov, temveč zahteva soživljenje zgodovinsko in sicer po poreklu različnih oseb: kar smo, smo zaradi naključnega izvora, ki opredeljuje našo identiteto. Ta posebna identiteta za emancipacijske procese ni ovira, temveč tisto, kar v demokratičnem pluralističnem sistemu ravno želimo biti,⁴ namreč posamezne osebe, kar nam, vsaj v našem času, omogoča samo takšna ureditev.

Ad. 4. Vsi trije nasprotniki, ki ogrožajo liberalno demokracijo – kritiki vsakršne formalne demokracije, kritiki institucionalno omejenega večinskega odločanja v pluralistični demokraciji in zagovorniki teorije totalne emancipacije posameznika od slehernega nadindividualnega posredovanja, ki bi ga utegnilo podrediti – se po Lübbejevem mnenju združujejo v eni, splošni nevarnosti, ki preti liberalni demokraciji in jo Lübbe imenuje *politizacija morale*. O politizaciji zgodovine ali o historizmu tu ne bomo govorili.

Navajeni smo zagovarjati tezo o depolitizaciji religije, umetnosti, znanosti, jezika, vojske, policije ipd. Na teh področjih je politično odločanje očitno na napačnem mestu. Večinsko odločanje o vprašanih svete trojice, o vprašanih pravilnosti relativnostne teorije ali o poveljevanju divizijam pri prekoračenju Volge, je očitna neumnost. Toda to ne pomeni, da teh področij ni mogoče politizirati, ali pa da to že niso. Seveda s katastrofalnimi posledicami. Lübbe tu zagovarja tezo, da je za liberalno demokracijo najbolj nevarna *moralizacija politike oziroma politizacija morale*.

Moralne norme veljajo intersubjektivno, nimajo pa moči formalne obligacije in njihova posledica ni nikakršna pravna konsekvence. Ker moralne norme urejajo življenje skupnosti zunaj okrilja državnih form kot izrazov politične volje, pomeni politizacija morale neposredno grožnjo pravnemu redu liberalne demokracije. Na vprašanje, kaj je politični moralizem kot največji sovražnik liberalne demokracije, Lübbe odgovarja: »Politični moralizem je samopooblastilo za kršitev pravil sploš-

nega prava in moralnega zdravega razuma s sklicevanjem na višje pravo lastne, po ideoloških merilih boljše stvari.«⁵

Državljansko uporništvu, terorizmu in nasilju, bi bili goli kriminal, če se ne bi sklicevali na neko višjo resnico nasproti vladajoči morali in vladajočemu pravno-političnemu redu. Politični moralizem pooblašča svoje pripadnike, da kršijo zakone v imenu višjega oziroma boljšega prepričanja. Fašizem in boljševizem šteje Lübbe za veliki zmagoslavji političnega moralizma. Ubijanje drugih ljudi iz prepričanja, da je moja stvar boljša, in sicer brez zakona in brez sodišča, je poslednji iztek političnega moralizma, ki ga Lübbe značilno najde v Himmlerjevem govoru 4. oktobra 1943. leta v Posenu: »Večina med vami ve, kaj pomeni, kadar sto, petsto ali tisoč trupel leži na kupu. To vzdržati in pri tem, ne glede na izjeme v človekovi slabosti, ostati pošten, to nas je naredilo trde. To je črka slave naše zgodovine, ki ni bila nikoli zapisana in nikoli tudi ne bo...«⁶ Podobno opravičevanje zločinov najde Lübbe v boljševiškem tisku v času revolucije.

Poanta je jasna: skupina kriminalcev ne more zrušiti države, toda, če se organizira skupina, ki jo povezuje neka ideja, neka vrednost – kot vera, narod, razred, svoboda, resnica – in začne delovati zunaj zakona in vsakršnih pravil, na podlagi neposredne predanosti in pripadnosti tej ideji, torej na podlagi čiste zavesti kot edine notranje policije, tedaj je to konec vsake pravne države in liberalno pluralistične demokracije. Moralno oboroženi posamezniki grozijo vsaki demokraciji, če le-ta ne vzpostavi strategije boja proti temu, realno možnemu zlu. Če v pluralistično liberalno demokratično ureditvi trenutno vladajoča večina spravlja svoje politične tekmece v parlamentu ali zunaj njega s svojimi odločitvami v moralno ogorčenost, se rojeva tudi ekstremizem moralnega delovanja v imenu resnice, svobode, narodove tradicije, človeštva. Seveda se moralni ekstremizem in moralna ogorčenost ne porajata samo pri tistih skupinah, ki v procesu večinskega odločanja ostajajo v manjšini, ampak postaneta mnogo obsežnejša posledica v našem sodobnem življenju. V zapletenih strukturah sodobnega znanstveno-tehničnega življenja postajajo posamezniki in cele skupine v temelju negotovi, saj jim je resničnost nerazvidna in zapletena. Ta negotovost pri mnogih ljudeh poraja zmedo in dvom v veljavnost kakršnegakoli *common sense*. Iz takšnih okoliščin objektivne nemoči pred nakopičenimi problemi nastaja potreba po iskanju sovražnikov, ki so za vse krivi. Ali so krivci za vse plemiči in duhovništvo, buržuji, proletarci, črnici, Židje, Hrvatje ali Srbi, je čisto vseeno, kakor se je zgodovinsko pokazalo. Politizacija morale je oblika poenostavljanja resnično zapletenih življenjskih razmer in zato moralno-politični »živčni zlom« ni nekaj, kar bi smeli podcenjevati. Danes pa živimo v psihozi grozečega moralno političnega »živčnega zloma«. Na koga se bo zlil nemočni bes ogroženih ljudi, še ni določeno, toda iskanje krivcev je intenzivno. V naravi moralnega delovanja je seveda reduciranje zapletenih razmer na preprostejše, zakaj morala je subjektivna in kot takšna mora še naprej obstajati. Politično delovanje mora biti moralno. Popolnoma bedasto bi bilo, če bi pustili v službi ministra, ki ropa državno blagajno ali deli službe svoji družini. Toda tisto, kar je od zmeraj razumljivi moralni *common sense*, seveda ni isto kot politizacija morale ali moralizatorska politika.

Liberalno demokratično navdihnjeni tisk mora razkrivati vzroke moralne ogorčenosti ljudi, pojasnjevati strukturo nerazvidnih razmer, da bi tako razkrajal ogorčenje, ki se lahko sprevrže v lavo dezorientiranega človeškega besa, v izredno stanje, v mrak, v katerem so vse krave črne.

V Zagrebu, 29. 11. 1990

1. Hermann Lübbe, *Die Aufdringlichkeit der Geschichte*, Styria, Graz, Wien, Köln 1989, str. 98.
2. *ibidem*, str. 97.
3. *ibidem*, str. 100.
4. *ibidem*, str. 101.
5. Hermann Lübbe, *Politischer Moralismus*, Styria, Graz, Wien, Köln 1987, str. 120.
6. Hermann Lübbe, *Die Aufdringlichkeit der Geschichte*, str. 91.

U Zagrebu, 29. 11. 1990.

MANCA KOŠIR*

Intervju v sodobnem slovenskem tisku

(Tipi novinarskega diskurza kot interpretanti družbenega okolja)

S tem prispevkom bi rada opozorila na posebno dimenzijo raziskovanja novinarskega diskurza in njegovih tipov (žanrov), ki je v Jugoslaviji še nisem zasledila, v tujini pa v posamičnih študijah in opombah v tolikšni meri, da me je sprovcirala k premišljevanju. Mislim na opazovanje spreminjanja žanrov in njihovega vrednotnega statusa v sinhroni razsežnosti sodobnega množičnega komuniciranja in v diahroni dimenziji – zgodovini (žanrovski) množičnih občil. Glede na to, da je pojavljanje (nastajanje, odmiranje) tipov novinarskega diskurza odvisno od *komunikacijske situacije*, v kateri poteka proces množičnega komuniciranja, trdim, da s posebnim opazovanjem žanrov lahko sklepamo na komunikacijske okoliščine v najširšem smislu. S preučevanjem mikro ravni lahko spoznavamo spremembe makro struktur družbe, v kateri množično komuniciranje poteka. Konkretnije: če raziskujem pojavljanje tipov diskurza v sodobnem slovenskem tisku, lahko sklepam na spremenjene družbene okoliščine ali celo na mentaliteto Slovencev kot akterjev množičnokomunikacijskih procesov.

Odkod argumenti za to trditev? Najprej v naravi novinarskega sporočanja, ki naj jo opredelim z definicijo novinarskega teksta v časopisu¹: »Časopisno novinarsko besedilo je po intenciji enopomenska pisna jezikovna in grafična celota v množičnokomunikacijskem dejanju, katere funkcija je ažurno sporočanje o aktualnih dogodkih (pojavih) družbeno konstruirane stvarnosti tako, kakor so se ti dogodki zgodili v okviru kolektivnih mehanizmov percepcije, z določitvijo kraja, časa in nosilcev dogajanja, ki morajo pripadati skupnemu referencialnemu univerzumu sporočevalca in naslovnika.«² Pri novinarskem sporočanju je potemtakem bistveno, da ne upoveduje dogodkov *po sebi*, temveč njihovo refleksijo v okviru *kolektivnih percepcijskih mehanizmov* v skupnem referencialnem univerzumu. Množična

* Dr. Manca Košir, docent na Katedri za novinarstvo; prispevek povzema del raziskovalne naloge RI FSPN v Ljubljani.

¹ Moje raziskovalno delo je posvečeno preučevanju časopisnega novinarskega sporočanja, zato gre nadaljni tekst brati kot opazovanje komuniciranja v tej vrsti množičnega sporočanja.

² Več o tem glej v M. Košir (1988): *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, od s. 16. do s. 23.

občila ne odslikavajo dogodkov, temveč jih producirajo in s tem medijsko konstruirajo stvarnost. Zato medijski produkti *niso resnice*, temveč *novice*.³ Te novice so že *interpretirana* realnost in sicer tako, da selekcionirajo in upovedujejo svoj predmet po *pomenih*, ki so dogodkom (že) *podeljeni*. Praviloma množična občila ne sporočajo novih spoznanj o svetu, ampak utrjujejo že sprejeto podobo sveta in »se po navadi ukvarja(jo) s stvarmi, ki so že končane«, kot ugotavlja Julia Kristeva.³

Medijske novice so sporočane v stalnih, tipičnih, šabloniziranih oblikah, v žanrih. Novinarski diskurz teži k shematizaciji zaradi svoje naravnosti na množično občinstvo, ki si želi pregleden svet (iluzija obvladljivosti tako preglednega sveta) in urejeno življenje. Za hiter pregled (ažurnost je ena glavnih značilnosti novinarskega sporočanja!) je potrebno ustvariti red in jasne, enoznačne, enostavno strukturirane forme. *Stalne oblike novinarskega sporočanja* (žanri) olajšujejo razumevanje (sveta) in sporazumevanje, ki je kanonizirano v *konvenciji* družbenega časa in prostora med novinarji in sprejemniki njihovih sporočil. Za žanre je značilna določena tipična forma, v kateri je upovedana določena snov (dogodek), ki je tipsko strukturirana in izražena z zanj značilnimi jezikovnimi sredstvi.⁴

Tipe novinarskega diskurza odločilno formirajo naslednje konstitutivne prvine: 1. funkcija sporočila, 2. predmet (dogodki) in 3. naslovnikovo pričakovanje. Naštete prvine so prežete z govornimi okoliščinami, v katerih komuniciranje poteka, in z družbeno situacijo v najširšem smislu zgodovinsko-kulturnega konteksta. To je tisto *n e v i d n o v v i d n e m*, ki bistveno vpliva na novinarsko sporočanje in produkcijo »novic« v določenih žanrih.

»V vsaki človeški družbi so komunikacijski procesi, ki (...) kažejo v svojem poteku veliko mero enakšnjosti (Gleichförmigkeit). Ta enakšnjost je posledica tega, da je v dejanjih samih rutinsko védenje o oblikah komunikativnega dogajanja, v katerem se te oblike nahajajo in uresničujejo... Tovrstne komunikacijske forme, ki veljajo kot 'utrjene', vnaprej določijo vzorec ravnanja udeležencev v komunikacijskem procesu...«⁵. Te vzorce (žanre) lahko smatramo za »*realne kulturne objekte*«⁶ in jih kot take preučujemo.

Thomas Luckmann⁷ (s citiranim Bergmannom) v tradiciji Dell Hymesove etnografije komunikacije⁸ in Alfreda Schütza⁹ komunikacije kot gradiva družbene stvarnosti opozarja na trodelno strukturo žanrov. Loči tri strukturalne ravni: 1. notranjo, »materialno« strukturo (uravnavajo jo notranja pravila semantike, sintakse, stila itd.), 2. zunanjo socialno strukturo (ta se sestoji iz družbeno določenih definicij socialnega okolja in socialnih situacij) in 3. intersubjektivno – situacijsko medstrukturo (menjava govornih vlog, dialogiciteta). Za premišljevanje o tipih novinarskega diskurza kot indikatorjih označevalnega okolja se velja zadržati pri *zunanjih strukturi* žanrov, saj so žanri »socialna institucija in kulturni diskurz, ki eksistira in ima pomen samo v odnosu do drugih institucij in diskurzov, delujočih

³ »But the product of the media are news, not truths.« P. O'Brien, D. Mc Comb (1969): Create Television News: A Cultural Studies Approach, tipkopi predavanja v Iowi, 11. 11. 1986, s. 2.

⁴ O tem glej M. Košir, cit. delo, s. 31.

⁵ J. R. Bergmann (1987): Klatsch, Walter de Gruyter, Berlin. New York, s. 35.

⁶ Cit. delo, s. 36.

⁷ Glej sintezo njegovih tovrstnih ugotovitev v Kapitel I, Einleitung, Beitrag zum Abschlußband »Rekonstruktive Gattungen«, tipkopi, Konstanz 25. 7. 1990.

⁸ D. Hymes (1974): Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, pri nas navedena pod naslovom Etnografija komunikacije, BIGZ, Beograd 1980.

⁹ O tem že naslov njegove prve knjige Der sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt, izdane pri Springerju na Dunaju 1932. leta, glej A. Schütz, isti naslov, Frankfurt/Main 1974.

v istem času.«¹⁰ Potemtakem bi morali opisovati strukture »drugih socialnih institucij in diskurzov« in prek njih priti do zunanje strukture tistih žanrov, ki bi nas zanimali.

Za teoretike novinarskega sporočanja predlagam drug postopek – iz žanrovskih opazovanj na sklepanje o socialnih okoliščinah, v katerih poteka množičnokomunikacijski proces. Sama se zadnjih pet let ukvarjam z raziskovanjem žanra *intervju* v njegovi sinhroni in diahroni dimenziji in zdi se mi, da lahko tudi prek opazovanja (spreminjanja) tega tipa novinarskega diskurza spregovorim o spremenjenih družbenopolitičnih okoliščinah, v katerih se ta žanr dogaja.

Največ spodbud za premišljevanje o žanrih kot interpretantih in indikatorjih družbene stvarnosti, v kateri poteka množično komuniciranje, sem našla v drugem delu obsežnih zbranih del Otta Grotha z naslovom *Die unerkannte Kulturmacht*, imenovanem *Grundlegung der Zeitungswissenschaft (Periodik)*, v katerem piše o novinarskih izraznih oblikah (*Darstellungsformen*) in njihovi družbenozgodovinski pogojenosti. Groth postavlja hipotezo, kdaj je kakšna vrsta časopisnih oblik prednjačila pred drugimi ali celo prevladovala. Groth razlikuje tri vrste tipov časopisnega sporočanja: 1. poročilo (*Referat*), 2. razmišljanja (*Räsonnement*) in 3. izmišljijo (*Dichtung*). Po moji klasifikaciji¹¹ sodita v novinarski diskurz le prvi dve vrsti, tretja spada k fiktion (umetniški) literaturi. Časopisi prinašajo tudi tovrstna besedila, a novinarski teksti se od njih razlikujejo prav po tem, ker udeležujejo ne-izmišljeno stvarnost, non-fiction. Grothovo poročevalsko vrsto razvrščam kot *informativno zvrst*, njegova razmišljanja pa v *interpretativno*. Groth pravi¹², da na količinsko razmerje med njima vpliva vse, »kar oblikuje značaj in usodo ljudstev, duha časa in dogajanje v času«. Ugotavlja, da so bili časopisi v svojem začetku (17. stol.) tipično vestičarski (se pravi informativni). Časopisi osvobodilnih bojev, gibanj tridesetih in štiridesetih let 18. stoletja, določeni časopisi prve polovice prejšnjega stoletja pa da so tipični primerki razmišljujočih (se pravi interpretativnih) časopisnih vrst. Med francosko revolucijo je po Grothovem mnenju prevladovalo razmišljanje v tolikšni meri, da je ostalo za poročila komaj kaj prostora. Vesti so izgubile na pomenu. »Rekli bi lahko: v duhovni revoluciji vlada razmišljanje, v delujoči – vojni – pa poročilo. Zato obstajajo v vojni, kjer je velika lakota po novicah, ,posebne izdaje', naklade listov se hitro dvigujejo. Kadar oblikujejo usodo ljudi ,dejstva', hoče človek na vsak način kaj vedeti o njih, kadar pa ,duha' premikajo ideje, se hočejo duhovi v svojih mnenjih razhajati, tem zahtevam pa mora slediti periodika. So časi, ki jih vznemirjajo ,dejstva', in časi, ki jih ,vznemirjajo' ideje.«¹³

Teoretsko je težko »zgrabiti« duha časa in ločiti med tistimi časi, ki jih vznemirjajo dejstva, in onimi, ki jih gibljejo predvsem ideje. Prav z analizo medijev in v njih prevladujočih novinarskih žanrih pa bi lahko ugotovili časovne razlike. Groth je na primer ugotavljal, da je absolutistična država gledala na razmišljujoče novinarske vrste z nezaupanjem in jih včasih tudi prepovedovala. Podobno lahko opazimo v povojnem jugoslovanskem tisku, ki je objavljaval uniformirane vesti in poročila ter v centralnem partijskem komiteju spisane »uvodnike« in »komentarje«. V za našo generacijo najdemokratičnejšem času, to je v obdobju *pred* letošnjimi volitvami, se je interpretativno novinarstvo razcvetelo in prevladalo pred infor-

¹⁰ J. Hartley (1982): *Understanding News*, Methuen & Co., London. New York, s. 8–9.

¹¹ Glej M. Košir, cit. delo, s. 57–66.

¹² O. Groth (1964): *Grundlegung der Zeitungswissenschaft (Periodik)*, v: *Die unerkannte Kulturmacht*, Berlin, s. 95.

¹³ Cit. delo, s. 103.

mativnim sporočanjem. Širiti se je začelo tudi raziskovalno novinarstvo, o katerem pred politično »otoplitvijo« ni bilo sledi. Z Grothom bi potemtakem lahko rekli, da so pojavi novega tipa novinarskega diskurza kazalec za drugačen čas, za čas idej in duhovnih sprememb.

V tem drugačnem času je pridobil na pomenu žanr, ki ga je povojni tisk komaj poznal, poznejša leta pa, v katerih se je uveljavila njegova forma, tega žanra kot da niso hotela uporabljati v njegovem prvobitnem smislu. Govorim o *intervjuju*, tem v razvitih komunikacijskih družbah že desetletja enim najbolj priljubljenim žanrov. Moje raziskovanje ni moglo biti dovolj poglobljeno,¹⁴ kljub temu pa je nakazalo razvoj diahrone dimenzije intervjuja v slovenskem tisku in pregledalo njegov status 1988. leta ter danes.

Preučevanje slovenskega tiska po letu 1945 je pokazalo, da so začetki dvogovorne forme v povojnem slovenskem tisku v skladu z ugotovitvami zgodovinske vede o razvoju žanra intervju¹⁵: ta oblika se je tudi na Slovenskem pojavila najprej kot zapis/prepis sodnih procesov in se kasneje preselila na manj senzacionalna področja, predvsem na kulturne strani. Kaže, da je intervju izšel iz reportaže¹⁶ in se šele sčasoma (v sedemdesetih letih) uveljavil v svoji klasični obliki, kakršno najpogosteje uporablja tisk danes.

Zanimivo je bilo sklepati na »duha časa«, kakor ga je interpretiral razvijajoči se žanr intervju. Pokazalo se je, da so preučevana novinarska besedila po vojni sramežljivo odkrivala posamično, individualno (posameznika kot govorca), posebno pred splošnim, občim in univerzalnim (graditev domovine, nevarnost kapitalistične ideologije, edinost Jugoslavije, bratstvo in enotnost narodov in narodnosti). Zato je bil v tisku le redko zabeležen pogovor in kadar je bil, so bili sogovorniki skrbno izbrani. Pravico do posebnosti in osebnosti so imeli praviloma kulturniki oziroma predstavniki umetniških vej in priznani politični/ideološki subjekti, ki so označevali koordinate takratnih družbenih in političnih pomenskih struktur (medosebnega) sveta.

Povojne reportaže in zapisi pogovorov so opisovali *tipološke* predstavnike »novega časa«: partizanske matere, osirotele otroke, junake dela itd. Z današnje opcije so te reportaže videti kot izmišljene, ne pa poročila o resničnem dogajanju. V sivino uniformnega poročanja o političnih in gospodarskih težavah so vnašale val optimizma, češ, kljub vsem težavam je naše življenje smiselno, humano. Od te konstrukcije so odstopale že omenjene kulturne strani, ki so pisale v drugačnem tipu novinarskega diskurza in bile manj zavezane takratnim sporočanjским šablonam.

Kljub prevladovanemu uniformiranemu sporočanju o »istih« dogodkih, ki spodbuja kolektivno življenje in negira posameznika, se kmalu po vojni pokaže potreba po stiku z individualnim, drugačnim, različnim. Časopisi so bili fascinirani s filmskimi junaki in slovenski bralci so nepričakovano veliko vedeli o bleščavi filmskega sveta. Vrsto let so jih obveščali o tem, kaj na primer počneta Sophia Loren in Gina Lollobrigida – prevajali so zapise pogovorov, ki so jih z njima imeli tuji novinarji. Izhajali so podlistki o zvezdnikih Rodolfu Valentinu (v začetku petdesetih let), Eleonori Duse, Marii Callas. O čem so ta besedila pisala in način upovedovanja kažejo na hlastanje Slovencev po privatniških, intimnih informacijah o konkretnih ljudeh, ki so se uspeli prebiti iz amorfne množice kolektivov in

¹⁴ Poteka v okviru majhnega fonda ur kot raziskovalna naloga pri Raziskovalnem inštitutu FSPN v Ljubljani.

¹⁵ Glej G. N. Nilsson (1971): The origin of the interview v: *Journalism Quarterly*, 48:4 (Winter).

¹⁶ Nekaj slovenskih novinarjev je to obliko identificiralo kot »reportažni intervju«.

postati *osebnosti* v enkratnem, neponovljivem smislu. V začetku šestdesetih let se med časopisnimi posamezniki pogosteje pojavijo tudi naši igralci, režiserji, pevci in drugi umetniki. Mediji so umetnike spremljali s spoštovanjem in naklonjenostjo, ki je danes skoraj ne najdemo več. Današnje »trač« rubrike se s takratnim občudovanjem umetniških osebnosti ne morejo primerjati.

Leta 1975 sem opravila sinhroni prerez sodobnega slovenskega tiska in ugotavljala mesto in pomen žanra intervju v njem. Raziskava¹⁷ je pokazala zapostavljenost intervjuja v sklopu uredniških politik in opozorila na večjo upravičenost njegove uporabe, ki je »v povečanju neposrednosti stika med imetniki in uporabniki relevantnih informacij, v omogočanju lažjega ugotavljanja odgovornosti in v preseganju odtujevalne brezosebnosti.« Čez trinajst let (1988) sem raziskavo ponovila. Ugotovila sem, da se je status intervjuja v sodobnem slovenskem tisku spremenil, zlasti v pogostnosti njegove uporabe v (tedenskem) tisku. Pokazalo pa se je, da novinarje zanima predvsem *tematski intervju* in razen izjeme (revija Jana) tisk *osebnostnega* intervjuja ne goji. Tisk se je leta 1988 zanimal za *funkcijo* in za *stroko*, za govor z uglednega položaja in pomembnega delovnega mesta. »Egal, was er sagt, es ist doch Professor!«, je znana krilatica nemškega novinarstva¹⁸, ki so jo učinkovito prevzeli tudi slovenski žurnalisti.

V letošnjem letu beležimo pravi izbruh intervjujev v tisku in v knjižni obliki. Kot sem že omenila, so bili najbolj pogosti v predvolilnem času, njihova povečana uporaba pa se kaže tudi danes. Izbira sogovornikov in vrsta vprašanj kažejo, da poleg zanimanja za osebo, ki zavzema določen govorni (= družbenopolitični) položaj, narašča radovednost o »človeških« atributih govorcev: kdo so, kako živijo, kakšen je njihov zasebni svet.

Lani¹⁹ sem govorila o »času preobrata« in prehodu iz stare paradigme (kulturne matrice) v novo, za katero sem predvidevala *pluralizem interpretacij in dialoško komunikacijo*. Oboje naj bi zaživel tudi z uporabo žanrov *pogovorne vrste*, med katerimi naj bi bil pogosteje uporabljan intervju in njegove nove variante.²⁰ Napovedi so se v tem letu uresničile. Na razcvet intervjuja kažejo zlasti knjižne publikacije, ki jih je več kot v vseh prejšnjih desetletjih skupaj.²¹ Herold Burger²² je opazoval status intervjuja v nemškem tisku in z njegovo pomočjo izpeljeval politično podobo časopisov. Menim, da se njegovih hipotez ne da prenesti v slovenski prostor, kljub temu pa jih navajam, saj potrjujejo mojo sugestijo o raziskovanju tipov novinarskega diskurza kot identifikatorjev oziroma interpretantov družbenih okoliščin. Burger piše: »Pri opazovanju intervjuja se kot dejstvo pokaže: konser-

¹⁷ Glej M. Košir (1975): *Intervju u savremenoj slovenačkoj štampi, celotna številka Informisanje u praksi*, Beograd, št. 10.

¹⁸ »Vsceno, kaj govori, saj je vendar profesor!« O tem glej razdelek *Autoritätsgläubigkeit* v 8. poglavju dela H. von Tobien (1980): *Die manipulierte Information und die Krisen unserer Gesellschaft*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, s. 240–244.

¹⁹ Novinarstvo stare/nove paradigme, referat na Študijskih dnevih FSPN, Ljubljana, 23. 11. 1989.

²⁰ Tako sem na primer predlagala »besedni dvojoj« kot podvrsto tematskega intervjuja, denimo med Jožetom Pučnikom in Milanom Kučanom. Predlog iz raziskovalnega poročila za leto 1988 (RI FSPN, Ljubljana) se je udejalil v Sobotni prilogi *Dela*, 14. aprila 1990.

²¹ Spomladi letos sta v zbirki *PORTRETI EMONICE* izšli predvolilni knjigi – intervjuja Janka Lorencija z Jožetom Pučnikom in Igorja Saviča z Milanom Kučanom; ista založba Emonica je s TV Slovenija in revijo *Stop* izdala knjigo intervjujev Miše Molka in Bogi Pretnar z naslovom *NA OČEH*; pri Partizanski knjigi so v zbirki *SODOBNIKI* izšle tri knjige intervjujev, in sicer: Mirka Lorencija s Tonetom Partijčičem, Janka Lorencija z Dimitrijem Ruplom in Braca Zavrnikarja z Mileno Zupančičevo. V redni letni zbirki *Prešernove družbe* je izšla knjiga o Janezu Milčinskem z naslovom *Leta za pet drugih*; avtorstvo ni jasno, knjiga je spisana v mešanem žanru (avtobiografija + intervjuji), razgovore z avtorjem je vodila Jelka Žmuc-Kušar. Ista avtorica je že napovedala knjigo pogovorov z Azlojzijem Šuštarjem.

²² H. Burger (1984): *Sprache der Massenmedien*, Walter de Gruyter, Berlin. New York.

vativno krilo tiska je popolnoma zaprto za intervju. Konvencionalna glasila vsakega ‚barvnega tiska‘ (Coulter) intervju uporabljajo ali v njegovi čisti obliki: vprašanje – odgovor – vprašanje, ali pa v mešani obliki, pri čemer besedilo prvotnega pogovora ponudijo novinarsko argumentirano, v poročilu itd. Bulvarski in rumeni tisk (Regenbogenpresse) pa tudi marsikateri časopisi, grede mnogo dlje. Ti se v svojem posredovanju besedil pogovora približujejo praksi, ki nam je znana iz nekaterih magazinskih oddaj elektronskih medijev. Tako zavestno zbrisujejo meje tradicionalnih žanrov. Nemogoče je še ločiti med reportažo, poročilom in intervjujem. Ne glede na to, ali kdo smatra te stalne oblike besedil za simpatične ali ne, v vsakem primeru razgibavajo običajne, v celoti na pisnih principih utemeljene besedilne vrste tiska.«²³

Izbruh rumenega tiska na Slovenskem (Delo Plus, Delo X, Lady, v pripravi Delo Adut²⁴) in vdor trač-stila v druge medije (celo v osrednje glasilo Delo) kažejo na podobno zanimanje bralstva za privatno življenje in zasebne zgodbe *posameznikov*, kot je to značilno za rumeni tisk na Zahodu. Zato nahajamo pogovorne vrste novinarskega diskurza in (po Burgerju) mešane žanre, ki vsi temeljijo na zapisu razgovora med novinarjem in za javnost atraktivno *osebnostjo*. Individuumi, konkretni ljudje iz mesa in krvi potemtakem preplavljajo rumeni tisk tudi pri nas, hkrati pa prav prek žanra intervju uveljavljajo individualne osebnosti tudi v osrednjem tisku, na radiu in na televiziji.

Z analizo novinarskih žanrov torej ugotavljam, da se je razbil uniformiran čas revolucije, avtokracije, monizma, političnega aktivizma, izključenosti itd., značilen za staro paradigmo, in da stopamo v novo kulturno matrico, v kateri bo evolucija zamenjala revolucijo, demokracija avtokracijo, v kateri bo na delu pluralizem, družbena aktivnost, samostojnost, identiteta, vključenost, celostnost in namesto informiranja – komuniciranja.²⁵

Naj za konec odprem še eno vprašanje, ki se mi zastavlja ob »inventuri« mojega napovedovanja sprememb tipov novinarskega diskurza in opazovanja družbenega okolja prek njihove analize. Sprašujem se namreč, ali ne gre za opazovanje morda celo pomembnejše ravni, kot je družbeno-politična, za opazovanje *mentalitete*. »Mentaliteta – zmeraj gre v sinhroniji za snop mentalitet, ki sestavljajo v takšni ali drugačni interakciji mentalni prostor posamezne družbe – so tudi družbena entiteta, ki se v nasprotju z ideologijami v svojem okviru izredno počasi spreminja. V nekaterih zgodovinskih situacijah je diferencialnost družbenega časa še posebej jasna: družbena razmerja se spreminjajo hitreje kakor mentalna konstrukcija, ki jih interpretira in producira podobo družbe (kot to počnejo množična občila, op. M. K.). Hkrati je tudi res, da sleherni civilizacija prej zazna družbene spremembe kakor spremembe mentalitete.«²⁶

O kakšni mentaliteti Slovencev govori razcvet rumenega tiska, vsak dan več trač rubrik v množičnih občilih, objavlanje knjig – intervjujev, mnoge pogovorne vrste v množičnem komuniciranju? Na to vprašanje ne bi odgovarjala. Predlagam pa, naj nanj skušajo odgovoriti psihologi, antropologi in etnologi, ki naj pri svojem raziskovanju ne pozabijo v tem prispevku omenjene možnosti uporabe novega znanstvenega orodja – opazovanja tipov novinarskega diskurza.

²³ Cit. delo, s. 74.

²⁴ Ni naključje, da ni noben naslov v slovenskem jeziku. Pripravljajo tudi Delo – Finale, skratka, »slovenščine nikar«!

²⁵ O tem glej referat Novinarstvo stare/nove paradigme, objavljen v raziskovalnem poročilu, RI FSPN, Ljubljana 1989.

²⁶ B. Rotar (1987): *Pigmalionova pregreha*, Krt, Ljubljana, s. 78.

JANEZ STANIČ*

Obrisi postkomunistične vzhodne Evrope

V času realsocializma je vzhodna Evropa veljala za enoten geografsko politični pojem. Zavest o razlikah med posameznimi državnimi in nacionalnimi deli tega prostora je bila nekako odrinjena spričo pretiranega poudarjanja poenotenja in integracije znotraj Varšavskega sporazuma in Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV), predvsem pa spričo nenehne in izjemno intenzivne indoktrinacije s socialističnim internacionalizmom, skupnimi in splošnimi zakonitostmi in podobno. Dejstvo je seveda tudi, da so bili vsi vzhodnoevropski sistemi res v znatni meri poenoteni in prilagojeni sovjetskemu obrazcu, o sicer obstoječih razvojnih, kulturnih, zgodovinskih in drugih razlikah pa se zaradi stalne nevarnosti »nacionalizma« ni dosti govorilo in razpravljalo. Na vseh področjih, ne samo v politiki, je imelo »obče« prednost pred »posebnim«, končni rezultat pa je bil, da je bila vzhodna Evropa videti veliko bolj poenotena, kot je v resnici bila, in v skladu s tem tudi veliko bolj enotno obravnavana, kot bi sicer zaslužila.

Z razpadom realnega socializma v tem delu Evrope, je razpadel tudi pretirani videz njene enotnosti in danes ne politično ne kulturno ne versko ne zgodovinsko ne kako drugače, ni več moč govoriti o enotnem vzhodnoevropskem prostoru. Že s samim načinom in stopnjo razpada realsocialističnih sistemov so se začele kazati določene razlike, predvsem med severnim in južnim delom vzhodne Evrope, v sicer še kratkem postkomunističnem obdobju pa se kažejo še nekatere dodatne delitve. Čeprav ti procesi še zdaleč niso končani in definirani, ampak se pogosto šele nakazujejo, jih je vredno spremljati in poskušati sproti analizirati, kajti brez tega je tekoče dogajanje pogosto nerazumljivo.

Dokler je obstajal kompakten in strogo nadzorovan vzhodni blok, je bilo moč obravnavati vzhodnoevropske države skupaj s Sovjetsko zvezo in pojem enotne vzhodne Evrope je vključeval tudi Sovjetsko zvezo. Zdaj za to ni več osnove. Z razpustitvijo Varšavske zveze, zamrtjem SEV in opustitvijo neposrednega nadzorstva nad svojim nekdanjim blokom, je Sovjetska zveza nekako prostovoljno »izstopila« iz vzhodne Evrope in postala povsem posebna politično geografska enota, ki jo z nekdanjim »taborom« pravzaprav ne družijo nič več.

Kljub skrbno negovanim in toliko propagiranim »skupnim interesom« se zdaj kaže, da takšnih interesov trenutno praktično ni. Sovjetska zveza je osredotočena in vse bolj zaprta sama vase, zaposlena s problemi samoohranitve in je nekdanje vazalne države ne zanimajo več. Vzhodna Evropa s svoje strani vidi prihodnost v čim prejšnjem in čim popolnejšem »vstopu« v zahodno Evropo in je vsa osredotočena v to smer. Med Sovjetsko zvezo in ostalimi članicami nekdanjega tabora je zajajala tolikšna praznina skupnih interesov in tako velika razlika v ciljih, vsaj

* Janez Stanič, publicist v Ljubljani.

v dohledni prihodnosti, da nekdanja enotnost (ki je bila v bistvu podrejanje sovjet-skim interesom in modelu) sploh ni več aktualna.

Temeljna ločnica je že dejstvo, da socializem v nekdanjem pomenu besede za ostale vzhodnoevropske države ni več zanimiv, medtem ko gre v sovjetskem primeru še vedno za ohranjanje sistema, ki samega sebe definira kot socialistični. (O tem je izrecno govoril Mihail Gorbačov v enem zadnjih velikih javnih nastopov v Minsku v začetku marca.) Res pa je, da glavni notranji spopad ne teče na področju ideološkega opredeljevanja, pač pa na področju ohranjanja federativnega tipa enotne države v dosedanjih mejah. Po zamisli Gorbačova naj bi bila federacija resda reformirana z znatno večjimi gospodarskimi in predvsem kulturnimi pravicami republik, vendar bi še vedno ostajala enotna in v precejšnji meri centralizirana država, kar pa je moč doseči le na osnovi dosedanjega sistema, čeprav reformiranega in prilagojenega zahtevam po večjih pravicah republik.

Želja po ohranitvi enotne države je eden najpomembnejših razlogov in hkrati pogojev za obstanek sistema. Kjerkoli namreč prihajajo na površje resnejše težnje po spreminjanju sistema, po uvajanju političnega pluralizma in tržnega gospodarstva, povsod tam hkrati prihaja do izrazitih teženj po samostojnosti in celo odcepi-tvi republik, za kar so najlepši primer vse tri baltiške zvezne republike. Vse kaže, da v sedanji fazi niso možne hkratne radikalne spremembe sistema in ohranitev enotnosti države.

Na drugi strani pa tudi ni več moč ohranjati prejšnjega sistema v celoti, ker je postal že tako neučinkovit, da ne ustreza več niti njegovim siceršnjim zagovornikom. Nastal je položaj, ki je lahko samo začasen, ko hkrati delujeta dve nezdržljivi zahtevi, oziroma interesa – da je treba sistem spremeniti in hkrati ohraniti enotnost države. Z doslej znanim instrumentarijem oblasti je oboje hkrati preprosto nemogoče. Dosedanji glavni porok sistema in enotnosti države – partija – nima več nekdanje moči in učinkovitosti, alternative, ki bi kazala pot za doseg obeh ciljev pa tudi ni.

V takšnem položaju se Sovjetska zveza, oziroma tisti še večinski in prevladujoči del oblasti, ki ga predstavlja Mihail Gorbačov, obrača k neki starodavni in tradicionalni ruski rešitvi, ki je bila v zgodovini že velikokrat uporabljena tako za reforme kot za ohranjanje oblasti in krepitev države – to je k sistemu osebne oblasti ali osebne diktature. Velikanska koncentracija oblasti, ki se zdaj zbira v rokah Mihaila Gorbačova, je v bistvu recept, znan še iz časov Ivana IV, Petra I, Katarine, pa pozneje, v komunističnih časih, tudi Stalina, Hruščova in celo Brežnjeva. Oblast v Rusiji je v vseh prelomnih časih kazala izrazito tendenco po koncentraciji v rokah enega samega človeka, po ustvarjanju vrhovnega karizmatičnega voditelja. V tem pogledu je Mihail Gorbačov z vsem, kar se zadnje mesece dogaja z njim in okrog njega, veliko bolj vpjet v rusko tradicijo, kot na primer njegov glavni tekmeč Boris Jelcin, ki s svojimi dokaj meglenimi in abstraktnimi predstavami o nečem novem plava v zgodovinsko in tradicionalno praznem prostoru.

Seveda tudi osebna oblast, naj bo še tako koncentrirana, potrebuje širšo osnovo, na kateri temelji svojo moč. V primeru Gorbačova je vedno bolj jasno, da to bazo sestavljajo predvsem armada, vojno industrijski kompleks, ostanke državnega in partijskega aparata in policija. Po svojem družbenem položaju in interesih so te sile večinoma konservativno usmerjene in s tem, ko se na novo nastajajoča osebna oblast opira nanje, se mora v znatni meri predstavljati kot nosilec njihovih interesov. To je past, v katero se je Gorbačov že ujel; v njej je resda nekaj prostora za reforme, ne pa tudi za radikalno spremembo sistema.

Tak razvoj dogodkov Sovjetsko zvezo povsem jasno razmejuje od ostalih nekdanjih članic »tabora«, kajti v Sovjetski zvezi gre za vzpostavljanje nekakšnega modernega prosvetljenega absolutizma v imenu ohranjanja temeljev sistema in enotne države, medtem ko gre povsod drugod (dasi ne v enaki meri in z enakim tempom) za spreminjanje sistema samega. To temeljno razliko bi lahko oporedelili tudi z ugotovitvijo, da je sistem v Sovjetski zvezi v krizi, medtem ko je v drugih vzhodnoevropskih državah že razpadel.

Toda od tu naprej se začenjajo med ostalimi vzhodnoevropskimi državami kazati tudi precejšnje razlike. Razpad je bil razmeroma najbolj gladek in tudi najbolj temeljit v severnem delu Evrope – v Nemški demokratični republiki, Poljski, Češkoslovaški, Madžarski in delu Jugoslavije (severni del). Povsod tod so klasične komunistične partije praktično izginile kot pomembnejše politične sile ali pa se deloma ohranile pod spremenjenimi imeni in s tako spremenjenimi političnimi in ideološkimi programi, da gre v bistvu za stranke socialno demokratske in ne več prejšnje realsocialistično-komunistične usmeritve.

Precej drugačno je stanje v južnem delu vzhodne Evrope (Romunija, Bolgarija, Albanija, del Jugoslavije), kjer so komunisti tudi po prvih relativno svobodnih in večstrankarskih volitvah še vedno ohranili močne pozicije, dasi tudi tu večinoma pod novimi imeni (izjema je doslej le Albanija).

Vzrokov za takšen razvoj je več in že samo njihov pregled opozarja na velike in trajnejše razlike, ki bodo zagotovo igrale pomembno vlogo tudi v prihodnosti. Omeniti kaže predvsem naslednje:

1. Komunistične partije so preživele in ohranile znaten del moči predvsem v tistih državah, ki so izvedle lastne, avtentične socialistične revolucije ali pa pozneje povezovale komunizem s takšno ali drugačno lastno specifikom. V Evropi se moč komunizma povezuje z avtentičnostjo revolucij predvsem v sovjetskem, jugoslovanskem in albanskem primeru (pomen tega dejstva pa postane še očitnejši, če upoštevamo, da tudi v svetovnih okvirih komunizem kaže večjo odgovornost v državah, ki so doživele avtentično revolucijo, kot so Kitajska, Vietnam in Kuba. V državah kot sta Romunija in Bolgarija (v svetovnih okvirih še DLR Koreja) se je (in se deloma še) komunizem povezoval s svojevrstnimi oblikami nacionalizma, kar mu je dajalo določeno nacionalno legitimnost. V jugoslovanskem in albanskem primeru je šlo za oboje: za avtentično revolucijo in za nacionalno (neodvisno) obarvan komunizem. V teh državah je razpad potekal (in ponekod še poteka) dosti težje in bolj zapleteno, partije pa praviloma še ohranjajo znaten vpliv in moč.

V tistih državah, kjer komunizem ne ob vzpostavitvi ne pozneje ni imel pomembnejših lastnih korenin, ampak je bil povsem plod nasilnega uvoza in pozneje posebnih blokovskih razmerij (DR Nemčija, Poljska, Češkoslovaška, Madžarska) je bil razpad razmeroma gladek in temeljit.

2. Sam po sebi se vsiljuje tudi kriterij splošne razvitosti. Države severnega dela vzhodne Evrope so bile že pred drugo svetovno vojno gospodarsko in civilizacijsko razvitejše in so imele tudi več demokratičnih tradicij. Te države se ob sedanjih spremembah vsaj deloma lahko sklicujejo na nekdanje lastne drugačne izkušnje, medtem ko je južni pas v smislu demokracije in pluralizma veliko bolj odvisen od tujih zgledov kot od lastnih izkušenj. Zdi se torej, da je delno preživetje realsocializma treba povezovati tudi z delitvijo na bolj in manj razviti del vzhodne Evrope.

3. To tezo potrjuje tudi dejstvo, da obravnavana dela sodita v različno zgodovinsko, kulturno in civilizacijsko okolje. Za severni del je to evropsko v širšem in srednjeevropsko v ožjem pomenu, zgodovinsko zastopano predvsem z Avstrijskim

(pozneje Avstro-Ogerskim) imperijem. Južni del je zgodovinsko gledano zelo dolgo živel in se oblikoval najprej v okviru bizantinske civilizacije in pozneje Turškega imperija.

4. V zvezi s tem je nedvomno treba upoštevati tudi versko civilizacijski kriterij. V deželah katoliškega kroga (Poljska, Češkoslovaška, Madžarska, Hrvatska, Slovenija, temu lahko štejemo tudi sicer večinoma protestantsko DR Nemčijo) komunizem očitno ni pognal posebno globokih korenin in tudi ni prišlo do pomembnejšega vsebinskega podrejanja ali poskusov prilagajanja med uradnimi cerkvami in realsocialističnimi režimi. V deželah pravoslavnega kroga (Sovjetska zveza, Romunija, Bolgarija, jug Jugoslavije) so uradne cerkve po tradiciji močneje vezane na oblast, kar je v najbolj militantnih ateističnih obdobjih komunizma pomenilo še hujše omejevanje in odiranje religije iz javnega življenja, v kriznih ali »otoplitvenih« obdobjih pa večje sodelovanje uradnih cerkva z oblastjo, tudi komunistično (v Sovjetski zvezi je do takega sodelovanja prišlo v najbolj kriznem obdobju druge svetovne vojne in zdaj med »perestrojko«, v Bolgariji sta cerkvena in posvetna oblast našli skupni imenovalc v nacionalizmu, podobno se zdaj dogaja v Srbiji). Vsekakor gre za dva versko, kulturno in zgodovinsko močno različna kroga, kar je skupaj z drugimi dejavniki zagotovo vplivalo tudi na moč in zakoreninjenost realsocialističnih sistemov.

Glede na vse to ne moremo več, kot že rečeno, govoriti o enotnem bivšem komunističnem vzhodnoevropskem prostoru. Z razpadom enotne družbene ureditve, ideologije in blokvske vpetosti so se oblikovale posebne skupine:

- Sovjetska zveza slej ko prej ostaja čisto poseben, svojski primer.
- Nemška demokratična republika je kot država preprosto izginila in po združitvi z ZR Nemčijo so vsi njeni sedanji in bodoči problemi postali problemi enotne Nemčije.

- Poljska, Češkoslovaška in Madžarska (sem lahko štejemo tudi Hrvatsko in Slovenijo, seveda ob upoštevanju specifičnega problema Jugoslavije) tvorijo svoj krog s posebnim položajem in možnostmi.

- Tak poseben krog s specifičnimi problemi in možnostmi tvori tudi Balkan – Romunija, Bolgarija, Albanija, južni del Jugoslavije.

Vsaj v dogledni prihodnosti bo razvoj v naštetih skupinah očitno tekkel po svoje in različno, kar bo morala vsaka, tudi naša politika upoštevati pri načrtovanju stikov in sodelovanja s tem delom sveta. Preden spregovorimo o nekaterih možnih posebnostih tega razvoja pa je vendar treba opozoriti še na nekatere skupne probleme, ki so značilni za celotno področje.

Trenutno gre predvsem za dvoje – za prehod v politični pluralizem in tržno gospodarstvo (pri tem zaradi že navedenih razlogov v nadaljevanju govorimo o vzhodni Evropi brez Sovjetske zveze in nekdanje DR Nemčije).

Prehod na tržno gospodarstvo je zagotovo najbolj pereč problem, s katerim so soočene vse bivše vzhodnoevropske realsocialistične države. Že zdaj je jasno, da so težave tega prehoda znatno večje, kot so predvidevali tako v teh državah kot tudi na Zahodu. Prvotno je bilo slišati ocene, da bo prehod trajal nekaj let, medtem ko zdaj optimistične ocene govorijo o desetih letih, manj optimistične pa tudi o dvakrat daljšem obdobju. Položaj seveda ni v vseh državah enak. Po napovedih švicarskega inštituta za raziskovanje gospodarstva Prognos imajo najboljše možnosti Madžarska, Poljska in Češkoslovaška, bistveno slabše pa Jugoslavija, Bolgarija in Romunija. S tem se več ali manj strinjajo tudi druge ocene, sklada pa se tudi s prej navedenimi razlikami med severnim in južnim delom bivše vzhodne Evrope.

Eden glavnih problemov je vprašanje lastninjenja, brez česar ni privatizacije in tako zaželenega sodelovanja z Zahodom. Povsem na novo je treba ustvariti ustrezne finančne razmere in službe, ki jih Vzhod doslej sploh ni poznal. V teh državah ne obstajajo ali pa le v omejenem številu moderni menažerski kadri. Res je, da ima ves ta del Evrope razmeroma veliko ljudi z visoko izobrazbo, ki pa je praviloma zlasti na ekonomskem področju neustrezna po zahodnih merilih.

Izredno resno je tudi socialno vprašanje. Prestrukturiranje celotnih gospodarstev, ki je potrebno povsod, prinaša s sabo zapiranje podjetij, zniževanje življenjske ravni, naraščanje brezposelnosti (ocenjujejo, da bo v naslednjih dveh letih v vsej vzhodni Evropi od 14 do 20 milijonov nezaposlenih), manjšo socialno varnost in druge negativne posledice. Realno je torej pričakovati resno naraščanje socialnih napetosti in konfliktov, kar bo seveda vplivalo tudi na splošen politični in gospodarski razvoj.

Omeniti je treba še, da so vse bivše socialistične države resno računale, da bo po padcu komunističnih sistemov z Zahoda začel obilno dotekati svež kapital. Toda to se za zdaj dogaja v veliko manjši meri od pričakovane, na kar delno, vendar ne nepomembno, vplivata tudi vojna v Zalivu in njene finančne posledice in pa nevarno zaostrovanje krize v Sovjetski zvezi. Kar zadeva dotok zahodnega kapitala v bližnji prihodnosti ni videti možnosti za kakšno večjo spremembo, pač pa se kažejo znaki diferenciranega pristopa Zahoda, za katerega je očitno najbolj zanimiv severni in srednji del vzhodne Evrope, se pravi predvsem Poljska, Češko-slovaška in Madžarska. Sodeč po raznih izjavah, pisanju pa tudi nekaterih konkretnih političnih korakih na Zahodu, bi bil Zahod verjetno naklonjen postopnemu oblikovanju širšega evropskega gospodarskega prostora, v katerem bi svobodno krožili blago, storitve in kapital, sestavljale pa bi ga članice EGS, EFTA ter Poljska, Češko-slovaška in Madžarska. Jug, oziroma Balkan, v to shemo ni vključen in je, vsaj za zdaj, prepuščen samemu sebi. Položaj Jugoslavije je trenutno povsem odprt zaradi negotovih notranjih razmer.

Nenehno se ponavljajoča delitev na sever in jug nekdanje vzhodne Evrope prihaja do izraza tudi v zvezi s prehajanjem na politični pluralizem. Tudi tu so v boljšem položaju države s severa, ki so praviloma bolj razvite, imajo večje tradicije političnega pluralizma in so tudi v svojem realsocialističnem obdobju poznale večjo notranjo diferenciacijo, ki se je v prejšnjih razmerah kazala predvsem v disidentstvu, občasno pa tudi v širših poskusih spreminjanja sistema. V teh državah vzpostavljane sistema političnega pluralizma ne bi smel biti nepremagljiv problem, čeprav prehod tudi tod ne bo tako lahek, kot se je zdelo sprva.

Predvsem bodo nanj vplivale že omenjene socialne zaostritve, ki ponekod že spodbujajo iskanje rešitev mimo klasičnih parlamentarnih obrazcev. Tako je na primer na Poljskem opaziti močan prodor populizma, kar se je zlasti pokazalo na predsedniških volitvah novembra in decembra lani. Na teh volitvah je izredno hud poraz doživela tista struja Solidarnosti, ki jo je vodil prejšnji premier Tadeusz Mazowiecki in je predstavljala klasičen obrazec zahodnega kapitalizma in parlamentarizma. Zmago je slavila struja Lecha Wałęse, ki z mnogimi svojimi gesli in idejami spominja na populizem peronističnega tipa.

Zanimivo in značilno je, da tudi Wałęsov prodor še zdaleč ni bil povsem gladek. V prvem krogu predsedniških volitev (25. novembra) je dobil samo 39,3 odstotka glasov, takoj za njim pa se je s 23,2 odstotka uvrstil Stanislaw Tyminski, hudo meglena, protislovna in celo dvomljiva politična osebnost, človek, ki je povsem neodgovorno in neracionalno nastopal s skrajno primitivnimi populističnimi gesli. Prav tako je bilo za vse analitike in opazovalce veliko presenečenje, da je skoraj

deset odstotkov glasov dobil komunistični kandidat Włodimierz Cimoszewicz, čeprav je bila Poljska med vsemi vzhodnoevropskimi državami najbolj množično protikomunistična in čeprav je prej vladajoča Poljska združena delavska partija doživela popolno razsulo in preprosto izginila.

Poljski primer kaže, da prevzemanje zahodnega modela ne teče tako gladko in da so v igri tudi drugačne možnosti. Eksistenčna negotovost in strah v širših krogih spodbujata populizem celo ekstremnega tipa kakšnega Tyminskega (ki bi ga v nekaterih ozirih primerjali z našim Ivanom Krambergerjem, ki je na slovenskih predsedniških volitvah prav tako pobral okroglo petino glasov) in pa refleks „dobrih starih časov“, o čemer priča relativen uspeh komunističnega kandidata. Vsekakor so to tendence, s katerimi je treba računati tudi v drugih realsocialističnih državah.

Morda kaže omeniti še neko posebnost, ki je lahko tudi problem. V realsocialističnih družbah ni bilo možnosti za normalno oblikovanje opozicije in opozicijskih kadrov. Opozicija se je praviloma formirala izven politike, predvsem v kulturi in humanističnih znanostih in je bila tako rekoč amaterska. Posledica tega je, da imajo nove oblasti na razpolago veliko ljudi, ki uživajo znanstveni in kulturni ugled, ki pa nimajo dovolj politične prakse in preprosto ne obvladujejo obrtne plati politike. Nove oblasti vodijo večinoma univerzitetni profesorji in ugledni kulturniki, kar je svojevrsten fenomen, ki je sicer lahko simpatičen, ni pa vedno dovolj učinkovit. Pomanjkanje profesionalnih nekompromitiranih politikov je v resnici resnejši problem, kot bi se utegnilo zdeti na prvi pogled, kajti novinci iz znanosti in kulture pogosto preprosto niso kos umetnosti vladanja ali pa po nepotrebnem odkrivajo Ameriko.

V južnem delu vzhodne Evrope je v vseh doslej obravnavanih pogledih položaj še bistveno slabši. Tu je demokratičnih tradicij in ustreznih izkušenj še veliko manj, v realsocialističnih časih pa je bilo manj tudi disidentske opozicije. Prevzemanje zahodnega modela je zato tu še težje, prav tako pa tudi odmiranje prejšnjega. V tem delu Evrope je opaziti prizadevanja novih oblasti za čim večjo državno-nacionalno homogenizacijo in identifikacijo, kar seveda ne gre v prid demokratičnemu razslojevanju družb. Najbolj vabljiva pot k tovrstni homogenizaciji je seveda nacionalizem, zato ni presenetljivo, da tudi v postkomunističnem obdobju nacionalizem na Balkanu ostaja eden glavnih vzvodov novostarih oblasti v Romuniji, Bolgariji, Srbiji, podobno pa je pričakovati tudi v Albaniji.

Na splošno torej ne stanje ne perspektive niso posebno rožnate. Vsa vzhodna Evropa stopa v dolgotrajno in težavno prehodno obdobje, v katerem možnosti resda niso enake, vendar pa za vse velja, da prehod ne bo ne kratek ne lahek. To pomeni, da bo prihajalo do iskanja različnih poti in načinov za izhod iz težav, od že omenjenih nacionalizma in populizma, do poskusov ohranjanja starih sistemov, seveda v spremenjeni in prilagojeni obliki. Nadalje to pomeni večjo notranjo diferenciacijo nekdanj vsaj na videz enotne vzhodne Evrope, nastajanje novih regionalnih zavezništev pa tudi možnost meddržavnih konfliktov, zlasti na občutljivem južnem krilu (spor med Romunijo in Madžarsko zaradi Transilvanije, spor med ZSSR in Romunijo zaradi Moldavije, odprt problem Makedoncev, ki živijo v treh sosednjih državah, Albanci in Kosovo itd.).

Ob vsem tem je vredno opozoriti še na eno možno posledico. Zlom realsocialističnih režimov je povzročil splošno evforijo, v kateri se je Evropa sprva kazala kot enotna, znova združena in harmonična skupnost. Realnost že kaže precej drugačno podobo. Toliko zaželeno »vstopanje« vseh vzhodnoevropskih držav v zahodno skupnost ali celo naravnost v EGS, je v resnici močno oddaljena perspektiva, za

mnoge v dogledni prihodnosti sploh nedosegljiva. EGS ima namreč dovolj težav z lastnim »jugom« (Španija, Portugalska, Grčija) in bo seveda zelo zadržana in selektivna pri sprejemanju novih nerazvitih (po merilih EGS) članic.

Tako bo Evropa kljub velikim spremembam na Vzhodu še nadalje ostala razdeljena, gospodarske in socialne razlike bodo ostale velike, v začetnem obdobju se bodo bržda še povečale, kar je že samo po sebi konfliktno. Zato kljub precejšnjemu političnemu poenotenju na vsem evropskem prostoru niso izključene, ampak celo verjetne, nove konfrontacije, napetosti in konfliktna stanja tako med zahodnim in vzhodnim delom v celoti, kot tudi med posameznimi državami ali skupinami držav.

RUDI ČAČINOVIČ*

Razpoke med združenimi Nemci

Notranji in zunanji vidiki nemške združitve

Leto dni je minilo od prvih množičnih manifestacij v NDR, se pravi od dokaza, da je tudi to z gledno realsociaistično deželno zajel demokratični val, ki je po Gorbačovljevi »perestrojki« in »glasnosti« preplaval ves vzhodnoevropski realsocialistični imperij. Vzhodni Nemci so množično demonstrirali »z nogami« (s prebegi na Zahod) in na ulicah. Najbolj zgovorne so bile »ponedeljske« demonstracije v Leipzigu. Potem smo dočakali prve svobodne volitve v NDR, združitve Nemčij (v bistvu priključitev NDR k ZRN po členu 23 ustavnega zakona), podpis združitvene pogodbe z vsemi, na tisoč straneh podrobno popisanimi združitvenimi nadrobnostmi, vključno z monetarno unijo (1. julija 1990). Vsemu temu so sledile svobodne vsenemške volitve (prve po 58 letih, od časov pred Hitlerjem). Vse to je spremljala nemška »združitvena evforija«. Rezultati volitev so pokazali, da je po štirih desetletjih realsocialistični sistem popolnoma odpovedal. Absolutno volilno večino so dosegle konservativne krščansko-demokratske skupine. Z liberalnimi meščani so zgradile vzporedno vladajočo strukturo, kot je vladala v ZRN. Socialdemokrati, ki so pričakovali zmago (saj so desetletja dejavno vzdrževali stike z demokratičnimi organizacijami v NDR), so skupaj z reformatorji (bivšimi komunisti) dosegli komaj tretjino glasov. Zadnje komunalne volitve razpoloženja volivcev niso mnogo spremenile. Nazadovali so reformatorji, nekaj pa so se okrepili pristaši SPD. Imajo vlado v eni od petih dežel (Brandenburg), stara zibelka delavskih gibanj, Saksonija, pa je zagotovila velik uspeh bivšemu zahodnonemškemu generalnemu sekretarju Kohlove CDU (čeprav mu ta ni posebno naklonjen). Skupine, ki so bile gibalna moč množičnih demonstracij, so bile odrinjene na politično obrobje (Novi Forum, zeleni). V sedanjem zveznem parlamentu so (tako kot komunisti-reformatorji) zastopane le po zaslugi posebne uredbe, veljavne le za zadnje volitve: minimalna klavzula zastopanosti v parlamentu ni zahtevala 5% volilne podpore v celotni ZRN, temveč le za področje NDR.

Analitiki sedanjih dogajanj v nekdanjih realsocialističnih deželah imajo za

* Rudi Čačinovič, ambasador in publicist.

volilne izide predvsem eno razlago: množice so se razočarale in naveličale najrazličnejših ideoloških napovedi svetle prihodnosti. Ne zaupajo več v nikakršne splošnodružbene cilje. Sedanje nezaupanje množic, njihovo razočaranje v štiridesetletne (ali sedemdesetletne) »svetle« obljube, terja in se odziva le klicu gesel in obljub, za katere upa in veruje, da jih je možno uresničiti neposredno. V tem je bila tudi velika zmaga »zedinitelja« Kohla. Geslo »Deutschland einig Vaterland«, je v bistvu preglasila obljuba o izenačenju obeh mark in upanje, da bo priključitev sama po sebi prinesla tudi zahodnoevropsko življenjsko raven. Kohl je slovesno izjavil, da bo šlo mnogim bolje, slabše pa ne bo šlo nikomur. Krščansko demokratski politik Norbert Blüm je zmagoslavno izjavil: »Marx odhaja, Jezus pa prihaja«. Pokazalo pa se je, da je Marxa zamenjala zahodnonemška marka. V nekdanji NDR je bilo močno odporniško gibanje v evangeličanski cerkvi. Papež Janez Pavel II. je sicer zaslutil nevarnost porasta vpliva evangeličanske cerkve (velika večina vernikov v nekdanji NDR) ter je zato poklical katoliške škofo v Vatikan. Po tem sestanku je bila tudi katoliška cerkev nekoliko bolj dejavna. Tisti krščanski politiki, ki pa sedaj odločajo v nekdanji NDR (za kar se morajo zahvaliti podpori Kohla), so bili zvesti sodelavci nekdanjega režima (voditelj in sedanji podpredsednik Kohlove stranke je obdolžen sodelovanja s tajno policijo). In vpletanje Jezusa ter vere, v pretežno laični družbi nekdanje NDR, je slaba usluga veri.

Od vsenemških zveznih volitvah je minilo komaj četrť leta; nova vsenemška vlada (s slabotno, le simbolično zastopanstvo članov iz nekdanje NDR) je preživela komaj nekaj več kot sto dni, torej čas, ko je ne bi še smeli napadati. Vendar množice, ki so prej navdušeno klicale »Helmutu-Zedinitelju«, niso čakale. Postal je prevarant, lažnivec in temu podobno. NDR so hoteli kar najbolj neposredno vključiti v sistem zahodnonemške demokracije in v njeno nekoliko reformirano kapitalistično klasiko. Temelj za to je bila denarna unija. Nemško združevanje pa so čutili na Vzhodu vse bolj kot nekakšen okupacijski prisilni jopič, ukrojen seveda po zahodni meri. Pri tem so spregledali pomembne gospodarske in psihološke ovire. Nemec v NDR je bil desetletja pod težkim duševnim pritiskom in je seveda svojo dušo izoblikoval nekoliko drugače, kot se je oblikovala duša Nemca v ZRN, ki je bila pod pritiski in blaginjo zahodnih demokracij. In še nekaj: NDR je nastala neposredno po zrušitvi Hitlerjevega fašističnega sistema. Sedanji razvoj občutijo državljani nekdanje NDR ne le kot zlom njihovega sistema – za katerim ne žalujejo –, temveč kot zlom njihovega gospodarstva, ki je bilo na svetovni listi industrijskih držav na desetem oz. enajstem mestu. Potlačenost vzbuja nižja življenjska raven, predvsem pa vzvišeno vedenje njihovih zahodnih bratov; hočejo namreč igrati vlogo nezmotljivih učiteljev nesposobnih in nenadarjenih učencev. Psihologi, sociologi in politologi sedaj ugotavljajo, da se v dušah državljanov bivše NDR poraja vse bolj očitien občutek manjvrednosti; v skupni Nemčiji so državljani drugega reda. Z obljubami so jih hranili desetletja vladajoči – partija, ljudska fronta, državni aparat. Ni dvoma, da so si želeli demokratičnih sprememb, svobodo gibanja itd. Njihova odločitev pa je bila konkretna: zahodna marka in višja življenjska raven. Pravi simbol prisilnega jopiča pa je »Treuhandanstalt« – (»skrbniški zavod«), nekakšna nadoblast nad celotno industrijo nekdanje NDR. Ta zavod vodi bivši državni sekretar in voditelj različnih gospodarskih institucij Detlev Rohweder (bil je tudi predsednik nemškega dela mešanega komiteja za gospodarsko sodelovanje z Jugoslavijo). Predvidevajo, da bo imel do konca tega leta že več kot 3000 uradnikov. Začel je z odločno politiko privatiziranja in likvidiranja. Pričakovali so, da bo zanimanje za nakup nekdanjih državnih podjetij in za investiranje v njihovo modernizacijo večje, kot se je dejansko izkazalo. Na začetku je

Rohweder precej pokroviteljsko napovedoval hitro vključitev gospodarstva NDR (»socialistične ruševine«) v sposobno tržno gospodarstvo. Kmalu pa so ugotovili, da bi moralo – po zahodnonemških ocenah – v stečaj od 40 do 60% podjetij, 20 do 30% je primernih za sodelovanje, ostala pa so še »rešljiva«. Prisiljevanje v zahodnonemški prisilni jopič pa obeta, da bo konca leta 4 milijone nezaposlenih (od skupno 10 milijonov), torej skoraj polovica zaposlenih v gospodarstvu ali vsak četrti državljani »petih dežel«. Rohweder je 8000 podjetij označil enostavno kot »šrot«! Vendar pa so vse večja nezaposlenost, stotisoči demonstrantov na ulici, hitro propadanje celotnega gospodarstva – z vsemi posledicami za celotno ZRN – napotili tudi Rohwederja k temu, da bo nekoliko odstopil od uporabe doslednih metod tržnega gospodarstva. Nekaj časa bodo morali pomagati razvoju tudi z državno intervencijo. Več bodo morali vložiti v prešolanje delavcev, ki so že danes le delno zaposleni, grozi pa jim popolna nezaposlenost. Državno podporo obetajo investitorjem in moderniziranim zasebnim obratom. Doslej so zanemarjali male in srednje obrate. Tudi tukaj bodo politiko spremenili. Rohweder obljublja »neideologizirana sredstva in nenavadne ukrepe«. Kritiki, tisti na Zahodu kot tudi na Vzhodu pa hočejo utišati to njegovo vzvišeno skrbniško vlogo: podrediti ga hočejo ministrstvu za gospodarstvo in postaviti v večjo odvisnost od ministrstva financ.

Ne grozi pa samo nezaposlenost v gospodarstvu. Opozorilne stavke so – še pred delavci – začeli državni uslužbenci. Od 2,5 milijona naj bi jih bilo – po zahodnem mnenju – 1 milijon preveč. Napovedali so jim šestmesečni (za starejše devetmesečni) odpovedni rok. Uredniki na Zahodu imajo 4 do 5 krat višje plače kot v NDR. Te razlike so se prenesle tudi v urade, kjer so začeli delati oboji. Delali so razlike celo med oficirji.

V svojem članku za TiP (Zedinjenje Nemcev, številka 6/7, str. 821–836) sem zapisal: »Priključitev NDR po čl. 23 nikakor ni zagotovilo, da bo proces hiter in brez večjih težav. Uresničitev gesla volilnih zmagovalcev, 'Blaginja namesto socializma', zahteva mnoge osnovne pogoje«. Nemški politiki, ki so nekdaj razmišljali o nemški združitvi v nekem nedoločnem prihodnjem obdobju, so predvidevali daljše prehodno sožitje obeh sistemov. Za pravo priključitev so si prizadevali le nekdanji zagovorniki hladne vojne, ki so hoteli nasilno priključitev NDR, pa tudi drugih 'izgubljenih' nemških ozemelj.

Mnogih svaril in opominov zedinitelji niso poslušali. Carlo Schmid, tvorec nemške povojne ustave, profesor in podpredsednik nemškega parlamenta, je leta 1972 rekel v parlamentu (v debati o vzhodnih pogodbah): »Nacije ne ustvarijo pogodbe države z državo, poraja se sama po sebi takrat, ko želijo ljudje neke dežele živeti kot ena nacija, če so odločeni, da bodo skupno delovali in trpeli«. Socialdemokrati so desetletja poudarjali politiko »majhnih korakov« zблиževanja, sožitja dveh držav in kasnejših prehod h konfederaciji. Levičarji najrazličnejših barv, od trockistov, levih socialistov do zelenih, so verovali v nekakšno novo demokratično, birokratizma osvobojeno socialistično državo. Med zelenimi se je pojavil pojem »ekološka konfederacija«. Najbolj znani demokratični pisatelji so pričakovali, da bo NDR obogatila celotno nemško s svojim kulturnim poslanstvom in z novim humanizmom. K temu naj bi pripomogle njene slabe izkušnje s stalinizmom in realnim socializmom.

Nobenega dvoma ni, da je bil najbolj pošten in najbolj odkrit Kohlov kanclerski protikandidat (SPD) Oskar Lafontaine. Izdal je knjigo, v kateri je analiziral razlike (gospodarske, psihične, vzgojne, itd.) med obema Nemčijama. Njegova odkritost je povzročila, da je z njim SPD dosegla najnižji povojni volilni rezultat

(Oskar Lafontaine, Deutsche Wahrheiten. Die nationale und die soziale Frage. Hoffmann und Campe, 1990). Patetična nemška vrtoglavica ne bo mogla rešiti ne gospodarskih ne socialnih in tudi ne ekoloških in psiholoških vprašanj združitve obeh delov. Ekologijo bi morali upoštevati tudi pri modernizaciji industrije NDR, saj je ena od najbolj ekološko onesnaženih držav; vsakršno zanemarjanje tega problema bo kasneje terjalo še večje izdatke. (Ljudje na Vzhodu so glede tega manj zaskrbljeni, želijo si le čimveč delovnih mest). Lafontaine je poudaril predvsem družbeno izenačevanje. To je za resnično združitev pomembnejše, kot pa poudarjanje svobode in demokracije. Če bi dosegli družbeno izenačenje, bi ljudi vsekakor bolj približali demokratičnim vrednotam. Po njegovem mnenju bi konfederacija prej zblížala obe nemški državi kot unitarna formula. Kritiziral je politiko nemških konservativcev, ker so dajali prednost državnopravnemu združevanju pred družbeno enotnostjo, da so dali prednost ideologiji pred resničnim življenjem. Dajali so prednost monetarni uniji pred gospodarsko in socialno. Tako so razbili stanje proizvodnje NDR za dolgo obdobje. V nekdanji NDR je onesnaženih več kot 40% rek in ogroženih gozdov, 37% prebivalstva vdihava strupeni žveplov dioksid in prah, ki sta posledica izgorevanja rjavega premoga in lignita. Atomske centrale imajo zastarelo tehnologijo. Lafontaine je trdil, da zahtevajo posledice združitve 1 bilijon DEM. Bonn pa mora prispevati delež tudi v budžete petih novih dežel. Ne glede na razlike v višinah rent in prispevkov za socialno zavarovanje, mora Bonn prispevati milijardne vsote. Voditelj ekonomskega instituta u Kielu je izračunal, da bi za izenačenje razmer v obeh Nemčijah morali vložiti pravljivičnih 2700 milijard DEM. S tem bi bivša NDR dosegla 85% dohodka zahodnega Nemca, toda šele leta 2000. Z letno 5%-no gospodarsko rastjo bi postala vzhodna pokrajina po štirih ali petih letih gospodarski čudež. Ekološka ozdravitev terja 400 do 500 milijard DEM.

Današnja Nemčija pa opozarja na dejstvo, da združena nemška nacija (po mnenju Carla Schmidta) še »noče živeti kot ena nacija, skupno delovati in trpeti«. Ponedeljkovim in drugim množičnim manifestacijam na Vzhodu se pridružujejo vse hujše kritike tudi v Bonnu in v zahodnonemški javnosti. Grožnjam vzhodnih demonstrantov, da bodo organizirali pohod na Bonn, odgovarjajo na Zahodu, da se bodo srečali z njihovimi protidemonstranti. Zahod je prizadet zaradi zvišanih davkov. Kohl je pred volitvami obljubljal, da zaradi stroškov priključitve NDR ne bodo zviševali davkov. Doslej je šlo na Vzhod več kot 100 milijard DEM, kljub temu pa se tam stanje ni izboljšalo, marveč še poslabšalo.

Različnost med Nemci na Zahodu in Vzhodu ugotavljajo tudi različne raziskave javnega mnenja. V raziskave so bili vpreženi sociologi, politologi, psihologi itd. Navedli bomo le nekaj podatkov dveh znanstvenih institutov: Instituta Emnid iz Bielefelda in Centralnega instituta za mladinske raziskave iz Leipziga. Nemci zaupajo v svoj demokratični razvoj: 31% zahodnih državljanov je trdno prepričanih, da bo Nemčija ostala še naprej demokratična, 59% pa jih meni, da je to »precej verjetno«; med vzhodnimi državljani ti odstotki nihajo med 14 in 54. V demokracijo pa povsem dvomijo anketiranci med enim oziroma štirimi odstotki. Nemško politično miselnost odkrivajo tudi odgovori na vprašanja, katerih trinajst pojmov je zanje najmanj simpatičnih (v oklepajih so odstotki iz vzhodnega dela države): komunizem 92 (68), tovariš 88 (85), načrtno gospodarstvo 83 (78), socializem 73 (69), elita 58 (67), konkurenca 34 (22), načelo storilnosti 31 (12), liberalizem 21 (40), ekologija 18 (7), krščanstvo 16 (27), tržno gospodarstvo 11 (16), sociala 6 (3), demokracija 4 (5).

Na vprašanje, »ali bodo doseganji državljani NDR v združeni Nemčiji še nekaj

časa državljani drugega razreda«, je odgovorilo pritrdilno 33% »zahodnih« in 75% »vzhodnih« državljanov. Trditev pa je zanikalo 47% zahodnih in samo 15% vzhodnih. Na vprašanje, »ali se upate uveljaviti na Zahodu«, je pozitivno odgovorilo 58% anketirancev, starih med 18. in 44. leti, med njimi pa so prevladovali strokovni delavci in izobraženci z visoko izobrazbo. Na vprašanje, »Vam gre dobro?«, je odgovorilo 65% zahodnih državljanov, da jim gre zelo dobro, med vzhodnimi pa je tako odgovorilo le 37% državljanov; deloma dobro se počuti 30% zahodnih in 50% vzhodnih državljanov. Zelo slabo ali slabo pa se počuti 5% oziroma 13% državljanov. Gospodarski položaj v svojem delu države ocenjujejo zahodni državljani kot zelo dober ali dober (77%), vzhodni pa kot zelo slab ali slab (78%). Po mnenju državljanov je treba zapreti 57% oziroma 64% obratov v vzhodnem delu države. Po sedanjih raziskavah so nekdanjim državljanom NDR Nemci na zahodni strani bolj simpatični, kot pa bi mogli soditi o simpatijah zahodnih do vzhodnih »bratov«. Tudi raziskave javnega mnenja kažejo, da bogati Nemci iz zahodnih delov Nemčije še vedno razmišljajo, koliko jim bodo rojaki iz Vzhoda spraznili njihove sicer polne žepe.

Navedeni podatki so bili zbrani v dnevih pred in po novem letu. Množični odpor na Vzhodu je razhajanja med Nemci nedvomno zaostрил. Evangeličanski župnik, ki je bil med bojevniki za spremembe v NDR, je te dni izjavil, da so ljudje v nekdanji NDR prepričani, da jih je Kohl prevaral. Na manifestacijah »vzhodnjakov« se je pojavilo celo geslo, da je bil osovraženi Honecker boljši od Kohla. Po zadnjih raziskavah je 62% državljanov nekdanje NDR mnenja, da vlada v Bonnu ni izpolnila njihovih pričakovanj, v zahodnem delu pa takšnega rezultata ni pričakovalo 59% državljanov. Z dosedanjimi ukrepi vlade ni zadovoljnih 56% zahodnih in 75% vzhodnih državljanov. Prioritete za vzhodne državljane so: socialna varnost (73%), izenačenje življenjskih pogojev (54%), zaposlenost (54%), zdravstvo itd. Na Zahodu pa so na prvem mestu ekologija, socialna varnost (54%), izenačenje življenjskih pogojev (37%).

V petih vzhodnih deželah se te dni ponavlja zgodba o »brezsrčnem kapitalizmu«, trditve, da je »NDR gospodarsko in družbeno uničena«, da pričakujejo popoln »kolaps« gospodarstva in ne morejo verjeti, da je bilo njihovo gospodarstvo tako na tleh. Zaradi razpada SEV in plačevanja menjave blaga v dolarjih je popolnoma zastal izvoz v SZ in v vzhodnoevropske dežele. S svojo – sicer slabo – kupno močjo, pa nekdanji državljani NDR kupujejo produkte, ki jim jih ponujajo zahodne proizvodnje. Zahodni tovarnarji, ki so pokupili podjetja na Vzhodu, so jih večinoma zaprli in prodajajo zdaj blago, ki prihaja iz zahodnih tovarn.

Predsednik Zvezne banke Karl Otto Pöhl je govoril te dni o zaskrbljujočem stanju v vzhodnih predelih. Uvedba monetarne unije (Kohlova DEM) je bila »desaster«. V kanclerjevem uradu pa se bojijo odkritega konflikta med vzhodnim in zahodnim delom države: zahodni del se bo verjetno upr. selitvi novih milijard v vzhodne dežele. Nemčija ima deficit v proračunu in negativno zunanjetrgovinsko bilanco. Dve tretjini Nemcev na Zahodu sta se (v raziskavi) izjasnili, da se zaradi združitve ne nameravata odreči »evropskemu stilu življenja«. Manfred Stolte, SPD, predsednik dežele Brandenburg, je govoril o »surovem manchesterskem kapitalizmu«. Predsednik ZRN Weizsäcker je dejal: »Dežele nekdanje NDR ne pričakujejo nikakršnih naših karitativnih ukrepov. Gre za investicije v del Evrope, ki bo morebiti v naslednjih dvajsetih letih najbolj pomemben in najbolj cvetoč«. To pa bo raj šele za generacije, ki prihajajo. Za sedaj pa velja refren pevca zbadljivih popevk Biermanna, da je Kohl (za bivšo NDR) »pot od vstajanja do razpetja na križu prehodil v manj kot štirih mesecih«.

(Med tem, ko sem zapisoval gornje vrstice, sem zasledil na televizijskem ekranu prizorišče atentata teroristov RAF-a na Rohwederja. Hoteli so doseči politični učinek, saj je bil Rohweder za ljudi v nekdanji NDR utelešenje »surovih kapitalističnih metod« – vendar po zahodnonemškem vzorcu. Začel je razmišljati o spreminjanju svojih neprimernih metod. Bil je tudi tarča napada bonskih krogov, ki so bili mnenja, da je imel preveč moči. V nasprotju z morebitnimi pričakovanji teroristov bo njegova smrt verjetno stišala kritike na eni in na drugi strani in omogočila bonski vladi vsaj manjši umik na prenatrjeni poti k nemški združitvi).

Pokazalo se je, da NDR ni navadno zavoženo kapitalistično podjetje, ki ga je mogoče sanirati na način, kakršnega je zelo uspešno uporabil Rohweder prej kot »krizni manager« pri kapitalističnem koncernu.

V zadnjem trimesečju lani je padel BND za 30%, letos bo še za več kot 15% (vse to velja za bivšo NDR). Kriza je zajela vsa področja dejavnosti; po zapadnih merilih je to uprava, zdravstvo in šolstvo, industrija in kmetijstvo, železnice, PTT, preskrba, čiščenje itd. Uporabljajo se tudi ideološki recepti: npr., ukinili so vrsto fakultet za humanistične vede, češ da so bile ideološko naravnane. Verjetno so bili takšni učni programi, ni pa rečeno, da so se avtomatično po njih ravnali tudi profesorji in študenti. Strah pred komunizmom še vedno divja po ZRN, in to kljub vsemu zmagoslavju njegovih nasprotnikov. Še posebej razsaja strah pred bivšo vzhodnonemško tajno policijo (STASI) in njeno obveščevalno mrežo. Zahodnonemška protiobveščevalna policija (»Urad za zaščito ustave«) je svoj čas ugotovila, da so imele vzhodne službe v ZRN 6000 agentov. Nekatere so med tem odkrili na izredno pomembnih mestih. Razkrila se je tragedija vseh policijskih služb. Vzhodni Nemci, tudi Honecker, so bili obveščeni skoraj v podrobnosti, kaj se dogaja v ZRN. Vse to pa jih ni obvarovalo pred zlomom, ki jih je doletel. Še en dokaz več, da zlom ni imel samo notranjih vzrokov, pač pa ga je spodbudilo vse tisto, kar je sprožila sovjetska »perestrojka«. Ta je vplivala tudi na njihovo varnostno službo. Novi predsednik »Urada« je Eckart Werthebach, ki zdaj »gradi« novo protiobveščevalno službo tudi po deželah bivše NDR. Predlaga pomilostitev vzhodnih agentov, kajti neodkriti bi lahko nadaljevali delo za druge (predvsem za SZ).

Pod grozečo nevarnostjo gospodarskega in socialnega poloma trpi tudi politično življenje. Evforija Kohlove marke je nekdanje voditelje demokratičnih gibanj odrinila na politično obrobje. Sedaj se vračajo. Na čelu ponedeljkovih demonstracij v Leipzigu in drugod so znani voditelji »zveze 90«, »Novega Foruma« in zelenih levičarjev. Krepi se tudi SPD. SDD, nekdanji komunisti, so tudi poslej pod pritiskom. Bilo je več poskusov, da bi prepovedali njihovo glasilo »Neues Deutschland« (od naklade dveh milijonov ima danes le še 200.000 izvodov). Po Kohlovih trditvah bi moralo do napovedanega izboljšanja priti do leta 1994. Takrat bodo nove volitve. Zategadelj se Kohl preveč ne razburja in ne prekinja svoje shujševalne kure v Avstriji. Pojavljajo pa se zahteve po novih volitvah, po koalicijski vladi. SPD je proti koaliciji, je pa za volitve. Socialdemokrati se bojijo tega, da bodo sedanja razočaranja zasejala dolgotrajno nezaupanje do vseh parlamentarnih strank in demokracije. Za povojni razvoj v Nemčiji je značilno, da kriza, recesija in podobne težave niso šle v prid levici, temveč so priklicale na površje tleče neofašistične sile. To se pojavlja tudi v bivši NDR, v spregi s sovraštvom do tujcev (predvsem črnih oz. drugopolnih).

Duhovito glaslo, ki označuje sedanje obdobje v bivši NDR: Karl Marx Platz spremeniti v Platz der Verkohlung, se pravi v trg oglečenja (Kohl = premog).

Težave nemškega združevanja ne zmanjšujejo pomena nove združene Nemčije v svetu. Za procese v bivših socialističnih deželah so lahko kvečjemu opomin, da

spremembe, h katerim zdaj mnogi težijo, ne morejo biti ne hitre ne neboleče niti poceni. Nemški gospodarski velikan, ki je načrtoval hiter proces po »manchester-skih« vzorcih, ima prebavne motnje. Razočaranje v nekdanje obljube »svetle prihodnosti« in sedanji gospodarski polom porajata zahteve po hitrih rešitvah. Začenja se dolg proces v vseh vzhodnoevropskih državah in paziti bo treba, da ne bo prihajalo do poloma in katastrof. Ljudje morajo pač živeti tudi v obdobju gospodarskih in družbenih sprememb. Kardinal Casaroli govori o prehodu iz »realnega socializma« v »realni materializem«.

V današnji Nemčiji pa je zaznaven močan zgodovinski spomin na dve izgubljeni svetovni vojni. Začenjali ali spodbujali sta oboroženo nasilje, pričakovali ste uveljavljanje nad Evropo in po svetu. Nemci so sicer doživeli katastrofe, vendar so, zaradi svoje trdoživosti in odnosov med velesilami, danes spet združeni, suvereni in med tremi gospodarskimi velikani sveta. V pogledu izvoza so prvi na svetu, preseglji so celo ZDA. Niso sicer jedrska sila, imajo pa ugodno mesto v številu in moči svoje armade in celovitnega industrijsko-vojaškega kompleksa. In paradoks današnjega sveta: njihovi nekdanji sovražniki zahtevajo, da kljub nasprotujočemu mnenju nemških državljanov prevzemajo tudi »globalno« odgovornost za dogajanja v svetu. Nemški »paradoks« je odkrila zalivska vojna, poudarjajo pa ga njene posledice.

ZDA in njene zaveznice so terjale tudi neposredno, ne pa le denarno nemško sodelovanje (doslej so plačali 18 milijard DEM). Nemci so se sklicevali na ustavo, ki dovoljuje obrambo samo na domačem ozemlju. Lahko bi obveznost razširili tudi na področje NATO, ki pa ni bilo napadeno. Znano je, da si Kohl zaradi tega že dalj časa prizadeva spremeniti nemško ustavo. Proti udeležbi v zalivskem spopadu so bile v ZDA številne demonstracije. Šele napad Iraka na Izrael (rakete) je izzval tudi pozive na vojno intervencijo. Zaradi »specifičnih odnosov« do Izraela (Hitlerjev genocid) so se Nemci oddolžili Izraelu z denarjem in orožjem. Razpoloženje nemških množic je pokazala mnenjska raziskava, v kateri se je 40% anketiranih zavzelo za »švicarski model«. To kaže bolj na njihov odnos do vojske in vojne, manj pa je to – vsaj za sedanji čas – neka realna možnost. Demokratična Nemčija išče sedaj svoj vojaški prostor v zavetju NATO in OZN. Za obrambo dežele in obveznosti do pakta NATO je sedanja nemška vojska kar zadostna. Nemci si želijo popolno normaliziranje odnosov med evropskim Zahodom in Vzhodom. Po strateških koncepcijah si nikakor ne želijo vračanja v čase hladne vojne. To kaže njihov sedanji odnos do politike Gorbačova in kritičen odnos do notranjih trenj v SZ ter med bivšimi socialističnimi deželami (v ta kompleks sodi tudi njihov odnos do »odcepitev« v Jugoslaviji). ZRN želi spremembo pakta NATO, prizadeva si za evropski varnostni sistem, upa, da se bo po odhodu sovjetske vojske postopno umikala iz ZRN in iz Evrope tudi vojska ZDA. Te dni Nemci vznemirjeno prisluškujejo dogajanjem v SZ: bojijo se zmage sovjetskih generalov. Zmaga ekspanzionističnih sovjetskih maršalov bi lahko popolnoma postavila na glavo sedanjo nemško strategijo. Theo Sommer, znani strokovnjak za vojno-strateška vprašanja (odgovorni urednik tednika »Die Zeit«), je zapisal »credo« za prihodnjo nemško strategijo: »Politika, diplomacija in gospodarstvo bodo pomembnejši kot pa vojaško mišičevje. Zalivska vojna v tem pogledu ni bila več tipična. V prihodnosti bodo prevladovala gospodarska vprašanja. To, kar velja za saniranje vzhodne Evrope, velja enako tudi za razvoj Juga. ,Tu je nemški Rhodus in tukaj moramo mi plesati! ,Nemčija naj ne sili v ospredje' pri reševanju različnih svetovnih žarišč. Mora biti proti neomejenemu širjenju dejavnosti NATO.« Je za multinacionalne enote znotraj zahodnoevropske unije, ki naj bi bile sestavljene iz prostovoljcev

v nekakšni »tujski legiji«. Nemci naj sodelujejo v enotah »modrih čelad« v mirovnihi akcijah OZN in v okviru KEVS. Morajo biti tudi za vključevanje vzhodnoevropskih dežel v ES, za razorožitev, proti izvozu orožja v dežele zunaj NATO, za politiko GATT, za ekološko sodelovanje, za pomoč nerazvitim itd. Zavzema se za regionalni nadzor oboroževanja. Ne smemo pozabiti tudi tega, da je v ZRN tudi vse opaznejša težnja, da bi postala (skupaj z Japonsko) članica Varnostnega sveta. Zaradi svojega odnosa do vojne v Zalivu se je ZRN počutila odrinjeno od uresničevanja ameriškega »novega reda«. Vendar je povsem jasno, da so njene prioritete na evropskem Vzhodu (penetracija nemške marke, industrije in tehnologije ter vsega, kar so pri tem »vzporedni pojavi«. Prednost so tudi rusko govoreči Nemci na Vzhodu, poznavalci SZ.

Prav so imeli analitiki, ki so prerokovali, da bo integracija zahodne Evrope za združeno Nemčijo in njen potencial pretesna.

Nemška prizadevanja za integracijo Evrope so naletela doslej večkrat na angleški odpor. Tako pri monetarni politiki, v evroposkem parlamentu, v vladi, v evrobanki in v skupni zunanji politiki. Evroposko integracijo rešuje doslej nemško-francosko sodelovanje. Ljubosumnost pa je pokazala tudi italijanska zunanja politika de Michelisa. Začelo se je s podpiranjem različnih regionalnih sodelovanj, meddržavno obliko pa je uresničila »pentagonala«, ki naj bi jo dobili še Poljaki. Italijani očitno ne verjamejo, da bi bila lahko Avstrija zadostna ovira za neposredno nemško penetracijo na Jadran in v Sredozemlje. To je sedaj penetracija marke, industrije, tehnologije itd. Zaradi tega tudi večje italijansko sodelovanje z Jugoslavijo in drugimi. Pri tem pa je zaznaven tudi njihov strah pred jugoslovanskimi zdrahami in seveda prepričanje, da bi odcepljena Slovenija odprla pot neposrednemu nemškemu vplivu (tudi prek Avstrije) na jadransko obalo.

Po nemški združitvi Evropa in svet nista več isto, kot sta bila nekđaj. Še bolj pa velja to za Podonavje in Balkan.

VLATKO MILETA*

Položaj velikih in malih držav na razpotjih svetovnega gospodarstva

V razpravah o federalni in konfederalni ureditvi neke nove skupne jugoslovanske države se kot argument za njeno utemeljevanje pogosto navaja krilatica o usodni ekonomski povezanosti njenih posamičnih delov, s čimer se zatrjuje, da so federalne enote primorane živeti v tej skupnosti zaradi gospodarskih razlogov. Če bi se to skupništvo razrahljalo ali razpadlo, bi bili posamični deli skupništva izpostavljeni brutalnim mehanizmom svetovnega gospodarstva in bi se le stežka obdržali v brezpotjih modernih gospodarskih tokov.

Ko so bili doslej »izstreljeni« vsi iracionalni dokazi za to nujno sožitje narodov, se za nadomestek zanje – npr. za skupništvo glede na »sorodstveno in krajevno

* Dr. Vlatko Mileta, profesor Fakultete za politične vede v Zagrebu.

pripadnost« ter za hipotetično geslo o »bratstvu in enotnosti« – pojavlja dokaz o nerazdružljivosti iz povsem ekonomskih razlogov.

V tem drugem primeru so prišle zdaj v obtok klasične kategorije notranjega trga, poudarjajo se ekonomski interesi, ki jih skupništvo spodbuja, na dan so prišle primerjave z dogajanjem v zahodni Evropi in pogosto se uporablja sintagma, da se drugi združujejo, mi pa se razdružujemo – s čemer hočejo pokazati absurdnost celotnega procesa, ki se pri nas dogaja.

Vsled tega je utemeljeno razmisliti o vprašanju, kakšen je pravzaprav dejanski položaj majhnih nacionalnih ekonomij v svetovnem gospodarstvu – kajti z odgovorom na to vprašanje bi prišli tudi do jasnejšega odgovora na za nas pomembno vprašanje, ali bi osamosvojene federalne enote v svetovnih razsežjih propadle oz. prišle v mnogo slabši položaj, kot so ga imele doslej.

Našo radovednost morejo v tem pogledu vsaj delno potešiti mednarodna statistika in analize, ki vsebujejo obilico podatkov za mnogotere dežele; posebej pa so seveda pomembne informacije, ki jih posredujeta Svetovna banka in statistična služba Združenih narodov. Iz vrste podatkov je možno z ustreznimi izračuni ugotoviti, kakšen je bil razvoj posamičnih držav v zadnjih desetletjih; za to oceno je bila pomembna tudi analiza Združenih narodov, ki je raziskovala soodvisnost gospodarske uspešnosti ter uporabljene gospodarske politike – posebej z vidika odnosa te politike do svetovnega trga.

Skupina strokovnjakov Svetovne banke je v poročilu za leto 1987 predstavila izsledke raziskave gospodarskih uspehov večinske skupine dežel v razvoju v časovnem razponu dvaindvajsetih let – in sicer z vidika njihovih gospodarskih usmeritev. Analiza je obelodanila zanimive podatke, med katerimi so mnogi izredno pomembni tudi za razpravo v tej naši analizi.

Obravnavana nacionalna gospodarstva so raziskovalci SB razvrstili v štiri skupine. Ta razvrstitev je bila izvedena glede na njihova razmerja do sveta – s tem da sta bila skrajna pola v tem razvrščanju pretežno izvozno ali pretežno uvozno naravnana gospodarstva; v mejnem pasu med prvimi in drugimi pa sta skupini držav z določeno premočjo usmerjenosti k izvozu, ter države, za katere je značilna nekoliko močnejše razvidna uvozna naravnost.

Tako tipizirane države so potem analitiki primerjali v odnosu do rasti GDP (v naši metodologiji to pogojno ustreza družbenemu proizvodu) oz. realnemu GDP per capita, potem v odnosu do ostanka (prihranka) GDP, zvečanja deleža kapitala, gibanja inflacije in izvoza industrijskega blaga. Ko so vse te podatke »zmiksali«, so prišli do zanimivih ugotovitev; pokazalo se je, da so imele najboljše uspehe tiste države, ki so se odločile za ekonomsko politiko vsestranske odprtosti do sveta – ki niso imele pomislekov glede pritegovanja tujega kapitala v nacionalni prostor in ki so v svojem notranjem gospodarskem prostoru začele uporabljati pravila mednarodnega gospodarskega komuniciranja.

Po ugotovitvah teh raziskav so imela »odprta« gospodarstva najhitrejšo rast GDP in najmanjšo inflacijo. Tudi realni GDP per capita je naraščal neprimerljivo hitreje kot v drugih skupinah, najhitreje so naraščali tudi njihovi prihranki, pa tudi izvoz blaga je bil na samem vrhu. Ob vsem tem se je ta skupina držav v svetu tudi najmanj zadolževala.

Po drugi strani pa so razmerja bolj »zaprtih« držav z vidika gospodarskih odnosov do sveta povsem drugačna. Pri njih je bil realni GDP najmanjši in tudi dohodek per capita je neprestano upadal. Hkrati je bila pri njih udeležba kapitala največja, izvoz gospodarskega blaga pa najnižji, v čemer moremo razpoznavati tudi vzroke za njihovo pretirano zadolževanje.

V skupino držav s prevladujočo uvozno naravnostjo je med deželami v razvoju uvrščena tudi Jugoslavija; po gospodarskih uspehih je vmeščena zelo tesno ob seznam gospodarsko najšibkejše skupine. Realni GDP pri teh državah je upočasnen, zlasti med leti 1973 in 1985; opazna sta upadanje industrijskega izvoza in pa naraščajoča inflacija.

Nekoliko boljše rezultate kot pri prej omenjeni skupini je imela skupina držav, ki so bile izraziteje naravnane k svetu. To je razvidno iz vseh navedenih kazalcev; izjema je le indeks inflacije. Ta skupina držav je namreč postala »zastavonoša« inflacije, ki je v tem pogledu v njihovih gospodarstvih povzročitelj oziroma generator denarnega neskladja.

In zdaj k temu, kar je bistvo: analize nedvoumno kažejo, da so imele v več kot dvajsetletnem razdobju največje uspehe majhne države, in med njimi predvsem tiste, ki so bile najbolj odprte k svetu. S tem je eksaktno dokazano, da so na majavih nogah vse tiste teorije o mednarodni eksploataciji in o bojnem polju na svetovnem tržišču, na katerem majhna nacionalna gospodarstva vedno samo izgubljajo.¹

Do tem podobnih sklepov je moč priti tudi na podlagi analiz razvitejših gospodarstev. Dovolj bo, če za to uporabimo mednarodno statistiko in njene izračune, kaj se je dogajalo v opazovanem obdobju na tem področju, pa nam bo kmalu jasno, da so se mala gospodarstva mnogo lažje prilagajala globalnim neskladjem in da so te motnje, ki jih je bilo kar precej, prizadajale mnogo večje glavobole velikim nacionalnim gospodarstvom, kot pa malim gospodarstvom. Pri njih so GNP in drugi gospodarski kazalci rasti večji kot pa pri velikih državah, kar izpričujejo tudi podatki iz našega evropskega okolja.

Tako je npr. GNP Irske od 1965. do 1985. leta narasel za devetkrat, Avstrije za več kot sedemkrat, Norveške za osemkrat, Nizozemske za več kot šestkrat. Hkrati se je gibal razpon povečanja GNP v večjih evropskih državah med 5- do 6-kratnim porastom. V to kategorijo sodijo npr. Nemčija, Italija, Francija ter neevropski državi, ZDA in Kanada.²

Za socialistične države oz. sisteme, za kakršne so se razglašale, v tem pogledu ni mogoče izdelati nikakršnih ustreznih primerjav. Te države namreč niso nikoli dajale za mednarodno statistiko relevantnih podatkov, pač pa so v svojih statistikah vedno primerjale nekaj z nečim, česar sploh ni bilo. V tem pogledu je znana metoda prikazovanja gospodarskih uspehov v odstotkih v primerjavi s preteklim letom; čeprav ni bil nikoli ocenjen dejanski gospodarski napredek v primerjavi s preteklim letom. Izjema v tem pogledu je Jugoslavija, vendar pa je tudi naša dežela v obravnavanem časovnem razdobju take podatke posredovala le štirikrat. Praktično pa so ti podatki tudi najbolj zaskrblijujoči podatki v Evropi, saj je iz njih razviden pravi »čudež«, za kaj in za koga so bila potrošena ta velika sredstva, ki so jih zbrali naši državljani in smo si jih izposodili od mednarodnih finančnih organizacij. Kdo jih je uporabil? So morda njihovi uporabniki na novo komponirani »topčider-

¹ Primerjaj: *World Development Report 1987*, The World Bank, Oxford University Press, stran 83 in dalje. V tem poročilu so prikazani rezultati analize 41. dežel v razvoju ter njihovi uspehi z vidika razvojne orientacije. Analiza je bila izdelana za dve obdobji njihovega razvoja, in sicer za leto 1963–1973 ter 1974–1985. Izsledki raziskav so v grafični podobi prikazani z več vidikov. V tem poročilu so na strani 17 navedene cene primarnih proizvodov (kmetijski proizvodi, kovine in minerali ter hrana; nafta v prikaz ni vključena) in njihova gibanja od 1950–1986. leta. V tem obdobju so se cene njihovih primarnih proizvodov znižale več kot za polovico.

² Izračunano po: *World Development Report*, The World Bank, Oxford University Press, 1987, str. 207.

ski« jurišniki, ki mladi generaciji brez sramu ponujajo preteklost v zamenjavo za prihodnost, ter nasilneži, ki so zabredli na pot nekakšnih samozvanih novih rešiteljev?»

Kar pa zadeva mednarodno statistiko in pa vprašanje, ali bodo naše republike kot osamosvojene enote izpostavljene »neobzdrani« eksploataciji v mednarodnem prostoru ter izgubljene v »brezpotju« svetovnega gospodarstva, pa bi rekel takole:

Ni nobenih očitnih dokazov za takšne trditve. Podatki so očitno povsem nasprotni temu, namreč, da bi osamosvojeni subjekti mogli doživeti v kontaktih z mednarodnim prostorom vsestranski prepoved, tudi v pogledu gospodarstva, ko bi se rešili sedanje mōre in potrošnikov, ki jim pretijo z linčem.

In če je temu tako, se moramo vprašati, v čem je izvor vseh teh špekulacij? Nobenega dvoma ni, da je v naših razmerah izvor vseh teh dvomljivih primerjav naravnan k ohranjanju privilegijev na makro in mikro ravni. Na makro ravni se takšne špekulacije materialno prekrivajo oz. utemeljujejo z enormnimi denarnimi zahtevki, ki se iz »pokrajini« stekajo v center za najrazličnejše potrebe – od obrambe do trgovskih transakcij, medtem ko so na mikro ravni razpoznavni v obranjanju velikih in neupravičenih privilegijev upravljalske politične kaste, ki je na jugoslovanskih tleh vladala dokaj brezobzirno. S stotinami primerov bi lahko dokazali, v čem so ti privilegiji, vendar ti privilegiji nimajo vedno le gmotne narave. Dovolj bo, če opozorimo na dvesto tisoč ljudi, ki odhajajo v pokoj z dohodkom v višini zadnje plače, medtem ko preprosto delovno ljudstvo, v imenu katerega vladajo ali so do nedavnega vladali, s priznano pokojnino ne morejo zadovoljiti niti najnujnejših potreb.

To je ena plat stvarnosti; na drugi strani pa je izvor teh nesporazumov v prepričanju, da je neka nacija od boga izbrana za voditeljico vseh drugih narodov. To prekletstvo »piemontizma« je tako globoko vsajeno v njeno zavest, da je bil vsakdo, ki je takemu pojmovanju nasprotoval, razglašen za sovražnika. Tako je število sovražnikov naraščalo po geometrijski progresiji; njihov krog se je širil, neredko že od njihovega rojstva dalje, množica velikih in malih ovaduhov pa je izpolnjevala osebne kartone, od katerih je bila odvisna usoda posameznika.

S stekom okoliščin totalitarnega režima, kakršen je bil vzpostavljen po zadnji vojni – mimo vseh dogovorov med vojno – je ta režim nekaterim prinašal koristi, druge pa je oškodoval. Čeprav končni smoter ni bil tak, je vendar vse izpadlo tako, da so bili vsega zaupanja vredni le pripadniki ene nacije, medtem ko so bili vsi drugi zaupanja manj vredni ali celo nevredni.

Tako ni nastal le svet enoumja, marveč tudi svet tistih, ki zaupanje zaslužijo, in tistih, ki jim ni mogoče zaupati; prvi so dobivali odgovorne državne upravljalske (beamterske) funkcije, medtem ko so bili drugi sposobni kvečjemu za raznašalce vode.

V tako organiziranem družbenem sistemu je prišlo do silnih napetosti in vsakemu razmišljajočemu človeku je bilo povsem jasno, da mora priti ob prvi priložnosti do eksplozije. Do nje je prišlo in tedaj se je zamajala tudi v dolgoletnem obdobju zgrajena upravljalska piramida; trdnjave in najrazličnejše Potemkinove vasi so se rušile in začelo se je obdobje spraševanja in preverjanja celotne preteklosti.

Seveda je povsem logično, da so oblastniki, ki so se znašli na klopi za priče, so začeli s to močjo pretiti in zastraševati ljudstvo. S takim ravnanjem se je izkaza-

³ V podatkih o naši zadolženosti v tujini se navaja zgolj glavnica. Obresti se ne omenjajo in se s tem ustvarja vtis, kot da teh ni treba odplačevati. Prav tako pozabljamo, da je država zadolžena tudi pri naših varčevalcih in da znaša ta dolg več kot deset milijard dolarjev. Če k temu prištejemo še dvomljiva oz. neizterljiva posojila bank, ki prav tako presega deset milijard dolarjev, je naša skupna dolarska zadolženost vsaj trikrat večja, kot se omenja v uradnih podatkih oz. sporočilih.

lo, da je tako imenovano jugoslovansko skupništvo le fikcija in parola, katere končni smoter je bil v tem, da en sam subjekt te skupnosti (ali še kdo ob njem) ohranja pokorščino vseh drugih. Podobno je tudi s parolami o bratstvu in enotnosti, o usodni povezanosti narodov in temu podobnimi gesli, pri čemer se je pozabljalo na pomembno dejstvo, da so ljudje sicer dejansko bratje, da pa njihove mošnje niso sestre.

Vsa naša povojna dogajanja je bistveno zaznamovala vseobča totalna centralizacija v materialni in duhovni sferi. Vse velike zgodbe o reformah, o delavski emancipaciji, o ekonomskem in političnem osamosvajanju narodov in temu podobnih štorijah se končno izkažejo, da niso imele nobene stvarnejše podlage. To so bile igrice za javnost, velemožje pa so izza te javnosti delali vse, kar se jim je zahotelo.

In v skladu s tem so našo javnost pogosto »bombardirali«⁴ z notranjimi eksperimenti, medtem ko so informacije iz zunanega sveta pritekale le po kapljicah. Edino, o čemer so nas vztrajno obveščali, so bile informacije o neuvrščeni in o nerazvitih. Še več: sami smo se vrinili, brez kakršnegakoli pametnega razloga, najprej v afriško in kasneje tudi v azijsko nerazvito podskupino, čeprav nikoli nismo bili tako nerazviti, da bi se lahko primerjali z dejansko siromaščino; dogodilo se nam je pa to, da smo pristali pri duhovnem siromaštvu.⁴

To pa je tisto najhujše, kar se nam je moglo pripetiti. Zdi se, da bi bilo lažje prebroditi z demokratičnimi procesi notranje tenzije in celo utišati šovinistične naboje izbrancev, kot pa se bo moč ponovno vrniti na svetovno areno in se prilagoditi svetovnim procesom. Kajti, na žalost, še vedno prevladujejo nazori, ki mednarodni prostor razlagajo z vidika preteklega stoletja; s tem zgublamo spred oči dejstvo, da tisto, kar je veljalo nekdanj, za nas nima več nikakršnega haska.

Teza, po kateri majhne dežele ali narodi nimajo nikakršnih možnosti v tekmovanju z večjimi prostori ali večjimi narodi, je utemeljena v Smithovi teoriji absolutnih prednosti in se delno opira tudi na Ricardovo teorijo komparativnih prednosti. Bistvo Smithove teorije je sodba, naj se narodi v svoji gospodarski dejavnosti specializirajo za tiste proizvode, za katere imajo v obilju naravnih zalog in jih morejo zato producirati z najmanjšimi stroški. S tem se dosega največja koristnost, ki je smotrna tako z vidika posamične države in hkrati z vidika svetovnega gospodarstva kot celote.

Podobne učinke naj bi prinašal tudi rikardijanski model komparativnih prednosti, ki priporoča takšno notranjo razvojno usmeritev ter spodbujanje tiste proizvodnje, s katero bi bili izdatki manjši, kot pa v primeru, če bi blago kupovali v tujini.

Po temeljnih določnicah sta obe koncepciji (ena bolj in druga manj) statični in naravnani k notranjegospodarskemu razvoju. Ti teoriji sta dejansko ustrezali gospodarstvom preteklih stoletij, ko sta bili eksploatacija naravnega okolja in predelava neposredno pridobljenih naravnih bogastev temelj gospodarskega napredka. V sozvočju s tem so seveda samo po sebi povsem »naravni«⁴ tudi nazori o najtesnejši soodvisnosti gospodarske učinkovitosti z velikostjo teritorija; zato je imela teritorialno najbolj razprostranjena država že apriorno večje možnosti kot

⁴ Regionalne svetovne skupnosti azijskih, afriških in latinskoameriških neuvrščeni držav usklajujejo svojo dejavnost v »Skupini 77«, prek katere v organizaciji ZN in njenih specializiranih organih »uresničujejo«⁴ gospodarske cilje v pogajanjih o globalnih ekonomskih problemih sveta. Več o »Skupini 77« in njenih podgrupacijah glej: V. Mileta, Ekonomsko-politična platforma »Grupe 77«, Naše teme, št. 10–11/1986.

prostorsko manjša država. Skladno s takimi ekonomskimi naporami so se razvijale tudi politične teorije, celo genocidne teorije o zgodovinski in nezgodovinski nekaterih narodov, o narodih, ki so bili zgolj »naplavljeni« v nek zgodovinski prostor, teorije o nemožnosti svetovne artikulacije malih narodov itd. Njihov skupni moto pa je: Kolikor večji smo, toliko smo močnejši – vse te trditve pa postajajo dandanes seveda vse bolj problematične.

Mnogo dokazov je, ki nasprotujejo tej trditvi; našli bomo le nekatere, lahko bi jih našli še več. Najprej: številne analize nas navajajo k temu, da temelji proizvodna delitev dela, katere priče smo, vse bolj na tehnološki soodvisnosti kot pa na bogastvu surovin. Svet vzgibavajo mnogo bolj kot doslej znanje, pridnost in podjetnost, zato ni več nujno, da imaš v posesti surovine, da bi bil lahko njihov uspešen predelovalec. Zato lahko danes povsem utemeljeno trdimo, da svetovno tržišče ni več podaljšek nacionalnega tržišča, kar je bila temeljna teoretska predpostavka preteklih stoletij; nacionalno tržišče je dandanes v bistvu podaljšek svetovnega trga in je skladno s tem tudi nacionalna proizvodnja podaljšek svetovne proizvodnje.

To je globalna sprememba, ki je iz temelja predrugačila družbeno bit moderne sveta in s tem moremo pojasniti velike gospodarske uspehe nekaterih dežel, ki v bistvu ne posedujejo nikakršnih pomembnih naravnih bogastev, pa so se vendarle s podjetnostjo in znanjem povzpele med najbolj razvite države v svetu.

Če smemo verjeti raziskovalcem modernega gospodarskega razvoja, so po njihovem mnenju trije bistveni rézi dramatično spremenili gospodarsko podobo sodobnega sveta. Prva od teh sprememb se nanaša na ločitev primarne proizvodnje oz. proizvodnje surovin od industrijske proizvodnje. Za klasično industrijsko družbo je veljalo še »zláto« pravilo o sinhroniziranem razvoju industrije in pridobivanja surovin zanjo, zato je sleherno spremembo industrijske rasti nujno spremljal tudi premik v proizvodnji surovin. Danes ni več tako. V pogledu napredka novih tehnologij je industrijski razvoj mnogo hitrejši, medtem ko proizvodnja surovin zaostaja in se celo zmanjšuje.

Druga velika sprememba se nanaša na samo industrijo in na ločevanje industrijske proizvodnje od zaposlovanja. Klasična industrijska proizvodnja je nepretrgoma »vsasavala« nove delavce; masovna proizvodnja se je razvijala skladno z množičnim vključevanjem delavcev ter s členitvijo njihovih delovnih funkcij na specializirana opravila. Tudi to se je danes spremenilo. Absolutno prednost v zaposlovanju dobiva terciarni sektor, sekundarni sektor je v tem pogledu v blagem upadanju, dočim je postalo zaposlovanje v primarnem sektorju povsem zanemarljivo.

Tretja velika sprememba se nanaša na premoč kapitala nad trgovino; vsi kazalci nas namreč navajajo k ugotovitvi, da je postalo globalno gibanje kapitala in proizvodnega kredita mnogo pomembnejši spodbujevalec gospodarstva, kot pa je to trgovina. Zato so transakcije v mednarodnem prostoru vse manj zasnovane na menjavi blaga oz. proizvodov, ki se opirajo na primerjalne prednosti, ki izhajajo iz klasične ekonomske strukture, pač pa vse bolj na proizvodnjah, katerih temelj je povsem drugačen od tiste delitve dela, na katero danes še vedno vztrajno prisegamo. Prevladujoče gibalno sodobnega sveta je postala proizvodnja, ne pa trgovina, kot je veljalo nekdanj. In kdor upošteva te nove trende, lahko vsestransko napreduje, kdor pa jih zanemarja, bo nujno zaostajal.⁵

⁵ Začetek konca tako imenovanih socialističnih gospodarstev lahko vmetimo v šestdeseta leta. Takrat, ko so se ta gospodarstva oz. države odločale za množično najemanje tujih kreditov, so izpričala svojo nesposobnost, da z lastno

Te in še druge spremembe pa imajo za nacionalni gospodarski razvoj daljnosežne posledice. O teh procesih seveda lahko razmišljamo kakorkoli, lahko jih ocenjujemo zelo različno, lahko se jim celo upiramo, vendar ne moremo razvrednotiti dejstva, da se je v bistvu vse spremenilo in da so na robu pameti tisti, ki se po vzorcu »topčidercev« sklicujejo na uspehe realsocializma, v katerem je šlo v bistvu vse narobe.

Iz tega je moč sklepati, da stoji teza o usodni gospodarski medsebojni odvisnosti nacionalnih ekonomij na zelo majavih nogah. Te teze ni mogoče utemeljevati niti s širitvijo tržišča, kajti njeno ozadje je še vedno politika, ne pa ekonomija.

Ta dejstva moramo imeti pred očmi v razmerah, ko se razmišlja o tako imenovanem novem zgodovinskem dogovoru držav in narodov, ki so vtopljeni v jugoslovansko federacijo. Ta dejstva morajo upoštevati tudi naši tako imenovani »varuhi«; treba se je vprašati, ali ni mogoče dobiti za tolikšne denarje celo mnogo boljše zaščito kot nam jo ponujajo, in seveda – ali nam je takšno varstvo pred svetovnim okoljem v spremenjenih evropskih razmerah sploh še tako nujno potrebno.

Prav smešno in celo žalostno je, ko iz dneva v dan opazujemo, kako se v »velike ideje« vtihotapljuje izrazito pritlehni interesi in kako se v času globalne nacionalne emancipacije pri nas odreka narodom pravica, da bi bili lahko samosvoji na lastnih tleh. Kako grozljiva je v bistvu ta pozicijska vojna, v kateri hoče nekdo vladati, medtem ko se vsi drugi tej vladavini odločno upirajo.

V situaciji, ko ni nobenih dokazov za to, da bi osamosvojena nacionalna gospodarstva doživela v svetovnih prostorih katastrofalen polom, se zastavlja povsem pragmatično vprašanje: je mogoče s konfederalnim ali nekim drugačnim dogovorom stvari zastaviti drugače, da bi se karkoli bistveno spremenilo? Naš odgovor je, da je to mogoče; in ne samo to, stvari se morajo urejati drugače, če hočemo karkoli bistveno spremeniti. V tem pa je tudi problem sodobne reforme, s katero se hoče spremeniti gospodarski substrat brez hkratnega spreminjanja politične strukture – torej samo z velikimi besedami o preobrazbi »nemoderne« federacije v »moderno« federacijo.

Vse kaže, da stvari po tej poti ne bo mogoče urejati – kljub očitni demonstraciji moči ter izjavam, da bi bil pokol nekaj tisoč ljudi pozabljen že v enem samem tednu, kolikor bi bila s tem rešena varnost sedanje politične ureditve. Tisti, ki si upajo kaj takega izjavljati, izhajajo prav gotovo iz neke drugačne civilizacije, in namesto da bi jih po kratkem postopku suspendirali iz javnosti, razpolagajo z življenji naših otrok in življenji nas samih.

Grozljivo in zastrašujoče je, koliko so takšni ljudje zaslepljeni z mržnjo, kako krčevito branijo svoje privilegirane položaje in kaj vse so pripravljeni storiti za zaščito svojih racionalnih in iracionalnih interesov. Ti ljudje se očitno ne zavedajo tega, da se je v sedemdesetih letih skupnega življenja nabralo toliko motečih usedlin, ki jih je mogoče odstraniti le s sporazumnim razhodom.

To so npr. stvari, ki segajo od dualnega davčnega sistema, ki je bil vzpostavljen po prvi svetovni vojni, do sramotnega nesorazmerja pri zamenjavi starega z novim denarjem, propada prve hrvaške hranilnice ter nasilne premestitve finančnega

akumulacijo ustvarijo vsaj nekaj več, kot pa je bilo stvarno doseženo. In medtem, ko so se kapitalistična gospodarstva tedaj že lahko hvalila z velikimi uspehi, so socialistična gospodarstva drsela k prepadu. To je razvidno iz podatkov, ki jih navajamo. Recimo: leta 1963 so bila socialistična gospodarstva zastopana v svetovni industrijski proizvodnji s 13,4%, dvajset let kasneje pa je njihov delež upadel že na 8,8% – in to kljub velikemu investicijskemu prilivu, ki se je pretežno napajal iz tujega kapitala. Zdaj znaša zadolženost Sovjetske zveze in držav, ki so se še do nedavnega ponašale s prilastki socialističnega sistema, že približno 150 milijard dolarjev.

centra v jugoslovansko prestolnico; dalje: vzpostavitev splošnega investicijskega sklada ter proračunskih in izvenproračunskih bilanc po končani drugi svetovni vojni, ko se je na ladjo zveznega budžeta vkrcalo marsikaj, kar tja sploh ni sodilo; skratka, nabralo se je preveč vsega, da bi to lahko preskočili le z leporečjem. Zato koncepcije, ki zanemarjajo preteklost in hočejo sedanost v spremenjenih evropskih in obče svetovnih razmerah vzpostavljati le prek puškine cevi, prav gotovo nimajo nobenih obetov za prihodnost.

Te koncepcije zgolj vznemirjajo in tudi razkrajajo družbo; vse bolj očitno postaja, da je podstat spopadanja v veliki civilizacijski različnosti. Gre torej za soočanja in odbojnosti med različnimi civilizacijami: na eni strani so tisti, ki bi hoteli mirno delati, medtem ko so na drugi strani tisti, ki bi hoteli vladati po institucionalni ali neinstitutionalni poti, legalno ali ilegalno, populistično ali nepopulistično – vseeno kako, samo da vladajo; in pri tem jih nič ne moti, da za obranitev te oblasti uporabijo tudi »skupno« oboroženo silo, ki naj bi vladavino enega nad vsemi drugimi zacementirala za vse večne čase.

Zato je tudi velika prevara v tem, ko govorijo, glejte, drugi se združujejo, mi pa se razhajamo! Seveda, drugi se združujejo. Vendar pa se združujejo kot svobodni narodi po lastni volji, ne pa za ceno odpovedovanja nacionalni samobitnosti. Razdružujejo pa se države, katerih narodi niso bili svobodni – in tega procesa ni mogoče zaustaviti. Sodobne integracije, zlasti v Evropi, povezujejo države in narode po poteh in modelih, ki jih dosedanja zgodovina sploh ni poznala. V ilustracijo povezovanja s silo je treba opozoriti na koncepcijo sovjetskega državljana – in zelo blizu tej koncepciji je tudi zasnova jugoslovanstva; evropske države razmišljajo o skupnem sožitju povsem drugače. Zato so v hudi zmoti vsi tisti, ki si prizadevajo moderne evropske procese na silo preslikovati tudi na jugoslovanske razmere. Še hujše pa so tiste manipulacije, ki skušajo prek modernih teorij integracije najti najboljše rešitve tudi za naše razmere.⁶

Obstajajo seveda mnogotere teorije integracij – in ne da bi jih tu natančneje analizirali – je treba poudariti, da nobena od teh ni bila uresničena v njeni povsem izvorni obliki. To velja konec koncev tudi za Evropsko skupnost, ki je npr. niso oblikovali teoretiki, pač pa so jo snovali pragmatiki; v vseh fazah njenega nastopanja so bile odločujoče prav sodbe pragmatikov. Zato ni rečeno, da je tisto, kar ustreza Evropejcem, najbolj primerno tudi za nas; njihovih izkušenj ne moremo po nekakšnem vseveljavnem receptu prenašati v naše loge.

Zgodovinsko izkustvo nas uči, da socialne skupnosti, ki so nastajale po poti nasilja, niso dobro končale: slej ko prej so razpadle. Razkroja ni bilo mogoče zaustaviti niti z obeti o materialnih koristih niti z nekakšnim hipotetičnim internacionalizmom; šlo je preprosto za to, da narodi niso pristajali na pot drsenja k enodimenzionalnosti. To velja tudi za jugoslovansko skupnost, ki nazorno izpričuje, da pogoji za sobivanje na tem prostoru niso bili v najpomembnejših vidikih nikoli razrešeni. Neprestano so se zastavljala ista vprašanja, sedanji spori so v bistvu preslikava sporov iz preteklosti. Z neuspešno boljševezicijo družbe in ekonomije so se nasprotja še bolj zaostрила, in to je nazoren dokaz za to, kaj se zgodi, če hoče nekdo nekaj integrirati z uporabo dezintegracijskih dejavnikov.

S pehanjem narodov v nekakšno simetričnost in ljudi v enosmernost oz. uravntimerko ni bilo doseženo v sedmih desetletjih prav nič; zato je skoz prizmo tega zgodovinskega izkustva naravnost zaprepaščujoče, da prihajajo nekateri

⁶ Podrobneje o sodobnih političnih in ekonomskih teorijah integracije glej: V. Mileta, Institucije medunarodne privrede, ROGD Zagreb, Zagreb 1990.

»pomembneži« še vedno na dan s povsem protislovnimi teorijami in zasipavajo svoje okolje z zamislili, ki nimajo v stvarnosti nobenih dokazov. Nič jih ne more prisiliti k temu, da bi se sprijaznili z dejstvom, da so že po sami naravi vse stvari asimetrične in da je že sama asimetričnost generator napredka in vseh izboljšav. Asimetričnost je tudi temelj demokracije, medtem ko simetrija neprestano poraja sovražnike in hkrati z njimi tudi mehanizme represije.

Poskušajmo si zamisliti situacijo, v kateri bi dobili po načelu simetrije premoč v odločanju o globalnih gospodarskih vprašanjih nerazviti – do kakšnega idiličnega sistema bi prišlo in v kakšno siromaštvo bi se s tem podali! V nekakšnem hipotetično nujnem zboru proizvajalcev, ki bi ga bilo potrebno vzpostaviti v družbeni organiziranosti glede na načelo zastopanosti dela – o čem bi v tem zboru pravzaprav razpravljali? Ali bi razpravljali o tem, kako podpreti razvitejše, da bi se še hitreje razvijali, ker bi bilo le v tem primeru tudi nerazvitim lažje, ali pa bi bile razprave naravnane k temu, kaj in koliko razvitejšim odvzeti – vse seveda na sledi in po načelih simetrije.

Ni treba biti posebej pameten glede napovedi, da bi prevagalo to drugo. Vedno je lažje deliti kot delati in vedno je lažje jemati kot ustvarjati. Sicer pa je vse to lepo razvidno iz praks realsocialističnih držav – in kar zadeva temeljne parametre take prakse, se tudi v tem nismo bistveno razločevali od naših vzornikov.

In na koncu: pričevanje o tem, kakšen je položaj malih držav v svetovnih gospodarskih gibanjih, še daleč ni celovit; vanj bi morali vključiti še celo vrsto analiz in nekaterih drugih dejavnikov, da bi bila slika njihovega položaja še bolj izostrena in pregledna. Dodatne analize so torej nujne. Vendar že to, kar je bilo doslej povedanega, dokazuje, da ni mogoče kar apriorno trditi, da so majhne države mnogo bolj kot druge izpostavljene tegobam svetovnega gospodarstva. Še z večjo kritičnostjo bi lahko obravnavali tista zlovesčča opozorila, da bi se naša mala gospodarstva kot samostojni subjekti v brezpotjih svetovnega trga povsem zgubila in da je za naše razmere skupni jugoslovanski gospodarski prostor edina alternativa, ki je za nobeno ceno ne smejo zapustiti oz. brez katere ne bodo prišle nikamor. Toda: če bi seštevali pozitivne in negativne rezultate, ki izhajajo iz gospodarskega sožitja v tem prostoru, bi postalo bolj razvidno, vsaj za njene zahodne republike, da so njihove zgube večje od dobička; zato bi bilo zanimivo raziskati vsaj to, ali bi bile te zgube še večje od izgub, ko bi se osamosvojile kot avtohtoni gospodarski subjekti.

Toliko, kar zadeva ekonomijo. Seveda pa teh zadev ni mogoče zoževati zgolj na gospodarstvo. Ljudje so pripravljeni tudi na revščino ali pomanjkanje, le da so svobodni – tako da tudi ekonomskih interesov v nobenem pogledu ni mogoče izenačevati z nacionalnimi interesi. Obstajajo tudi nekatere druge vrednote, ki jih ekonomisti ne morejo in ne smejo zanemariti.

Kdo je kdo na češki in slovaški politični sceni?

Neizoblikovanost in nepreglednost politične scene ni zgolj folklorna posebnost češko-slovaške družbe. Takšno stanje je namreč značilni pojav v razvoju vseh postkomunističnih družb. Štiridesetletni monopol komunistične partije je onemogočil nastanek odprtega političnega prostora, se pravi, da v bivših socialističnih družbah ni nastala takšna politična scena, na kateri bi se v demokratičnih, večstrankarskih političnih sistemih mogel odvijati boj za oblast oz. – z določeno dozo pretiravanja povedano – kjer bi se mogla odvijati takšna politična igra, ki poteka v skladu z natančno določenimi pravili in pod nadzorom demokratičnih institucij, predvsem pa pred pozornimi očmi javnosti. Osnovna težava, ki pesti češko-slovaško družbo in katero nedvomno lahko pripišemo štiridesetletni komunistični vladavini, je splošno zavračanje strankarske pripadnosti kot oblike politične aktivnosti. Seveda pa odpor do včlanjevanja v politične stranke že sam po sebi ne zagotavlja, da na novo nastala politična gibanja in stranke ne bodo prevzele tistih vzorcev in metod obnašanja ter delovanja, ki jih je uvedla in reproducirala komunistična partija. Prav nasprotno, brez tveganja lahko zapišemo, da so značilnosti, kot npr. netolerantnost in včasih celo agresivnost, nepripravljenost za reševanje problemov z demokratičnim dialogom, inferiornost strankarske pripadnosti in podcenjevanje strokovnosti ipd., v veliko večji meri zaznavne med zagovorniki antikomunizma kot pa med člani komunistične partije. Prepričanje, da si bodo s članstvom v eni od vladajočih političnih strank pridobili tudi ugodnejše delovno mesto in si s tem izboljšali materialni položaj, je dokaj pogosto med člani vseh najmočnejših političnih gibanj in strank. Prav zaradi tega velja pritrčiti mnenju, ki ga je izrekla slovaška sociologinja S. Szomolányiová, da »mora priti do deboljševizacije mišljenja in delovanja znotraj komunistične partije, predvsem pa znotraj tistih političnih strank, ki svoj primitivni antikomunizem izražajo kot desničarsko politično usmeritev, katero pa želijo uveljaviti z ekstremnimi metodami – z napadi na svobodno izvoljene organe in predstavnike, s širjenjem dvomov o njihovi legitimnosti itn«.

Med temeljne vzroke takšnega položaja lahko štejemo dejstvo, da češko-slovaški politični sistem dolga leta ni omogočal legalnega izražanja in uveljavljanja posamičnih in družbenih interesov, kar je povzročalo redukcijo zadovoljevanja teh interesov in pa njihovo vse globlje odtujevanje od družbe. Nedopustnost pluralističnega sistema političnih strank in drugih političnih organizacij pa je bil institucionalni razlog in hkrati tudi izraz takšnega stanja, ki je sprožilo po novembrski revoluciji neverjetno hitro organiziranje dveh državljanskih iniciativ: Državlanskega foruma (DF) na Češkem in Javnosti proti nasilju (JPN) na Slovaškem.

Državlanske iniciative sodijo med velika vprašanja prihodnosti češko-slovaške politike. Državlanske iniciative namreč nimajo natančno opredeljene strategije, kako premagati politične in predvsem gospodarske težave, pred katerimi stoji češko-slovaška družba. Postavlja se vprašanje, ali bo državljanskim iniciativam uspelo strniti oz. organizirati različne politične interese v učinkovito politično formo, kajti nedvomno so na delu še vedno umetna združenja, ki so nastala zaradi

* Borut Meršak, novinar pri ČGP Delo

komunističnega preganjanja strahov večstrankarske demokracije. Prav tako pa se postavlja tudi vprašanje, ali se ne bo ponovila zgodovina iz leta 1946, ko so komunisti vzpostavili »večstrankarski sistem pod eno streho«.

Državljske iniciative so resda odigrale odločilno vlogo pri odstranitvi monopola oblasti KP Češko-slovaške in so danes najmočnejši subjekt politične scene, pa kljub temu še vedno ni mogoče odgovoriti na vprašanje, ali jim bo uspelo zgraditi pluralistično demokracijo, ali pa bodo ustvarili nov – pa čeprav zmeren – totalitarren sistem.

Drugo veliko vprašanje prihodnje češko-slovaške politike pa je komunistična partija, ki mora rešiti problem svoje identitete. Temelj nove ideologije KP bo slej ali prej mnenjski pluralizem, pri ustvarjanju nove organizacijske strukture pa bo morala KP računati z možnostjo ideološke in organizacijske diferenciacije v svojih vrstah. Ni dvoma, da je KP odgovorna za današnje stanje češko-slovaške družbe, nikakor pa ni odgovorna za današnje ravnanje drugih političnih subjektov. Osnovni problemi, ki jih bo morala KP rešiti takoj, so torej: kako se preoblikovati v moderno levo usmerjeno politično stranko, kako premagati krizo levice in kako se znebiti zgodovine totalitarne politične organizacije.

Pomanjkanje demokratične prakse

Osnovna težava, ki pesti češkoslovaško družbo, je vsekakor primanjkljaj sposobnih politikov, kar je predvsem posledica kadrovske čistke v letu 1970, ko je KP ČSSR odstranila iz svojih vrst vse »protisocialistične elemente« in si tako ustvarila monopol na vse pomembne funkcije – kar je v praksi pomenilo, da je bilo članstvo v KP ČSSR temeljni pogoj za kakršnokoli napredovanje. Neustreznost takšne politike oz. nesposobnost nekdanjega političnega vrha bodo temeljiteje razkrile podrobnejše zgodovinske analize; ostaja pa dejstvo, da je vladajoča elita že v sedemdesetih letih zgubila stik z družbeno resničnostjo; manjkala ji je – pravzaprav pa si je sploh ni želela – demokratična politična kontrola. Nasprotniki režima – zarodki današnjih državljanskih iniciativ – pa so v zaprtem krogu ilegalnega delovanja izgubljali občutek za realnost. Tako sta obe strani navkljub obilju informacij živeli v umetno ustvarjenih in medsebojno različnih svetovih.

Političnih osebnosti – z redkimi izjemami – si torej ni »vzgojila« niti ena niti druga stran. Danes izkušene politike nadomeščajo umetniki, znanstveniki in – navdušenci, kar seveda ni v prid učinkovitega in profesionalnega političnega upravljanja družbe. Vsem, ki se danes vključujejo v politične procese, primanjkuje predvsem praksa, večini pa tudi poznavanje temeljnih pravil demokratičnega političnega življenja. Priseganje na pluralizem in demokracijo namreč še ne zagotavlja poznavanje temeljnih pravil demokratične politike; kajti, in to je potrebno še posebej poudariti, večini današnjih češkoslovaških politikov še ni bila dana priložnost, da bi se poučili:

- 1) Kako uporabiti volitve v svoj prid;
- 2) Kako politične nasprotnike dojemati kot neizogibne udeležence političnega življenja;
- 3) Kako upoštevati nepisana pravila demokratičnega političnega življenja, predvsem pa to, da se »določene stvari ne delajo«.

Komunistični režim na Češko-slovaškem je z državno represijo in duhovnim nasiljem levičarske ideologije celo vrsto let sistematično izkoreninjal desničarska politična stališča. Vse do konca leta 1989 (natančneje do 17. novembra 1989) so se vsa protirežimska izhodišča oz. razna združenja oporečnikov bolj ali manj skrivala za uradnimi političnimi stališči in levičarskimi frazami. To trditev lahko dokumentiramo z dejstvom, da so se opozicijska gibanja resda zavzemala za odpravo totalitarizma, vendar pa so se po drugi strani v svojih programih zavzemala za »novi socializem«.

»Nežna revolucija« je omogočila afirmacijo desne politične opcije, s čimer so vstopila na politično prizorišče tudi tista stališča, ki so v parlamentarnih demokracijah popolnoma legitimna (krščanski demokrati, liberalci ipd.). Vendar pa desnica ni zgolj vstopila na politično prizorišče, ampak je ta korak speljala z velikim uspehom, saj je postala najmočnejša in celo vladajoča politična sila na Češko-slovaškem. Nosilci desnih teženj so se po prevzemu oblasti še nekaj časa skrivali za bolj ali manj konvencionalnimi frazami, sčasoma, ko so si svoj položaj dokončno utrdili, pa so začeli odkrito govoriti o antikomunizmu. S prevzemom oblasti so namreč ugotovili, da so se v dolgoletnem opozicijskem delovanju sicer naučili »nasprotovati komunistični politiki«, niso se pa še naučili tega, »kaj z oblastjo početi«. Takšno izhodišče prav gotovo zbuja začudenje, v nobenem primeru pa glede na razburkane politične razmere, kakršne so na Češko-slovaškem zavladele po 17. novembru 1989, ne pomenijo posebnega presenečenja. Desničarji so namreč prisiljeni, da namesto pozitivne predstavitve svojega programa, ki ga še vedno nimajo, uporabljajo oznake, ki so jih najpogosteje uporabljali komunisti, da bi ožigosali in prestrašili svoje nasprotnike. S tem se jim namreč tudi ponuja možnost, da svoje napake naprtijo bivšemu komunističnemu režimu.

Splošno nizka materialna raven, ki iz dneva v dan polzi navzdol, precejšnje socialne razlike, ki se še povečujejo, nesporazumi med posameznimi socialnimi skupinami (tudi in predvsem med obema narodoma – češkim in slovaškim), zbirokratizirana oblast, na katero ljudstvo ne more kaj dosti vplivati – vse to so dejstva, zakaj vladajočim desničarjem še ni uspelo, da bi si zagotovili mesto pozitivne, ohrabrujoče politične sile v češko-slovaški družbi. Še celo več, na tem področju so levo usmerjene sile spet v majhni prednosti, saj se vsaj programsko zavzemajo predvsem za večjo socialno enakost. Seveda se tudi desno usmerjene sile zavzemajo za takšne spremembe, ki bi omogočile boljše življenje in več demokracije prebivalstvu, vendar pa tudi opozarjajo, da »so nesmiselne vse tiste spremembe, ki ne bodo nikogar prizadele«. Takšna stališča pa pri ljudeh vzbujajo strah in odpor. Seveda ni možno napovedati, katera politična opcija se dejansko zavzema za ponovno uveljavitev v štiridesetih letih socializma zapostavljenega in pozabljenega državljana. Zaradi tega ostajajo soočanja med levimi in desnimi silami – vsaj v bližnji prihodnosti – dokaj negotova.

Za današnje politično prizorišče na Češko-slovaškem velja trditev, da je demokracija resda zmagala, vendar pa je potrebno poudariti, da volivci na parlamentarnih volitvah niso volili določenih programov, ampak so volitve potekale kot plebiscitarno izrekanje za državljansko gibanje (Državljanski forum na Češkem in Javnost proti nasilju na Slovaškem) in za V. Havela; bile so to potemtakem nekakšne predsedniške volitve, nikakor pa ne parlamentarne volitve. Zaradi tega vse pogosteje prihaja do konfliktnih situacij in tamkajšnja politična scena se je že začela polarizirati, pri čemer pa nimajo odločilnega vpliva posamezniki oz. politič-

ne stranke, marveč realni problemi, ki jih pred narode postavlja in jih bo postavljajl zgodovinski proces.

Iluzije novembrske revolucije

Prva iluzija novembrske revolucije je *nacionalna iluzija*, torej domneva, da se je prebudil češki lev, ki je zarjovel – in birokratska aparatura se je sesula. Vendar pa to ni popolnoma tako. Vzroki za padeč starega režima so (predvsem) v tistem, česar današnje praško vodstvo noče priznati – v mednarodnem kontekstu globalne politike in v dejstvu, da je (tudi) totalitarna birokracija poznala svoje meje.

Druga iluzija, *srednjeevropska*, pa izhaja iz podmene, da predstavlja srednja Evropa nekakšno specifično politično in kulturno celoto. Tudi to je (vsaj delno) zmotno mišljenje. V srednji Evropi stopajo danes v ospredje predvsem procesi okoli združevanja Nemčij, odnosi med Vzhodom in Zahodom (ne pozabimo, da še vedno obstajata dve Evropi) in pa globalne igre velesil. Niti Češko-slovaška niti srednja Evropa nista središče sveta! Prav zaradi tega ne moremo soglašati s trditvijo, da »srednja Evropa nakazuje pot nadaljnega razvoja celotnega sveta«.

Tretjo iluzijo bi lahko poimenovali z *generacijsko*. Današnja češka in slovaška mlada generacija ni z ničemer obremenjena, težko jo je s čimerkoli navdušiti ali prestrašiti. Vendar pa današnja mladina ve, da v politiki ne zmaguje morala. Zato pa imajo danes na Češko-slovaškem stare revolucionarje in mlade dvorne svetovce!

Mednarodni vidiki

Dogodki v zadnjem letu in pol v ČSFR, ki so v vseh svojih pojavnih oblikah posledica mednarodnih povezanosti in pogojev, so samo del razkroja t. i. svetovnega socialističnega sistema. Realna ocena mednarodno-političnega vidika češko-slovaške »nežne revolucije« mora upoštevati dejstvo, da je bila Češko-slovaška vedno v veliki meri odvisna od volje velesil. Češko-slovaška je bila in je najbrž še zmeraj samo figura na šahovnici »velike politike«. Nastanek samostojne češko-slovaške države leta 1918 je bil predvsem izraz interesov takratnih velesil, ne pa toliko uresničenja želja Masaryka, Beneša, Štefanika, češko-slovaške legije in drugih nasprotnikov monarhije. V letih 1938–39 je Češko-slovaška razpadla brez najmanjšega odpora v trenutku, ko je izgubila podporo velesil. Obnovitev češko-slovaške države leta 1945 je bila prav tako bolj izraz vojaške moči in interesov držav zmagovalk v 2. svetovni vojni, kot pa zmaga njenih lastnih sil.

Februar 1948 (ko so komunisti prevzeli oblast) je bil samo logično nadaljevanje takratne delitve Evrope; avgust 1968 (ko so ČSFR okupirale armade Varšavske zveze) je bil jasna lekcija, da stopnja samostojnosti ČSFR določajo v Moskvi; pa tudi najnovejši dogodki vsaj zaenkrat še ne presegajo tradicionalne stopnje češko-slovaške neodvisnosti, kar je najbolj razvidno iz programa gospodarskega razvoja češko-slovaške družbe.

Tehnološka in splošna civilizacijska premoč Zahoda je prisilila sovjetsko vodstvo, da se v interesu lastnega gospodarskega in družbenega razvoja odreče poziciji liderja svetovne socialistične skupnosti. ZSSR nujno potrebuje gospodarsko in tehnološko sodelovanje in pomoč, ki ji jo lahko ponudijo samo razvite kapitalistične države, predvsem ZDA, ki pa kot temeljni pogoj za takšno pomoč najbrž

terjajo postopno razpuščanje t. i. svetovnega socialističnega sistema. Na podlagi dostopnih podatkov je težko uganiti, v kolikšni meri SZ: 1. niti ne poskuša preprečiti razpada svetovnega socialističnega sistema, ali 2. omogoča drugim spodbujati tak razpad, ali 3. sama organizira kar najbolj mirno razpustitev tega sistema. Stabilnost režimov v vzhodni Evropi se je opirala na medsebojna jamstva in podporo Sovjetske zveze, katere sistem je bil vzor za vse druge vzhodno-evropske dežele, in SZ ima še vedno v rokah vse možnosti za mirno razpustitev svetovnega socialističnega sistema kot sestavnega dela politične ureditve po 2. svetovni vojni. Razpad tega sistema pa vzbuja hkrati upe in strahove. Na eni strani proces demokratizacije zbuja upanje za hitrejši gospodarski in družbeni razvoj v vzhodno-evropskih državah, na drugi strani pa kombinacija ekonomskih, socialnih in narodnostnih problemov grozi z »balkanizacijo razmer« v teh deželah.

Možni modeli prihodnje ureditve češko-slovaške države

ČSR je nastala leta 1918, in to na temelju pittsburske pogodbe, ki se v praksi ni nikoli uresničila, kar je nedvomno pripomoglo k razpadu prve republike leta 1938. Leta 1945 so spet podpisovali nekatere dokumente, vendar se je tudi ta poskus ureditve odnosov med češkim in slovaškim narodom končal neuspešno. Ustavni zakon iz leta 1968, ki ga nekateri imenujejo tretja pogodba o češko-slovaški federaciji, so »pravoverne socialistične sile« razveljavile leta 1970 in je torej tudi doživel usodo prvih dveh pogodb.

Po padcu komunističnega režima so ponovno oživele razprave o nujnosti vzpostavitve novih, na demokratična načela oprtih odnosih med obema republikama, vendar so Čehi že vnaprej opozorili, da so pripravljene razpravljati le o federaciji, čeprav se zavedajo, da si Slovaki močno želijo spremeniti dosedanjo obliko zvezne ureditve – federacijo, kar seveda ni pripomoglo k ureditvi mednacionalnih odnosov.

Na Češko-slovaškem so danes v obtoku štiri koncepcije prihodnje ureditve češko-slovaške države. Prvi koncept je t. i. »unitaristični model države«. Ta model državne ureditve predvideva močne zvezne organe, ki bi del svojih pristojnosti sicer prenesli na republiške organe, kar pomeni, da o vseh najpomembnejših zadevah odloča center, pristojnosti republik pa so bistveno omejene. Drugi model prihodnje ureditve češko-slovaške države je *federacija*, ki izhaja iz načela, da republik predstavljata temelj zvezne države, kar hkrati pomeni, da suverenost zvezne države izhaja iz suverenosti obeh republik. Republikam torej preneseta del svojih pristojnosti na zvezne organe, ki imajo v okviru svojih pristojnosti zakonodajno, izvršno in sodno oblast. Takšna delitev pristojnosti naj bi bila izraz resnične federacije, ki jo tukaj pogostoma imenujejo tudi avtentična federacija.

Tretji možni model pa je t. i. »realna unija«, ki izhaja iz načela suverenosti republik, ki preneseta nekatere pristojnosti na unijo. Unija te pristojnosti uresničuje v imenu republik. Gre za izvrševanje obveznosti unije na področju obrambe in enotne denarne politike. Razen tega obstaja še »skupna ‚glava‘ države« – predsednik države, vse druge zadeve pa so v pristojnosti republik.

Četrti model je *konfederacija*. V konfederativnem modelu imata republik popolno suverenost, zvezni organi lahko opravljajo le dejavnosti, za katere sta jih izrecno pooblastili republik, s tem, da zvezni organi nimajo pravice, da samostojno sprejemajo kakršnekoli odločitve. Z vsemi odločitvami, ki jih sprejmejo zvezni

organi, morata namreč soglašati republiki. V kolikor republiki ne soglašata, so odločitve zveznih organov neveljavne.

Na tem področju čakajo češko in slovaško politično vodstvo še izredno napor-na pogajanja. Nova državna ureditev najbrž ne bo mogoča brez pravice do združevanja in tudi združevanja; to pravico pa bosta morali imeti ustavno zagotovljeno tako češka kot tudi slovaška republika.

JOHANNES CHR. PAPAŁEKAS

Zahodni modeli za izvoz na Vzhod?*

V zvezi z vprašanjem, ki si ga zastavlja simpozij, se je treba lotiti zlasti dveh plati: »vzhodne« in »zahodne« ter celovite.

1) Najnovejšim zasukom v vzhodni Srednji Evropi na splošno pritikajo nalepko »revolucija«, predvsem prilastek »mirna revolucija«. Dejstvo, da so se velike spremembe na evropskem Vzhodu v veliki meri odvijale mirno, je na dlani. Toda ali gre pri tem za revolucijo in če je temu tako, o kakšni vrsti revolucije smemo govoriti? V oči namreč bije dejstvo, da opravljeni zasuki niso ponudili nikakršnih novih zamisli in v prihodnost usmerjenih pojmov. Odsotnost »novega« je pravzaprav značilna za omenjeno dogajanje. Kaj sporoča ta pozornosti vredna okoliščina?

Razviti so bili številni pojasnjevalni vzorci, s pomočjo katerih skušajo razložiti zasuke v vzhodni Srednji Evropi. Če pustimo ob strani posamične začetne poskuse, da bi dogajanje razložili v duhu leninizma (tako je denimo strokovnjak ESPN za gospodarsko in socialno zgodovino Jürgen Kuszynski še decembra 1989 na simpoziju v Hamburgu zagovarjal stališče, da so spremembe v državah »realno obstoječega socializma« usmerjene k prenovi socializma – danes bi vejetno razmišljal drugače ali pa bi svoj pogled vsaj prilagodil), potem je daleč pretežna večina razlag prežeta s posvetnim razočaranjem, ki ga je prinesel socializem zdaj že v vsakem pogledu.

Med mnogimi pojasnjevalnimi vzorci, ki so v obtoku, naj jih navedemo le nekaj: harvardski profesor *Daniel Bell*, ki velja za enega od vodilnih ameriških sociologov, slavi v zvezi z dogajanjem v vzhodni Evropi »konec ideologij« – gre pri tem za tezo, ki jo je bil zagovarjal že poprej; Američan japonskega porekla *Francis Fukujama* iz zunanjega ministrstva je poleti leta 1989 vzbujal pozornost s spisom »Konec zgodovine?« (»The End of History?«), v katerem je zagovarjal tezo o ves svet zajemajočem širjenju liberalne demokracije ter napovedoval »stoletja, polna dolgočasje«; *Jürgen Habermas* govori v eni od najnovejših publikacij o »popravni revoluciji«, ki naj bi odprla pot za dohitevanje zamujenega razvoja. Pri tem gradi na povezanosti »latentnega spreminjanja vrednot s procesi v javnem obveščanju«, od česar pričakuje »spremembe v parametrih dogovorjenega demokratičnega oblikovanja volje in pobude za nastanek novih politik«.

* Nenapovedan referat, ki ga je imel avtor na simpoziju enakega imena v Domu industrije na Dunaju (22.–23. 10. 1990).

Ti primeri, ki bi jih lahko dopolnili z mnogimi drugimi, razkrivajo velike težave, ki nastajajo pri prizadevanjih, da bi zasuke v vzhodni Srednji Evropi uredili v kategorije. Zastran ugotovitve, da je »realno obstoječi socializem« dokončno spodletel, sicer vlada soglasje, vendar pa ostaja vprašanje, kdo so »demiurgi zasuka« in kakšne so implikacije, zabrisano in se izmika razjasnitvi. Razlog za to tiči tudi v izjemnem značaju stvari same. Posebej težavna je pri tem naloga sociologov, zlasti tistih iz ZRN, ki so jih dogodki zadnjih dvanajstih mesecev spravili v izjemno negotovost. To je nadvse jasno prišlo do izraza tudi pred kratkim na 25. sociološkem kongresu v Frankfurtu: organizatorjem kot motto ni prišlo na misel nič drugega kot sociološko brezobličjen pojem »posodabljanje«.

Če naj bi zdaj sam poskušal opredeliti zasuk v vzhodni Srednji Evropi, potem naj se postavim za tezo, da gre pri tem v bistvu za *konservativno kulturno revolucijo*, to je za dogajanje, ki je dobilo odločilne impulze od kulturnih in nacionalnih izročil ter od nezlomljene istovetnosti narodov Vzhodne in Srednje Evrope. Skupaj s *Hermannom Lubbejem* bi lahko govorili o »zakoreninjenosti v virih«, ki so zdaj spet pokazali svojo veljavo – desetletni komunistični manipulaciji in indoktrinaciji zavesti navkljub. Če je ta zasnova razlage dogajanja v bistvu točna, pa lahko iz nje potegnemo daleč segajoče sklepe. Pod pogojem, da bodo meje med sistemoma izginile, se utegne namreč izoblikovati množica ureditev in alternativnih ureditev, kar seveda nikakor ne izključuje opiranja na dosedanje »zahodne modele«, marveč ga celo vključuje. V tej zvezi je nemško-ameriški ekonom in sociolog *Viktor Vanberg* poleti leta 1990 prišel do nekaj pozornosti vrednih sklepov (*Neue Zürcher Zeitung*, 29./30. julij 1990).

2) Če človek zdaj obrne pogled k altera pars, ki Zahodni Evropi, lahko ugotovi, da je javna razprava v zvezi s spremembami v vzhodni Srednji Evropi spravila v obtok predvsem pojme, kot so »pluralizem«, »strankarska demokracija« in še zlasti »socialno tržno gospodarstvo«. Pri tem pogosto nastaja napačen vtis, kot da gre pri strankarski demokraciji, pluralizmu in socialnem tržnem gospodarstvu za že čakajoče vagone, v katere je treba le še sesti, da bi človek dosegel zaželeni cilj: politično stabilnost, konkurenco, gospodarski razcvet, socialno varnost in še veliko drugega. Posledice tega zgrešenega pogleda se prav zdaj kažejo v velikem obsegu: navdušenju prvega trenutka v vzhodni Srednji Evropi so kmalu sledili streznitev, razočaranje in naraščajoča skepsa.

Spričo tega je nujno potrebno opozoriti na predpogoje, pod katerimi so zmogle zahodne družbe – gotovo ne vse – doseči zastavljene cilje, četudi v različnem obsegu. V tej zvezi naj se sklicujemo predvsem na »nemški model«, ki se je potrdil kot visoko stabilen in učinkovit model. Zvezni republiki Nemčiji je zagotovil dolgo obdobje gospodarskega razcveta, socialnega miru, socialne varnosti, socialističnega vzpona tudi za spodnje sloje ter ne nazadnje tudi politične stabilnosti. Če bi človek hotel ta model strniti v pojem, potem se ponuja terminus, ki ga je leta 1965 uvedel *Ludwig Erhard*: »izoblikovana družba«. Sam izraz izvira od *Rüdigerja Altmana*, enega od Erhardovih svetovalcev in nekdanjega namestnika glavnega direktorja Nemške industrijske in trgovinske zbornice (DIHT).

O izoblikovani družbi bi lahko govorili kot o sistemu ureditve posebne vrste, kot o sistemu, katerega poglobitvi dosežek predstavljata usklajevanje in povezovanje socialnoekonomske dinamike industrijske družbe. Tako gosto tkivo pravil igre kot tudi na široko razpredeni mehanizem za usmerjanje in poravnavanje konfliktov skrbita za socialno izravnavo pri hkratnem zagotavljanju tehnično-industrijske učinkovitosti in ekspanzije. Tržno gospodarstvo v Zvezni republiki Nemčiji se mora za svoje senzacionalne uspehe zahvaliti predvsem specifičnim okvirnim

pogojem izoblikovane družbe. Semkaj sodi problematika negospodarskih predpogojev za gospodarski razvoj, ki jo je navrgel in tematiziral *Max Weber* ter jo razširil predvsem v svojem slovitnem delu *Zasnove protestantizma*.

V bistvu bi vse razvite industrijske družbe zahodnega kova lahko razlagali kot izoblikovane družbe, vendar pa so posebne okoliščine nemškega povojnega razvoja temu sistemu v Zvezni republiki Nemčiji podelile posebno kakovost in skorajda idealnotipske poteze. Za svoj značaj vzorca se mora izoblikovana družba ZRN zahvaliti predvsem izraziti pripravljenosti in sposobnosti za sodelovanje odločujočih družbenih nosilnih skupin, visoki stopnji organizacije javne uprave, organizacijski moči gospodarskih in z njimi zvezanih socialnih združenj, ne nazadnje pa tudi federativnemu ustroju države in iz tega ustroja izhajajočemu poživljajočemu učinku v skoraj vseh regijah. Ta okoliščina in še vrsta drugih so ustvarile izredno ugodne predpostavke za nepretrgano in pospešeno izgradnjo družbe v ZRN. Uspelo je priti do vsesplošnega preseganja struktur razredne družbe in hkrati do takšnega dinamiziranja in fleksibiliziranja družbenih stanj, ki sta zajela celoten ustroj slojev. Obsežni procesi prerazdelitve so sprožili tako imenovani učinek dvigala, to je splošen socialni vzpon, ki predstavlja tudi posebnost družbenega razvoja v ZRN.

Izoblikovana družba, kot se je uveljavila v ZRN, se bistveno razlikuje od razmer v času weimarske republike. Kot je navedel Johannes Popitz, tedaj pruski finančni minister, v enem od svojih pomembnih spisov, je weimarski pluralizem predstavljal »polikracijo«, to je sozvezdje v veliki meri nepovezanih nosilcev volje, ki so se potegovali za vpliv v državi in v družbi. Značilna za Weimar je bila po mnenju *Popitza* svetovnonazorska in politična razklanost, povezana z naraščajočim osamosvajanjem številnih bolj ali manj samostojnih nosilcev volje. V nasprotju s tem zagotavlja v ZRN izoblikovana družba, ki se je na značilen način razvijala naprej tudi pod socialnimi demokrati kot »koncertirana akcija« (Karl Schiller), v visoki stopnji kooperativne strukture, ne da bi se pri tem izogibala nastajajočim soočanjem oziroma razpletanju soočanj.

Seveda v tej zvezi ne bi smeli prezreti že nekaj časa jasno vidnih simptomov *krize socialne države*. Novi in novovrstni konflikti se že napovedujejo in nova problemska stanja so na tem, da se pojavijo. Naj v prvi vrsti omenimo: zaostrujoče se »demografsko vprašanje« z njegovimi daljnosežnimi družbenimi posledicami, okrepljeni selitveni in priselitveni pritisk z njegovimi na dolgi rok nepredvidljivimi tveganji, v sedemdesetih letih pospeševano spodkopavanje vloge elementarnih inštitucij in s tem povezano širjenje nebrzdanega subjektivizma, nenehno revolucioniranje splošnih življenjskih razmer, ki so ga povzročali siloviti »tehnološki sunki«, ter z njim prihajajoče stanje znatne razdražljivosti in negotovosti. Vsa ta dogajanja utegnejo v prihodnosti postaviti izoblikovano družbo na hude preizkušnje.

Če si človek za konec postavi vprašanje zastran prenosljivosti zahodnih modelov – tu gre za model izoblikovane družbe – v države vzhodne Srednje Evrope, ki so se osvobodile izpod komunizma, potem je priporočljiva dokajšnja skepsa. Težave pri prenašanju takšnega modela so namreč izredno velike. Naj na tem mestu posebej kratko opozorimo na dve plati, eno strukturno in drugo, ki se nanaša na stanje zavesti. Komunizem je v državah vzhodne Srednje Evrope pustil za seboj silovito *vmesno praznino*, se pravi vmesno področje, družbeni prostor, ki se razteza med posameznikom in državo, je bil docela izsušen. Brez vsesplošne zapolnitve tega prostora, predvsem pa brez izgradnje delujočega sistema združenj, bo moč izkoristiti možnosti, ki jih nudi tehnično-industrijska civilizacija, le v zelo neza-

dostni meri. Oblikovanje tega vmesnega prostora pa si je moč zamisliti le kot zelo dolgoročno perspektivo. Tudi stanje zavesti ljudi vzhodne Srednje Evrope ni ravno naklonjeno hitremu in uspešnemu opravljanju prehoda v novo obdobje. Tem ljudem s poudarkom priporočajo, naj prevzamejo »zahodne« vrednostne usmeritve in vrednostne drže ter se ravnajo po ustreznih vzorih. Vendar pa so se zahodne vrednostne usmeritve v procesu »spreminjanja vrednot« močno spremenile in se ne ujemajo več s tistimi, ki so vladale v »pionirskem času«. Prav te zadnje pa so za prenavo in izgradnjo države in družbe v vzhodni Srednji Evropi nepogrešljive. Prihodnost bo po vsej verjetnosti razkrila, da imajo narodi, ki so se osvobodili izpod komunizma, pred seboj težavno in spopadov polno pot.

Prevedla Katarina Sedmak

VLADIMIR KAVČIČ*

Neznosna lahkovernost izobražencev

Med sodobniki bi težko našli koga, ki se pri svojem ravnanju vsaj implicitno ne bi bil skliceval na razum, zdravo presojo, logiko, na razvidno stanje dejstev. Kljub temu pa v mišljenju in praktičnem delovanju teh istih sodobnikov zasledimo vse polno neracionalnosti in celo iracionalnosti. Kaže, da je za naš čas še posebej značilno to poslednje. Nekateri opazovalci z evropskim in svetovnim razgledom trdijo, da imamo opraviti s premiki v zavesti, ki so značilni za vso zahodnoevropsko civilizacijo. Po teh ocenah naj bi bila zahodnoevropsko mišljenje v šestdesetih letih obvladovala ideologija, v sedemdesetih ekonomija, v osemdesetih zlom obeh, v devetdesetih pa naj bi bila na pohodu predvsem iracionalnost. V tekočem in morda še v prihodnjem desetletju naj bi živeli predvsem na čustveni pogon.

Če navedene ocene vsaj približno držijo, Slovenci in Jugoslovani kar zvesto sledimo splošnim evropskim tokovom, vendar spet v skladu s svojo civilizacijsko ravnanje, ki je še daleč od evropske.

Ob vztrajnem in nezaustavljivem upadanju življenjskega standarda, ob naraščajoči brezposelnosti in brezperspektivnosti mladih generacij, da bi si zagotovile normalne življenjske pogoje, je to do neke mere razumljiva tudi poplava vseh mogočih horoskopov, povečano zanimanje za parapsihološke pojave in bioenergetiko. Navkljub naraščajoči revščini (in prav zaradi nje) ljudje vse več denarja vlagajo v igre na srečo. Med informacijskimi mediji doživlja razcvet takoimenovani rumeni tisk, naklade resnejših časopisov pa upadajo. V gledališčih in kinematografih le še izjemoma zasledimo dela s prevladujočimi umetniškimi ambicijami, v večini primerov gre le še za zabavo in za poslovni uspeh. Tudi na TV si gledalci želijo več »erotike«. Po drugi plati pa se vse več izobražencev zateka v religijo, vračajo se k njej kot izgubljeni sinovi ali pa jo odkrivajo kot novo možno izhodišče.

Vse te »nove« razsežnosti in senzibilnosti našega duha bi bila hvaležna snov za

* Vladimir Kavčič, pisatelj in publicist v Ljubljani.

psihološke raziskave, vendar se bomo v pričujočem razmišljanju zadržali le na enem, obrobem pojavu, ki ga v vsakdanjem jeziku označujemo kot lahkovernost.

Če je lahkovernost do neke mere razumljiva in opravičljiva pri preprostih in neukih ljudeh, ki z iskrenim prepričanjem sprejmejo za svoje vsako sporočilo in vsako spoznanje, ki jim ga je posređoval nekdo iz bližnje okolice, je težko razumljivo, da so v svoji presoji sveta in družbenih pojavov tako nekritični in pogosto celo naivni ali kar zaslepljeni tudi vse bolj številni izobraženci. In med njimi celo taki, ki so še do nedavna sloveli kot samostojni, neodvisni, razumni, za interese drugih odprti opazovalci in razsojevalci razmer, naše skupne problematike.

Kdor si danes malo bolj natančno ogleda tri ali štiri jugoslovanske časopise, bo ostrmel, koliko je v njih sovraštva, podtikanj, nerazumevanja drugih pa tudi čiste zlobe, laži in natolcevanj, povsem nasprotujočih si razlag istih dejstev. Opisovalci razmer iz različnih okolij drug o drugem zamolčujejo pomembna dejstva. Objektivne informacije takorekoč ni več, ali pa si jo moraš skrojiti sam, če si jo lahko sploh še privoščiš, kajti mi vsi smo, iz dneva v dan bolj odvisni od »resnice« svojega ožjega in širšega okolja. Svoboda mišljenja in presoje se vse bolj zapira v ozke nacionalne okvire.

Težko bi našli primer, da se kje drugod po svetu dogaja kaj podobno grozljivega in nehumanega. Balkanska krčma v teh trenutkih presega sama sebe. Tolikšne prepirljivosti, zlobe, moralne neobčutljivosti in duhovne slepote ni zmogla še nikoli doslej.

Razumeti je mogoče, da za vsem tem stojijo interesi močnih posameznikov, posamični in skupinski interesi plemenskih poglavarjev v tej ali oni ideološki preobleki, gotovo pa to ne more biti interes ljudstev, ki že od zdavnaj živijo v tem prostoru in ki se tudi v prihodnje ne bodo mogli »razdružiti« do tolikšne mere, da bi lahko živila brez kakršnihkoli medsebojnih stikov. Iz skupnega geopolitičnega prostora preprosto ni mogoče oditi, ni se mogoče naseliti v nekem drugem etnično in ekonomsko sterilnem prostoru, ker takšnega prostora na zemeljski krogli ni več. Odnosi znosnega sosedstva so v življenjskem interesu vsake skupnosti, povsod po svetu, le pri nas ne (več).

Kako je to mogoče?

Kako je mogoče, da se v teh razmerah ne najde sto izobražencev iz različnih okolij, ki bi se uprli temu nerazumju in s svojim zgledom, vsak na svojem področju, začeli vzpostavljati normalne odnose z drugimi okolji, zavračati laži, sovraštvo in medsebojno nestrpnost.

Zakaj se to ne zgodi? Ker so vsi ti izobraženci življenjsko odvisni od vodilnih političnih garnitur, ker si ne morejo privoščiti niti najmanjše avtonomije in so v resnici najbolj odvisni, najbolj sproletarizirani del ljudstva, ki nima druge možnosti, kot da prodaja svoje usluge najbolj pritlehnim političnim garnituram, najbolj zbanalizirani oblasti. Nekaj resnice je nedvomno v tem odnosu. Pozabiti pa tudi ne smemo, da so bili izobraženci v prenekaterem okolju iniciatorji, pobudniki in razpihovalci procesov, iz katerih se rojeva tako silno in tako slepo sovraštvo, kot ga v naših medsebojnih odnosih še nikoli prej nismo doživeli.

Izobraženci so bili prvi, ki so v naši večnacionalni državi zajahali zmaja nacionalizma. Tedaj še pod naivno parolo o potrebi redefinicije naroda, kot bi se izrazil naš največji pesnik med politiki. V nadaljevanju je nacionalistična evforija dobila dimenzije, ki jih ni več mogoče obvladovati. Nacionalizem so na svoj prapor obesile vse stranke in med seboj celo tekmovala, katera bo v tem pogledu radikalnejša. Politično slabo osveščena množica se je kot nosilec narodne biti znašla v položaju, da so se z njo spogledovali skoraj vsi politični veljaki in začela je kazati

znake državotvornosti. Oboje, politične veljake in množico je začelo prevevati prepričanje, da so na pravi poti in da v začrtani smeri lahko gredo samo še naprej. In zakaj ne? Kaj je med človeškimi vrednotami svetlejšega kot so rod, pleme, kri?

V tem svojem nekritičnem galopu so eni in drugi, spet izobraženci prvi, spregledali tisto tenko črto ločnico, ki pragmatična prizadevanja v korist neke skupnosti razmejuje od samozadostne politične igre, ki se lahko stopnjuje tudi do prelivanja krvi.

Zdaj smo tu. V mnogih krajih države se pripadniki različnih narodnih skupnosti že opazujejo z roko na puškinem sprožilcu. Nacionalni pesniki se zdaj lahko še tako sprenevedavo ograjujejo od teh ekstremov in zagotavljajo, da z vsem tem nimajo nič skupnega. S svojo lahkovernostjo, da si lahko v kulturnem rezervatu svojega plemena privoščijo kakršenkoli ekskluziven model nacionalnega poveličanja, so spregledali, da si kaj takšnega in celo bolj ekstremnega znajo privoščiti tudi na drugem koncu države.

Bojevniki za afirmacijo narodov so tako dosegli, da so jugoslovanski narodi dandanašnji v gmotnem pogledu zdrknili na nivo prvega povojnega desetletja, politično pa so med seboj tako sprti, kot niso bili še nikoli poprej. Celo medsebojni odnosi izobražencev so v moralnem pogledu zdrknili tako nizko, da si ni mogoče predstavljati kdaj in kako bi jih spet lahko normalizirali. Nacionalna ideja se je po zaslugi njenih neuravnovešenih nosilcev sprevrgla v pojav, ki v tem trenutku najbolj zavira razvoj in afirmacijo teh narodov.

Na koncu bo iz vsega tega le treba potegniti spoznanje, da pesniki nimajo vedno in v vsem prav. Da so za narodov obstoj in razvoj potrebne še druge vrednote in vrednosti, ki estetsko in ustvarjalno vizijo sveta dograjujejo in ograjujejo še z drugimi razsežnostmi, ekonomskimi, zgodovinskimi in političnimi, ki so še kako realne razsežnosti bivanja vsake nacionalne skupnosti. Te druge razsežnosti so pesniki spregledali ali pa jih v svoji vzvišenosti zavestno spregledujejo. Spregleduje jih tudi pretežen del narodovega volilnega telesa, tisti del, ki podpira najrazličnejše politične deklaracije o odcepitvi in narodovi samostojnosti. Politične deklaracije služijo le za prikrievanje dejanske nesposobnosti oblasti, političnih struktur, ki so v boju za oblast lahkoverno spregledale, da oblast ni le golo razpolaganje z močjo, temveč in v demokratičnih razmerah še posebej, predvsem smotno razreševanje vsakdanjih življenjskih vprašanj večine državljanov. Če je boj za oblast razumljiv pri političnih obsedencih pa to ne bi smela biti lastnost izobražencev, od katerih bi zaradi narave njihovega stanu smeli pričakovati globlji in splošnejši vpogled v družbeno dogajanje.

Očitno pa so takšna pričakovanja v naših razmerah in v tem zgodovinskem trenutku neosnovana. Izobraženci so kot kaže izčrpali svoje energije v kritiki socialističnega sistema. To vlogo so opravili tako dosledno in tako zagnano, da so pri tem izgubili občutljivost za druge razsežnosti našega časa.

V kritiki socializma pa so spregledali naravo človeka in še posebej našega človeka, ki si je v svoji egoistični usmerjenosti pogosto in brez moralnih predsodkov prisvajal več kot je ustvarjal in tako pripomogel k splošni revščini. Glavna odgovornost nedvomno pripada sistemu, toda sistem ni nikogar silil da krade, kradlo pa se je na vseh ravneh, vsakdo po svojih sposobnostih in v skladu s svojim položajem.

Na mesto samokritičnega spraševanja vesti pa je vstopila odrešujoča možnost spremembe sistema. Krivdo za neuspeh družbenega projekta smo naprtili drugim, v vsakem primeru nekemu zunaj nas, in se lahkoverno predali novi iluziji.

V prihodnje naj za nas skrbi Evropa, živeti hočemo vsaj tako dobro, kot živijo naši sosede v Avstriji in Italiji.

Spet so bili izobraženci tisti, ki so lahkoverno nasledili možnostim, ki naj bi jih nudil zahodni sistem. Nudil kar tako, zato, ker smo se deklarativno opredelili zanj. Hiteli so ustanavljati najrazličnejše stranke, da bi se lahko kar najhitreje vključevali v strankarske internacionale vseh barv, spet naivno verujoč, da se bosta k nam podedila med in mleko zgolj zaradi takšne ali drugačne ideološke opredelitve. Spregledali so, da kapital ni v službi strank, nasprotno, stranke služijo kapitalu. Strankarska strukturiranost družbe je najbolj uspešen instrument za zaščito kapitala, različni in protislovni interesi, organizirani v sistem, ustvarjajo najboljše pogoje za njegovo rast, za njegovo nenehno oplojevanje. Kapitalska razmerja so bila teoretično razbremenjena slehernega ideološkega predznaka, spoznana so bila za trajna in objektivna razmerja. Kakršnakoli borba proti kapitalu je postala tudi teoretično neosnovana. Posledice se že pojavljajo in postajajo iz dneva v dan bolj razvidne.

Očitno je, da večstrankarski sistem sam po sebi še ni porok večje demokracije in tudi ne zagotovilo za večji življenjski standard, za družbo, ki bo pravičnejša od dosedanje. Nekritičen in premalo nadzorovan prehod v svobodno tržišče že povzročata naraščajočo nezaposlenost in upadanje proizvodnje, kot neposredno posledico tega pa padec nacionalnega dohodka in življenjskega standarda večine ljudi.

Če bi v združeno Evropo vstopili v tem trenutku, bi v njej imeli položaj druge Portugalske, če ne bo celo slabši. Če pa nas bodo zaradi neurejenih domačih razmerij pustili še kakšno leto pred vrati, bomo v Evropo vstopili kot eden njenih najrevnejših delov, z dvajsetimi odstotki brezposelnih in s kakšnimi dvatisočpetsto dolarji nacionalnega dohodka. Med vzhodnoevropskimi državami nas bodo po vsej verjetnosti prehiteli Madžarska, Češka in Poljska, primerjali se bomo lahko le še z Romunijo ali Bolgarijo.

Rezultati naših notranjih previranj so torej več kot razvidni. S svojo nacionalistično politiko smo si oslabili svoj položaj tako v Jugoslaviji kot v Evropi.

Naivno je tudi mišljenje, da lahko po lastni odločitvi izstopimo iz jugoslovanskega političnega okvirja, ne da bi se pri tem menili za usodo drugih jugoslovanskih narodov. Opustitev zaveznitva s Hrvatsko bi olajšalo srbski obračun z njo, nakar bi enako usodo doživeli tudi sami. Še vedno namreč živimo znotraj državnih meja Jugoslavije. Kot je videti, zunanji svet ni naklonjen drobitvi države. Brez velikih nemirov in brez preliivanja krvi do razrešitve tega vozla ne bo prišlo. Dokler pa vseh teh medsebojnih odnosov ne uredimo po mednarodno sprejemljivih kriterijih, tudi do gospodarskega razcveta naše dežele ne bo prišlo. Smisel samostojne in suverene Slovenije se odmika v megleno prihodnost. In spet se srečamo s političnim modelom, ki ga iz zgodovine že poznamo. Na račun svetle prihodnosti bo treba žrtvovati sedanost. Toda svetla prihodnost v resnici nikoli ne nastopi, nekaj žrtvovati pa moramo sleherni dan.

Reševanje perečih življenjskih vprašanj je zdaj pri nas prepuščeno ozkim notranjim krogom takoimenovanih strank, ki se potem, ko so poskrbele za promocijo svojih liderskih skupin, obnašajo kot samozadostne. V resnici pa posamezna od njih komaj da predstavlja kaj več kot desetino volilnega telesa. Sicer pa liderske skupine zanemarjajo tudi svoja volilna telesa, z volilci se takorekoč ne posvetujejo več in vprašanje je, kolikšen odmev med volilci sploh še imajo. Tega se najbrž zavedajo, zato z novo ustavo in z možnostjo novih volitev ne hitijo več. Strah pred volilci je bil več kot očiten ob zadnjem referendumu, ko so pred-

stavniki nekaterih strank zagovarjali stališče, da bi o uspešnem izidu referendumu lahko odločila že četrtina glasov.

Obračun s prejšnjim, socialističnim sistemom, je potekal v znamenju spoznanj, da je treba v javnosti omejiti vpliv katerekoli ideologije in se posvetiti razreševanju skupnih življenjskih vprašanj, predvsem gospodarskih. V resnici pa imamo zdaj v javnem življenju več ideologije kot smo jo imeli v zadnjih letih prejšnjega sistema.

Dejansko lahko govorimo o pohodu kontrarevolucije, o prizadevanjih, da bi odstranili vse spremembe zadnjih petdesetih let in slovensko družbo vrnili v stanje pred drugo svetovno vojno. Gotovo je res, da so bili med vojno in po njej mnogi naši ljudje žrtve »revolucionarnih« *metod pa tudi čisto osebnih zlorab oblasti, in te krivice, zlasti tiste, ki zadevajo tudi še za današnje razmere normalno premoženje, je treba popraviti. Toda ideološko najbolj kontrarevolucionarne stranke merijo na dosti več. Za krivične razglašajo zaplembe premoženja okupatorjevih sodelavcev, razveljavili bi radi celo komasacije in arondacije kmečkih zemljišč, ki so bile opravljene v korist sodobnejše kmetijske proizvodnje, na drugi strani pa vztrajajo pri »podržavljanju« *vojnih odškodnin, ki so bile izplačane državi na račun vojne škode in kot odškodnina za trpljenje žrtev fašističnega terorja. Tudi teh je bilo na stotisoče, vendar je to z vidika novih oblasti zanemarljiva populacija. Aktualna slovenska politika zanemarja tudi temeljno sociološko dejstvo, da večino slovenskega prebivalstva vendarle predstavlja delavstvo, kakorkoli že opredeljujemo to družbeno skupino. V vsakem primeru gre za ljudi, ki živijo od svojega dela, ne da bi bili lastniki sredstev za proizvodnjo. S tem večinskim delom prebivalstva se takorekoč do današnjega dne ni ukvarjala nobena stranka. Delavstvu je bil namenjen le sindikat, v njegovih okvirih pa naj bi potekal predvsem boj za večje mezde. Kot da je status najštevilnejše družbene skupine mogoče urejati in uravnnavati predvsem skozi njen mesečni dohodek, vse druge življenjske pogoje od zdravstva, kulture, šolstva in socialnega ter pokojninskega zavarovanja pa bodo uravnnavali kar drugi, po svoji modrosti in svoji »dobroti«. Z božjim blagoslovom, seveda.**

Prva delavska stranka, stranka, ki jo sestavljajo delavci, se je ustanovila šele pred kratkim in bo potrebovala še dosti časa, da se bo vrasla v politično življenje, v katerem je večina, tudi parlamentarna, oblikovana po povsem drugačnih kriterijih. V naših pogojih torej tudi politika dobiva svojevrstno vsebino, drugačno od njenega izvirnega pomena, saj pušča ob stani problematiko večinskega dela prebivalstva, vsebino in ton pa ji dajejo manjšinske skupine, kot na primer kmetje in obrtniki, ob močni navzočnosti Cerkve, kar vse je še daleč od standardov evropskega političnega življenja, še daleč od demokracije na zahodnoevropski način.

Ob prelomnih političnih dogodkih pri nas in že pred tem je mrknil tudi raziskovalni, analitični duh slovenskih izobražencev. Razen redkih, častnih izjem, se z analizo slovenske narodnostne in gospodarske perspektive ne ukvarjajo. Pohod v Evropo je torej tudi v teoretičnem pogledu za nas čista neznanca. Usoda torej, z nepredvidljivimi ali vsaj kontroverzными posledicami. Na čustveni pogon. Ko nam bo slabše, a se bomo bolje počutili, kot nam je že bilo sporočeno. Za vse, ki se ob tem, ko jim gre slabše, ne morejo počutiti bolje, pa doba bede in mračnjaštva. Ob spremljavi šampanjskih zdravic, z našimi pesniki na čelu.

Sindikalno organiziranje v osnutku slovenske ustave

Osnutek ustave Republike Slovenije govori o sindikalnem organiziranju na neposreden ali posreden način kar v treh členih. Dosedanja ureditev sindikalne svobode je bila glede na ratificirane pakte in konvencije sporna predvsem iz dveh razlogov. Sindikalna svoboda v veljavni ustavi ni bila eksplicite zapisana in je sindikat obravnavala kot družbenopolitično organizacijo. Iz 42. člena osnutka ustave Republike Slovenije pa izhaja, da tudi ta ne postavlja zarezov med političnim združevanjem in sindikalnim združevanjem (koaliranjem).

42. člen opredeljuje pravico državljanov do svobodnega političnega, sindikalnega in drugega združevanja z možnostjo zakonske omejitve teh pravic, če to zahteva javni in nacionalni interes. V tem členu je zapisana klasična pravica državljanov do združevanja kot politična pravica, kot ena od temeljnih pravic človeka in državljana. Gre za pravice državljana, da sam nastopa kot aktivni dejavnik v sferi javne oblasti, oziroma da formalno v njej tudi sodeluje in uveljavlja svojo politično voljo tudi s političnim organiziranjem v strankah. Ustavnoppravna teorija uvršča pravico do združevanja kot politično pravico med pravice aktivnega statusa. Vsaka država pa ima pravico pravnega (zakonskega) urejanja te pravice. Torej lahko to pravico v nekem smislu tudi omejuje. Takšna opredelitev nedvoumno izhaja tudi iz 2. točke 22. člena Pakta o državljanskih in političnih pravicah,² ki določa za politično in drugo združevanje tiste omejitve, ki so določene z zakonom države podpisnice tega pakta in ne nazadnje iz 3. odstavka 42. člena osnutka ustave Republike Slovenije.

V obdobju po francoski buržoazno-demokratski revoluciji leta 1789 se iz pravice do združevanja kot politične pravice sčasoma razvije pravica do koaliranja – sindikalnega združevanja. Toda ne kot politična pravica, ampak kot strogo ekonomsko-socialna pravica. Omenjeni pakt sicer obravnava ustanavljanje sindikatov v 1. točki 22. člena skupaj s svobodo združevanja kot politično pravico, vendar v 3. točki istega člena pakt povezuje s pravico do sindikalnega organiziranja, in sicer s konvencijo št. 87 o sindikalnih svoboščinah in varstvu sindikalnih pravic.³ Ta konvencija pa v 3. in 4. členu *prepoveduje* državi omejevanje sindikalnega organiziranja. V 2. členu je določeno, da imajo delavci in delodajalci *brez izjeme* pravico, da brez predhodne odobritve ustanovljajo svoje organizacije in se vanje včlanjujejo pod pogojem, da spoštujejo svoje statute. Ta člen je še posebej pomemben zato, ker določa, da lahko delavci in delodajalci ustanovljajo svoje organizacije, se pravi vsi delavci, torej tudi vojaške osebe in delavci javne in državne varnosti. Zato se – mimogrede povedano – skoraj ne morem strinjati z nekaterimi našimi pravnimi teoretiki, ki menijo, da ta konvencija ne velja za pripadnike oboroženih sil in policije. Konvencija določa, da se tema dvema kategorijama državljanov

* Mag. Viktor Lednik, Ekonomsko-poslovna fakulteta v Mariboru.

¹ Uradno objavljeni osnutek v Poročevalcu Skupščine Republike Slovenije št. 17 z dne 19. 10. 1990.

² Pakt smo ratificirali leta 1966, veljati pa je začel leta 1971 (Ur. l. SFRJ 7/71).

³ Konvencijo smo ratificirali leta 1958 (Ur. list SFRJ, št. 8/88).

pravica organiziranja njihovih organizacij *omeji* le v skladu z zakonodajo države podpisnice; iz tega pojma »omeji« pa *ne* izhaja prepoved organiziranja. O omejitvi, ne pa o *prepovedi* sindikalnega organiziranja za omenjene kategorije državljanov govori tudi 8. člen Pakta o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah.⁴

Konvencija št. 87 o sindikalnih svoboščinah in varstvu sindikalnih pravic uza- konja tudi sindikalni pluralizem, ki izhaja iz njenega 2. in 5. člena. Pomembna pa je tudi zaradi tega, ker poudarja pomen sindikalnega prava, t. j. pravice, da člani sindikata sami z avtonomnimi akti (statuti in drugimi pravili) – na katere država ne sme vplivati ali pa zavirati njihovega zakonitega izvrševanja – urejajo svojo organi- zacijo, delovanje ter pravice in dolžnosti članov.

Iz doslej povedanega izhaja, da ne moremo izenačevati pravice do političnega združevanja in organiziranja političnih strank – za katere veljajo vse zakonske omejitve – s pravico do sindikalnega združevanja (kot ekonomsko-socialne, ne pa kot politične pravice), na katero država s svojo zakonodajo ne more vplivati odnosno je ne sme omejevati ali celo prepovedovati. Zaradi tega tudi menim, da pravice do sindikalnega združevanja oz. organiziranja iz ustavnopravnega vidika ne moremo uvrščati med pravice pozitivnega statusa – kot je npr. pravica do političnega in drugega organiziranja – marveč med pravice negativnega statusa.

Pri pravici do sindikalnega združevanja oziroma organiziranja gre torej za temeljno (neodtujljivo) pravico človeka in državljana, katero so država in njene institucije dolžne varovati in se do izvajanja te pravice strpno obnašati. Država pravice do sindikalnega združevanja oz. organiziranja ne more z nobenim aktom omejiti, prepovedati ali pa sindikat razpustiti. Poudariti pa je treba, da mora sindikat z vidika omenjenih mednarodnopravnih aktov upoštevati in se v svoji dejavnosti ravnati izključno po ekonomskih in socialnih interesih, nikoli pa zgolj po političnih interesih. Drugače povedano, sindikat se lahko in vedno mora – v okviru svojega delovanja – boriti za doseganje in izboljšanje izključno ekonom- skosocialnih pravic, v nobenem primeru pa političnih pravic. Sindikat torej ne more biti politična organizacija s političnimi interesi in cilji, ampak zgolj asociacija delavcev z njihovimi ekonomsko-socialnimi interesi in cilji.

Glede na doslej zapisano je seveda sporna tudi določba 2. odstavka 76. člena osnutka ustave Republike Slovenije, ki določa, da je sindikatom »mogoče predpi- sati le pogoje za registracijo«. Menim, da je edini pogoj za ustanovitev sindikatov lahko samo zahteva sindikata samega, da se statut na novo organiziranega sindika- ta objavi v uradnem glasilu Republike Slovenije (Uradnem listu) in na ta način seznanjati državljanke in delodajalce Republike Slovenije ter njene institucije, da je ustanovljen nov sindikat, ki ima od dneva objave statuta v uradnem glasilu pravico delovati.

S sindikati in sindikalnimi pravicami je tesno povezana pravica do stavke, ki je ena od temeljnih sindikalnih pravic. O njej govori 77. člen osnutka ustave R Slove- nije. Govori sicer samo o pravici do stavke, menim pa, da bi moral priznati tudi svobodo stavke kot sestavnega dela pravice do koaliranja – sindikalnega združeva- nja. Svobodo do stavke priznajo vse parlamentarne demokracije v Evropi kot sestavni del pravice do koaliranja kot temeljne pravice delavcev (in delodajalcev) ne glede na to, ali imajo v ustavah zapisano pravico do stavke ali ne. Druga plat medalje pa je seveda, ali je stavka delavcev na podlagi priznane svobode do stavke zakonita ali ne. Menim tudi, da način uresničevanja pravice do stavke ni potrebno urejati z ustavnim zakonom. Pravica do stavke naj bo zapisana v naši ustavi tako,

⁴ Pakt smo ratificirali tudi mi (Ur. list SFRJ, št. 7/71).

kot je v prenekateri evropski državi. Način izvajanja te pravice naj se praviloma ureja z zakonom, podrobneje pa s sindikalnimi statuti. Načeloma zato, ker večina parlamentarnih demokracij prepušča urejanje stavk sindikalnim statutom, in to na podlagi zapisane pravice do stavke v ustavi ali v zakonu.⁵

Zato se ne morem strinjati s tem, da osnutek ustave R Slovenije v svojem 42. členu označuje sindikalno organizacijo – skupaj s pravico do združevanja oz. drugega organiziranja – kot politično pravico. V ustavo naj se zapiše en sam člen, ki bo zagotavljal sindikalno svobodo in varstvo sindikalnih pravic s posebej poudarjeno pravico do stavke.

⁵ V Angliji pravica do stavke ni zapisana v nobenem ustavnopravnem aktu, vendar država kljub temu sindikatu priznava pravico do stavke v skladu s pravili, ki veljajo v pravilih sindikata.

FRANCE BUČAR

Preoblikovanje slovenskega državnega zbora*

Že naslov pove, da je govor o dosedanji skupščini Republike Slovenije. Ime samo na sebi še ne pomeni spremembe, kaže pa na to, da gre za preoblikovanje *in capite et membris*. Izraz skupščina je namreč srbskega izvora, nam pa gre za oblikovanje slovenskega parlamenta, ki mora to odražati tudi v naslovu. V preteklosti sicer nismo imeli svojega državnega zbora, ker pač nismo imeli svoje lastne države, imeli pa smo deželne zборе in svoje poslance pošiljali v državni zbor na Dunaju.

Dosedanja skupščina je bila zasnovana na dveh teoretičnih izhodiščih: na birokratičnem (v Webzovem smislu) in na kvantitativnem načelu. Obe ti teoretični izhodišči sta se odrazili v zelo pomembnih praktičnih nasledkih.

Birokratično načelo za organizacijo državne zgradbe je odraz racionalnega pogleda na svet in na racionalnosti zasnovane organizacije, ki je bila v vsem preteklem stoletju in tudi skoraj vso prvo polovico tega stoletja temeljna organizacijska oblika, s katero smo posegali v oblikovanje svojega okolja in se odzivali na njegove izzive. Če neko racionalno oblikovano idejo pripeljemo do operacionaliziranega posega za spremembe v okolju oz. njegovega upravljanja, je ta proces neposredno odslikavanje našega logičnega mišljenja: neko splošno, na racionalnosti utemeljeno idejo, v vseh naslednjih stopnjah miselnega procesa, z dodajanjem vrste podrobnejših in konkretnjših miselnih sestavin spreminjamo v predstave, ki so vedno bliže sliki dejanskega sveta – in to vse dotlej, da pridemo do preostanka, ki ga lahko opravimo z obstoječim znanjem. To generalno načelo, ki se je izkazalo kot najbolj uporabno organizacijsko izhodišče v industrijski serijski proizvodnji, je kot svojo maksimo uporabil zlasti tudi leninizem na družbenem področju: potrebno je osvojiti vrh državne oblasti, vse nadaljnje stopnje v državni hierarhiji pa so v bistvu samo realizacija ideje, ki je bila spočeta na vrhu. Vsemogočnost je torej doma na vrhu državne piramide, vse nadaljnje faze so samo izvajanje in operacionalizacija na vrhu spočete ideje. To je matrica za ureditev vseh real-socialističnih sistemov. Ideja kot odločitev se oblikuje na partijskem vrhu, na vrhu državne zgradbe, ki jo predstavlja parlament, pa naj ta odločitev dobi še značaj državne legitimnosti. Skupščina torej ne oblikuje najvišjih državnih odločitev, pač pa jih legitimira. Od tu naprej se nadaljuje samo golo izvajanje do zadnjega delovnega mesta. Parlament na ta način ne igra vloge oblikovalca državne politike, pač pa samo vlogo transformatorja partijske volje v pravno normo, sankcionirano z močjo države.

* V nadaljevanju razprave o slovenskem parlamentu sodelujejo: dr. France Bučar, predsednik Skupščine Slovenije in univ. prof. na FSPN v Ljubljani, dr. Franc Grad, univ. prof. na Pravni fakulteti v Ljubljani, mag. Igor Kaučič, asistent na Pravni fakulteti v Ljubljani, Borut Pahor in Nace Polajnar, poslanca Skupščine Republike Slovenije.

Kritiki tega leninističnega koncepta, zlasti na Zahodu, so zato ta parlament posmehljivo poimenovali – *rubber stamp parliament* – parlament, ki ima samo vlogo poštarice, ki lepi znamke. Ta očitek, ki je sam po sebi sicer točen, pa vendarle nima tako posebne razlikovalne narave nasproti zahodnim parlamentom, kot bi se zdelo na prvi pogled. Povsod ima namreč parlament več ali manj tako vlogo tudi v klasičnih parlamentarnih ureditvah. Odločitve se namreč oblikujejo v vrhovih političnih strank, parlament naj bi dal tem odločitvam ravno tako samo potrebno državno legitimiteto. Razlika je le v tem, ali gre za enopartijski ali večstrankarski sistem, pri čemer so v slednjem potrebne različne prilagoditve zaradi odnosov med strankami. Tu pa zadevamo že na stične točke naslednjega načela, namreč kvantitativnega – vendar o tem v nadaljevanju.

Ta ureditev je imela sama na sebi vrsto sekundarnih posledic. Treba je povedati, da je zmotno že samo izhodišče, češ kdo ima v državi vrhovno oblast, je vsemogočen. To je načelo, ki izvira še iz dobe prosvetljenstva, ko je vladalo legalistično načelo, da je zakonodajalec zmožen vsega, tudi spremeniti moškega v žensko in obratno. Gre samo za to, da izda pravilen zakon. To zmotno izhodišče je pripeljalo do tega, da je bil politični vrh prepričan v svojo vsemogočnost in je zato izdajal vrsto zakonov, ki niso imeli nikakršnih izgledov za uresničitev, pač pa so pripeljali do kaosa in tudi pravnega nereda; zakon, ki ni uresničljiv, že sam po sebi ustvarja pravno negotovost. Kje je namreč kriterij, da je treba ene zakone do pike natančno izpolnjevati, drugih pa sploh ne? Ta zakonodajna utvara je v strokovnih krogih dobila naziv »impotentnost onipotentnosti«. Tem zmotnim izhodiščem je sledilo drugo: če je vsa državna dejavnost na vseh stopnjah samo izvajanje volje, ki je bila oblikovana na najvišjih vrhovih, je logično, da nobena nižja stopnja ne more in ne sme k tej vrhovni volji dodajati še svojih lastnih premis, zlasti ne vrednostnih. Zato ni naključje, da imamo na prvi naslednji stopnji izvršni svet, ne pa vlado. Ime izvršni svet ni slučajno. V nazivu je zajeta ideja, da izvršni svet samo izvršuje, ne more pa upravljati, kot naj bi to delala vlada. To ima še težje posledice, ker je to »izvajalsko načelo« prežemalo vso državno upravo – zato že izraz administracija, ne uprava. Sleherno mesto v državni zgradbi naj samo izvaja odločitve višje stopnje, naj ničesar svojega ne dodaja, uporabljaj naj iste poglede na svet in na dejansko stanje, kot je bilo kot izhodišče sprejeto na vrhu. Zato obstaja uprava, ki je neprilagojena stvarnemu stanju, ki celo mora biti slepa za realnost in ki zlasti ne bo ustvarjalna. Če je namreč ustvarjalna, ni več samo izvajalna. Taka uprava pa je popolnoma neuporabna za soočanje s problemi sodobne kompleksne družbe – in to je dodatna hipoteka, s katero se soočamo.

Domneva o parlamentu, ki uveljavlja na najvišjem mestu izraženo ljudsko voljo in racionalne poglede na svet, je bila kot posebna odlika indoktrinacije v izjemno veliki meri uveljavljena tudi kot pomembna miselna sestavina v naših pogledih na družbene razmere in družbeno stvarnost. Vsi živimo v domnevi, da je parlament tisto žarišče, kjer se oblikuje najvišja ljudska volja. In če naj bo ta volja racionalna, mora biti rezultat treznega razmisleka in pretehtanih argumentov. Zato ni mogoče sprejemati parlamentarnih odločitev, ki bi bile samo rezultat preglasovanja. Parlament kot glasovalni stroj je stalno na sramotnem odru. Že sredi preteklega stoletja pa je angleški konstitucionalist Bagehot ugotavljal, da imamo v parlamentih opraviti tako z dekorativnimi kot tudi z bistvenimi zadevami. Dekorativnim je posvečena vsa pozornost, kar velja zlasti za kralja in lordsko zbornico. Vse bistvene stvari pa se odvijajo v vladi, tako da je vprašljiva celo delitev oblasti.

Tu se srečamo z drugim načelom, kot izhodiščem za oblikovanje dosedanjega parlamenta, namreč s kvantitativnim načelom. Kvantitativno načelo namreč pomeni, da se glasovi štejejo, ne pa tehtajo. Zato v parlamentu ne odloča moč argumentov, ampak število glasov. Če je to na videz še tako nesprijemljivo in skregano z močjo zdrave pameti, je vendarle dejstvo: glasovi se štejejo in količina ima premoč nad pametjo. Zato so tožbe o skupščini kot glasovalnem stroju, tožbe nad preglasovanjem, samo znak popolnega nerazumevanja ustroja sedanje demokracije. Vsa naša demokracija je *količinska demokracija*. Ta izhaja že iz samih temeljev sedanje, v zahodnem svetu že od renesanse naprej utemeljene civilizacije. To je civilizacija, ki gradi na pozitivnem, zato samo na tem, kar se da meriti in šteti in ki iz svojega dosega izpušča vse, kar ima predznak kakovosti, ker kakovost pač ni merljiva z matematičnimi prijemi. Na tem načelu je zgrajena vsa sedanja industrijska civilizacija in vse predstavniške demokratske institucije. Na tem načelu so zgrajeni tudi vsi sodobni parlamenti, tako po svojem načinu odločanja kot tudi po svoji notranji zgradbi. Po svoji številčni sestavi naj bi odrazili po matematično geometričnem načelu izmerjen segment javnosti, ki ima kot tak svoje zastopstvo v parlamentu. Član parlamenta ni v prvi vrsti nosilec kakega etičnega koncepta oz. pogleda na svet, ampak naj bi bil samo odraz količinsko odmerjenega števila glasov, ki mu priznamo pravico do soodločanja.

Ti koncepti, ki so danes še vedno osnova vsej demokratični zgradbi sodobnih družb, pa se seveda vedno bolj kažejo kot domneve, ki so skregane z resničnostjo. Zato govorimo danes tudi o tako imenovani institucionalni krizi, ki naj bi bila poleg gospodarsko-ekološke ena glavnih nevarnosti za naše preživetje. Vedno bolj je jasno, da samo količinsko načelo »večina ima premoč nad manjšino«, in da se mora torej manjšina vedno ukloniti večini, ne more veljati kot tvorno načelo za oblikovanje sodobnega sveta. To načelo je bilo kot nesprijemljivo razveljavljeno najprej že v instituciji Varnostnega sveta pri Združenih narodih; nesprijemljivo je zlasti tudi v večnacionalni državi, kjer naj bi se mali narodi morali vedno podrežati volji velikih. Kot je v preteklosti veljalo za Poljsko: »Neto Poloniam perdidit«, tako lahko danes tudi za Jugoslavijo mirno rečemo, da jo je uničilo prav količinsko »demokratično« načelo podrejanja manjšine večini. Seveda pa je to večinsko načelo neuporabno tudi povsod tam, kjer je potrebno odločanje opreti na tehtnost argumentov, ne pa le na njihovo številčnost. In če postaja sodobna javna uprava eno samo veliko kompleksno podjetje, ki za svoje upravljanje terja čimbolj pretehtane in vsestransko osvetljene odločitve, je popolnoma jasno, da za upravljanje javnih zadev ne moremo več sprejemati samo večinskega načela pri oblikovanju splošne volje. Kvaliteta dobiva vsaj enakovredno, če ne celo pomembnejše mesto kot kvantiteta. Ne moremo sicer zavreči kvantitativnega načela. Odločitve se še vedno morejo in morajo sprejemati z večino, zlasti zaradi tega, ker bi sicer zanikali načelo enakosti ljudi. Toda ob to načelo količinskosti so v vrsti parlamentov že postavili vrsto korektivov. Ob splošnem zboru, ki deluje po večinskem načelu in ki v svoji sestavi odraža predvsem načelo enakosti vseh državljanov, se postavlja tudi drugi dom, ki sicer nima značaja enakopravnega odločanja, služi pa kot sredstvo, ki naj v odločanje vnese tudi drugačne poglede. Zato je ta drugi dom oblikovan tako, da naj bi odrazil predvsem notranjo družbeno strukturo (npr.: delodajalce in delojemalce, pokrajinski sestav družbe, profesionalne sloje ipd.). O takem korektivu je bilo govora tudi ob sestavljanju osnutka nove slovenske ustave.

Predvsem pa naj bi to novo načelo popravka količinskosti s kakovostjo prišlo do izraza v sami sestavi državnega zbora. Ni več poudarek v prvi vrsti na številu poslancev, marveč na njihovi sposobnosti in kompetentnosti. Zato naj bo število

poslancev sorazmerno manjše. Poslanec pa naj bi s svojo osebnostno itegriteto, znanjem in moralno držo zagotavljal sprejemanje takih odločitev, v katerih ne bo zapopadena le trenutna materialna korist, pač pa tudi dolgoročna — ki je seveda lahko v nasprotju s kratkoročnimi: predvsem pa naj bi ga označevala tudi nesporna etična drža in osebna odgovornost. Kajti narodova vrhunska korist je namreč lahko zagotovljena le na temelju dolgoročnih in etično utemeljenih odločitev.

Oblikovanje drugega doma predstavniškega telesa

1. Vprašanje enodomnosti ali dvodomnosti novega slovenskega parlamenta se je pojavilo kot eno najbolj spornih v razpravah o osnutku nove slovenske ustave. V njem je bila sicer v variantni obliki že predlagana tudi uvedba državnega sveta, ki naj bi bil nekakšen drugi dom poleg državnega zbora kot prvega doma parlamenta. V državnem svetu naj bi bili predstavljeni socialni, gospodarski in kulturni interesi. V ustavni razpravi ta predlog večinoma ni bil podprt, temveč je namesto tega vzniknila ideja o drugem domu, ki naj bi zastopal regionalne interese. Ta predlog si je pridobil v slovenski javnosti kar znatno podporo, na drugi strani pa tudi odločne nasprotnike.

Vprašanje, ali je za Slovenijo primernejši eno ali dvodomni parlament, je treba osvetliti z različnih vidikov. Najpomembnejši je gotovo ocena politične volje volilcev in njihovih izvoljenih predstavnikov – ali torej politična javnost hoče takšno ali drugačno sestavo parlamenta. V svoji končni obliki se bo ta volja izkazala pri sprejemanju predloga nove ustave v republiški skupščini. Pri pripravi predloga za enodomni ali dvodomni parlament pa je treba upoštevati tudi strokovnejše vidike tega vprašanja. Kadar se v ustavno ureditev uvaja nekaj novega, glede česar v dotodanjem razvoju ni nobenih izkušenj iz preteklega obdobja, je zelo pomembno primerjati ureditve tega vprašanja v drugih primerljivih političnih sistemih. Seveda to ne more biti niti edino niti najpomembnejše merilo za odločitev, kajti vsaka država mora ugotoviti, kaj najbolj ustreza njej sami – toda izkušnje drugih je nujno treba skrbno preučiti in jih primerjati s potrebami in možnostmi lastnega okolja.

2. Po svetu so znane zelo različne ureditve tega vprašanja. Dvodomna sestava parlamenta je tako rekoč nujna v federativno urejeni državi, v kateri en dom praviloma predstavlja interese državljanov, drugi pa interese federalnih enot. V unitarnih državah tega razloga ni, temveč se dvodomni sistem običajno uvaja zaradi težnje omejiti preveliko oblast neposredno na podlagi splošne volilne pravice izvoljenega predstavniškega telesa, na eni strani pa tudi zaradi zagotavljanja kontinuitete oblasti in oblažitve prevelikega vpliva strank v splošnem predstavniškem domu. Pomemben in pogost razlog za dvodomnost je tudi tradicija, ki izhaja iz drugačnih družbenih oboliščin, kot so današnje. Ne glede na to je dvodomni sistem še vedno pogost tudi v sodobnih ustavnih ureditvah (predvsem seveda v federacijah). Na drugi strani je enodomni sistem značilnejši in primernejši za manjše države.

Tudi v dvodomnem sistemu so možne in znane različne ureditve. Razlike se kažejo zlasti pri vprašanju enake ali različne moči obeh domov, pa tudi glede načina oblikovanja drugega doma. Včasih je bilo običajno, da je imel drugi dom celo močnejši položaj, v sodobnih ustavnih ureditvah pa prevladuje težnja po slabitvi njihovega položaja (kar se najbolj jasno vidi ravno v položaju lordske zbornice v Veliki Britaniji), tako da so postale redke tiste ureditve, v katerih sta si oba doma enakopravna (najbolj značilen zgled enakopravnosti domov je italijanski parlament, ki ga sestavljata poslanska zbornica in senat).

3. Za položaj drugega doma je pomemben že sam način njegovega oblikovanja. Ta je izredno raznovrsten, vendar je mogoče najti zanesljivo in jasno mejo zlasti med drugim domom v federativni državi in drugim domom v unitarni državi. Drugi dom zveznega parlamenta je namreč v skladu z naravo zvezne države lahko sestavljen le iz predstavnikov federalnih enot. Iz narave zvezne države izhaja tudi, da so federalne enote v tem domu predstavljene enakopravno, torej z enakim številom predstavnikov. V resnici ima večina federacij drugi dom, ki ga sestavlja enako število predstavnikov federalnih enot (izjema je npr. drugi dom v nemškem in avstrijskem zveznem parlamentu).

Način oblikovanja drugega doma v unitarnih državah je mnogo bolj raznovrsten. Na splošno bi lahko rekli, da je način njegovega oblikovanja odvisen zlasti od tega, katere interese naj bi zastopal. Vendar to pravilo drži le delno, saj obstaja vrsta načinov oblikovanja drugega doma, ki jih ni mogoče razložiti na ta način. Ponekod je glavni razlog zgodovinski (npr. v Vel. Britaniji), drugod potreba po stabilnosti politike itd.

Največkrat predstavlja drugi dom regionalne interese. V takem primeru se navadno oblikuje tako, da so v drugem domu regije predstavljene bolj ali manj enakopravno. Značilna zgleda drugega doma, ki predstavlja regionalne interese, sta francoski in španski senat, pri čemer pa je načelo enakopravne teritorialne zastopnosti bistveno doslednejše (čeprav ne do kraja) izpeljano v španskem senatu. V veliki meri je načelo enakopravne zastopnosti regij upoštevano tudi v italijanskem senatu, čeprav ta po ustavni zamisli ne zastopa regionalnih interesov, temveč vse državljane.

Posebno zapleten je način oblikovanja drugega doma, ki predstavlja različne družbene interese oziroma različne družbene skupine. Tu je težje uporabiti pravilo o enakopravni zastopnosti, ki bolj ali manj velja pri regionalnem predstavnštvu. Praviloma gre namreč v teh primerih za številčno različno zastopane skupine.

4. Prav tako so različni tudi načini personalnega oblikovanja drugega doma. V sedanjih ureditvah (razen v lordski zbornici) prevladuje oblikovanje tega doma z volitvami (čeprav pogosto, npr. v Italiji, kombiniran z drugimi načini, kot so imenovanje s strani šefa države, članstvo po položaju itd.), vendar pa se običajno člani drugega zbora ne volijo po istem sistemu kot člani prvega doma. Včasih se člani drugega doma volijo posredno, praviloma je volilna pravica za ta dom omejena s strožimi cenzusi, pogosto sta tudi mandatni dobi obeh domov različni, večkrat se načelo enake volilne pravice kombinira s teritorialnim oziroma funkcionalnim predstavnštvom itd.

Vsekakor ima dvodomnost smisel predvsem, če ne gre za dvojno predstavljanje istih interesov istega volilnega telesa. Samo različen način volitev obeh domov (npr. enega po večinskem, drugega pa po proporcionalnem sistemu) ne bi prinesel drugega kot različno razporeditev interesov (oziroma strank, ki jih predstavljajo) v obeh domovih – v obeh primerih pa bi šlo za predstavljanje istega (splošno političnega) interesa volilnega telesa. Res je sicer, da se volilna sistema razlikujeta, da lahko celo pri isti politični naravnosti volilnega telesa privedeta do različne politične strukturiranosti obeh domov parlamenta in s tem do oblikovanja različne politične volje v njiju, vendar pa je težko pričakovati tolikšno razliko, da bi opravičevala obstoj dveh domov. V tem primeru je smisel dvodomnosti le v tem, da domova z medsebojno korekcijo lahko izboljšata kakovost parlamentarnih odločitev. Vendar pa praksa ne dokazuje, da bi bile zaradi tega odločitve parlamenta res kakovostnejše, temveč taka dvodomnost predvsem otežuje delo parlamenta.

Drugi dom ima pravi smisel torej predvsem, če zastopa drugačne interese kot prvi dom (regionalne, socialne, kulturne itd.). V teh primerih je drugi dom pogosto voljen posredno, kar pomeni, da je v različnih domovih predstavljena različna volilna osnova. Tako se npr. francoski senat voli posredno, in sicer tako da ga volijo poslanci, člani departmajskih svetov in delegati občinskih svetov. Zanimivo pri tem je, da so lahko senatorji voljeni bodisi po večinskem bodisi po proporcionalnem sistemu. Tudi španski senat je delno voljen posredno. V federacijah pa je seveda jasno, da drugi dom predstavlja interese federalnih enot, torej povsem drugo volilno telo kot prvi dom, zaradi česar je način njune izvolitve bistveno manj pomemben. Dejansko sta domova zveznega parlamenta največkrat izvoljena po istem volilnem sistemu.

5. Vprašanje, kakšna naj bo sestava novega slovenskega parlamenta, je gotovo predvsem politično vprašanje. Gotovo so razlogi, ki govorijo za eno ali drugo možnost. Za dvodomni sistem bi govorilo ravno dejstvo, da nimamo prave parlamentarne tradicije, zlasti pa ne tradicije strankarskega delovanja v parlamentu, zaradi česar bi manj strankarsko in bolj po drugačnih merilih (regionalna, funkcionalna zastopnost, strožji pogoji za izvolitev itd.) sestavljen drugi dom lahko igral pomembno vlogo kot korektiv še ne dovolj razvitega in ustaljenega načina strankarskega delovanja v parlamentu, ki bi utegnilo preveč oslabiti učinkovitost in smotrnost parlamentarnega odločanja. Na drugi strani pa bi ravno ti razlogi narekovali prepustitev zakonodajne oblasti v celoti neposredno in na podlagi splošne volilne pravice izvoljenemu parlamentu kot predstavniku suverenega ljudstva. Obenem pa za enodomni parlament govorijo praktični razlogi: zlasti velike težave pri oblikovanju in volitvah takega telesa, še posebej če naj bi se pri tem uporabila tudi regionalna in funkcionalna merila. Končno govori za enodomni parlament tudi majhno število prebivalcev slovenske države.

Na drugi strani pa je očitno, da politični javnosti ne ustreza zgolj predstavljanje splošnih političnih interesov v parlamentu, zaradi česar naj bi bilo najbrž treba zagotoviti posebno zastopstvo regionalnih oziroma lokalnih interesov. To je mogoče z uvedbo posebnega doma parlamenta, kot je predlagano v osnutku ustave (varianta), lahko pa tudi tako, da en del enodomnega parlamenta predstavlja splošne politične interese (interese državljanov kot takih), drugi pa lokalne oziroma regionalne interese — kot je bilo večkrat predlagano v javni razpravi. Glede na prej povedano bi enodomna varianta pomenila mnogo enostavnejšo rešitev, ker bi se izognili mnogim težavam pri delovanju parlamenta. Na drugi strani pa bi bila taka ureditev nujno dokaj neelastična, ker bi pomenila, da bi predstavniki državljanov in predstavniki lokalnih interesov v vsakem primeru odločali o vseh vprašanjih iz pristojnosti parlamenta. Temu bi se bilo mogoče izogniti tudi tako, da bi se del poslancev, ki bi zastopali interese lokalnih skupnosti, kadar bi parlament odločal o takšnih interesih, izločili kot poseben zbor, ki bi odločal s preostalim delom parlamenta po dvodomnem načelu. Če pa bi se odločili za dvodomni parlament, bi bilo smotrno, da drugi dom ne bi odločal o vseh vprašanjih, temveč le o tistih, ki zadevajo lokalne interese.

Poglavitno vprašanje pri zastopstvu lokalnih skupnosti v parlamentu (eno ali dvodomni) pa je v tem trenutku vprašanje, katere lokalne skupnosti naj bi predstavljal oziroma katere skupnosti naj bi bila volilna telesa. Odvisno je namreč od prihodnje organiziranosti lokalne samouprave v republiki. Prav gotovo je nesmiselno uvajati drugi dom parlamenta, za katerega morda še ob sprejemu ustave ni bilo jasno, katere interese predstavlja in iz katerega volilnega telesa izhaja.

6. Če bi se ustavodajalec odločil za uvedbo drugega doma, ki bi predstavljal regionalne interese, bi se zastavilo tudi vprašanje načina oblikovanja in volitev drugega doma. Gotovo bi naravi regionalnega zastopstva ustrezalo, da bi bile regije v takem domu zastopane čim bolj enakopravno. Čeprav ni nujno, da bi se domova (oziroma dela enega doma) volila različno, bi bilo to vendarle smotno, kajti tako večinski kot tudi proporcionalni sistem imata svoje prednosti in slabosti. Regionalno oblikovan drugi dom bi najbrž terjal večjo ali manjšo vezanost poslancev na regije, katerih interese naj bi zastopali. Temu bi po značilnostih najbrž bolj ustrežal večinski kot proporcionalni sistem, kajti večinski sistem na splošno omogoča večjo povezanost volilcev z njihovimi izvoljenimi predstavniki, dopušča pa tudi manjšo odvisnost poslancev od političnih strank. Gotovo ni odveč ob tem omeniti, da večinski sistem dokaj uspešno ovira razmah tako imenovane partitokracije, vladavine strank torej, ki krojijo politiko predvsem v medsebojnih pogajanjih, na katera volilci nimajo pravega vpliva, kar na drugi strani spodbuja ravno proporcionalni sistem.

Glede na povedano je najbrž za volitve zastopnikov regionalnih interesov primernejši večinski sistem. Ta pa po svoje že prejudicira volilne enote, kajti večinski sistem nujno zahteva majhne volilne enote s praviloma enim samim poslanskim sedežem. To se pravi, da bi bilo treba praviloma voliti toliko poslancev v tolikih volilnih enotah, kolikor bi bilo takih poslanskih sedežev v parlamentu. To bi lahko povzročilo težave pri domu, ki bi zastopal regionalne interese (kolikor bi se odločili zanj), ker bi bile regije prevelike, da bi lahko hkrati predstavljale tudi volilne enote. V takem primeru bi morda bilo nujno v okviru ene regije določiti več volilnih enot. Drugi način bi bil seveda določiti večje volilne enote z več poslanskimi sedeži, kar pa bi nujno oslabilo povezanost med volilci in poslanci.

Treba bi bilo razmisliti tudi o možnosti, da bi se morebitni drugi dom volil posredno (npr. da bi ga volila predstavniška telesa regionalnih oziroma lokalnih skupnosti). Tak način volitev bi nedvomno krepil občutek povezanosti poslancev tega doma z lokalnimi interesi. Pri takem načinu volitev bi tudi lahko bolj prišla do izraza osebnost kandidatov, ne pa zgolj strankarska pripadnost. Res pa je, da se posredni način volitev običajno šteje za manj demokratičnega, ne samo zato, ker volilci nimajo neposrednega vpliva na personalno sestavo parlamenta, temveč tudi zato ker je navadno bolj odvisen od vpliva različnih interesnih skupin.

Teritorialno predstavništvo v novem slovenskem parlamentu

1. Sestava bodočega slovenskega predstavniškega telesa je eno izmed vprašanj v osnutku nove ustave, o katerem v dosedanji javni in strokovni razpravi še ni bilo doseženo soglasje. Iz razprav o tem vprašanju je razbrati, da ni dobil večinske podpore niti eden izmed obeh predlogov iz osnutka nove ustave, temveč da so stališča za in proti enodomnemu in dvodomnemu parlamentu dokaj uravnotežena. Kljub nasprotujočim si stališčem zagovornikov enodomne in dvodomne zgradbe novega slovenskega predstavniškega telesa pa se zdi, da vendarle predlogi niso povsem vsaksebi. To se kaže v tem, da ne le zagovorniki dvodomnega, temveč tudi veliko zagovornikov enodomnega parlamenta poudarja potrebo, naj predstavniško telo izraža ne le splošne politične interese, temveč tudi interese teritorialnih enot (regij oz. pokrajin in širših lokalnih skupnosti). V zvezi s tem je predlagano, da je treba v parlamentu zagotoviti ne le zastopanost državljanov kot takih, temveč tudi ustrezno zastopanost območij. Na temelju tega se je izoblikovalo kompromisno stališče, in sicer da se oblikuje enodomni parlament, ki bi vseboval t.i. pokrajinski (regionalni) korektiv.

Variantne rešitve tega vprašanja in predstave o njem sploh so dokaj različne. Treba je razlikovati med predlogi, po katerih bi enakomerno zastopanost teritorialnih enot v enodomnem parlamentu zagotovili le z drugačnim sistemom volitev, in predlogi, v katerih je ta zamisel bistveno širše razumljena. Enodomnega parlamenta naj ne bi sestavljali le različno voljeni poslanci, temveč je potrebno, da imajo poslanci teritorialnih enot ustavno možnost v parlamentu posebej uveljaviti interese teh enot. V prvem primeru lahko govorimo le o enodomnem parlamentu z regionalnim (volilnim) korektivom, v drugem pa o sistemu enodomnega parlamenta z elementi dvodomnosti. Zadnji je bistveno bolj zapleten ter v ustavni teoriji in praksi unitarnih držav še neveljavljen.

2. Zastopstvo splošnih političnih in teritorialnih interesov v enodomnem parlamentu se mora izražati tudi v njegovi sestavi. Zato je smiselno, da bi bil parlament sestavljen iz dveh delov. En del parlamenta bi predstavljal splošne politične interese (splošnopolitično predstavništvo), drug del pa teritorialne oz. lokalne interese (teritorialno predstavništvo). Poslanci enega dela parlamenta bi predstavljali državljane kot take, poslanci drugega pa teritorialne (pokrajinske ali/in lokalne) enote oz. skupnosti. Ta del poslancev bi se oblikoval kot nekakšen »poldom«, ki bi bil vključen v enodomni parlament in ki praviloma ne bi deloval ločeno, temveč skupaj z drugimi poslanci. Ko pa bi bila na dnevnem redu nekatera z ustavo posebej določena vprašanja, bi se poslanci, ki predstavljajo teritorialne enote, izločili iz preostalega dela parlamenta in enakopravno z drugimi poslanci parlamenta sprejemali odločitve. V teh primerih bi se ta skupina poslancev oblikovala v poseben »dom« in sprejemala odločitve po dvodomnem načelu. Čeprav ta skupina poslancev ne bi stalno zasedala, to ne pomeni, da bi bila ad hoc telo, saj bi imela vnaprej določeno delovno področje in postopek izdvojenega delovanja, prav tako stalno sestavo. Od sistema dvodomnega parlamenta se sistem teritorialnega predstavništva v enodomnem parlamentu razlikuje po tem, da ta ni zamišljen kot

samostojen in stalen dom. To je hkrati njegova prednost, kajti dvodomni parlament v praksi otežuje delo, posebej sprejemanje odločitev.

Razmerje številčne sestave poslancev posamezne skupine bi lahko bilo enako ali pa v prid poslancev splošnopolitičnega predstavništva, nikakor pa ne v prid teritorialnega predstavništva. To je logična posledica narave parlamenta, ki naj zagotovi prevlado splošnopolitičnih nad delnimi, v našem primeru lokalnimi interesi. Temu bi lahko ustrezal 150-članski parlament, ki bi ga sestavljalo najmanj 80 poslancev splošnopolitičnega in največ 70 poslancev teritorialnega predstavništva. Vsaka teritorialna enota (pokrajina) bi bila v parlamentu zastopana z najmanj po enim poslancem.

3. Volitve poslancev teritorialnega predstavništva so lahko urejene na enak ali pa drugačen način kot volitve splošnopolitičnega predstavništva. Zadnje bi bilo v večjem skladu s strukturiranostjo parlamenta, kajti člani parlamenta predstavljajo različne interese. Nobenega dvoma ni, da splošnopolitičnemu predstavništvu najbolj ustrezajo neposredne volitve na temelju splošne in enake volilne pravice, kar pa ni nujno za teritorialno predstavništvo. Poslancev pokrajinskih oz. lokalnih skupnosti bi bilo mogoče voliti na dva načina. Prvi način je neposreden, poslanci bi bili voljeni na splošnih in neposrednih volitvah, drugi pa posreden, poslance bi volila pokrajinska oz. lokalna (občinska) predstavniška telesa (skupščine, odbori ali sveti).

Predstavnike teritorialnih enot bi bilo najprimerneje neposredno izvoliti znotraj poisameznih teritorialnih enot (po zgledu volitev italijanskega senata in hrvaškega županijskega doma). Pri tem načinu bi bil lahko uporabljen večinski ali proporcionalni sistem. Večinski sistem je praviloma primernejši za volitve poslancev lokalnih skupnosti, posebej bi bil ustreznejši, če bi bil za volitve preostalih poslancev uporabljen proporcionalni sistem. S tem bi bili zagotovljeni sorazmerna zastopanost političnih strank in ustrezna zastopanost območij. Kljub temu da posredne volitve pri nas ne uživajo posebne podpore, je njihova prednost, ko gre za teritorialno predstavništvo, da vzpostavljajo tesnejšo povezavo z lokalnimi interesi in krepijo povezanost ter odgovornost poslancev do lokalnih skupščin. Zadnje tudi omogoča, da se nezadovoljstvo z delom poslanca in izguba zaupanja volilcev izrazita z odpoklicem, ki ga sicer v sistemu splošnega političnega predstavništva ni mogoče uresničiti. Sistem posrednih volitev drugega doma je uveljavljen v vrsti unitarnih držav (npr. v Franciji, Nizozemski in Danski).

4. Tako oblikovan enodomni parlament je smiseln le, če ima skupina poslancev – zastopnikov lokalnih interesov, tudi institucionalno možnost te interese uveljaviti. Samo različen način volitev poslancev enodomnega parlamenta ne bi dajal ustreznega jamstva, da bodo teritorialni interesi v parlamentu tudi dejansko zastopani. Ustava bi morala natančno opredeliti pristojnost tega predstavništva in način odločanja. Pristojnost bi bila lahko določena ožje ali širše. V prvem primeru bi se pristojnosti teritorialnega predstavništva omejile le na obravnavanje, predlaganje, dajanje mnenj in morebiti na pravico do suspenzivnega veta na izglasovane zakone s področij, ki so posebej pomembna za lokalne skupnosti (na tak način so določene pristojnosti hrvaškega županijskega doma). V drugem primeru pa bi teritorialno predstavništvo razpolagalo z nekoliko širšimi pristojnostmi, s katerimi bi bilo v enakopravnem položaju s splošnopolitičnim predstavništvom. Po našem mnenju ima oblikovanje predstavništva teritorialnih enot smisel le, če se njegove pristojnosti širše določijo. Ne glede na pristojnost pa tak sistem enodomnega parlamenta ne bi bil ustrezen, če bi pred-

stavništvu imeli enako delovno področje in bili povsem enakopravni ali če bi imelo teritorialno predstavništvo samostojno delovno področje. V tem primeru bi bilo ustrezneje oblikovati dvodomni parlament.

Med pristojnosti teritorialnega predstavništva bi verjetno sodila vprašanja spremembe ustave, sprejemanje nekaterih finančnih zakonov, proračuna, družbene plana ipd. V zvezi s temi in še drugimi vprašanji bi ustava določila primere obvezne in neobvezne izločitve tega predstavništva, način sprejemanja odločitev in način reševanja sporov med obema. Obvezna izločitev poslancev teritorialnega predstavništva bi bila predvidena le za najpomembnejša vprašanja, ki so posebne pomena za teritorialne enote, za vsa preostala pa le neobvezno – če bi to zahtevalo določeno število poslancev tega predstavništva. S tem se poslancem omogoči, da sami presodijo, kdaj je treba o teh vprašanjih posebej razpravljati in enakopravno soočati s preostalim delom parlamenta in kdaj to ni potrebno. Prednost take ureditve je tudi, da po nepotrebem ne otežuje in zapleta dela parlamenta in sprejemanja odločitev, do česar bi nedvomno prihajalo, če bi se za vsa vprašanja iz pristojnosti teritorialnega predstavništva predpisala njegova obvezna izločitev in načelo dvodomnega odločanja.

V parlamentu bi se večina odločitev sprejemala na skupnem zasedanju vseh poslancev po enodomnem načelu. Ob tem pravilu pa bi morala ustava opredeliti vprašanja, o katerih bi teritorialno predstavništvo odločalo enakopravno s splošnopoličnim predstavništvom po načelu dvodomnosti. Odločitev bi bila veljavno sprejeta, ko bi jo v enaki vsebini sprejeli poslanci obeh predstavništev. V nasprotnem primeru bi bil potreben usklajevalni postopek. Ob tem bi morala ustava predvideti tudi način razrešitve spora, če usklajevanje ne bi bilo uspešno. Znani so predvsem trije načini: prvič, o spornem vprašanju bi odločali vsi poslanci parlamenta na skupnem zasedanju, drugič, sporno vprašanje bi se za določen čas odložilo z dnevnega reda parlamenta, in tretjič, o predlogu ne bi več odločali, temveč bi bil s tem dokončno zavržen.

Razmerje parlamenta do vlade in drugih organov se z uvedbo teritorialnega predstavništva ne bi spremenilo; vlada bi morala imeti podporo v parlamentu kot celoti in tudi odgovarjala bi le njemu. Nezaupnico vladi bi lahko zato izrekel le parlament. Teritorialno predstavništvo ne bi imelo posebne pristojnosti na tem področju, kar bi omogočilo vladi večjo stabilnost, kot pa bi jo imela, če bi odgovarjala tudi temu predstavništvu.

5. Različen način oblikovanja oz. volitev predstavniškega telesa sproža tudi vprašanje narave mandata posameznih poslancev. Če je to vprašanje v sistemu splošnega političnega predstavništva vsaj načelno rešeno – poslanci predstavljajo vse državljane in ne le tistih, ki so jih izvolili – pa je mandat zastopnikov teritorialnih enot teže opredeliti. V naravi zastopanja posebnih interesov je, da so poslanci tesneje povezani s tistimi, ki so jih izvolili. Če so bili izvoljeni v skupščinah lokalnih skupnosti (na posreden način), lahko predstavljajo nekoliko tesnejšo povezanost, ki bi jo bilo mogoče ob nezadovoljstvu z delom poslanca sankcionirati z odpoklicem. Seveda pa sam obstoj te možnosti še ne daje opore za sklepanje, da gre v tem primeru za elemente imperativnega mandata. Neposredne volitve poslancev teritorialnega predstavništva to dilemo nekoliko omilijo, povsem razrešijo pa je ne. Na to se navezuje tudi vprašanje, ali je narava mandata poslancev v tako oblikovanem enodomnem parlamentu različna. Odgovor je lahko pozitiven, če kot merilo upoštevamo naravo in usmerjenost interesnega predstavništva in morebiten drugačen (posreden) način volitev, razen če tega vprašanja ustava ne bo posebej uredila.

Ugovor kritikom konstruktivnosti opozicije

Upam, da v uredništvu cenjene revije ne bo zamere, če bom naslednje vrstice zapisal polemično in gotovo premalo analitično. Odsotnost potrebne teoretske refleksije bom skušal odkupiti z aktualnostjo teme: z napovedjo SDP, da bo opustila držo konstruktivne opozicije vladi in parlamentarni večini strank Demosa.

Da bi se izognili pojmovnim nesporazumom, uvodoma najsplošneje definirajmo konstruktivno opozicijo z naslednjimi oznakami:

- a) nadzira in kritično valorizira vladne politike
- b) podpira in podpre vladne politike, če se z njimi strinja
- c) zavrača in zavrne vladne politike, če se z njimi ne strinja
- d) predlaga alternativne vladne politike.

Torej je moč sintetično opredeliti tudi t. i. destruktivno politično držo: načelno nestrinjanje z vladnimi politikami s ciljem padca vlade.

Političnim sladokuscem ni ušlo, da je Stranka demokratične prenove v Mariboru v aprilu na svoji drugi konferenci problematizirala svoj aktualni parlamentarni položaj prav s polemiko o ustreznosti konstruktivne politike. Izid razprave sicer ni postregel s povsem natančnim sklepom o destruktivni držbi, vendar je implicitno navedel opustitev dotedanje konstruktivne. Konferenca SDP je z večino glasov to odločitev argumentirala z nepripravljenostjo vlade za sodelovanje pri oblikovanju politike.

Pri dveh stvareh so šla kritikom konstruktivnosti dejstva na roko. Najprej povsem drži, da Demosovi poslanci in njihova vlada kažejo absoluten neposluh za sodelovanje in argumentirano kritiko ter predloge opozicije. In drugič, vladna razvojna in gospodarska politika je dejansko sporna z mnogih vidikov.

Vse to in povečana mera kritike iz strankarske javnosti, češ da se SDP utaplja v Demosovi politiki in izgublja identiteto, sta okrepila prepričanost večine mojih strankarskih kolegov, da je nastopil čas za radikalizacijo strankine politike nasproti vladi. Kot poslanec in kot član stranke sem sprejel in sprejemam mnoge argumente, ki govorijo v prid potrebi po jasnejši politiki stranke v parlamentu. Toda prav zato sem predlagal drugačen sklep; uspešnejšo organizacijo pameti, ki bi zagotovila stranki prednost v strokovnosti, razumnosti in kakovosti zakonskih predlogov. Menim pa, da obstojijo za konstruktivno politično držo tudi drugi, prav tako pomembni razlogi.

Del strankine in siceršnje javnosti je ogorčen nad dejstvom, da si parlamentarna Demosova večina privoščila preglasovanje. Mislim, da je ogorčenost upravičena, ker so svobodne, demokratične volitve lani aprila potegnile mejo med večino in manjšino ter dale prvi legitimiteto in odgovornost za vladanje, drugi pa za nadzor in kritiko. To je tudi bistvena prednost pluralnega političnega sistema. Omogoča kakovostnejšo, demokratičnejšo in racionalnejšo politično odločanje in opravljanje z javnimi zadevami. Torej imata zahtevano iskanje in definiranje nacionalnega soglasja smisel le pri ključnih, ne pa pri vseh vprašanih. Npr. pri določanju zunanjepolitične strategije, koncepta nacionalne varnosti, pri ustavi in državotvorni politiki.

Osebnostno torej ne zagovarjam teze, da se moramo poenotiti povsod in za vsako ceno. To ni niti možno niti realno niti potrebno. Hkrati z mnogimi kolegi pa ne

razumem Demosa, ki uveljavlja politično moč tudi tedaj, ko mu opozicija prinaša na pladnju pametne in argumentirane predloge, ki ne bi razbili konsistence njegovih (vladnih) predlogov, temveč bi jih zgolj izboljšali. S tem bi bilo doseženo vsaj troje; potencialno bi se dvignila raven političnih odločitev, pri tem bi bili upoštevani interesi skupin in slojev, ki jih zastopa opozicija, povečali pa bi se tudi medsebojno sodelovanje in zaupanje.

Nerazumljiva trmoglavost Demosove koalicije pa ustvarja ravno nasprotno ozračje. Namesto da bi s pripravljenostjo za sodelovanje izostrila posluš javnosti za konstruktivnost opozicije in jo s tem silila k argumentirani in umirjeni politiki, krepí prepričanje vsak dan večjega dela javnosti, da je edina možna in mogoča politika opozicije destrukcija vladnih predlogov za vsako ceno. To je čudovita priložnost, da politika ostane zgolj boj za oblast in manj odgovorno in državniško odločanje o možnostih za razvoj Slovenije in izboljšanje življenjske ravni njenih ljudi.

Pred slovensko politiko so izjemni razvojni, socialni in državnostvorni izzivi, vendar jih slovenska politika vse preveč zanemarja in površno rešuje, ker se vse prerada zapleta v popolnoma neplodne politične prepire in zamere vseh vrst. Bežno omenimo, da se veliko poslancev medsebojno osebno in tudi sicer dobro pozna (tukaj se bom odrekel cinizmu in ne bom pripomnil, da so mnogi pred leti sedeli v istih partijskih klopeh). Naj dodam zelo osebni občutek, da je mnogokrat težko razumeti določene dogodke v slovenskem političnem teatru, če ne poznaš personalnega ozadja igralcev. Toda to ni nemara nič posebnega, kot niso izjeme prestižne parlamentarne igrice, strankarska tekmovanja, navijanja ipd. Toda razumna in zrela politika zna ločiti zrno od plevla, pomembnejše od manj pomembnega, bolj bistveno od manj bistvenega.

Ker Demosova koalicija ne kaže pretiranega interesa za sodelovanje pri sprejemanju skupščinskih odločitev, se utegne zgoditi, da tudi pri temeljnih vprašanjih nacionalnega pomena ne bo ustvarjeno ozračje za dosego skupne odgovornosti. Poglejmo podrobnejše zdajšnjo gospodarsko politiko, ki v marsičem ostaja gluha za kritične pomisleke, ki prihajajo iz poslanskih klopi opozicije in strokovne javnosti. Velik del ugovorov opozarja na procese, ki potiskajo vse več ljudi v nezavidljiv socialni položaj, s čimer se ustvarjajo plodna tla za ostre socialne konflikte. Tem se ne bo moč izogniti v celoti, kar pa ne pomeni, da je politika nemočna in brez sredstev za preprečevanje pravih socialnih katastrof. To bo podžigalo ekstremiste na levi in desnici, ki bodo klicali k upor in bodo pripravljene ponuditi plehke obljube za pest dnevnik interesov. Govorim o nevarnosti socialne demagogije, ki se hrani s strahom, obupom in neperspektivo ljudi. Bolj ko se bo zaostroval proces socialne diferenciacije in bolj ko bo slepo preslišal elementarne zahteve po socialni pravičnosti, bolj bo izzival neplodne konflikte, ki bodo nacionalnemu gospodarstvu še dodatno otežili prilagajanje svetovnim tržnim standardom.

Prepričan sem, da je ustvarjanje razmer za normalno tržno gospodarjenje ta hip najpomembnejša naloga slovenske politike. Tudi državotvorna mora biti podrejena razvojnim prednostim. Politična stabilnost je v tem smislu ključnega pomena, saj si ni mogoče zamišljati pomembnejših (tujih) vlaganj v razmerah, ko trije politiki ponujajo štiri scenarije tega, kaj se bo zgodilo jutri. Prav v imperativu politične stabilnosti vidim razloge, zaradi katerih bi morala vladajoča koalicija pokazati maksimalno odprtost za predloge, ki bi zmanjševali možnosti socialnih napetosti in ustvarjali razmere za socialni mir.

Bolj ko so stvari zapletene in izredne, bolj se je treba obnašati normalno. Ni razlogov za sklep, da stvari reši zgolj železna disciplina in da se je torej treba

v imenu nacionalnega konsenza odreči pravilom in običajem demokratičnih parlamentarnih sistemov. Vsekakor pa je razumno pričakovati, da bo Demosova koalicija pokazala odprtost za predloge tistih, ki mislijo drugače. V nasprotnem se, žal, najavlja čas, ko bodo začeli dobivati glavno besedo ekstremisti, ki ne vidijo potrebe po iskanju kompromisov. V zameno za demokratično ideološko politiko bomo poslušali kričače, ki bodo klicali k nacionalni poslušnosti in pokori na eni strani, medtem ko jim bodo z druge strani odgovarjali ljudski tribuni in spodbujali ulično demokracijo samo zato, da bi se lahko postavili v njene prve vrste.

Kot poslanec in član SDP ostajam trdno prepričan, da mora moja stranka vendarle vzdržati pred pritiskom popolne radikalizacije samo zato, da bi se o njej več govorilo in več pisalo. Vsaj dva razloga govorita proti temu. Prvi razlog je grozno heretičen. Opozarja namreč, da je vendarle točna ugotovitev, da je Komunistična partija, kasneje Zveza komunistov in kasneje SDP dejansko monopolno krojila politiko 45 let in da je v začetku sedemdesetih let zavozila razvojno politiko, ki nas je odrinila na jug Evrope. Tudi zaradi tega ni moč preprosto reči, da se po volitvah začenja povsem novo obdobje, saj bi tako pristali na škandalozno izhodišče nekaterih Demosovih pritiskov, da se po aprilu 1990 zgodovina Slovenije začne znova. Želim reči, da se za veliko in zrelo stranko spodobi, da ohrani čut za treznost in svoje politike ne prepusti v celoti dnevnim potrebam. Drugi razlog, ki govori proti popolni radikalizaciji strankine politike, opozarja na zmotnost mnenja, da si bomo pridobili še več zaupanja in podpore pri volilcih, če bomo enostavno napadali vlado povsod in vedno in iskali priložnosti »da pade«. Na to bom brez zadržkov pristal tisti hip, ko bom prepričan, da imamo tehtno, strokovno elaborirano in utemeljeno razvojno alternativo, ki jo lahko pokrijemo z izvrstnimi politiki in strokovnjaki. Vse dotlej pa bi izključno »negativistična« politika zgolj hranila Demosove ekstremiste, ki odlično obvladajo le politično govorico konflikta in so popolnoma nesposobni za pogajanja in dogovore.

Slovenska politična kultura, ki ji postavljamo nove temelje, mora ustvarjati razmere, v katerih bo mentaliteta totalitarnih režimov dala prostor posluhu za sodelovanje in dogovarjanje. Če sta načelnost in odločnost dragoceni značajski lastnosti politikov, si je vendarle treba prizadevati za ustvarjanje razumevanja in spoštovanje kompromisa. V nasprotnem primeru si bosta današnja oblast in opozicija družno delili odgovornost, da bo na slovensko pomlad sedla debela plast zmrzali.

Ali imamo parlamentarno demokracijo?

Morda so že nekoliko pozabljeni lanski prvi dnevi parlamentarnega življenja v Sloveniji, vendar mi prav ti dnevi zadnje čase spet bolj stopajo v ospredje, ko razmišljam o tem, kakšno parlamentarno demokracijo imamo. Tedaj je bilo eno temeljnih vprašanj, kako sestaviti vodstvo parlamenta, ker se pač parlamentarne stranke predhodno niso mogle sporazumeti o delitvi oblasti v vodstvu. Kakorkoli sedaj gledamo na tedanje ravnanje Demosove koalicije, moramo ugotoviti, da je odločenost koalicije v mnogočem »prebila« morda v razmišljanju mnogih udomačeno tezo, da se je v parlamentu potrebno o vsem dogovoriti. Če bi se namreč tedaj, ko je že propadel poprejšnji dogovor, skušali spet in spet dogovarjati, da bi se naposled o ničemer ne dogovorili, bi odprli vrata tistim razmišljanjem, ki v pogovarjanju in dogovarjanju v nedogled skušajo videti in tudi uveljavljati smisel parlamentarne demokracije. Tako pa je Demos tedaj, ne da bi to sploh dobro vedel oz. se tega zavedal, pokazal, da je parlamentarna demokracija pač količinska, kakor rad pove predsednik Bučar. Tedaj namreč ni bilo tako malo glasov z opozicijske strani, ki so opozarjali na usodnost Demosove »trmoglavosti«, v resnici pa je šlo za to, da je bil pač vlak dogovarjanja zamujen.

Pot je bila tedaj povsem prava — drugo pa je vprašanje, če smo jo vsi skupaj hodili dovolj elegantno in v skladu s kakršnokoli tradicijo parlamentarne demokracije. Da je bilo nevarnosti veliko, tega ni mogoče skrivati. Res pa je, da smo se vsi učili. Morda celo novinarji, za katere so sicer nekateri menili, da prefinjeno kažejo s prstom na nerodnosti predstavnikov pozicijske strani, ki jim je bila — vsaj veliki večini — ta demokracija povsem tuja, saj je na slovenskih tleh sploh niso mogli spoznati.

Iz te prve zadrege, ko je pozicija začutila, da je dobro prebrodila prvo brzico, in ko je obenem opozicija očitno spoznala, da bo šlo zares, je raslo nadaljnje parlamentarno življenje, ki je bilo v mnogočem grajeno tudi na nezaupanju. Nezaupanje je bilo zaznavno tako med pozicijo in opozicijo kakor tudi do samega delovanja parlamenta. Po desetih mesecih je že mogoče zapisati, da je šlo tedaj še tudi za veliko mero neizkušenosti in neznanja, očitno pa manj za slabe namere ene in druge strani. Je pa tisto prvo konstitutivno zasedanje vendarle postavilo toliko vprašanj in dvomov, da mnogi preprosto niso verjeli, da bo ta parlamentarna demokracija sploh delovala — da bo torej v novem slovenskem parlamentu sploh mogoče sprejemati zakone.

Iz nezaupanja, nevednosti in negotovosti se je, tako presojam, porodila tudi množica parlamentarnih komisij in odborov, ki so danes prej breme kot pa resnična pomoč v parlamentarnem odločanju. Pogledi na profesionalizacijo poslancev so si bili na moč različni, in to ne zgolj med opozicijo in pozicijo, ampak tudi znotraj Demosove koalicije. Danes smo seveda vsi za izkušnjo ali dve pametnejši, vendar tudi — hipotetično vzeto — profesionalizacija družbenopolitičnega zbora in zbora občin še vedno ne bi ustrezno spravila v normalen tek preštevilnih komisij in odborov. In čim bolj tonemo v ta prvi povojni demokratični parlamentarni mandat, manj je možnosti, da bi prišli do racionalnejše sestave komisij. To pa bi bilo nujno; ne zgolj zaradi tega, ker poslanci ne morejo redno prihajati na vse sestanke komisij in odborov, v katere so imenovani, temveč tudi zato, ker so si rezultati

razprav in ugotovitev v teh telesih med seboj pogosto zelo podobni, da prihajajo sicer različne komisije ali odbori, ki pa so v bistvu le sestavine neke celote, do enakih delnih rezultatov. Če bi bil nekoliko zloben, bi lahko dejal, da razprave na zasedanju zborov sploh ne bi bile potrebne, ker poslanci že tako ali tako razpravljajo vse križem v komisijah in odborih. Pri tem je zanimivo, da ne prihaja veliko pripomb in amandmajev k zakonskim osnutkom oz. predlogom prek delovnih teles, temveč v zборе, kar kaže na to, da poslanci v delovnih telesih bodisi še nimajo pravih pripomb oz. mnenj svojih strank oz. svojih okolij, ali pa da to »načrtno« prihranijo za zasedanja zborov.

Sama sestava parlamenta je iz samoupravnih časov, kar je svojevrsten nesmiisel, ki si ga menda ni privoščila nobena druga jugoslovanska republika po večstrankarskih volitvah. Slovenija se sicer lahko opravičuje z izgovorom, da je bila glede na naglico prehoda v parlamentarno demokratični sistem v največji časovni stiski, vendar tridomni parlament, kjer imamo poseben zbor dejavnosti in podjetnikov, ne more zagotavljati normalnega parlamentarnega delovanja. Poslanci v tem zboru so razpeti med strankarskimi interesi, kolikor se seveda uveljavljajo pri delovanju tega organa, ter med interesi neke specifične dejavnosti oz. podjetja. V podobni zadregi je na nek način tudi zbor občin, kjer se spet križajo interesi strank in območij, s katerih prihajajo poslanci. Celo v družbenopolitičnem zboru se zgodi, da poslanec postavi interes svojega območja ali dejavnosti nad interese oz. program svoje stranke. V pogledu tega smo pri vprašanju strankarske discipline v delovanju parlamenta, kjer se zdi, da se tega šele zdaj učimo. To učenje pa je okrnjeno, ker živimo v nekih posebnih časih (tudi v negotovosti), ki sami po sebi niso naklonjeni treznemu presojanju stvari.

Obe stari strukturi parlamenta, ki nam počasi »leze pod kožo« – kar se brez dvoma odraža tudi na oblikovanju nove ustave – imamo tudi poslovnik iz starih časov, ki v bistvenih stvareh ni prilagojen strankarski strukturi parlamenta. Ta neopredeljenost pa omogoča, da postajajo zasedanja marsikdaj pravi debatni klubi oz. razpredanja o vsem mogočem, pri čemer naj bi poslanci mirno poslušali vse te govornice. Nič nimam proti temu, da poslanci govorijo, kolikor jim dasta duša in pamet, potrebno pa se bo dogovoriti, kdaj bomo razpravljali in kdaj glasovali. Sedanje prehodno stanje, ko je tudi parlament ujet v nujnost vsega, kar izvira iz vzpostavljanja lastne države, takega reda ne omogoča – vendar bomo morali do tega le priti. Je pa tak red vezan na vprašanje profesionalizacije poslancev, ki bo po novi ureditvi nujna.

Morda se bo komu zdelo naslednje opozorilo celo smešno, vendar sam jemljem to zadevo kot resen problem. V parlament je po volitvah prišlo 240 poslancev različnih strank, usmeritev in interesov z različnim družbenim statusom, ugledom, v javnosti bolj ali manj znanih. Brez dvoma so bili tu v veliki prednosti predvsem prejšnji politiki s svojo celostno podobo v družbi (recimo, da je bila pri izvoljenih v glavnem pozitivna), ki so se pojavili sedaj kot poslanci v novi vlogi, vendar s starim kapitalom. Tudi njihov družbeni in materialni status se zaradi volitev ni v ničemer bistveno spremenil – in vse to jim je omogočilo dokaj normalen začetek parlamentarnega delovanja. Krivično pa bi bilo trditi, da so imeli boljšo začetno pozicijo samo sedanji opozicijski poslanci, kajti dejstvo je, da je med sedanjo vladajočo koalicijo veliko več tistih, ki si morajo svoj družbeni ugled šele ustvariti. Zlasti to velja, če priznamo tezo, da so bile te prve povojne večstrankarske volitve bolj izrekanje »proti« kot »za«. Ta »neenakopravnost« na začetku je vsekakor vplivala na začetek delovanja parlamenta in njene posledice se kažejo tudi sedaj. Mislim, da bi bilo vprašanje družbenega in materialnega statusa poslancev prav

zanimiva tema za neko sociološko raziskavo. Empirična dognanja bi morda le prepričala koga, da smo ta del parlamentarnega življenja zanemarili in da smo tu stvari prepustili iznajdljivosti posameznih poslancev. Ta iznajdljivost pa morda ni vedno povezana z učinkovitostjo v parlamentarnem delovanju posameznikov. Zato mislim, da bi tudi na tem področju morali postaviti neka pravila igre.

Očitno je sedanji različni družbeni status poslancev marsikdaj vzrok za nekulturni ali nedemokratski dialog v parlamentu. Ta nedemokratskost, pogojno rečeno, izvira tudi iz neizkušenosti v tej družbeni dejavnosti, saj mnogi še niso prestopili v politiko na ta način, da bi razumeli, kako gre v tej igri zgolj za umetnost možnega, ne pa tistega, kar bi si človek srčno želel. Zato tudi mislim, da se politiki v parlamentu šele »delajo« in da nekateri, kljub temu, da so v parlamentu, nikoli ne bodo politiki.

Delovanje slovenskega parlamenta je namreč še vedno obremenjeno tudi s stigmo politike kot nečednega posla ter z razmišljanjem med poslanci samimi: nekateri se imajo za politike, čeprav to niso ne po svoji naravi ne po svojem delovanju; drugi pa to preprosto nočejo biti, čeprav delujejo kot dobri politiki. Zato vidim normalno delovanje parlamenta šele tedaj, ko bodo v njem sedeli prepričani politiki (bolj ali manj dobri). Mislim namreč, da bodo naslednje volitve že morale pripeljati v parlament prave oz. sposobne politike, kar se na prvih volitvah pač ni moglo zgoditi.

Izjemnost sedanjega slovenskega parlamenta, ki pogosto ustvarja vtis, kakor da hoče večina posiljevati manjšino, je tudi v tem, da sprejemamo oz. razpravljamo o množici zakonov, ki je nad vsako razumno mero. To bi lahko kdo označeval tudi kot revolucionarno delovanje parlamenta, vendar gre za nujnost, ki se ji preprosto ni mogoče ogniti. Ni namreč mogoče govoriti o socialnih programih, pravicah delavcev, novih razvojnih ciklikih, moderni državi, učinkovitejši družbeni nadstavbi in tako naprej, če nimaš zakonov, na katere vse to postavljaš. Zato se mi zdi, da mnoga parlamentarna razpravljanja, v katerih seveda prednjači opozicija, kažejo na to, da gre za nehotena ali pa kdaj tudi hotena zamenjavanja vzrokov s posledicami. S tem smo seveda pri temeljnem vprašanju, kaj naj v resnici dela parlament: ali naj postavlja temelje novi družbeni strukturi ali pa naj morda v glavnem zaznava posledice in išče potem vzroke zanje. Obremenjenost parlamenta s preteklostjo je več kot očitna, prihodnost pa je navzoča le toliko, kolikor verjamemo, da so novi zakoni smer v prihodnost. Parlamentarno delo naj pač dá čim boljše pogoje za to prihodnost – naj to prihodnost čim boljše ugame.

Čimprej bomo namreč spoznali, da kljub vsemu – tudi z empiričnimi podatki podkrepjeno – prihodnost bolj ugibamo kot pa resnično določamo, prej bomo tudi prestopili prag, ki mu radi pravimo usodnost. Ta izraz se namreč v slovenskem parlamentu kar na veliko uporablja – morda tudi pod vtisom sedanjega časa, ki je na nek način res prelomen. Usodnosti bo toliko manj, zaželjeno pa bi bilo, da je ne bi bilo nič, kolikor verjamemo, da bomo samo spreminjali pravila igre, sistem, načine vsakršnega delovanja, če se bomo za to odločili. Mislim, da moramo prenehati razmišljati o dokončnosti stvari in s tem o njihovi usodnosti, ker bomo samo na ta način tudi neobremenjeni s prihodnostjo.

To lahko načrtujemo z željami in podatki, zakoličujemo s parlamentarnimi odločitvami – sprotno pa jo bomo popravljali v skladu z možnostmi, interesi in željami. Različni interesi in želje pa morajo biti zajeti tako v parlamentarni strukturi kakor tudi v civilni družbi. Če torej že govorimo o parlamentarni demokraciji, tedaj je prav, da vanjo tudi verjamemo.

KLAUS VON BEYME

Primerjalna politologija in premena paradigme v politični teoriji

Naša učbeniška vednost je globoko ponotranjila misel, da je treba teorijo in metodo ločevati. Metoda preživi vse napake teorij, ki jih je prenašala. Primerjava ni razveljavljena, tudi če so postale teorije totalitarizma brezpredmetne in če so falzificirali socialistične teorije regulacije. Vendar pa teorija in metoda nista brez povezave. Različne teoretske zastavitve tudi različno pojmujejo primerjavo, kar bi rad pokazal predvsem s pregledom dveh velikih tradicij, ki sta zvezani z imeni Webra in Durkheima.

Na pojmovanje uporabljenih primerjav vplivajo tudi tematske konjunktore. Konjunktore so odvisne od dogodkov, ki jih družboslovci, kot sami trdijo, »napovedujejo«. De facto pa vemo, začeni s študentskim uporom pa vse do novembrskih dogodkov 1989, da niti enega velikega političnega potresa nismo natančno napovedali. Vendar nismo zaradi tega v nič slabšem položaju kot vremenoslavci, ki se znanstveno lotevajo tiste druge teme, ki (poleg politike) ogreva vsa gostilniška omizja: vremena namreč. 87% dnevnih rutinskih napovedi je zdaj že točnih – ali imamo enako visok odstotek tudi v politični napovedi? Toda obalni straži namenjena opozorila pred katastrofalnimi viharji niso te pomladi dopovedala nič manj kakor prognozična sposobnost družbenih znanosti v pretekli jeseni.

Lahko bi sicer ugovarjali, da smo se premalo opirali na nove zastavitve, ki omogočajo razlago takih sistemskih prelomov. To velja, denimo, za teorijo katastrof. Tam, kjer je vodila v nereflktirano aplikacijsko navdušenje, je bil njen rezultat povečini le matematični model s skromno empirično vsebino. Toda tudi tu velja: »Noben matematični formalizem, naj je še tako eleganten, ne more informirati o realnosti. Empiričnega raziskovanja ne more nadomestiti« (Zahn 1979; 139). Dva faktorja vplivata na sedanjo preobrazbo primerjalne politologije:

– Teoretska premena paradigme v zastavitve, ki je glede države skeptična, glede regulacije pa agnostična.

– Zlom socializma, ki je svet poenotil in povzročil njegovo večjo primerljivost.

Če govorim o premeni paradigme, se ravnam po Kuhnovi jezikovni rabi, ki razume s tem preobrazbe temeljev teorij. Bolj problematično pa se mi zdi govoriti o premeni paradigme za prevladujoča pojmovanja regulacije v celotni družbi, kot je to storil I. 1980 Raschke v svoji nazorni delitvi paradigme na tri dele. Tudi sam si želim »advent« paradigme življenjske modrosti, toda moje predbožično pričakovanje je manjše kot njegovo. Kljub temu pa v tem primeru pri razpravi o paradigmi ne bo veliko nesoglasja: zlom socializma je nemara pogojen tudi z globalno paradigmatško premeno v teoretskem pojmovanju sveta. Tu merimo le na posledico tega dogodka, ki ga podrobneje ne analiziramo, na teoretska pojmovanja primerjave.

V 20. stol. je prišlo do dveh premen paradigem v družboslovni teoretizaciji:

– Od predmoderne v moderno. Če se nam zdi izraz »predmoderno« diskriminirajoč, lahko uporabimo tudi Luhmannov arhaizirajoči izraz »staroevropski«.

– Od moderne v postmoderno. Kdor ima pomisleke proti temu izrazu, ki je preobremenjen in po mnenju mnogih določen s francoskim poststrukturalizmom, lahko reče »pomoderen«. Lahko da se bo za nazaj nekoč zdelo bolj primerno reči »protimoderen«. Če sprejmemo teorijo o dveh kulturah z njunim dvojnimi umom, racionalističnim in okazionalističnim, se postmoderna uvršča v niz uporov proti racionalistični, na pojmi celovitosti zgrajeni moderni, ki so jih večinoma sprožale umetniške skupine, njihov učinek pa je segel globoko v filozofijo in družboslovne teorije (prim. Spinner 1989). Vendar pa v tem primeru ni videti, da bi bila postmoderna zmožna narediti kaj drugega kot prelomiti z okostenelostmi moderne. Veliko bolj verjetno je, da nastopata moderna in postmoderna druga poleg druge kakor pa druge, za drugo.

Za prvi preobrat od predmoderne v moderno so značilna štiri načela:

(1) Priznanje distance med znanostjo in politično prakso. Odpoved kraljestvu filozofov, ki iščejo dobro državo.

(2) Opustitev teološke filozofije zgodovine. Jasna razločitev evolucije in zgodovine. Seveda niso bili redki recidivi (tako kot pri prvi točki).

(3) Opustitev evropocentrične podobe sveta s pomočjo znanstvene, sistematične – in ne le empirično-anekdotske – uporabe primerjave. Primerjava je seveda vedno že obstajala, od Aristotela do Hegla ali Tocquevilla.

(4) Sprejemanje diferenciranja in avtonomije delnih sfer socialnih sistemov in odpoved regulaciji vseh družbenih področij s pomočjo centra, predvsem političnega. Da je prišlo v konservativni revoluciji in pri Carlu Schmittu ter mnogih drugih tudi do odmikov od tega načela, je uveljavitev modernistične paradigme samo upočasnilo, ne pa tudi preprečilo.

Naša tema je lahko tu le točka (3), razvoj primerjanja.

Primerjanje so veliko uporabljali tudi v predmodernih teorijah. Vendar sta Hegel in Marx po njem posegla zato, da bi dokazala zatrevani, k določenemu cilju usmerjeni razvoj. O razumevanju za zunajevropske kulture tu komajda lahko govorimo, še o razumevanju za evropsko določene kulture v Ameriki in Rusiji ne. Hegel je prignal svoje vztrajanje, da je pruska monarhija cilj zgodovine, do drznih primerjalnih izjav, ko je, denimo, rekel, da se bo ameriški republikanizem unesel, brž ko bo dežela toliko »napredovala«, da bo »začutila potrebo po kraljevini« (Hegel 1955:20). Seveda so celo pozneje v okviru znanstveno-empirične zastavitve tudi izšolani komparativisti zagrešili grozovite napake. Vendar pa ima v 19. stol. prežetost vseh sodb o drugih kulturah z vnaprej sprejeto filozofijo zgodovine neko drugo kvaliteto. Celotna klasika analize tujih sistemov, denimo Tocquevillovo delo o demokraciji v Ameriki, so izbrali deželo kot pretvezo za pesimistično analizo prihodnosti (Tocqueville 1961:14). Kritik, kakršen je npr. filozof John Stuart Mill (1859:62) – drugi, med njimi tudi Max Weber, so tudi njega kritizirali zaradi evolucionističnega stališča – je ostro napadel to evolucijsko-zgodovinsko namero Tocquevillovega dela in mu očital, da dežele, ki nastopa v naslovu njegovega dela, kaj šele demokracije, sploh ni analiziral, ampak je pod geslom demokracija ponudil popolno historično teorijo depravacije.

Tudi predmoderne evolucijske teorije so zavestno uporabljale komparativno metodo in prišle, ne le pri Marxu in Tocquevillu, do prodornih spoznanj o drugih

družbah. Vendar pa evolucionist praviloma ni razvil čuta za raznovrstnost sveta, kot ga lahko najdemo, denimo, pri Maxu Weberu. V veliki meri je izhajal iz substancialne podobnosti sveta na podlagi istovetnosti človeške narave, ki je bila pogosto dojeta biologistično. Temeljna razlika do moderne primerjalne metode je bila znana tudi v 19. stol. Že Mill (1959:253) je v svoji znanstveni logiki razlikoval med metodo konkordance, ki išče ujemanje, in metodo diference, ki obdeluje razlike. Vse do danes še ni izginilo nagnenje, da delom, ki obelodanjajo več razlik kot pa skupnostnih značilnosti, ne priznajo primerjalne narave. Vsekakor pa je vsaj splošno sprejeto, da je treba uporabiti obe metodi. Iskanje razlik je poleg iskanja ujemanj nujno, če nočemo pasti v način gledanja, ki meri tuje sisteme z merili lastne dežele. K družboslovni teoriji moderne sodi zato po mojem mnenju uporaba diferencirajoče primerjalne metode, ki izhaja iz različnosti sveta in tudi metode diference ne uporablja v smislu vnaprej sprejetih evolucijskih domnev, kakor je to počel Hegel glede ZDA.

Obsedenosti, s katero je Max Weber sledil razvoju zahodnega racionalizma, so očitali evropocentrično podobo sveta. Poznejšo teorijo modernizacije so kar počez obdolžili, da je naravnana evropocentrično, da, celo imperialistično. Vendar pa je znanost pribl. na začetku 20. stol. vstopala na mnogih področjih v novo moderno obdobje, ki je primerjavo uporabljalo metodično diferencirano. A tudi tu so se pri očetih moderne pokazala različna pojmovanja primerjanja. Tok, ki se je oprijemal bolj konstrukcije sistemov ali modelov in je vodil od Durkheima k moderni sistemski teoriji, je imel manj razjasnjen odnos do primerjalne metode kot univerzalno-zgodovinski tradicijski tok od Maxa Webra naprej.

Za Durkheima (1961:137) posebna primerjalna metoda ni bila potrebna. Sociologija je bila zanj vselej primerjalna. Zanj je to pomenilo, da ni bila več zgolj deskriptivna in da so jo vodila teoretska vprašanja. Za Parsonsa (1961:743) je bila nadomestek za naravoslovni eksperiment. Primerjalne študije so razporejale primere pod kontrolirane pogoje. Primerjave so bile postavljene nasproti zgolj genetični izpeljavi različnih sistemov. Za to pojmovanje Werner Sombart ni zaslužil častnega naziva »komparativist«, Max Weber pa ga je. Nevarnost, da pripravljalo teoretsko delo prevlada nad dejanskim zanimanjem za primerjavo, se najjasneje kaže pri Luhmannu. Tudi za Luhmanna (1970:47) je metoda primerjanja kvečjemu »pomozna znanost« sociologije. Po njegovem mnenju primerjalna metoda ne more ponuditi stvarnega kriterija, ampak le formalni, da mora biti gledišče primerno za orientacijo primerjanja. Primerjalna metoda je na tak način reducirana na tehnično predhodno razmišljanje o izbiri raziskovalnega predmeta, na razdelavo podatkov. Luhmannovo pojmovanje je usmerjeno proti predmodernim primerjavam v toliko, kolikor zavrača tradicionalne modele za racionalnost delovanja, ki primerjajo uporabljena sredstva z gledišča zaželenega smotra. S tem pa so še naprej navezane na normativno teorijo pravih smotrov, ki je bila središče mnogih teorij v zgodovini političnih idej. Luhmann je odločno moderen analitik v toliko, kolikor zanj teorija o pravih smotrih ni združljiva z novoveško znanstvenostjo. Racionalnost sistemov, ki jo raziskuje, je definirana na način praznih formul. Po tej definiciji je neki sistem delovanja racionalen takrat, kadar so njegovi sestavni interesi generalizirani tako, da dajejo pod spreminjajočimi se pogoji okolja dovolj možnosti za zadovoljitve. Luhmann je kot komparativist klasični predstavnik moderne tudi v tem, da primerjanje zanj ni, kakor denimo v tradicionalni filozofiji vse do Husserla, redukcija bivajočega na to, kar je bistveno, ampak rabi za »utrđitev bivajočega v razmerju do drugih možnosti«. Po Luhmannu (1970:46) skušajo primerjave razumeti delujočega z gledišča funkcionalno alternativnih ekvi-

valentov. To naj bi delujočemu omogočilo, da bolje razume enotnost v svetu teorije in prakse. Sistemsko primerjanje torej ni odvisno, kakor v starejši predmoderni ontologiji, od podobnosti sistemov ali njihovih dejanj. Za Luhmanna (1970:25) interesa za sistemsko primerjanje ne vodi, kot denimo v ontologiji, enakost biti. Ta interes je po njegovem ravno pokazati »kot ekvivalentno to, kar si ni podobno«. Predpostavka za primerjanje je enotna funkcionalna teorija in stroga istovetnost gledišč. To predpostavko bi lahko torej prepustili komparativni metodi, ki se je medtem uveljavila. Smiselne primerjave – glede tega je treba Luhmannu pritruditi – pa je mogoče doseči le s spraševanjem, ki ga vodi teorija. Tu lahko pustimo odprto, ali je za kaj takega najbolj primerna funkcionalistična teorija.

Tej zastavitvi je s tradicijo Maxa Webra na prvi pogled skupen interes za metodo difference, ki jo je že Mill postavljaj kot enakopravno ob bok metodi ujemanja – Luhmann bi jo verjetno imenoval ontološko. V nasprotju z Maxom Webrom Luhmanna ne zanimajo konkretne, predvsem pa sistematično zastavljene primerjave, izpeljane na podlagi lastnih podatkov. Luhmann že od začetka upošteva visoko »ceno abstrakcije« (1970:47). Tudi komparativist, ki ga vodi teorija, deluje pa še povsem v smislu Linnejevega klasifikacijskega zanosa ter svoje politične košarice in ustnatice ureja zgolj na podlagi substancialnih podobnosti, bo priznal, da postanejo spoznanja, ko se premesti referenčni okvir analize, irelevantna. Za moderno empirično znanost je bolj problematično prepričanje, da naj bi ravno abstrakcija prispevala k irelevantnosti rezultatov. Če izhaja Luhmann na visoki abstrakcijski stopnji iz funkcionalne ekvivalentnosti večstrankarskega sistema in njegovih ideologiziranih konkurenčnih bojev na eni strani in notranjih frakcijskih bojev enotne partije na drugi (1971:169), ga lahko kot »sovražnika ustave« ožigosajo le tisti, ki niso dojeli, da Luhmannov funkcionalizem ravno ne predpostavlja substancialne podobnosti, ampak zgolj funkcionalno ekvivalentnost obeh strankarskih tipov za ohranitev stanja v vsakokratnem sistemu. Bati pa se je, da take zanimive primerjave, ki jih vodi raziskovanje, ne bodo presegle okvira splošnih izjav o ohranitvi sistema v različnih družbenih formacijah.

Še bolj problematična je nevarnost, da empirični raziskovalci pri operacionalizaciji navsezadnje zopet uporabijo take primerjave kot substancialistične podobnosti, pri čemer prihaja nato, odvisno od vsakokratnega temeljnega ideološkega prepričanja, do analiz, ki bodisi z desne – v tradiciji Carla Schmitta – bodisi z leve – denimo, v smislu Agnolijeve in Brucknerjeve »transformacije demokracije« – ne razločujejo v zadostni meri zahodnega večstrankarskega sistema in njegovih specifičnih dosežkov od avtoritarne enopartijske države. Tudi poznejše Luhmannove izjave o strankarskem sistemu, ki jih najdemo na drugih mestih, niso varne pred interpretacijami, ki so jih v vedno novih inačicah ponudili tudi levičarski analitiki, da se namreč stranke v sistemu konkurenčne demokracije tako rekoč le na videz razdelijo na čepice in klobuke. Redukcija dogajanja na politični kod vladne stranke in opozicije v poznejših delih je govorila v prid takemu gledanju, in to toliko bolj, kolikor bolj je Luhmann začel dvomiti o možnosti regulacije političnih sistemov in hkrati trdil, da se ideološki boji na določenih političnih področjih, predvsem v politiki do okolja, le minimalno odslikavajo na ravni razlik v rezultatih. Luhmannovi nazori so se tako kljub svoji verbalni protiontološki modernosti zopet približali Heglovemu evolucionizmu; seveda brez telesa zgodovine, ki bi ga bilo mogoče opredeliti, ob odprtosti razvojnih stopenj ter okvirnemu zarisu prihodnjih opcij, ki nobeni izmed njih ne daje prednosti.

Problematičnost tega postopka je, da uporablja – tako kot Hegel – izbrane primere enako sarkastično kot Hegel, tako rekoč empirično-anekdotsko, ne pa zaradi sistematičnega primerjanja razlik in ujemanj, tako da govorijo v primeru dvoma za ohranjanje obstoječega.

Predmoderna primerjava se je praviloma omejevala na politični red (polity). Tudi tipologije, ki glede števila tistih, ki imajo pravico vladati, niso zelo kompleksne, so mnogokrat vsebovale normative elemente. Izbranih določilnic bodisi niso logično dosledno upoštevali, kot denimo Montesquiejeva klasifikacija monarhij, republik in despotizma. Že Voltaire se je iz nje norčeval, da razdelitev ni nič bolj logična kot vpis v rojstno knjigo, kjer nastopajo kategorije »moški spol« »ženski spol« in »nezakonski«. Ali pa so bile objektivne deskriptivne značilnosti povezane z normativno klasifikacijo. Tako so lahko Aristotela častili kot očeta matrike večih polj, ker je število vladarjev na eni osi kombiniral z zoperstavitvijo vladavin, ki služijo ali obči blaginji ali osebni koristi, na drugi (Berg-Schlosser/Müller-Rommel 1987:58). Značilnosti procesa odločanja (politics) in rezultata političnih odločitev (policy) so bile tako reducirane, kakor da bi šlo za trdno določene tipe, le predkoma pa so jih tudi raziskali.

To se je spremenilo z razvojem primerjalnega raziskovanja na področju političnih polj. Durkheimovo raziskavo o samomoru imamo lahko za pionirsko delo primerjalnega agregatnega raziskovanja. Prek sociologije in predvsem ekonomije so začeli o tej obliki analize razpravljati politologi, ki so se naveličali normativnih načelnih razprav. Input-output analiza političnih sistemov se je vidno navdihovala pri ekonomskih znanostih. Predmoderna komparativistika se je v svojih klasifikacijah oklepala ontološko razumljenih razlik, v moderni politologiji pa je primerjanje zopet zapadlo že preseženemu evolucionizmu. Zdelo se je, da se vse razvite industrijske družbe razvijajo k enotnemu tipu. Razprava, ki je potekala pod angleško formuliranim vprašanjem »Does politics matter«, je zmanjšala ta vpliv politike, ki je obravnaval dežele kar počez in spregledoval politične variable odločanja. Od Pryora do Wilenskyja je ekonomsko navdihnjena komparativistika celo napeljevala na to, da je razlika med kapitalizmom in socializmom neznatna, ne glede na ves propagandistični napor realnega socializma, ki je hotel pokazati, da lahko »socializem« glede na svoja načela preobrazi družbo.

Medtem so ta poskus falzificirali, raziskovanju pa po zlomu birokratskega socializma grozi nasprotna napaka: nenadoma je za vse slabosti v družbi teh dežel kriva le politika komunistov. Ko se bo po prehodu mnogih dežel k demokraciji in pluralizmu nedvomno pokazalo – podobno kot v tretjem svetu – da se ne uresničujejo vse sanjske zamisli in ko bo po nekaj letih postalo očitno, da obstajajo tudi variable razvoja, ki so neodvisne od politike in na katere je le težko mogoče vplivati, bo to pretiravanje zopet zamenjala bolj diferencirana raven obravnave. Družbenoekonomski determinizem teoretikov konvergence je imel veliko skupnega z marksisti, proti katerim so se ti teoretiki metodološko borili.

Pod vplivom behaviorizma in metodološkega individualizma z različno teoretsko provenienco je makro-družboslovno raziskovanje postalo odprto proti spodbijanju ideoloških kolektivnih pojmov, komparativistiko pa je razpustilo v metodiko ločevanja odvisnih in neodvisnih variabel. Komparativistike zdaj res skorajda že ni več bilo mogoče ločiti od neprimerjalne znanosti ali od znanosti, ki je naivno menila, da ravna neprimerjalno. Tak razvoj raziskovanja je moral pripeljati do tehtnih pomislov glede korelacije med polity-variablami, ki jih je komajda mogoče operacionalizirati, in relativno preglednimi policy-outcome indikatorji. Nezadovoljstvo z majhnim številom primerljivih primerov, ki ga tudi najbolj mar-

ljiva operacionalizacija ni mogla povečati, (prim. Sharpe/Newton 1984:218), je prignala mnoge raziskovalce v sisteme političnega sistema. V Ameriki so se pojavili najprej na ravni držav in se naposled izgubili na lokalni ravni, kjer so nosilci bolnišnic in »school boards« spremenili tudi državnega akterja v intervenirajočo variabla. Prišlo je do rezultata, ki sem ga imenoval »Westside Story« političnega primerjanja. Omejevali so se na ozko zamejeno območje na zahodni strani New Yorka ali kje drugje. Zavzemanje Przeworskega/Teinisa (1970), da je treba za izboljšanje komparativistike analizirati podenote političnega sistema, zavzemanje, ki je bilo nekoč smiselno, je začelo kazati svojo neplodnost in postajati v svoji zmagovitosti neučinkovito.

Vse to je nujno privedlo do ostre kritike popolne neteoretičnosti teh primerjav, ki je tudi nekatere izposoje iz sistematskofunkcionalističnega besednjaka niso mogle prikriti. Šola komparativnega policy-raziskovanja, ki je nastopila proti kvazi-Eastoniansi šole Dye-Hofferbert, je s svojim pragmatičnim zavzemanjem za historično-institucionalne študije sicer popravila marsikatero neplodnost, vendar pa je – kot, denimo, Heclio in Heidenheimer – neteoretičnost še bolj zavestno povzdignila v načelo.

Zasluga te druge šole je vsaj bila, da se je zopet obrnila k primerjavi politike v smislu politics. Politics je ostala black box v večini korelacijskih študij. Procese odločanja so zopet raziskovali v okviru zastavitve, ki je sodila bolj v teorijo delovanja kot v sistemsko teorijo. V središče black box so prišle stranke, prav tako pa so pri razjasnjevanju te black box postale vidne tudi politične samoiniciative uprave, ki so jih s pomočjo terminološke analogije z besednjakom input-outputa krstili za »within-put«. Zastavitve, ki so operirale z akterji in so ohranjale upanje, da je mogoče odkriti kavzalne zveze med političnimi variablami in družbeno-ekonomskimi policy-outcomes, so morale svoje razlage opirati predvsem na polity-variable. Variantnost rezultatov, do katerih so pripeljali ukrepi na področju ekonomske ali socialne politike, pa so nato razlagali z dejanstvi, kakršni sta, denimo, »Narodna banka« ali »korporativizem«. S tem so skušali upoštevati spoznanje, da so tudi komparativni kvantitivistični že od nekdaj uporabljali za razlago svojih ugotovitev take pomožne hipoteze. Korporativizem Avstrije, konkordančna demokracija Švice, paternalistični korporativizem brez sindikatov na Japonskem – vso to so, če je bila potrebna razlaga, vpeljevali v analizo kot nekakšen deus ex machina, ne da bi teh pojmov raziskovalnega dizajna najprej strogo definirali kot variable. Scharpfova zasluga je, da je tako ravnanje razkrinkal kot »nerazsvetljeni institucionalizem«. Opozoril je na pomen različnih strategij, ki jih imajo lahko različne institucije, s tem pa je razbil togi vzročni okvir med polity-variablami in policy-variablami. Pred kratkim je Scharpf svobodo glede opcij v posamičnih institucijah še formaliziral v okviru teorije iger, vendar s tem svoje teoretske izhodiščne fleksibilnosti ni izboljšal.

Nejasen hrup okoli policy-cikla, ki se je razlegal v politologiji 80-tih let, je seveda odkritje procesa odločanja izkoriščal za razširjanje novih nejasnosti. Zaradi omejitev, naloženih akterjem, ki so v okviru nove, na primerih zgrajene analize odločanja ostali napol v senci, tudi dolgoročne sistemske omejitve niso bile razjasnjene. Zato ne preseneča, da so tradicionalni normativisti razumeli policy-primerjavo kot zaton stroke, na katerega so odgovorili z begom na središčna področja politologije in v trdnjavo citadelo regulirajoče znanosti, »polity science« (Naschold, v: Hartwich 1983:116 ssl.). Progresivno-kritični normativisti pa so kritizirali predvsem ideologijo proizvodljivosti, povezano s politično primerjavo (Greven, v: Hartwich 1985:145). Kot možen kompromis se je kazala razumna omejitev pričra-

kovanja na »koridorje delovanja« med restrikcijskimi ovirami (M.G.Schmidt, v: Berg-Schlosser/Müller-Rommel 1987:191). Avtonomije političnega sistema in njegove sposobnosti za delovanje niso zanimali, kakor so to počeli, denimo, teoretiki konvergence in zastopniki izpeljevalne razlage države. Vendar pa je skromnost glede raziskovalnih možnosti povzročala frustracije. Pribl. 25% variantnosti je mogoče razložiti, je nekoč dejal Manfred Schmidt. V pogovoru z menoj je bil še bolj skromen: »Do parties matter – majčkeno že, toliko pa spet ne« (Schmidt 1982:203).

Primerjalne metode kot celote ta »kriza skromnosti« ene izmed disciplin v družboslovju, ki ni med teoretsko najuglednejšimi, ne zadeva preveč. Zato pa zadeva razpravo o vrednosti primerjave, ki je bila v obliki primerjalnega nauka o vladanju ali sistemskega raziskovanja mnogokrat reducirana na četrtno relevantnega preizkusnega gradiva in večinoma skromno konča kot analiza kakega inozemskega sistema. Ko bi le-to opravljali vsaj kot konfiguratívno analizo v tisti obliki, v kateri je bila metodološko koncipirana od Maxa Webra in Sidneya Webra naprej. Takemu prizadevanju nikakor ne bi odrekli častnega naziva »komparativno«. Takšna negotova uporaba pojma »primerjava« koristi drugemu toku modernih družboslovnih znanosti, ki izvira iz sistemske teorije in ki meni, začenši z Durkheimom pa vse do Luhmanna, da je kaka posebna primerjalna metoda odveč.

Obe tradiciji sta legitimni. Doktrinarno metodološko čistunstvo prihaja iz mode tudi tam, kjer se postmoderna poljubnost ne sprevrača v proti-scientistično puhlost. Na področju množičnega dogajanja je durkheimovska tradicija sistemsko-teoretsko vodene tvorbe modelov še vedno plodna. Na področju makroteoretskih analiz v historični perspektivi dobiva primerjava odločilnejše mesto, ker jemljejo metodo diferenciranja veliko resneje.

S krizo moderne prihaja v 20. stol. do druge premene paradigme. Vrednost primerjave se vnovič spremeni. Pomoderna je tako kaotično polifona, da se že samo iskanje skupnega imena kaže kot zastarelo modernistično stremljenje k enotnosti. Toda štiri načela družbene teorije klasične moderne, ki smo jih navedli zgoraj, še vedno omogočajo konsenz. Veliko konceptov moderne, predvsem anti-holizem, je bilo le dosledno domišljenih. Izgubili so se pojmi enotnosti, ki jih je klasična moderna še predpostavljala, denimo »trdni jaz«, avtor pripovedi, predstava »resnice«, realistično pojmovanje »jezika« in »optimistično-racionalistična filozofija« za »pripovedjo« (Flax 1990:30–31).

V družboslovni teoretizaciji so imele pomoderne zastavitve naslednje skupne poteze:

- (1) Opustitev pojma »ene« družbe.
- (2) Odpoved iskanju nekega bolj ali manj enotnega legitimacijskega verovanja, ki ga je klasična moderna od Webra do Parsonsa še vedno iskala.
- (3) Dokončna opustitev zahtev po teoretski regulaciji, ki so jih teorije moderne še vedno postavljale predvsem za politični subsystem.

Kljub temu pa bo poskus združiti pod skupnim imenom »postmoderno« izoblikovanje tako različnih dejanstev, kot so to, denimo, okazionalistični um (Spinner 1989) in umetniški avantgardizem kot politična teorija (von Beyme 1989), avtopoietična sistemska teorija in teorija katastrof, paradigme življenjskega načina, New Age in feministične družbene teorije, trčil na odpore. Celo poskus izogniti se s pomočjo bolj nevtralnega izraza »pomoderno« povezovanja s francoskim post-strukturalizmom, bo le težko sprejet. Po drugi strani so najbolj razsvetljeni pomoderni misleci, denimo Luhmann (1987:35, 152 sl.), dovolj ironično odporni proti

poskusom etiketiranja, da se lahko z njimi spogledujejo in anticipativno zmanjšujejo funkcionalno vrednost takih etiketiranj. Za tako močno ironično distanciranje se intelektualne mode kajpada menjavajo le pri drugih. Spregledano pa ostaja, da lastne paradigmatične spremene prispevajo k pospešitvi spremembe mode.

Postmoderne zastavitve bi lahko – idealno gledano – postale dosledna komparativistika. Največ, kar lahko stori postmoderna filozofija, je, da »primerja in kontrastira kulturne tradicije« (Flax 1990:201). Toda postmoderne zastavitve se iztekajo bodisi v pretirane posplošitve o zgodovini vseh institucij, kot, denimo, pri Foucaultu, ali pa – če so bližje družboslovni konceptualizaciji in družboslovnemu načinu dela, kot denimo pri Luhmannu, – abstrahirajo pojme na raven, ki ne omogoča plodnih primerjav.

Sistemi, intence, svet življenja so si v teh zastavitvah tako tuji kot ledene gore. Tudi različna organizirana področja nekega sistema so za te zastavitve kodirana na enoten način. Zunanji momenti, za katere se zdi, da jih ni mogoče integrirati v kod, niso upoštevani: denimo, morala v politiki, politika in njeni regulacijski mediji v gospodarstvu. Ravni, na katerih je treba sisteme obravnavati kot avtopoietične, niso razjasnjene. Že za predavtopoietičnega Luhmanna (1975:11) je družba bila svetovna družba.

Čeprav obstaja družba zaradi interakcij, je postala za interakcije v veliki meri nedostopna (Luhmann 1985:585). Svetovna družba se je konstituirala, ne da bi se opirala na politično in normativno integracijo, neuravnoveženega stanja družbe pa tudi politično-pravna integracijska prizadevanja skorajda ne morejo spremeniti (Luhmann 1985:66). Po Luhmannu zaradi nedostopnosti za interakcije ni mogoče predpostaviti, da nacionalni avtopoietični sistemi nimajo prav toliko avtonomije v razmerju do svetovne družbe, kot jo ima ta v razmerju do nacionalnih sistemov.

Nekateri pristaši Maturana in Varela pripisujejo svetovnemu sistemu večjo moč učinkovanja. Ker je ta sistem »kapitalističen«, »realnemu socializmu« že dolgo pred njegovo krizo niso dajali nikakršnih možnosti, da preživi v dominantnem kapitalističnem svetovnem sistemu (prim. spodaj). Primerjava med svetovnim sistemom in živim bitjem nas pripelje seveda do nedavno nekonsistentne tvorbe, ki v živi favni zaenkrat še nima analogij. Drugi raziskovalci obravnavajo predvsem nacionalni politični sistem kot avtopoietičen. Tu je videti že večjo analogijo z življenjsko enoto, razvijajočo se k določenemu cilju. A zakaj ne bi bili ti sistemi kodirani tako različno, da bi bilo mogoče misliti kapitalistične ali socialistične sisteme? Na ravni državno organiziranih socialnih sistemov so notranja razmerja s podsistemi enako nejasna. Ali je politični sistem zares organiziran po enotnem kodu? V kakšnem razmerju je z drugimi supranacionalnimi tvorbami ali subnacionalnimi ustanovami na občinski ravni? Ali ne bi morali obstajati tam, kjer so družbe dojete kot avtopoietični sistemi drugega reda, znotraj teh stopenj »nižji redi«?

Po Luhmannu (1987:148) je politični sistem po razgradnji slojnega modela, razločen na tri dele: na upravo (pod ta izdajalski pojem sta bila subsumirana skupščina in sodstvo), politiko (stranke) in občinstvo (sodstvo). Če odmislimo nenavadno terminologijo, bi to lahko nemara še sprejeli. Toda, ali se lahko strinjamo s tem, da je za celoto pristojen en sam kod, saj sta si uprava zaradi politizacije in vlada zaradi birokratizacije glede svojega načina delovanja resda postali podobni, a ju zaradi tega ni tudi že mogoče spraviti pod skupni imenovalec »vlada-opozicija«, ki naj bi bil značilen za politični sistem kot celoto?

Če naj bodo avtopoietični sistemi kaj več od gole metafore, je Luhmannov avtopoietični obrat glede na zgodnejšo spoznavno stopnjo padeč nazaj. Nekoč se

je pogumno boril proti primerjavi substancialno-ontološko dojetih pojmov. Sistemi pa se zdijo podobni živim celicam, ki so komajda vredne komparativistike, saj so konstruirane vse preveč analogno. Celične metafore peljejo k novim substancializmom. Primerjave postanejo zdaj pravzaprav nesmiselne, razen v tistem smislu, v katerem se ukvarjajo s patologijo in raziskujejo konstrukcijsko načelo bolnih celic v nasprotju z zdravimi. Komparativistu grozi, da ga bodo na ta način potisnili v kot, opredeljen z Goethejevo zlobno pripombo: »Samo bedaki primerjajo«. Kot bedak se kaže še ne postmoderni komparativist, saj ne primerja brez sleherne namere, ampak se hoče naučiti razumeti in spoštovati to, kar je drugačno. V avtopoiesis v zadnji instanci ne gre za razumevanje. To, kar ponavadi razumejo s tem izrazom, ni kaj več kot proizvod imaginacije zunanjega opazovalca. Predstava, da se lahko sistemi učijo drug od drugega, se zdi nesmiselna. Primerjava se skrči na podpodročja socialnih sistemov, ki delujejo po analognem kodu in uporabljajo enak medij oblasti. Mnoštvo regulacijskih možnosti glede na druge subsisteme družbenih sistemov je zreducirano na minimum. Že sam politični sistem po tem pojmovanju (Luhmann 1987:127) ne prenaša, vsaj v demokraciji ne, daljnosežnih prizadevanj po regulaciji, ker ima obstoječa opozicija nalogo, da vladi onemogoča uresničitev tega cilja. Spodrsrljaje poskusov regulacije političnega sistema je mogoče v takem sistemskem mišljenju pravzaprav že deducirati, zakaj bi se torej še trudili z njihovo empirično primerjavo?

(se nadaljuje)

Kondratievi valovi in prihodnost britanskih mest

Kondratiev je bil direktor Instituta za aplikativne ekonomske raziskave v Moskvi v 20. letih tega stoletja. Leta 1925 je objavil članek¹, ki je kazal statistični obstoj dolgih ekonomskih valov, okoli 50 let od viška do padca in spet nazaj. V tej fazi še ni ponujal razlage njihovih vzrokov. Vendar pa je zanikal možnost, da bi jih povzročile eksogene variable, kot so spremembe tehnike, vojne ali revolucije, asimilacija novih držav v svetovno ekonomijo in fluktuacije v proizvodnji zlata. Kasneje je trdil, da dolge ekonomske valove v resnici povzročajo nadomestni cikli dolgo trajajočih infrastrukturnih investicij ter dostopnost posojilnega kapitala za te zelo velike investicije.²

Leta 1939³ je Schumpeter prevzel Kondratievo idejo o valovih, vendar pa je za razliko od Rusa trdil, da jih povzroča prilagajanje in difuzija pomembnih novih tehnologij. Trdil je, da proces predpostavlja uporabo novih znanstvenih in tehnoloških izumov in inovativne podjetnike. Ti ustvarjajo nove priložnosti za investiranje, rast in zaposlovanje. Profiti prvih inovativnih podjetnikov opogumljajo druge, da jih oponašajo. Njihova kombinirana aktivnost ustvarja nov dolgoročni val ekonomske rasti.

V zadnjem času je porastlo zanimanje za Schumpetrovo inačico te ideje. Leta 1975⁴ ga je spodbudila objava dela Gerharda Menscha (v nemščini) Zastoj v tehnologiji. V njej je prikazal, da je proces inovacije v resnici dosegel višek v letih 1764, 1825, 1886 in 1935. Vsak od teh viškov se je pojavil sredi depresije in sledil mu je ekonomski dvig približno 11 do 17 let kasneje.

Menschovi sklepi so pripeljali druge do tega, da so začeli razmišljati o tem, katere inovacije bi lahko prispevale k obuditvi padca v 70. letih⁵, in o tem, na katerih zemljepisnih lokacijah bi lahko do te domnevne obuditve prišlo.⁶

Ti kasnejši avtorji so veliko prispevali k razširjenosti stališča, po katerem bodo ključne inovacije uporabljene v industriji z visoko tehnologijo, ki uporablja mikroprocesorje, bio-inženiring in nove oblike energije. Te bodo prispevale k dvigu ekonomije, utemeljene na informatiki.

Različna mesta različno doživljajo spremembe v naravi ekonomije nasploh. V Britaniji, na primer, so vse pogloblitve konurbacije, London, Birmingham, Liverpool, Manchester, Newcastle in Glasgow, med leti 1971 in 1981 izgubljale ljudi in delovna mesta. Nasprotno pa so najvišje stopnje rasti beležili v Winche-

¹ N. D. Kondratiev, *The Major Economic Cycles*, *Voprosy Konjunktury*, 1, 1925, str. 28–79.

² N. D. Kondratiev, *The Long Waves in Economic Life*, *Rewiew of Economic Statistics*, 17, November 1935, str. 105–115.

³ J. Schumpeter, *Business Cycles*, New York, Mc Graw-Hill, 1939.

⁴ G. Mensch, *Stalemate in Technology*, Ballinger, 1975.

⁵ J. I. Gershuny in I. D. Miles, *The New Service Economy*, London, Frances Pinter, 1983; in J. I. Gershuny, *Social Innovation and the Division of Labour*, Oxford, Oxford University Press, 1983.

⁶ P. Hall, *The Geography of the Fifth Kondratiev Cycle*, *New Society*, 26, 1981, str. 635–637; in P. Hall, *Have Cities a Future?*, *Futures*, 16, (4), str. 344–350.

stru, Horshamu, Bracknellu, Milton Keynesu, Maidenheadu in Basingstoku na jugovzhodu.⁷

Nekatere slabosti Schumpetrovega pogleda

Schumpeter poudarja inovacije kot glavni vzrok dolgoročnih valov navzgor. To je vodilo k sodobnemu poudarjanju proizvodnje informacijske tehnologije kot načina generiranja nove ekonomske rasti nasploh; in k razvoju znanstvenih parkov kot krajev, kjer imajo določena mesta lahko korist od zaposlovanja. Obe prepričanji sta zgrešeni.

Kot prvo kaže Sistemski dinamični nacionalni model ameriške ekonomije na MIT, da je vzročni odnos med inovacijo in dolgoročnim valom obraten od Schumpetrovih predvidevanj. Model daje slutiti, da lahko fundamentalni fizikalni procesi v ekonomiji ustvarjajo dolge valove brez variacij v stopnji inovativnosti. Sovpadanje inovacij lahko glede na to razložimo kot posledico vpreženosti inovacije v proces dolgega vala.⁸

V nasprotju s splošnim prepričanjem model kaže na to, da je mogoče dolgoročne valove razložiti z dvema poglavitnima skupinama dejavnikov. V prvi je inherentno nestabilno obnašanje sodobnih industrijskih ekonomij. V drugi je zbir medsebojno ojačujočih procesov, ki zadevajo številne sektorje ekonomije in nadalje destabilizirajo inherentno nestabilne tendence ekonomije. Nestabilno obnašanje sodobnih industrijskih ekonomij je utemeljeno na »obstoju fizičnih zaostankov v ekonomiji, omejenih informacij dostopnih odločevalcem in delne racionalnosti ekonomskega odločanja«. ⁹ Proces, ki jačajo te nestabilne tendence, so kapitalsko samo-urejanje, popisi imetja in prilagajanje rezerv, vodilni čas kapitala, pričakovane rasti, zaposlitev in mezde, realne obresti in inflacija ter spirala zadolženost–deflacija. Od teh je samo-regulacija eden najpomembnejših in najglobljih vzrokov dolgih valov. Dinamika obrestnih mer lahko prav tako sama ustvari dolgi val.

Te ugotovitve imajo pomembne implikacije za analizo vloge visoke tehnologije v naslednjem dolgem valu ekonomske rasti. Prva je v tem, da je malo verjetno, da ga poganjajo inovacije, kot je informacijska tehnologija. Druga je v tem, da je porast povpraševanja nujen predpogoj delovanja neposrednih vzrokov ekonomske rasti. Tretji je v tem, da porast povpraševanja nujno generira kapitalsko samouravnavanje. Četrty je v tem, da realne obrestne mere nujno padejo. Peti pa je v tem, da mora obstajati trgovinski presežek dobrin, na katerem temelji dolgoročna ekonomska rast.

Ob predpostavki, da bo povpraševanje naraščalo in da bo elektronska industrija ključni sektor sodobne ekonomske rasti, ima industrija Združenega Kraljestva nekaj prednosti in nekaj šibkih členov, sodeč po njenem delovanju v 70. letih. Glede na zgoraj orisani model predstavlja kapitalna opremljenost pomemben sektor dolgoročne rasti. Tabela 1 prikazuje, kako se je ta sektor odrezal v Združenem Kraljestvu v 70. letih. Vidimo, da je output sektorja elektronsko kapitalne opremljenosti naraščal v 70. letih in da je sektor beležil trgovinski presežek v letu 1980.

⁷ CURDS, Britain's Booming Towns, New Sheet, 1, Newcastle University, CURDS, 1985.

⁸ J. D. Sterman, An Integrated Theory of the Economic Long Wave, Futures, 17, (2), 1985, str. 104–131.

⁹ Ibid.

TABELA 1. ELEKTRONSKA KAPITALNA OPREMLJENOST

	1970	1980	% spremembe
Output, £ m	625	2800	348
Izvoz, £ m	200	1200	500
Uvoz, £ m	125	975	680
Uvozna penetracija %	23	38	15
Zaposlenost, '000	203	194	-4

Vir: Komite za ekonomski razvoj elektronike, Policy for the UK Electronics Industry (London, UK, NEDO, 1982)

V tem desetletju se je trgovinsko ravnovesje zmanjšalo za približno 15%, zaposlenost v sektorju pa je upadla za 4%. Če naj bi ta tip proizvodnje oblikoval pomembno osnovo naslednjega dolgega vala v Združenem Kraljestvu, potem bo morala proizvodnja naraščati hitreje, medtem ko uvozni penetraciji ne bi smeli dovoliti veliko večjega porasta. Znatno povečanje povpraševanja in proizvodnje bo potrebno, preden bo začelo naraščati zaposlovanje namesto nadaljnega upadanja.

Medtem ko ima sektor elektronske kapitalne opremljenosti nekatere nujne značilnosti za generiranje rasti dolgih valov, pa je sektor informacijske tehnologije veliko manj verjeten za kaj takšnega. Tabela 2 kaže, da se je v 70. letih IT output povečal za manj kot kapitalski sektor, da je obstajal trgovinski deficit, da je bila uvozna penetracija večja in da je zaposlenost upadla bolj kot v sektorju kapitalne opremljenosti. Kar zadeva proizvodnjo IT v Združenem Kraljestvu, torej velja, da je bolj verjetno, da bo vsak porast v povpraševanju privabil večji uvoz kot povečanje domače proizvodnje. Če bi prišlo do tega, bi zaposlenost v sektorju padala še naprej, iskanje silikonskih dolin in znanstvenih parkov, ki generira lokalno zaposlovanje, pa bi se izkazalo za dokaj brezpredmetno.

TABELA 2. INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA

	1970	1980	% spremembe
Output, £ m	775	2900	274
Izvoz, £ m	275	1250	354
Uvoz, £ m	300	1400	367
Uvozna penetracija %	37	45	8
Zaposlenost, '000	186	167	-10

Vir: Komite za ekonomski razvoj elektronike, Policy for the UK Electronics Industry (London, UK, NEDO, 1982)

Eden pglavitnih problemov elektronske industrije v Združenem Kraljestvu je v posebni odvisnosti od države. Na njen račun gre več kot polovica tržnih fondov, skoraj 60% celotne elektronske R&D in nudi skoraj 5% bruto investicij v Združenem Kraljestvu.¹⁰ Iz teh okoliščin izvirajo trije problemi.

Prvi je v tem, da še posebej v pogodbah za obrambne namene vlada, za razliko od drugih, ni dovolj stimulirala razvoja civilnih in komercialno in trgovsko zanimivih proizvodov. S tem si lahko delno razlagamo relativno slabo prodajo elektronskih proizvodov Združenega Kraljestva.

¹⁰ Electronics Economic Development Committee, Policy for the UK Electronics Industry, London, NEDO, 1982.

Drugi je v tem, da nudi vlada varen domači trg za elektronske proizvode, zaradi česar firme niso zadostno stimulirane za osredotočanje na izvoz. To prispeva k trgovskemu deficitu vseh elektronskih proizvodov Združenega Kraljestva v letu 1980.

In končno v tem, da z zmanjšanjem obveznosti do regionalne in urbane politike vlada sedaj pomembneje vpliva na regionalno politiko z domačimi obrambnimi nabavami, manj pa potom bolj klasičnih kanalov.¹¹ Ker je temu tako, se sredstva za obrambo ne trošijo tako učinkovito, kot bi se lahko za stimuliranje sektorja kapitalne opremljenosti v krajih, ki bi to najbolj potrebovali, kot tudi ne za zmanjšanje nezaposlenosti.

Tako, *ceteris paribus*, inovacije *per se* ni pomemben neodvisen vzrok rasti dolgega vala. Domača IT proizvodnja v Britaniji ne bi vzdrževala večjega porasta. Znanstveni parki imajo torej lahko le omejeno uporabnost pri vzbujanju proizvodne zaposlenosti za konkretna mesta. Vlada zaenkrat pomembno razlikuje tako IT proizvodnjo kot njeno lokacijo, predvsem glede na potrošnjo za obrambne namene.

Intermediarna uporaba in končna potrošnja

Čeprav Britanija nima mnogo primerjalnih prednosti pri proizvodnji IT opreme, pa ima nekatere primerjalne mednarodne prednosti v uslužnostnih dejavnostih, kot so finance, lastnina, zavarovanje in podobne aktivnosti, katerih centralna tržišča so ponavadi locirana v Londonu. Intermediarna uporaba inovacij v IT je imela velik vpliv na ta področja. K temu pa prispeva še dejstvo, da je bilo kapitalno investiranje v pisarniško delo v preteklosti relativno skromno, tako da nova oprema ne nosi v sebi stroškov zastaranja stare opreme.¹²

Trenutno je ekstenzivna uporaba IT v pisarniških procesih omejena v glavnem na velike organizacije.¹³ Vendar pa so zato tam spremembe dokaj pomembne. Gre tako za preokret od uporabe papirja k elektronskemu shranjevanju in prenosu informacij kot za nove oblike pisarniškega dela in organiziranja. Te spremembe tudi povečujejo komparativne prednosti večjih organizacij.

Najbolj intenzivna in ekstenzivna uporaba IT zaenkrat je bila v finančnih uslugah. Banke, zavarovalne tvrdke in finančne ustanove vseh vrst danes čisto običajno uporabljajo IT pri delu.

Splošno področje informacijskega procesiranja je privabilo največjo pozornost glede na pomen IT. Margaret Thatcher je organizirala »Svetovalno diskusijo o informacijski tehnologiji«, ki je ocenila število ljudi, zaposlenih v »trgovskem« informacijskem sektorju (tisk, konzultiranje, on-line data usluge itd.) na približno 5% delovne sile v Združenem Kraljestvu.

Če pa informacijski sektor opredelimo tako, da vključuje tudi »celotno bančništvo in zavarovalništvo, centralno in lokalno oblast ter izobraževanje in usposab-

¹¹ J. Simmie in N. James, *The Money Map of Defence*, New Society, 31 januar 1986, str. 179–180.

¹² H. Rosenbrock et al., *A New Industrial Revolution*, v: T. Forester (ur.), *The International Technology Revolution*, Oxford, Blackwell, 1983.

¹³ A. Taylor, P. Coppin in P. Wealthy, *The Impact of New Technology on Local Employment*, Aldershot, Gower, 1985.

ljanje, potem je v 'procesiranju informacij' 40–45% delovne sile Združenega Kraljestva.¹⁴

Nekatere proizvodne usluge, ki intenzivno in ekstenzivno uporabljajo IT proizvode v procesih, ki jih opravljajo, beležijo rastoče domače in mednarodno povpraševanje po svojih uslugah. Na njih bo verjetno ugodno vplivala vsaka bodoča Kondratieva ekspanzivna faza. Vendar pa kljub temu, da potrebujejo velike količine fiksnega kapitala v obliki zgradb in opreme, ne sodelujejo v sektorju kapitalskega samo-urejanja. Zato je kaj malo verjetno, da bi lahko same po sebi generirale večji dolgoročni val ekonomske ekspanzije.

Nek možen stranski učinek uporabe IT bi lahko predstavljalo dušenje inherentno nestabilnih značilnosti razvitih ekonomij. Tam, kjer je mogoče informacije posredovati takoj dobaviteljem, proizvajalcem in kapitalskemu sektorju, bo postala značilna tendenca redukcije slabo oblikovanega, pretiranega in pomanjkljivega naročanja. Dva možna primera sta elektronske točke v prodajnih terminalih (EPOS) trgovskih izhodišč in naročanje avtomobilov povezano z več-modelnimi proizvodnimi trakovi.

Potrošnja IT v gospodinjstvih lahko ločimo na informacije uporabljene izven doma in na IT proizvode uporabljene za sprejemanje in shranjevanje informacij doma. Prva kategorija se nanaša na takšne pojave, kot sta prenos elektronskih fondov na točki prodaje (EFT/POS) in trgovske usluge, kot je na primer potovalna agencija, ki nudi usluge. Tako kot poslovneži lahko gospodinjstva uporabljajo tudi mobilne telefone.

Ekstenzivna uporaba novih oblik IT doma se mora šele razviti. Verjetno bo vključevala:

- Domače uslužnostne sisteme za avtomatično opazovanje in nadzor številnih gospodinjstevskih funkcij (gretje, osvetljevanje, varnost); ti so lahko povezani z lokalnimi varnostnimi servisi. Izumljeni so lahko tudi informacijski paketi, ki nudijo nasvete o gospodinjstevskih operacijah.

- Zabava kot na primer domača filmska blagajna, ki nudi gospodinjstvu dostop (preko kabla) v veliko širšo in bolj raznoliko zabavo, kot jo lahko nudi siceršnje množično oddajanje.

- Transport/komunikacija, ki bi z uporabo iste infrastrukture in domače opreme lahko omogočila transfer elektronskih fondov in 'kupovanje na daljavo'.

- Izobraževalni paketi za učenje na domu in morda za interaktivno izobraževanje in usposabljanje.

- Trajno zdravstveno opazovanje na razdaljo za primere kroničnih motenj, kar omogoča več domače nege – diagnozo na razdaljo – interaktivne pakete zdravstvenega in drugega svetovanja.¹⁵

Razvoj teh uslug bo utemeljen na uporabi televizijskih sprejemnikov, telefonov in morda kablov. Vendar pa novi nakupi te opreme verjetno ne bodo spodbudili novega vala ekonomske rasti in to predvsem iz dveh razlogov. Prvi je v tem, da večina gospodinjstev že ima dostop do televizije (97%) in telefona (76%). Približno 28% gospodinjstev ima video kasetni rekorder (VKR), 18% pa jih ima domači računalnik. Približno 10% gospodinjstev s televizijo ima napravo za teletekst.¹⁶ Največje povpraševanje v naslednjih nekaj letih bo verjetno po video rekorderjih,

¹⁴ J. Forrester, *Innovation and the Long Wave*, MIT Symposium on Technology, Innovation and Corporate Strategy, London, 1978.

¹⁵ Gershuny, op. cit., referenca 5.

¹⁶ J. Hartley, *Information Technology and the Consumer*, ESRC Newsletter, 55, junij 1985, str. 26–28.

vendar pa so ti podvrženi istim uvoznim problemom kot kapitalski sektor. Večina jih je uvoženih.¹⁷

Glede razvoja kabskega sistema v Združenem Kraljestvu je tako, da bo imel lokalni sistem ponavadi manj kot 6000 naročnikov, kolikor bo sledil vzorcem povpraševanja v ZDA.¹⁸ To pomeni, da bo 95% videnega materiala domačega izvora. Posledica tega je, da se ne generira neomejeno povpraševanje po proizvodnji programov.

Odprto vprašanje torej ostaja, ali bo gospodinjstva potrošnja IT proizvodov in uslug zadostovala za generiranje večje ekonomske rasti. Izgleda, da bo imela tudi v primeru, da se poveča, le potencial za dvig uvoza japonske potrošne elektronike in ameriškega programskega materiala.

Človek se tudi vpraša, kako verjetno je, da si bodo gospodinjstva sploh želela povečati pasivno preživljanje prostega časa, v izolaciji, doma, z gledanjem ameriških programov na japonski opremi. Bo povpraševanje po tovrstni aktivnosti dovolj veliko, da bo vračalo v Združeno Kraljestvo kapitalni sektor in generiralo zadostno samo-uravnavanje za spodbuditev naslednjega dolgega vala ekonomske rasti?

IT in rast mest

Gornja obravnava nekaterih izbranih odnosov med sodobnimi inovacijami, Kondratievimi valovi in zemljepisno lokacijo ekonomske rasti sugerira, da obstajajo omejeni pogoji, v katerih bi IT lahko prispeval k rasti mest. Na najpomembnejšo omejitev kaže NM model. Po njem se ekonomska rast napoveduje iz povečanj v povpraševanju, ki nato vlečejo za seboj inovacije, ne pa obratno. Povedano enostavno to pomeni, da je ekonomska rast verjetna samo v mestih, v katerih so locirane dejavnosti, za katere obstaja naraščajoče povpraševanje.

Študija, ki jo je izvedel CURDS,¹⁹ kaže, da so mesta tega tipa v Britaniji skoraj izključno locirana na jugu namišljene črte, od Washa do Severn Estuary v 70. letih. Še posebej so osredotočena na jugovzhodu v obliki votlega krofa, z Londonom na padajočem jedru.

Temu navkljub pa sta deskriptivna dejavnika, ki najbolj prispevata k njihovi rasti 'razumna bližina Londona . . . (in) predvsem povprečni nivo stopnje zaposlenosti v finančnih in sorodnih uslugah'.

Te pojave lahko z zgornjo analizo povežemo na sledeče načine. Prvič, kljub splošnemu padcu še vedno traja domače in mednarodno povpraševanje po finančnih in podobnih uslugah. Delno to še posebej odraža potrebe OPEC po recikliranju naftega denarja (kar bi se lahko spremenilo s padcem cene nafte). Finančni trgi se izrazito osredotočajo v londonski City. Stroški njegovega delovanja so zelo visoki. Razvoj IT je finančnim institucijam omogočil, da preusmerijo rutinsko pisarniško in administrativno zaposlovanje na cenejše lokacije. Nagibale so se k izbiranju tistih, ki so v časovnem/stroškovnem dosegu središča Londona, kjer so uradniške namestitve cenejše in kjer lahko prebivalstvo, ki je London zapustilo, nudi v glavnem žensko in pretežno sindikalno neorganizirano delovno silo.

¹⁷ Op. cit., referenca 10.

¹⁸ J. Tunstall, Communications Deregulation: the Beginning or the End of Europe?, ESRC Newsletter, 55, junij 1985, str. 11-133.

¹⁹ Op. cit., referenca 7.

Drugič, te tipe razvoja ne povzročajo neodvisno IT inovacije. Te le omogočajo izvedbo obstoječih opravil na produktivnejši in cenejši način, tako zaradi večje učinkovitosti kot zmožnosti uporabe cenejših lokacij in delovne sile. Potreba po izvajanju teh opravil se jasno kaže v rasti povpraševanja po njih.

Tretjič, zaenkrat ni še nobena od teh aktivnosti, osredotočenih na londonski City, rastle tako hitro, da bi generirala splošno ekonomsko in zaposlitveno izboljšanje v državi kot celoti. Če upoštevamo predpostavke modela NM, je kaj malo verjetno, da bi do tega lahko prišlo s kapitalskim samourejanjem. Na drugi strani pa imajo velik vpliv na dinamiko obrestnih mer. V pretežno terciarni ekonomiji potrebujejo britanska mesta najbolj prav ta vzvod, da bi oživila svoje pešajoče ekonomije. Če ne drugega, bi pomembno padanje obrestnih mer pocenilo večje lokalne infrastrukturne investicije v zadeve, kot so kanalizacija, ceste in javni gradbeni projekti, s tem pa bi postale tudi bolj verjetne. Kolikor bi jih implementirali, bi lahko sprožile »častitljiv krog« kapitalskega samourejanja in s tem pomembno prispevale k dolgoročni rasti.

Sklep

Schumpetrov pogled na vzroke dolgih valov v ekonomski rasti ni mogoče obraniti. Zaradi tega je vera v to, da bodo sodobne inovacije, posebno IT, zadostovale za peti Kondratijev val zgrešena. Večina britanskih mest ne bo uspela zaustaviti lokalnega ekonomskega upadanja z osredotočanjem na privabljanje IT proizvodnje v trenutno popularne znanstvene parke. Nekaj jih bo v tem uspelo, vendar pa domača proizvodnja ne zadostuje, da bi komercialni nameni ohranjevali lokalne ekonomije.

Uporaba IT srednjega dometa je prispevala k rasti nekaterih mest v okolici Londona. Njena uporaba v servisnih industrijah, ki imajo domače in mednarodne primerjalne prednosti, lahko torej prispeva k lokalni ekonomski rasti, a le, če povpraševanje po teh uslugah kontinuirano narašča.

Glede na model NM sta kapitalsko samourejanje in dinamika obrestnih mer zadostna za generiranje dolgoročne ekonomske rasti. V britanskem primeru bi to pomenilo, da sta potrebna pomemben padec obrestnih mer in pomembne infrastrukturne investicije, da bi ustvarili široko ekonomsko rast v naših mestih.

BIBLIOGRAFIJA

R. Ayres in S. Mills, *Industrial Robots on the Line*, v: T. Forester (ur.), *The Information Technology Revolution*, Oxford, Blackwell, 1985

M.Bar, *Long Waves*, izbrana anotirana bibliografija, *Review*, 2, (4), 1979, str. 615–718

Business Week, *High Tech Is Low on Jobs*, v: T. Forester (ur.), *The Information Technology Revolution*, Oxford, Blackwell, 1985

R.W. Coombes, *Innovation, Automation and the Long Wave Theory*, *Futures*, 13, (5), 1981, str. 360–370

F.K. Foulkes in J.L. Hirsch, *Robots at Work*, v: T. Forester (ur.), *The Information Technology Revolution*, Oxford, Blackwell, 1985

C. Freeman, J. Clark in L. Soete, *Unemployment and Technical Innovation: A Study of Long Waves and Economic Development*, Westport, Greenwood Press, 1982

B. Hickman, *Postwar Growth in the United States in the Light of the Long-Swing Hypothesis*, *American Economic Review: Papers and Proceedings*, 53, 1963, str. 490–507

S. Kuznets, *Secular Movements in Production and Prices*, New York, Houghton Mifflin, 1930

J.S. Mayo, *Evolution of the Intelligent Network*, v: T. Forester (ur.), *The Information Technology Revolution*, Oxford, Blackwell, 1985

C. Perez, *Structural Change and the Assimilation of New Technologies in the Economic and Social Systems: a Contribution to the Current Debate on Kondratiev Cycles*, referat predstavljen na Royal College of Art Seminar, april 1983

BOŠTJAN MARKIČ*

Sarajevski posvet o Jugoslaviji

Koncem marca 1991 je bila v Sarajevu okrogla miza na temo »Skupni interesi državljanov in narodov Jugoslavije v kontekstu evropskih integracij«. Razprava na to temo, ki je tekla v prostoru sedaj že značilno pluralistične skupščine Republike Bosne in Hercegovine, je pritegnila vrsto ekonomistov, pravnikov in politologov iz jugoslovanskih univerzitetnih središč. Kot da so organizatorji za družboslovno razpravo te vrste in vsebine namerno izbrali Sarajevo, kot nekakšen »geografski center Jugoslavije« in torej tudi s tega zornega kota na vsaj navidezno simboličen način pokazali na pomen Jugoslavije za eksistenčno usodo državljanov in narodov, ki žive na teh prostorih. Bosna in Hercegovina, ki je še pred ne tako davnim časom, v obdobju, ko še ni bila politično pluralistično strukturirana, veljala v očeh nekaterih intelektualcev (a očitno ne samo pri njih) kot neke vrste »tamni vila-jet«, sedaj doživlja odprte razprave različnih političnih predznakov. Ali lahko tudi sarajevsko letošnje marčno razpravo umestimo v ta okvir?

Popotniku, ki pride v Sarajevo iz severozahodnih delov naše države, se Sarajevo prikaže v vsej svoji bosansko hercegovski drugačnosti in posebnosti. Pri tem bržčas ne misli le na Baščaršijo in Husrevbegovo džamijo, ampak tudi na moderne upravne stavbe in poslovne nebotičnike ter izstopajoči rumeno obarvani Holiday Inn hotel kot na zunanje znake bosansko hercegovske zgodovine, družbene, poslovne, turistične identitete. Če se je namerniku v Sarajevu pred leti taisto olimpijsko Mikulićevo Sarajevo prikazovalo v položenem sijaju in na silo vzdrževani čistoči in urejenosti na kratki dah, se

mu sedaj Sarajevo ponuja na ogled kot mesto, kjer so olimpijski časi in estetski popravki mesta že zdavnaj odmrli. Pričaka ga zanemarjena železniška postaja in mestu se pozna, da so olimpijski »tedni čistoče« že zdavnaj mimo.

Toda ne glede na to, Sarajevo družboslovne domačega Ahasferja pritegne z živahnostjo debat o domačih jugoslovanskih temah, pa če jih posluša v bližini Principovega mostu med »navadnimi Sarajlijami« ali pa v modernih dvoranh v stavbi bosansko hercegovske skupščine; v stavbi, ki bi jo »nerazviti Bosni in Hercegovini« zavidala marsikatera druga jugoslovanska republika. In o čem so »divanili« jugoslovanski družboslovci v prostorih bosansko hercegovske skupščine letos ob začetku koledarske pomladi na sarajevskem posvetu, ki ga v tem zapisu politološko komentiram?

Jugoslavija – Evropa – interesi jugoslovanskih narodov – odnosi med jugoslovanskimi narodi od sožitja do razhoda so se zarezali v zavest spodaj podpisanega zapisovalca in aktivnega udeleženca posveta kot temeljne kategorije, okoli katerih so se z različnih vidikov in tudi z različno stopnjo družboslovne utemeljenosti vrtele razprave družboslovnih premišljevalcev na sarajevski okrogli mizi. Čeprav so organizatorji v Sarajevo povabili na razgovore, kot so sami s kancem bolj ali manj rahle razočaranosti izpovedali, kar veliko število družboslovcev, pa odziv ni bil pretirano veličasten. Ali to pomeni, da danes v Jugoslaviji upadajo in usihajo komunikacije med jugoslovanskimi družboslovci in da se vsakdo bolj zapira v svoj »republiški okvir« oziroma da gojijo pretežno bilateralne stike med družboslovci pač samo tistih republik, ki so si med seboj dovolj blizu?

Uvod v sarajevski razgovor je imel profesor zagrebške Ekonomske fakultete dr. Branko Horvat, zanimiva in na različne odmeve naletavajoča postava jugoslovanskega znanstvenega (in tudi političnega) prizorišča. Horvatov tour d'horizont je zaobjemal razloge, ki po presoji tega uvodničarja

* dr. Boštjan Markič, profesor na FSPN v Ljubljani

utemeljujejo smisel, interes in korist institucionalnega domovanja posamičnih narodov v Jugoslaviji, ne da bi avtor (tokrat) te svoje teze podrobneje elaboriral. Horvat je tako rekoč kar po vrsti in »po spisku« našteval vse jugoslovanske narode. Začel je pri Slovencih in končal pri Makedoncih in za vsakega med njimi omenil vrsto prednosti, če v Jugoslaviji ostane. Tisto, kar mi je pri Horvatovi analizi posebej dojmilo in to bolj kot pomanjkljivost in kot analitična enodimenzionalnost, je bilo pretežno sociološko in deloma politološko obravnavanje problema, zato pa zanemarjanje ekonomske analize. Udeležencem sarajevskega srečanja bi pri ekonomistu Horvatovega kalibra vendarle pričakoval, da se bo nesojeni Nobelovec bolj osredinjal na razčlenjevanje gospodarskih razlogov, ki naj bi jugoslovanske narode povezovali v Jugoslavijo. Te razloge pa je v svoji sarajevski besedi zagrebški ekonomist Horvat malodane zanemaril. Z vsem pravkar povedanim seveda ne jemljem Horvatu pravice, da se spušča tudi v sociološke in politološke razčlembе. Njegova številna dela namreč izpričujejo, da ga ne zanimajo izključno ekonomska vprašanja. Naj v zvezi s tem spomnim na njegovo še relativno zgodnje delo »Ogled o jugoslovanskem društvu«, ki je doživelo tudi prevod v nemški jezik. Horvata je tudi v preteklosti družboslovno pritegovalo narodno vprašanje. Leta 1971 je pisal o nacionalizmu in naciji. Leta 1988 pa je pri zagrebškem Globusu izdal knjigo Kosovsko vprašanje, ki je v različnih jugoslovanskih okoljih naletevalo na nasprotujoče sile, tu odklonilne, tam pritrjevalne poglede.

Marčni posvet v Sarajevu je Horvatu dal priložnost, da je napovedal, »če se bo Slovenija razšla z Jugoslavijo, bodo Slovenci že v obdobju dveh generacij zgubili svojo nacionalno identiteto; konec bo tudi s slovenskim jezikom, prevladala bo nemščina, slovenski jezik pa bo le še eksotičen jezik za lingvistične specialiste in sladokusce«. Po Horvatovi presoji bomo Slovenci tudi postali »privesek večje nacije, verjetno nemškega področja, podobno kot je Luxemburg privesek Belgije in to bi bil konec slovenskega nacionalnega razvoja«.

Kar se Makedonije tiče, je po Horvatovi presoji Jugoslavija za Makedonce še večja vrednota kot za Slovence: če se Makedonci hočejo ohraniti kot narod, je zanje edini

izhod Jugoslavija. Horvat je bil »strog« tudi do Hrvatov: četrtnina (da) jih živi izven Hrvaške in z odvajanjem Hrvaške od Jugoslavije bi ta del Hrvatov postal narodna manjšina. In dalje: z Jugoslavijo in v Jugoslaviji so Hrvati dobili ozemlja, ki jih sicer nikoli ne bi dobili. Profesor je zatrdil, da bi brez Jugoslavije od hrvaške kulture »ostala samo folklor«. Govornik je utemeljeval tudi dejanski interes Srbije za Jugoslavijo in bil zelo kritičen do zamisli »Srboslavije«, ki da je Jugoslaviji vsiljeni cilj kot posledica nesprijemljive politike Slobodna Miloševića. V skladu z izhodišči svoje, v tem zapisu že omenjene knjige, Kosovsko vprašanje, je tudi na sarajevskem posvetu ekonomist Horvat podvrnil ostri kritični presoji odnos uradne Srbije do Albancev na Kosovu, ki potiska kosovske Albance v naročje Albaniji. Zagrebški ekonomist tudi ni dopuščal nobenega dvoma, da je interes Bosne in Hercegovine, da ostane v Jugoslaviji. Posebej je izpostavil Muslimane, rekoč, da jim je ravno Jugoslavija omogočila identiteto nacije. Po svoje privlačno je Horvata zaneslo, ko je govoril o Črni gori. Črnogorsko državo je označeval kot romantično kategorijo, Črnogorce pa razglasil za najboljše Jugoslovane, ki pa da so nagnjeni k oblasti in h generalskim činom in da so bolj pomembni, če so ministri v Beogradu, kot pa samo v Titogradu. Horvatovo umovanje v zvezi s Črno goro in njenimi interesi za obstoj Jugoslavije, je bila po svoje simpatična mešanica utemeljenih in vprašljivih predsodkov do Črnogorcev. Bilo pa je bolj »pričanje« in ni ravno dajalo vtisa kakšne posebno poglobljene analize. Morda v zvezi s tem ni povsem odveč pripomniti, da prisotni profesorji s titograjske univerze Horvatovim črnogorskim prebliskom niso ugovarjali. To pa ne pomeni, da lahko zaključim v smislu »qui tacet consentire videtur«.

Horvat je svoja v kakovostnem družboslovnem pogledu nihajoča sarajevska izvajanja zaključil z meglono in ne do kraja izdelano tezo (v premislek jo je ponujal tudi že ob drugih prilikah), da bi se ekonomski in politični problemi jugoslovanskih narodov in narodnih manjšin in tudi drugih narodov na Balkanu najboljše rešili v okviru »balkanske skupnosti narodov kot politične in ekonomske asociacije«.

Sarajevski uvodničar je tudi »družboslovno dizajniral« (novo) glavno mesto Jugosla-

vije: podobno kot v nekaterih drugih državah naj bi imelo poseben status in vse državne institucije naj ne bi bile le v enem mestu. Vsaka republika naj bi gostila posamezno zvezno institucijo; s tem bi odpadel monopol Beograda in tudi jeziki drugih narodov bi bili dejansko med seboj bolj enakopravni.

Če bi izluščil še nekatere razprave s sarajevskega posveta o skupnih interesih jugoslovanskih narodov, potem naj omenim še dr. Svetozarja Škarića, profesorja ustavnega prava s skopske univerze. Zavzel se je za pojmovanje skupnih interesov jugoslovanskih narodov kot izrazito dinamično kategorijo, ki se vendarle menja v času in prostoru in podčrtal, da se Jugoslavija ne more odražati, če ne bo pokazala sposobnosti v ekonomskem razvoju. Poudarek je dal na pomen mednarodnega dejavnika za usodo Jugoslavije in omenil nujnost prilagajanja Jugoslavije evropskim standardom. Profesor Zoran Pajić iz sarajevske Ekonomske fakultete je plediral za to, da se razbremenjeni lastnih frustracij iz preteklosti vključimo v evropske integracije. Sicer je ocenjeval, da smo voluntarizem enopartijskega sistema zamenjali z večstrankarskim nacionalizmom in da nam tako Evropa ne bo odprla vrat. Nosilci evropske ideje, tudi v Jugoslaviji, so po njegovi sodbi ravno najbolj uspešni predstavniki znanosti. Beograjski profesor Vučinić mi je kot sarajevski okrogloznanec ostal v spominu (tudi) zavoljo tega, ker je polemiziral s Horvatovimi stališči, ki so negativno ocenjevala srbsko uradno »miloševićevsko« politiko do Albancev. Skoraj neverjetno je, kako nekaterim srbskim družboslovcem »pade mrak na oči«, ko se omenja kosovski fenomen. Profesor Gavro Perezić iz beograjske Pravne fakultete je po moji oceni vse preveč, ne bom rekel pravno formalno, ampak formalistično, ocenjeval aktivnosti jugoslovanskih republik na mednarodnem planu. Tako so se njegova stališča vrezala v moj politološki spomin kot izrazito statična, ob pomanjkanju smisla za tisto stanje, ki se že vrsto let – po poti dejstev – neizogibno spreminja. Sam sem na sarajevskem srečanju govoril o političnih in ekonomskih konfliktih v Jugoslaviji, opirajoč se tudi na empirično izkazane izsledke iz raziskave Slovensko javno mnenje 1990. Razgrnil sem družboslovno videnje možnih izhodov iz jugoslovanske krize in opozoril na legitimnost operacionalizacije pravice naroda do

samoodločbe. Razčlenil sem tiste ideološko obarvane dosedanje prvine povezovanja med jugoslovanskimi narodi, ki so se zgodovinsko preživele. Obenem sem opozoril na tiste povezave med jugoslovanskimi narodi, ki jih tudi bodočnost (ne glede na to, kakšna bo institucionalna državna zgradba posameznih jugoslovanskih narodov) ravno iz političnih, ekonomskih, kulturnih in iz osebnostno povezovalnih vzrokov, nikakor ne bo izničila.

Če bi gornje komentiranje sarajevskega posveta v (že davno) poolimpijskem in (komaj) postsocialističnem Sarajevu strnil v sklepno misel, potem velja reči: a) družboslovna analiza se je mešala z »wishfull thinking« b) premalo je bilo še zlasti ekonomsko ekspertnih analiz, kaj so jugoslovanski narodi v Jugoslaviji in kaj izven nje c) evropskih integracij se je posvet dotaknil le mimogrede č) relativno veliko število je bilo povabljenih, a skromnejši dejanski odziv družboslovcov.

Sarajevo, mesto ob Miljacki, kjer je nasilno smrt storil presvetli Ferdinand, je mesto številnih simbolov. Seveda, tudi ob vsej nenarejeni skromnosti in brez ironije je lahko reči, da letošnji marčni sarajevski družboslovni posvet v Jugoslaviji ne bo imel za jugoslovanske družboslovce nobenega simbolnega pomena. Razen morda enega: če ni bil res zadnji v (do)sedanji Jugoslaviji?

ANICA POPOVIČ*

Strokovna javnost o prilaščanju družbenega premoženja

Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani je na svojem letošnjem že tradicionalnem spomladanskem seminarju aktualiziral svojo lanskoletno temo glede novih oblik nezakonitega prilaščanja in raz-

* mag. Anica Popovič, družbena pravobranilka samoupravljanja Slovenije

prodaje družbenega premoženja, vendar z neko pomembno razliko. Letošnji seminar, ki mu je lanskoletna tema zgolj okvir, se je osredotočil na bistveni problem tako pri ugotavljanju nezakonitega prilasčanja kot tudi pri preprečevanju teh pojavov. Seminar je bil namreč namenjen delavcem v pravosodju, da bi jih seznanil z metodami vrednotenja podjetij in opozoril na pasti, na katere naletimo pri vrednotenju podjetij v družbeni lastnini zaradi neidentificiranega lastnika podjetja. Ta tema je seveda aktualna tako glede na pričakovani zakon o privatizaciji, ki naj bi v doglednem času omogočil olastniniti družbeno lastnino, kot tudi v zvezi s sivo vsakdanjostjo prodaje podjetij v stečajju, ki so zaenkrat še pretežno v družbeni lasti. Izkušnje glede prodaje podjetij je pri nas še malo, čeprav je pred nami naloga, da v kratkem času (dveh let) ovrednotimo in prodamo celotno gospodarstvo.

Dr. Janez Pečar je v uvodu povedal, da današnji čas naravnost vabi k prilasčanju in pridobitništvu in hkrati napovedal, da bo kriminal, ki se nam obeta ob stečajih, denacionalizaciji, privatizaciji oz. lastninjenju družbenega premoženja, vključno z njegovim ocenjevanjem – pretežno kriminal višjih slojev, finančni kriminal in korupcija – težko dokazljiv in slabo dostopen. Njegovo razraščanje bo toliko lažje, kolikor bo oblast še naprej vztrajala pri nojevskem obnašanju glede številčnosti in pojavnih oblik deviantnih pojavov in ravnanj v zvezi z družbeno lastnino, ki se kaže v odsotnosti uravnavanja in vodenja politike kriminalite ter v šibkosti reagiranja nadzornih organov. Sedanje odzivnost kazenskega pravosodja na deviantne pojave je ocenil za normalno ravnanje v nenormalnih razmerah, kajti če si je družba postavila za politični cilj, da čimprej privatizira družbeno premoženje, potem ji pač pomagamo s pasivnostjo. Gre v bistvu za absurd, toda dosti stvari se vendarle spremenijo na bolje, če jih pripeljemo do absurda.

Pri izpostavitvi nekaterih konkretnih spornih primerov vrednotenju oziroma privatizacij družbenega premoženja, ki so jih obravnavali kriminalisti v Sloveniji, je Bojan Podbevšek podčrtal, da se kriminalisti v strahu, da ne bi po nepotrebem vznemirjali ljudi in pravzaprav motili normalni potek lastninske transformacije, ukvarjajo samo z najbolj izstopajočimi primeri, pri

katerih ugotavljajo morebitna znamenja kaznivih dejanj.

Seveda je tak pristop kriminalistov izzval med udeleženci seminarja upravičeno negotovanje, kajti organi za notranje zadeve morajo odkrivati vsa kazniva dejanja, ne pa le primere večje škode. Obstoj neznatne družbene nevarnosti po zakonu ocenjuje javni tožilec, ne pa kriminalist. Če organi odkrivanja ne ugotovijo kaznivega dejanja, ne morejo organi nadzora (pravobranilec, SDK) in tudi pravosodni organi ničesar ukreniti. Pospešiti bi bilo treba tudi delo na reviziji kazenskega zakona, saj se mora storilec glede na sedanje zapletene opise kaznivih dejanj hudo potruditi, da bo v njegovem ravnanju mogoče zaslediti vse predpisane elemente kaznivega dejanja!

Da so nazori, po katerih naj bi organi formalnega nadzorstva spremljali in sankcionirali le večje negativne pojave, nesprejemljivi, se strinja tudi dr. Alenka Žnidaršič-Kranjc. Če ne veš, kaj se godi, ne moreš vedeti, ali je kršitev le posamična in škoda majhna, in torej ne veš, ali naj posamezno deviantno obnašanje organi pregona raziskujejo ali ne; res pa je, da je seštevek majhnih škod lahko zelo velik.

Izkušnje in strokovna dognanja glede ocenjevanj podjetij v stečajju je udeležencem posredoval sodni izvedenec Branko Mayr, ki je že uvodoma ugotovil, da vrednotenje podjetja ni zakonsko regulirano. Pri cenitvi podjetja v stečajju je treba ugotoviti, ali je podjetje toliko vredno, da lahko poplača dolgove; če ni, je smotrnejše izvesti likvidacijo. S stališča stroke je za vrednotenje moč uporabiti veliko metod, vsaka metoda pa ima specifičen izid. Izbira metod je prepuščena cenilcu. Priporoča, da se podjetje ovrednoti z metodo neto sredstev in z metodo sedanje vrednosti denarnih tokov. Najmanjša možna vrednost podjetja je vrednost, ki jo ugotovimo po metodi neto vrednosti sredstev. Knjigovodski podatki so zaradi sprememb obračunske zakonodaje in inflacije nerealni in neposredno niso uporabljivi. Za potrebe cenitve podjetja jih je treba ponovno ovrednotiti oz. opraviti revizijo. Ker je ob uporabi različnih metod vrednotenja enega in istega podjetja različno, ni mogoče trditi, da je ugotovljena vrednost edino pravilna. Razen tega pa izvedenec različno ocenjuje, ko gre za kupca, in drugače, ko gre za prodajalca, ker ima pač vsak

svoj interes. Nasprotje interesov v tržnem gospodarstvu zagotavlja realno prodajno ceno in je cenitev le pogajalsko izhodišče. Sodni cenilec, če ga plača sodišče, je objektivni cenilec. In končno priporočilo: vsako stvar naj oceni več izvedencev, vse drugo so le »pesmice«. Dirigirani stečaj ocenjuje kot posebno obliko stečaja z namenom, da se podjetje poceni proda.

Dr. Alenka Žnidaršič-Kranjc je predstavila problematiko vrednotenja družbenega premoženja nasploh, ne le tistega, ki je v stečaju. Kako doseči ravnovesje interesov prodajalca in kupca ter s tem objektivno določanje cene družbenega premoženja, ko pa lastnika sploh ni. Vse relevantne podatke o podjetju in premoženju dajejo cenilcu menagerji, ki so hkrati prodajalci in nemalokrat tudi kupci – vsakokrat pa tudi plačniki cenilca. Ali so cenilci Agencije kot predstavniki države hkrati tudi predstavniki lastnika? Ker pa država (Agencija) ne bo plačnik storitve cenilca, temveč podjetje samo, ni mogoče vnaprej zagotoviti objektivnosti cenilcev, pristranosti cenilca pa ni mogoče presojsati oz. dokazovati. Dokazati mu je moč le jemanje podkupnine, kolikor je to kaznivo dejanje sploh dokazljivo. Ker Agencija ocenjuje le znanje ocenjevalca in njegovo korektnost, ne pa tudi objektivnost ocene vrednosti, avtorica priporoča, da bi bilo potrebno vsako podjetje vrednotiti po obeh metodah.

Tolikšna opreznost in opozarjanje sta nujna zaradi že poprej omenjenih možnih manipulacij pri določanju vrednosti podjetja, ki izhajajo ne samo iz osebnih lastnosti ljudi, ki pri tem sodelujejo, temveč še bolj iz bistvenega problema sedanjega trenutka, t.j., kupne nemoči, oz. da je ponudba bistveno večja kot povpraševanje. Da je privatizacija proces, v katerem stvari, ki nimajo cene, prodajamo ljudem brez denarja, je ugotovil že Januaz Lewandovski. Pritiski na hitro privatizacijo, omejene možnosti kupcev, velika ponudba in majhno povpraševanje, bo vplivalo na cene, ki se bodo oblikovale na izredno nizki ravni. Vse to kaže, da gremo v vseobsežni projekt privatizacije narodnega gospodarstva brez pravih strokovnih priprav in na hitro. Za vrednotenje podjetij bi morala biti predhodno opravljena revizija knjižnih vrednosti oz. podatkov, kar pa seveda

terja svoj čas in tudi revizorje, ki jih ni (za)dosti.

In kaj naj stori pravosodje, če po strokovni plati ni mogoče izračunati prave vrednosti podjetij, ker je več možnih pravih vrednosti? Kaj storiti, ko sodni cenilci prisegajo na eno metodo vrednotenja, cenilci Agencije pa na drugo, ki daje nižji rezultat? Kaj pomeni priporočilo o dveh cenilcih za stroške podjetja? Ali vztrajati pri prodaji podjetja v stečaju kot celote, ker tako predlaga stečajni upravitelj, čeprav so ponudbe daleč pod ocenjeno vrednostjo? V teh dilemah je pravosodje postavljeno v vlogo, da legalizira preizkušene prodajne cene. Glede na to, da so naša podjetja bogata po sredstvih, ker ima podjetje praviloma več sredstev kot jih potrebuje za proizvodnjo, bi kazalo upoštevati priporočilo strokovnjakov in sredstva ločiti po namenu in jih prodati različnim kupcem ter na ta način iztržiti več. Vendar pa ta način predpostavlja večje angažiranje stečajnega upravitelja in interdisciplinirano znanje stečajnega senata.

Dirigirani stečaj je sploh najhitrejša in najučinkovitejša metoda za čim cenejšo prodajo stečajnega dolžnika pod demagoškim geslom, da je to celo v korist delavcem, ker jih nekaj le ostane zaposlenih v t. i. zdravih jedrih podjetja. Poklic stečajnega upravitelja se ta hip kaže kot zelo iskan, upoštevan in mu ponuja nešteto možnosti »inovacij« veljavne zakonodaje, ne da bi bil zato podvržen odgovornosti. Najnovejša pogruntavščina je odpust vseh delavcev, potem pa se z njimi sklene pogodba o honorarnem opravljanju dela na istem delovnem mestu v podjetju v stečaju: delavcu, ki je prijavljen na zavodu za zaposlovanje, pripada še nadomestilo za čas brezposelnosti in mu »teče« delovna doba.

Na vsa navedena in seveda še na mnoga druga vprašanja seminar ni dal eksplicitnih odgovorov, pa saj tudi niso bila tako zastavljena. Svoj namen, da opozori strokovno javnost na paleta problemov tako političnega kot strokovnega značaja v zvezi z družbeno lastnino ta hip, pa bo dosegel, če referati in predlogi možnih ukrepov ne bodo obležali v predalih in čakali na aktualizacijo v prihodnjem letu. Odgovornost za to pa naj prevzamejo tako organizatorji kot udeleženci seminarja.

JANEZ PEČAR

Neformalno nadzorstvo

(Didakta, Radovljica 1991, s. 400)

V začetku letošnjega leta je izšla knjiga rednega univerzitetnega profesorja dr. Janeza Pečarja z naslovom *Neformalno nadzorstvo*. Iz podnaslova knjige zvedemo, da avtor s kriminoloških in socioloških vidikov obravnava tisti del družbenega nadziranja, ki poteka »brez vpletanja države in njenih kontrolnih mehanizmov.« (s. 359). Vlogo države in njenih organov pri socialni kontroli je dr. Pečar prikazal že v knjigi o *formalnem nadzorstvu* (Ljubljana 1988), tako da ponujata obedve študiji skupaj že temeljne prvine za zaokrožen teoretični sistem. S tem so podane tudi metodične osnove za nadaljnje preučevanje tako formalnega kot neformalnega nadziranja.

Pri raziskovanju tistega človekovega delovanja, ki ga označujemo z neformalnim nadzorovanjem, je avtor posvetil posebno pozornost najprej družini, skupinam ter lokalni skupnosti oziroma soseski. Toda na jasn, razumljiv in hkrati argumentiran način poudari kontrolno vlogo, ki jo ob svojih osnovnih funkcijah opravljajo te oblike združevanja ljudi. V nadaljevanju sledi prikaz neformalnih pravil kot so tradicija, običaji in morala ter njihovo mesto med dejavniki neformalne socialne kontrole. S tega vidika obravnava dr. Pečar tudi delo, tisk in javno mnenje, nato pa analizira še nadzorstvene vplive kulture, politične ideologije in socializacije na ravnanje ljudi. Študijo zaključuje s sintetičnimi ugotovitvami o neformalnem nadzorovanju kot omejevalcu deviantnosti. Ob dobri sistemizaciji in preglednosti je delo napisano v tekočem, zlahtnem jeziku, ki privablja k branju tako strokovno kot laično javnost.

Za strokovnjake pa prinašajo avtorjeve ugotovitve dragocena spoznanja o nekaterih »skritih« funkcijah določenih družbenih institucij ter skoraj neizčrpen vir hipotez za nadaljnje raziskovanje nadzorstvenih dejavnosti v t. i. civilni družbi. Nadaljnjemu preverjanju bo potrebno prepustiti tudi avtorjevo sklepno misel, da lahko neformalnemu nadzorstvu »napovedujemo uspešnejšo in uporabnejšo prihodnost kot državnemu nadzorstvu« (s. 361). V zvezi s to mislijo kaže namreč opozoriti tudi na velike nevarnosti za poseganje v človekove temeljne pravice in njegovo zasebnost, kadar so pri tem na delu nejuridizirana sredstva in postopki. Za ilustracijo: brutalnost tiska, njegovo stigmatiziranje določenih ljudi ali njegovo »brskanje« po človekovih intimnih zadevah so pogosto mnogo nevarnejša in težje popravljiva početja, kot pa je pravno korektno izpeljan institucionaliziran preiskovalni postopek policije oziroma preiskovalnega sodnika.

V obravnavani študiji je nadalje cela vrsta ugotovitev, ki spodbujajo bralca k razmišljanju ter pritrjevanju. Tako je prijetno slediti avtorjevemu miselnemu toku, ko razpravlja o kulturi in njenem vplivu na pravne norme in na družbeno obnašanje ljudi. Glede tega opozarja na ugotovitve, »da je pravna ureditev najučinkovitejša, če posnema stanje, ki so ga ljudje že sprejeli, in konfliktna, kadar pravo ureja razmerja na novo, kadar uvaja nove odnose ter nalaga nove obveznosti in dolžnosti.« (s. 246). Zato je tudi neformalno nadzorstvo usmerjeno v posnemanje kulturno pogojenih modelov družbenega vedenja in ravnanja. S tem preprečujemo odklonsko ravnanje ter afirmiramo večinske družbene vrednote.

Družbene vrednote in vrednostni sistemi postajajo prek socializacijskih procesov del človekovega načina življenja. Socializacija se pričinja v družini in v drugih primarnih skupinah; zato je zelo umestno, da je avtor posvetil tem družbenim pojavom zelo veliko pozornosti. Ob družini je posebej izpostavljena vloga lokalne skupnosti ter delovnega okolja, s čimer je »pokrita« temeljna ravnina človekovega družbenega delovanja.

Avtor se je v knjigi zavestno izognil obravnavanju mejnih področij med formalnim in neformalnim nadzorstvom. Za primer takšnega področja je lahko šola, kjer se prepletajo elementi obeh omenjenih oblik socialne kontrole. Nekaj podobnega se je dogajalo tudi z različnimi oblikami t. i. samoupravne kontrole in družbene samozastite. V knjigi o neformalnem nadzorstvu je dr. Pečar ostal pri »čistih« pojavih takšnega nadzorovanja, čeprav se zaveda tudi tendenc, da se nekateri neformalni nadzorstveni procesi formalizirajo in institucionalizirajo. Seveda pa je to lahko že predmet nove študije oz. nove knjige.

Albin Igličar

IVAN CIFRIĆ

Ekološka adaptacija i socialna pobuna

(Radničke novine, Zagreb 1990)

Prof. Cifrić z oddelka za sociologijo Filozofske fakultete v Zagrebu je v jugoslovanskem prostoru zaoral ledino na področju empirične socialne ekologije. Na Institutu za sociologijo je vodil projekt »Ekološki aspekti družbenega razvoja«, ki je na podlagi obdelave 2714 anket raziskoval različne dimenzije ekološke zavesti različnih družbenih skupin in slojev na področju republike Hrvatske. V okviru tega raziskovanja so bile objavljene naslednje knjige: Cifrić I./Čulig B., *Ekološka svijest mladih*, CDD in Institut za sociologijo, Zagreb 1987, Cifrić I., *Socialna ekologija*, Globus Zagreb 1989 ter dva zbornika: *Društvo i ekološka kriza* in *Ekološke dileme*, Sociološko društvo Hrvatske 1988 in 1989. Tudi delo *Ekološka adaptacija i socialna pobuna* se opira na analizo empiričnih podatkov omenjenega raziskovalnega projekta. Obravnava pa naslednje probleme: narava—družba—tehnika, ekologija in kultura, globalni problemi človeštva — meje rasti, demokratska ekološka politika, sedanjost in bodočnost.

Knjiga ima v bistvu dva dela: uvodnega — teoretičnega, kjer se avtor sooča s pogledi in stališči različnih socialnih ekologov, in empiričnega, kjer so metodično obdelani in interpretirani odgovori iz omenjene obsežne ankete. Ker je šlo za prvo sistematično empirično raziskavo na tem področju, avtor seveda ni mogel delati primerjave z domačimi raziskavami. Sedanji vzorčni posnetek »ekološke zavesti« bo dragocen vir za primerjavo z vsako prihodnjo tovrstno raziskavo. V ankete slovenskega javnega mnenja so bila občasno vključena vprašanja, ki so se nanašala na določene ekološke probleme, vendar je šlo le za ozke izseke nekaterih ekoloških dimenzij.

V duhu moderne sistemske teorije Luhmanna, Cifrić povezuje socialne, tehnične in prirodne sisteme. Vsak ima svojo relativno avtonomijo. Celo narava, biosfera v podobi Zemlje, z razvojem človeške civilizacije izgublja svojo absolutnost in dobiva značaj relativne avtonomije. To je posledica rastočega vpliva človeka na sedanjo zgodovinsko podobo biosfere. Sočasna evolucija družbe in narave je naravi odvzela absolutno avtonomnost in jo spremenila v relativno. Kako se bo razvijal in reševal ekološki problem, bo v največji meri po mnenju Cifrića odvisno od treh razmerij: tehnika in družba, tehnika in narava ter narava in družba. Tehnostruktura, pojem, ki ga Cifrić upravičeno rezervira za industrijsko in postindustrijsko družbo, se širi v dve smeri: v naravo in v družbo. Brez temeljitega razumevanja ekološko-ontološkega statusa bistva tehnike ni mogoče dojeti globine in razsežnosti sodobne ekološke krize in ne realno oceniti družbenoznanstvene možnosti ali nemožnosti njene celostne rešitve. Točna je Cifrićeva ocena, da je tehnika »najbolj kontradiktorna objektivizacija človekove subjektivnosti v zgodovini« (str. 16). Ekološki problemi to iz dneva v dan potrjujejo.

Trije sistemi prirodni, tehnični in socialni — so pogosto hkrati tudi izhodišče za tri absolutizirane opcije: naturalizem, tehnicizem in antropocentrizem. Iz vzajemnega odnosa teh sistemov izhajajo po Cifriću tudi tri glavne skupine problemov: ekološki, ekonomski in humano-ekološki. Cifrić postavlja navidez paradokso, toda v bistvu pravilno tezo, da koliko bolj je družba odvisna od tehnike, je toliko bolj odvisna od narave. Utrdil se je stereotip — ne samo v široki laični, marveč tudi v strokovni zave-

sti — da je ves napredek povzet v progresivnem osvobajanju človeka od narave. To ideološko zavest o osvobajanju je porajala in utrjevala rastoča družbena in tehnična delitev dela, ki je neposredno odvisnost človekovih potreb od narave vse bolj spreminjala v družbeno posredovano odvisnost. Iluzijo je stalno še krepil svetovni trg, ki je odvisnost produkcije in potrošnje od lokalnih naravnih virov in ekoloških pogojev premikal na globalno planetarno raven, to je odvisnost od naravnih virov, ki se nahajajo kjerkoli na Zemlji. Tipičen primer sprevernjene zavesti osvobajanja od narave je moderno kmetijstvo, s katerim je produkcija hrane kot nujen, trajen in obnovljiv vir postal odvisen od neobnovljivih virov (nafta, umetna gnojila, traktorji idr.). S to svojo »uspešnostjo« si je človeštvo nataknilo okoli vratu usodno zanko, za katero še ni zanesljivih izgledov, kako se bo iz nje izmotalo — in ponovno, če bo to sploh mogoče — pridelovanje hrane v sedanji količini priredilo spet v skladje predvsem z obnovljivimi viri. Cifrič loči tri temeljna zgodovinsko-ekološka razmerja družbe do narave:

a) predindustrijsko (plemenska skupnost, poljedelska družba);

b) industrijsko, kjer paradigmo narave zamenja paradigma tehnike;

c) postindustrijsko, ki predstavlja prehod k ekološki družbi.

Sodobna ekološka kriza je samo ena izmed manifestacij vseobče krize industrializma (str. 72). Da bi razumeli sedanjo ekološko situacijo in gradili pravo strategijo izhoda iz nje, je po mnenju Cifriča potrebno demistificirati ideologijo tehnike, naše razumevanje narave in pojem napredka.

V drugem delu knjige je predstavljeno nekaj zanimivih razultatov iz obsežne ankete 2714 respondentov. Vprašanja so bila grupirana okoli šestih problemskih sklopov: a) narava, tehnika, človek, b) onesnaževanje in potrošnja, c) način reševanja varstva okolja, d) varčevanje e) bodoči družbenotehnoški razvoj, f) energetika.

Iz odgovorov je razvidno, da tri četrtine anketirancev glede na sedanjo raven sprejema trajno rast materialnega standarda in sploh ne razmišlja o kakšnih mejah rasti materialne produkcije (str. 171). Glede na globalno planetarno raven pa jih je 58% zavrnilo idejo o omejitvi rasti proizvodnje in potrošnje surovin, 18% pa se je s tem strinjalo. Pojem napredka je pri respondentih še v veliki meri vezan na povečanje material-

nega standarda in potrošnje. V odgovorih so se takole razvrstile ocene o pomembnosti ekoloških problemov (str. 186):

1. Strupeni industrijski odpadki,
2. Onesnaženje zraka,
3. Onesnaženje rek, jezer in morja,
4. Kopičenje smetišč,
5. Onesnaževanje prehrabnenih produktov,
6. Nuklearne naprave,
7. Onesnaženje pitne vode,
8. Izčrpavanje naravnih dobrin,
9. Povečanje hrupa,
10. Zmanjševanje obdelovalnih površin in
11. Porast prebivalstva v svetu.

Prioritete glede koriščenja energije pa naj bi bile naslednje: vodna energija, sončna energija, energija vetra, energija morskih valov, atomska energija, premog, nafta in plin.

Kar 92% jih je odgovorilo, da se ne strinjajo, da nuklearke ne predstavljajo nobene nevarnosti in samo 13% jih misli, da bodo bodoče tehnološke rešitve prispevale k temu, da bodo nuklearke popolnoma varne (str. 191). Več kot 50% se jih ni strinjalo, da je probleme onesnaževanja mogoče rešiti s hitrejšim tehnološkim razvojem. Čeprav je 3/4 respondentov še ujeto v rastočo paradigmo, pa se jih je kar 66,2% strinjalo, da je treba uveljaviti zaščito pred hrupom za ceno upočasnitve razvoja (str. 206). Najbolj široko so bile sprejete trditve, da naj plačuje tisti, ki onesnažuje, da je treba reševati ekološki problem hkrati z graditvijo objekta, da je treba določiti najstrožje kazni za onesnaževalce, da je zaščita okolja možna le kot najširša družbena akcija in ob izoblikovani ekološki zavesti državljanov. Najmanj so ljudje prepričani, da je ekološke probleme možno reševati s političnimi sredstvi in državnimi ukrepi. Več kot polovica jih je menila, da je treba onesnaževanje prepustiti kvalificiranim strokovnjakom. Pri identifikaciji vrednotnih ekoloških usmeritev se jih je okoli 70–73% izkreklo za partnerstvo z naravo. Dobra četrtina se je poistila z naturalistično opcijo, da je človek tudi naravno bitje, da ni absoluten gospodar narave, da so ravnotežja v naravi zelo občutljiva in da se hitro lahko porušijo in da mora biti družbeni razvoj podrejen naravnim zakonom. Z antropocentrizmom, ki je najtesneje povezan s tehnicizmom, se je identi-

ficiralo le okoli 3% anketirancev. To bi pomenilo, da sta antropocentrizem in tehnicizem ne samo v teoriji, pač pa tudi v zavesti ljudi v velikem razkoraku ne le s praktičnim političnim, razvojnim in podjetniškim obnašanjem, ampak tudi z materialnimi pričakovanji samih respondentov. Sodeč po odgovorih bi se lahko reklo, da antropocentrizem ni več duhovna moč, ampak namesto njega vstopa partnerstvo z naravo in naturalizem. Nikjer v svetu politika še ni v zadostni meri upoštevala te globoke spremembe v zavesti in ostaja še vedno politika rasti in dominacije nad naravo. Ekološka rekonstrukcija politike je mogoče še najbolj prišla do izraza in v sozvočje z javnim mnenjem v tako imenovani konceptiji »sustainable development«, ki postaja tudi praktično operativna opcija. Če dejansko ustreza reprezentativnim odgovorom anketirancev glede prioritete reševanja ekoloških problemov pred drugimi družbenimi nalogami tudi pripravljenost prevzeti določena bremena in omejitve, potem je to velik političen kapital, ki ga mora konstruktivno izkoristiti vsaka ekološka-razvojna politika. Večina anketirancev je zavrnila človekovo gospodstvo nad naravo in vero v tehniko, hkrati pa ne sprejema nekakšne radikalne inačice »vračanja k naravi« in k odrekanju civilizacijskim pridobitvam. Skratka, hoče obdržati in povečati dobrobit napredka ob spoštovanju ekoloških zakonitosti in izključitvi rasti onesnaženja. Toda, ali je to mogoče? Ali to ravno ne pomeni ignoriranje enega temeljnih naravnih zakonov, kot je zakon entropije? Ekološka zavest, kot jo identificirajo anketna raziskovanja, je dokaj fragmentarna, heterogena, z mnogo koeksistirajočimi protislovnimi stališči, ne da bi to protislovnost, to izključevanje sama zaznala. Analiza je pokazala, da v zavesti ljudi obstajajo posamične razsežnosti vseh treh opcij: antropocentrizma, naturalizma in tehnicizma (str. 236).

Andrej Kirn

Dragan Simeunović

Politično nasilje

(D. Simeunović, *Politično nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989)

Do družbenih pojavov, ki nas najbolj neposredno in najmočneje preplavljajo, je seveda zelo težavno vzpostavljati ustrezno interesno in emocionalno distanco, da bi jih mogli tudi vsestransko znanstveno preučevati. Hkrati pa so ti pojavi tudi najbolj izziivalno področje znanosti predanih raziskovalcev, ki menijo, da bi se mogli izogniti »wishful thinking« in da bi premisleki treznega intelektualca lahko dobili svoj prostor sredi izžarevanja subjektivnosti in naelektrjenosti, ki bruha iz površja skupnosti, v katero lete strelice nasilja. Izzivu za tako preučevanje se je odzval Dragan Simeunović, ki se je lotil za jugoslovansko znanstveno javnost pionirskega posla, namreč raziskovanja fenomena sodobnega političnega nasilja – hkrati z njegovimi zgodovinskimi, preteklimi in morda doslej ne dovolj znanstveno dognanimi pojavnimi oblikami.

»Demonizacija besede in pojma nasilje je velika teoretska zabloda in tudi praktična nevarnost; namesto da bi se ogibali razpravi o nasilju, je treba nasilje preučevati in ga znanstveno pojasnjevati.« (Karl Marx).

Ta moto je naš avtor izbral povsem upravičeno, posebej če imamo pred očmi tipična tu prisotna in v krščansko kulturo globoko vsajena nazora o dveh najmočnejših generatorjih človeške zgodovine, na katera se je skliceval že Freud. Tudi desetletja po Markusejevem »Erosu in civilizaciji« se preneka-teri Jugoslovan namesto jasnega odgovora na vprašanje, zakaj zapira oz. ne pušča na prostost svoje hčerke, le prisiljeno nasmehne, medtem ko se na vprašanje, kakšen smoter ima taka ali drugačna oblika (ne)državnega nasilja, le prav tako prisiljeno namršči.

Dejstvo, da Simeunović navaja mnogotere avtorje s področja psihologije, od pionirjev psihoanalize pa do behavioralistov, najdeva v teh dvojnih civilizacijskih generatorjev svojo polno teoretsko utemeljenost. Vendar se je nevarnosti psihologiziranja povsem izognil, ker utemeljuje svoj celoten diskurz na dokaj širokem politično-filozof-

skem polju marksistično-veberjanskih in levičarsko-liberalističnih sistemov.

Razmišljanje o nasilju teče v njegovi knjigi od ontologije do morfologije tega pojava. Avtor se z veliko mero tolerantnosti in z veliko skrbjo za podrobnosti loteva definicije nasilja – hkrati pa tudi širših pojmov, kot so moč, oblast, sila; s tem zasnuje teoretsko solidno imaginativno klasifikacijo tega pojava, ki je potem tudi iztočnica za prikaz sodobnih pojavnih oblik političnega nasilja.

Najprej uvaja distinkcije pojmov, ki so od kvazi njutnovskih nazorov pomembne za lociranje objektov raziskovanja, potem pa peljejo njegova razmišljanja prek veberjanskih definicij moči in izpostavljajo vzporedne teorije, po katerih je možno silo pojasnjevati kot *sredstvo* za vzpostavljanje in ohranjanje moči, nasilje pa kot *oblika* izražanja in uveljavljanja moči, »kadar subjekt moči svoj vpliv v komunikaciji z objektom moči posreduje z uporabo sile«.

Na problematiko razmerja med nasiljem in komunikacijo se vrača Simeunović v enem od naslednjih poglavij knjige, v katerem razpravlja o razločku med komunikacijskim in instrumentalnim političnim nasiljem. Smoter komunikacijskega nasilja se razlikuje od instrumentalnega nasilja, katerega cilj so neposredni učinki – zapiranje, izolacija, uničenje ali onesposabljanje nasprotnika, pač pa je v recepciji sporočila, ki ga emitira drugim družbenim subjektom prek nasilnih demonstracij, uporov ali kakega drugačnega nasilnega političnega protesta. Ker je to samo ena od točk, v kateri se tako politično-sociološko razmišljanje podaljšuje v dognanja drugih znanstvenih disciplin, kot so npr. zgodovina, psihologija, komunikologija itd., potem moremo nekoliko manj strogo presojati tudi nekatere nepreciznosti avtorja, kot je npr. njegova trditev, da se »komunikacijska funkcija nasilja izraža kot sredstvo sporočila tudi v svoji signalni (opozorilni) funkciji«. Ta trditev glede na znatno širši spekter omenjenih oblik komunikacijskega nasilja problematiko zožuje in poenostavlja. Vendar bi opozorilni značaj tovrstne komunikacije nekateri teoretiki verjetno lahko zagovarjali in jo branili pred njenim širšim tolmačenjem z dokazovanjem, da lahko le recipient, ki ni izpostavljen prisili, to sporočilo pravilno dekodira. Kot bi dejal Claude Levi-Stra-

uss, se komunikacija končuje tam, kjer se začneja laž, kaj šele tam, kjer se začneja nasilje.

Zdi se, da bi bila potrebna mnogo natančnejša analiza situacije recipientov sporočil, da bi se dokopali v nekem dejanju instrumentalnega nasilja do pravega somerja med njegovim signalnim (opozorilnim) in simboličnim značajem; za tako razločevanje pa ponuja ta knjiga dovolj iztočnic, posebej v razdelku, ki se ukvarja s klasifikacijo nasilja glede na njegov predmet in učinke. Iz tega bi mogli sklepati, da nosi v sebi največ opozorilnega (signalnega) in najmanj simboličnega naboja tisto nasilje, ki je naravnano neposredno na nasprotnika in v katerem se nasilje in recipient sporočila strnjujeta, najmanj opozorilnih (signalnih) sporočil pa vsebuje tisto komunikacijsko nasilje, ki je naravnano na materialne objekte, ki za recipienta niso življenjsko pomembni, zasnovani pa so na jezikovni kulturi, ki je v naši družbi relativno splošno sprejeta.

Gibkost in prilagodljivost avtorjevega miselnega procesa se pokaže posebej takrat, ko prehaja od definicij in teoretsko zasnovane klasifikacije k morfologiji konkretnih pojavov političnega nasilja. Od abstraktnega izrazoslovja, ki oscilira med antropologijo in sociologijo, se namah oprime dokumentarnega jezika odgovornega faktografa, ki bi ga lahko primerjali z arhivom nekega javnega tožilca ali pa z dosjeji nürenberškega sodnika; v teh pričevanjih spet prihaja na dan paralelizem dejstev: literarnih, psihoanalitičnih, tolstojevskih, fromovskih itn., ki opozarjajo, da sta inteligentnost in domišljija mnogo bližji svojstvu človeka kot pa dobrota ter da so podobe zla neprimerno številnejše in raznovrstnejše kot pa dokazi dobrotljivosti.

V sklopu razprave o tem, da se zgodovina ponavlja le za pozabljivce, avtor opozarja na vznemirljivo revščino zgodovinskih podatkov o političnem nasilju in na koncu knjige postreže bralca s seznamom »pomembnih političnih ubojev in atentatov«, in to vse od antike do danes.

Iz obravnave o vlogi nasilja v političnem sistemu se nam vidno zarisujejo nekatere kritične in dovolj široke avtorjeve opazovanja, ki so bolj zasnovane na skepsi kot pa na moraliziranju proletarskih in drugih eshatologij; zato se tudi spušča v polemiko s Karlom Popperjem v pogledu blochovske subli-

macije jakobinskega načela v principu relativne tolerance, ki ne more biti ogrožen, v kolikor sam ne bo pljuval v lastno skledo; kljub temu pa se avtor pridružuje neki dilemi Popperja: odprta družba – da; vendar, ali mora biti taka družba nujno boljša na način, ki ga niso mogli uresničiti njeni predstavniki posamično?

V tem poglavju se je avtor izognil zelo poučnim poglavjem, ki bi jih mogel napisati o nasilju nad celotnimi narodnostnimi skupnostmi, kot ga npr. izvaja britanski režim nasproti irski narodnostni skupnosti; avtor bralcu priporoča, naj sam razmisli o tej problematiki, tako kot tudi njegova knjiga v celoti spremlja bralca skozi dokaj mračno obdobje naše zgodovine ter ga neprestano opominja, naj bodo njegove oči v pogledu relativizacije, konkretizacije ter zgodovinskega vmeščanja človekove prakse političnega nasilja vedno budne ter naravnane k bistvu dogajanj.

Valentina Krtnič

Premislek političnega

(– Masters, Roger D., *The Nature of Politics*, New Haven, CT: Yale University Press, 1989, str. 298; – Clarke, Paul A. B., *The Autonomy of Politics*, Aldershot, Avebury, 1988, str. 242)

Zahodna politična filozofija se je skozi stoletja poskušala spoprijemati s številnimi vznemirljivimi teoretičnimi vprašanji. Med njimi so bila npr. tudi takšna, ki so se nanašala na značilnosti pravičnosti, na merila, kaj je prav in kaj ne, in seveda tudi na karakter in izvor države. R. Masters ponovno preišča ta in mnoga druga vprašanja v svojem dokaj izvirnem delu, pri tem pa postavlja kot svojo glavno tezo misel, da »je človekovo vedenje vedno odprto za znanstveno razpravo tako, kot je to tudi vedenje vseh drugih živih bitij«.

Ker se je odločil za prirodoslovni pristop k preučevanju, obravnava Masters v prvih štirih poglavjih človekovo naravo iz perspektive bioloških spoznanj, pri čemer ga

zanimajo zlasti: sebičnost in altruizem, udeležba v družbenih skupinah, jezik in kultura in seveda sama politika. Avtor upošteva naj-novejša dognanja s področja naravne selekcije, družbene kooperacije, teorije iger in teorije racionalne izbire kot tudi seveda človekove zgodovine pri raziskovanju izvorov centralizirane države (5. poglavje). V zadnjih dveh poglavjih obravnava birokracijo in biologijo družbene participacije kot substanzivno področje študija; sumira pomen evolutivnega pristopa k človeški družbi, pri tem pa opozarja, kako je mogoče protislovja dejstev in vrednot med sistemi razmišljanja nadomestiti z novim naturalizmom, ki bi lahko vzpostavil merila naravne pravičnosti.

Glavne dosežke knjige vidimo zlasti v naslednjem: 1. Knjiga prinaša zanimiv vpogled v zapleten pojav človekovega vedenja, ki je »rezultat integracije znotraj možganov oz. centralnega živčnega sistema vsakega posameznika, filogenetsko selekcioniranih informacij, prenešenih z geni, zgodovinsko selekcioniranih informacij, prenešenih z jezikom in kulturnimi simboli in individualno naučenih informacij, ki si jih pridobiva skozi življenje« (str. 135). 2. Preučevanje je v skladu z zapleteno naravo političnega vedenja interdisciplinarno in povezuje prirodne in družbene znanosti. 3. Knjiga ne prikazuje samo tega, da je za razumevanje politike nujno ukvarjanje z biološko podlago človekove narave, marveč je tudi nekakšna prva in zanimiva sinteza biologije in politične znanosti. 4. V soočanju z mnogimi stariimi vprašanji politične filozofije so upoštevani najrazličnejši misleci s področij eksistencializma, logičnega pozitivizma in bihevioralizma – do marksizma, realizma in idealizma.

Paul Clarke je napisal knjigo »Avtonomija politike« v lahko bi rekli »post-modernističnem« stilu. Iz nje je razvidno, da dobro obvladuje oba – analitični in empirični način filozofiranja – kot tudi »kontinentalna« hermenevtika in otologija. Clarke je včasih nepotrebno zapleten, ker se ne more upreti ponovni razpravi o glavnih problemih na vsaki stopnji, čeprav so dostikrat za njegove argumente samo postranskega pomena. »Temelj politične vzpodbude je sposobnost za razumevanje in presojo in želja ljudi, ki imajo priložnost izpeljati to presojo o zadevah splošnega pomena« (str. 231). V skladju s trditvijo H. Arendtove Clarke

opozarja, da sama struktura moderne družbe preti z redukcijo ideje o avtonomni ali svobodni politični akciji zgolj na družbene determinante. Temu se je po njegovem mnenju mogoče izogniti samo z rekonstrukcijo individualizma, ki ni niti zgolj samo politični fenomen (kot v tržnem liberalizmu) niti ni v starem stilu marskističnega socializma zreduciran le na družbeno.

Clarke ni obremenjen z disciplinarno razmejitvijo in ga prvenstveno zanima narava političnega razumevanja in presoje. Dobro presojo imajo lahko tako igralci kot gledalci. Razlogi, zakaj imajo mnogi igralci slabo (napačno) presojo, so le naključni, ne pa filozofski. Tudi gledalci so seveda pristranski. Zato tudi ni potrebe po absolutni razmejitvi med študijem politike in prakso politike; pač pa je potrebno razlikovati med dobro in slabo igro in knjigami o njej. Clarke gleda na koncept vrednostne presoje kot na nekakšno arbitrarno izključevanje izkušenj. Zavezanost svobodi, individualnosti in možnosti skupnosti je vključena v samo naravo politike. Clarke tu postavlja dva izvirna in plodna sklepa. Najprej želi premakniti argument od opredelitive narave politike (ki ni univerzalen, ampak izrazito partikularen pojav) k opredelitvi načel obvladavanja »meja prostora, v okviru katerega se odvija politična aktivnost in k postavljanjem meja takšni aktivnosti« (str. 87). Po njegovem mnenju določa te meje naravno pravo, ne pa tudi politika, ki se odvija znotraj njih. In pri premišljevanju o »krhkosti« politike Clarke govori, sledeč Wittgensteinovemu konceptu »strinjanja v presoji« o teh možnih oblikah življenja, po kateri je zmožnost za individualno korist razsojanja o splošnih zadevah v individue že vgrajena in spodbujena. V svoji knjigi Clarke postavlja trditev, da je izpustitev razlike med politično in družbeno aktivnostjo pogoj modernosti, ki se odraža v filozofiji družbene znanosti.

Uporabljajoč širok razpon obstoječih teorij o filozofiji, vključno z novjšim razvojem filozofije jezika, raziskuje avtor temelje, na katerih se je razvil moderen pogled na politiko in prinaša s tem tudi novo in poglobljeno razumevanje odnosov med družbeno akcijo in politično aktivnostjo. Navkljub intelektualni zahtevnosti problemov, ki jih obe knjigi obravnavata, sta za informiranega bralca dostopni in razumljivi. Knjigi sta zanimivi za filozofe družbenih in

bihevioralnih znanosti, za politične teoretike, politične filozofe in sociologe. Pozornost obeh knjig je osredotočena zlasti na razlikovanje med politiko in politično aktivnostjo ter obeh od političnih institucij in od drugih oblik aktivnosti.

Marjan Brezovšek

LENARD J. COHEN

Socialistična piramida: Elite in moč v Jugoslaviji

(The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia. Mosaic Press: Oakville, New York, London, 1989, 499 strani)

Avtor knjige Socialistična piramida: Elite in moč v Jugoslaviji proučuje primerjalne vzhodnoevropske sisteme na Oddelku za politične vede Univerze Simon Farser v Ontariu, Kanada. To ni njegova prva knjiga o Jugoslaviji, saj je soavtor knjige Political Cohesion in a Fragile Mosaic: The Yugoslav Experience, ki je izšla leta 1983. Skratka, gre za avtorja, ki že več let spremlja dogajanja v Jugoslaviji in jih tudi dobro pozna.

To je mogoče videti tudi ob branju njegove najnovejše, petsto strani obsegajoče knjige. Avtor ni zapadel v že preizkušene obrazce podobnih knjig o Jugoslaviji, ki skušajo biti predvsem »prikazovalne« in opisne. Cohen je uporabil enega izmed najbolj znanih konceptov »politične elite« in ga preveril na jugoslovanskem (zgodovinskem) primeru. Presenetljivo dobro poznavanje izvirnih besedil jugoslovanskih družboslovcev na temo političnih elit (vendar samo srbskih, k čemur bi se še vrnili), ki v primerjavi z večino podobnih besedil ni omejeno samo na Milovana Djilasa, dobro zaokrožuje uvodna teoretična poglavja. Po izčrpnem in kakovostnem teoretičnem uvodu čaka bralca naslednje presenečenje. Knjiga vsebuje temeljit pregled teorij, opremljena pa je tudi

s smiselno vključitvijo vrste statističnih podatkov, ki ponazarjajo strukturo, poreklo in gibanje političnih elit v Jugoslaviji. Dokumentirana je tudi neenakomerna jugoslovanska etnična struktura, pa tudi poskusi njenega izenačevanja. Avtor posveča posebno pozornost samoupravljanju, pravnemu sistemu in eliti, ki jo je ta sistem produciral – samoupravnemu uradništvu. Najbrž ni treba posebej poudariti, kako velik je obseg dela za družboslovno analizo statističnih podatkov.

Poglavja z analizo podatkov so dober vir tudi za naše družboslovje, posebej ko gre za analize polpreteklega obdobja pri nas, zanimive pa so tudi z metodološkega vidika. Analiza je dosledno izpeljana glede na teoretična izhodišča, nakazana v uvodnih poglavjih. Vključene so tudi analize, opravljene na podlagi biografskih podatkov o vodilnih osebah jugoslovanskega političnega življenja (vzporednica z C.W. Millsom in njegovo Elito moči in metodologijo, ki jo je uporabil pri svoji analizi političnih elit v ZDA), ki pa na žalost zaradi relativno pomanjkljivih podatkov ne dosežejo popolnoma svojega namena. Škoda, da se jugoslovansko (slovensko) družboslovje ni moglo v več desetletjih svojega raziskovanja vsaj približati takšnemu tipu raziskovanja, ki ga o Jugoslaviji opravljajo v tujini.

V zadnjih poglavjih poskuša avtor slediti nekaterim novejšim dogodkom v Jugoslaviji. Analiza je tu šibkejša in povedna moč besedila še zmanjša. Predpostavljamo lahko (glede na literaturo, ki jo navaja), da gre za dokaj enosmerno obveščenost avtorja s strani družboslovcev iz Srbije, kar je, čeprav nasprotno avtorjevemu namenu, vendarle vplivalo na nekatera njegova opažanja in predvidevanja bodočega razvoja v Jugoslaviji. Gre za tri ključne teme: Kosovo, Slobodan Milošević in JLA.

Kosovo posveti avtor celo poglavje z naslovom Elite v jugoslovanskem tretjem svetu: primer Kosova. Analiza očitno temelji na resnicah, ki so jih o Kosovu razširjali intelektualci in družboslovci iz Srbije. Toda vire (edine, ki jih ima) postavi avtor pod dovolj kritično luč in tako njegova ugotovitev, da bo vsaka »rešitev, ki bo ignorirala cilje mlade albanske elite, obsojena na neuspeh«, kaže, da je kljub enostranskim virom s kritično analizo le dosegel svoj namen.

Druga pripomba se nanaša na pomankljivo obravnavanje vojaške elite in vojaške organizacije v Jugoslaviji. Zaenkrat lahko samo ugibamo, zakaj je do tega prišlo. Do tovrstnih podatkov je na splošno zelo težko priti in povsem možno je, da avtorju niso bili dosegljivi. Vemo pa tudi, da so bile analize jugoslovanske vojske zelo redka tema v našem družboslovju. Še bolj redko pa se tovrstne analize jugoslovanskih (slovenskih) družboslovcev pojavljajo v tujem tisku. Srečati je mogoče le prispevke Antona Beblerja, ki sodi tudi med v tujini najbolj pogosto citirane slovenske družboslovce.

Tretjo poenostavitev srečamo v Cohenovi knjigi pri obravnavi vloge Slobodana Miloševića v političnih razmerah v Jugoslaviji. Trditev, da je Milošević tehnokrat in kot tak nevaren obstoječi politični eliti v Jugoslaviji, ter trditev, da je Djilas menda pohvalil Miloševića zaradi njegovega preziranja nesposobnosti obstoječih elit in korupcije, sodita bolj v kavarniške razprave kot k resni analizi. Podobno velja za analizo »antibirokratske revolucije«. Upoštevati moramo sicer čas, v katerem je bila knjiga napisana, in že omenjeno enosmernost virov, ki jih avtor uporablja. To je bil čas prevratov v celi Vzhodni Evropi in površen opazovalec bi res lahko nekatera takratna gibanja imel za avtentični izraz demokratične volje naroda.

Brez dvoma pa teh nekaj spodrsrljajev ne kviri pozitivnega vtisa o Cohenovem delu. Odpira pa nekaj vprašanj, ki so ob sedanjih prizadevanjih za samostojno Slovenijo zelo pomembna. Kako lahko pride do položaja, ko nihče pri nas sistematično ne spremlja vseh knjig, pa tudi besedil, ki nastajajo o nas v tujini? Kako se znati v položaju, ko so slovenski družboslovci, razen redkih izjem, odsotni iz tistih medijev, ki so za mednarodno družboslovje informacijski vir? Ne smemo pozabiti, da so pišočci družboslovci raziskovalci pomemben vir informacij in »tvorci« javnega mnenja o Jugoslaviji/Sloveniji v svetu. Družboslovci v tujini utemeljujejo svoje analize tako na strokovni literaturi, ki jo spremljajo, kot z osebnimi stiki, ki jih imajo z družboslovci v Jugoslaviji/Sloveniji. Za to pa so poleg dobre politike potrebna tudi denarna sredstva. Prepričan sem, da bi sredstva, vložena v objavo kakovostnih del slovenskih družboslovcev v tujini, ter kontinuirana izmenjava s tujimi raziskovalci, imele večji učinek na mednarodni »image« Slo-

venije, kot ga imajo mnoge druge akcije, za katere gre veliko več sredstev. Naloga univerz, fakultet, raziskovalnih inštitutov in strokovnih društev bi zato bila priprava takšne akcije ter opredelitev te akcije kot dejavnosti, ki presega raziskovalno delo in postaja del mednarodnih stikov Republike Slovenije. Tako bi se tudi lažje izognili enostranskemu obveščanju v svetovnem družboslovju.

Primož Južnič

POLITICAL THEORY

Mednarodna revija za politično filozofijo

Vol. 18, št. 3, 1990

Revija *Political Theory* izhaja v okviru publikacij založbe Sage. Njen urednik je Tracy Strong s kalifornijske univerze v San Diegu. V kolofoniji je uspelo uvrstiti zveneca imena sodobne politične teorije kot npr. Habermasa, Sartorija, Connollyja, Deutscha in celo Poppra, ki pa nas takoj prepričajo, da revija z uveljavljanjem različnih pristopov in orientacij resno misli.

Tretja lanska številka ima tri dele s po dvema avtorjema. Prvi del nosi naslov *Liberalizem in njegovi disputi*, Ch. Lamour obravnava politični liberalizem, K.M. McClure pa razlike, različnost in meje tolerantnosti. Lamour začena z dvema problemoma, za katera je liberalizem iskal rešitev. Iskal je moralne omejitve oblasti vlade v nasprotju s teorijami *raison d'Etat*. Drugi problem pa je predstavljal evidentno dejstvo, da se racionalni ljudje ne strinjajo glede tega, kaj je narava dobrega življenja. Zato je bilo k crucialno vprašanje liberalizma glede pogojev, pod katerimi lahko ljudje kljub temu živijo skupaj v političnih zvezah. Da bi rešil oba problema skupaj, si je liberalizem zastavil cilj, da opiše vlogo države na način minimalne moralne koncepcije. Naravna pot za opis tega ideala je pojem nevtralnosti... McClure v svojem eseju opozarja na pomembno zev v sodobnih

obravnavah tolerance, namreč na netematizirano historično koincidenčno sodasnega razvoja moderne države in empirične epistemologije v Evropi sedemnajstega stoletja. Sicer pa se ukvarja s historično posredovanostjo tolerance, ki se je pri izviru usposobila za sožitje ob verskih razlikah, medtem ko je ob sodobnih seksualnih razločkih povsem nemočna. Politično kulturo ZDA, zlasti pa enega od njenih nosilnih pojmov, toleranco, je treba zato na novo premisliti.

V drugem delu pod naslovom *Civilne asociacije, liberalizem in slučajnost D.M. Mapel* obravnava civilne asociacije in idejo slučajnosti, P. Franco pa M. Oakeshotta kot liberalnega teoretika. Mapel je svojo razpravo zasnoval okrog temeljnih idej Oakeshotta v njegovem delu *On Human Conduct*. Njegova osrednja teza je, da je rdeča nit navedenega dela skrita misel o slučajnosti. Po Oakeshottu civilne asociacije ne izvajajo nikakršnega kolektivnega namena na svoje člane, temveč samo etabliirajo splošna pravila, da jih individui lahko vidijo, ko si izbirajo lastne cilje... Franco predstavlja Oakeshotta kot teoretika liberalne države. Njegova teza je, da je Oakeshottovo teorijo civilnih asociacij treba razumeti kot preformulacijo liberalizma. Oakeshottovo razumevanje individua in zagovarjanje vladavine zakonov po Francovem mnenju moramo uvrstiti v liberalizem, kljub temu da je preformuliral liberalizem v dveh točkah. Negativni in abstraktni liberalizem (Hobbes, Mill in Nozick) ter materializem ali ekonomizem, za katerega se včasih zdi, da tvori liberalni moralni ideal.

Tretji del je posvečen Foucaultu. Th. McCarthy primerja Foucaulta in frankfurtsko šolo na točki kritike nečistega uma. McCharty ugotavlja, da sodobna preučevanja Foucaulta bolj iščejo diskontinuiteto v njegovem kritičnem pristopu, zapostavljajo pa kontinuiteto njegovih prvih del s poznejšimi. V svojem eseju primerja kritično usmerjenost Foucaulta z usmerjenostjo frankfurtske šole. Njegov temeljni zastavek je v tem, da je moč genealogije treba videti v dopolnilu klasičnega kritičnega pristopa. Oba pristopa je po njegovem mnenju treba združiti pri konstruiranju teoretsko informirane in praktično zainteresirane zgodovine sodobnosti. J. Miller razpravlja o karnevalu strahot v zaporedju Foucault, Nietzsche, krutost. Foucaultovo delo Nadzorovanje in

kaznovanje je Miller primerjal z Nietzschejevimi deli Tako je govoril Zaratustra in Genealogija morale. Oba avtorja izražata skepticizem glede vrednote, ki jo je predstavljala odprava bolečine pri kaznovanju. Nietzsche je prepričan, da je prakticanje krutosti uživanje v najvišji blagodati občutka oblasti. V tej navezavi Miller interpretira grafit na Sorboni iz leta 1968, ki poziva h krutosti: SOYONS CRUELS!

Revija recenzira šest naslovov: Reeve,

Philosopher-Kings: The Argument of Plato's Republic; Lerner, The Thinking Revolutionary: Principle and Practice in the New Republic; Warren, Nietzsche and Political Thought; Whiteside, Merleau-Ponty and Foundation of an Existential Politics; Dietz, Between the Human and the Divine; The Political Thought of Simon Weil; Dahl, Democracy, and Its Critics.

Igor Lukšič

bibliografija knjig in tematskih revij

iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

OBČA SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE

- BETEILIGUNGSORIENTIERTE Systementwicklung: Beitrage zu Methoden der Partizipation bei der Entwicklung computergestuetzter Arbeitssysteme. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989
- BUKOW Wolf-Dietrich, Laryora Roberto: Mitbuerger aus der Fremde: Soziogeneze ethnischer Minoritaeten. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- COHEN Ira J.: Structuration Theory : Anthony Giddens and the Constitution of Social Life. London: MacMillan, 1989
- HULME David, Turner Mark M.: Sociology and Development : Theories, Policies and Practices. New York: London: Harvester Wheatsheaf, 1990
- KNOWLEDGE and Reflexivity : New Frontiers in the Sociology of Knowledge. London: Sage, 1988
- LARSON Carl E., La Fasto M.J.: Teamwork : What Must Go Right - What Can Go Wrong. London: Sage, 1989
- MARRIAGE, family, and the life course. American Journal of Sociology, 96(1991)4 (tematska številka)
- PETERSON Steven A.: Political Behavior : Patterns in Everyday Life. London: Sage, 1990
- SEEING Society: Perspectives on Social Life. Boston: London: Allyn and Bacon, 1990
- SOCIAL Systems. International Sociology, 1(1986)1 (tematska številka)
- THE GREEK City : From Homer to Alexander. Oxford: Clarendon Press, 1990
- THE SOCIOLOGY of Social Security. International Sociology, 1(1986)3 (tematska številka)
- VELJAK Lino: Raspuča epohe. Zagreb: RZ SSO Hrvatske, 1990

POLITIČNE VEDE

- ANATOMY of liberal militarism. New Left Review, (1991)185 (tematska številka)
- POLICY Actors. Bureaucrats, politicians and intellectuals. International Social Science Journal, 42(1990)1 (tematska številka)
- POLITIČKI marketing. Beograd: Radnička štampa, 1990
- POLITIK unter Druck I. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, (1991)1 (tematska številka)
- ZUKUNFT der Reformpolitik. Die politische Gestaltung des gesellschaftlichen Wandels bei SPD und den Gruenen. Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen, 4(1991)1 (tematska številka)

POLITIČKI SISTEMI

- EINHORN Eric S., Logue John: Modern Welfare States: Politics and Policies in Social Democratic Scandinavia. London: Praeger, 1989
- ENCLOE Cynthia: Policija, vojska i etnicitet: Temelji državne moći. Zagreb: Globus, 1990
- HRIBAR Spomenka: Edvard Kocbek in Križarsko gibanje. Maribor: Obzorja, 1990
- LAVER Michael, Scholfield Norman: Multiparty Government : The Politics of Coalition in Europe. Oxford: Oxford University Press, 1990
- MENY Yves: Government and Politics in Western Europe: Britain, France, Italy, West Germany, Oxford: Oxford University Press, 1990
- MEXICO and Central America. Current History, 90(1991)554 (tematska številka)
- MILNER Henry: Sweden : Social Democracy in Practice. Oxford: Oxford University Press, 1990
- PACEPA Ion: Rdeči horizonti. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990
- PARLIAMENT and Pressure Politics. Oxford: Clarendon Press, 1990
- SOUTH America. Current History, 90(1991)553 (tematska številka)
- THE ELUSIVE State: International and Comparative Perspectives. London: Sage, 1989
- THE MIDDLE East, 1991. Current History, 90(1991)552 (tematska številka)

MEDNARODNI POLITIČNI ODNOSI

- EUROPEAN Values in International Relations. London: New York: Pinter Publishers, 1990
- GALTUNG Johan: Europe in the Making. New York: London: Crane Russak, 1989
- TRAJKOVSKI Georgi: Diplomatski protokol : Priročnik. Beograd: Nova, 1990
- UNITED Nations, Divided World : The UN's Roles in International Relations. Oxford: Clarendon Press, 1989

NOVINARSTVO. KOMUNIKOLOGIJA

- COLLINS Richard: Satellite Television in Western Europe. London: John Libbey & Company Ltd., 1990
- GARNHAM Nicholas: Capitalism and Communication : Global Culture and the Economics of Information. London: Sage, 1990
- JOURNALISM Practice. Critical Studies in Mass Communication, 7(1990)4 (tematska številka)
- PUBLIC Communication : The New Imperatives. Future Directions for Media Research. London: Sage, 1990

- JAEGER Richard M.: *Statistics : A Spectator Sport*. London: Sage, 1990
- MICHAEL J. Moravcsik memorial issue. *Scientometrics*, 20(1991)1 (tematska številka)
- PATTON Michael Quinn: *Qualitative Evaluation and Research Methods*. London: Sage, 1990
- SPLICHAL Slavko, Bekeš Andrej: *Analiza besedil : Statistična obravnava jezikovnih podatkov v družboslovnih raziskavah*. Ljubljana: FSPN-RI, 1990

FILOZOFIJA

- FREE Will. Oxford: Oxford University Press, 1989
- KAMFFPLATZ Philosophie. *Argument*, 32(1990)182 (tematska številka)
- RESCHER Nicholas: *Rationality : A Philosophical Inquiry into the Nature and the Rationale of Reason*. Oxford: Clarendon Press, 1988
- SPECIAL Issue on Leo Strauss. *Review of Politics*, 53(1991)1 (tematska številka)
- TOULMIN Stephen: *Cosmopolis : The Hidden Agenda of Modernity*. New York: The Free Press, 1990

MANAGEMENT. ORGANIZACIJSKE VEDE. MARKETING

- CASE Studies in Business Ethics. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1990
- CHAOS and Self-organisation in Companies. *Human Systems Management*, 9(1990)4 (tematska številka)
- DE GEORGE Richard T.: *Business Ethics*. New York; London: MacMillan Publ. Comp.; Collier MacMillan Publishers, 1990
- DEVELOPING Successful Worker Co-operatives. London: Sage, 1988
- INTUITION in Organizations : *Leading and Managing Productively*. London: Sage, 1989
- MEYER Marshall W., Zucker Lynne G.: *Permanently Failing Organization*. London: Sage, 1989
- MINTZBERG Henry: *The Structuring of Organizations: A Synthesis of the Research*. London: Prentice-Hall, 1979
- SHEH Jagdish N., Eshghi Golpira: *Global Organizational Theory Perspectives*. Cincinnati, Ohio: South-Western Publ., 1990

PSIHOLOGIJA

- FOUCAULT Michel: *Dvom in norost*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1990
- POLITISCHE Psychologie heute. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988

PRAVO

- GREENAWALT Kent: *Conflicts of Law and Morality*. Oxford: Oxford University Press, 1989
- IVANJKO Šime: *Pravo mednarodne trgovine*. Ljubljana: Uradni list SRS, 1989

EKONOMIJA. MEDNARODNO GOSPODARSTVO

- ANALIZA razvojnih možnosti Republike Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za družbeno planiranje, 1990
- KAPSTEIN Ethan B.: *The Insecure Alliance : Energy Crises and Western Politics Since 1944*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1990
- MONOPOLISTIC Competition and International Trade. Oxford: Clarendon Press, 1989
- WALLERSTEIN Immanuel: *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1990

VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

- ARMS control: thirty years on. *Daedalus*, 120(1991)1 (tematska številka)
- IM NAMEN von Recht und Ordnung: *Der gewollte Krieg. Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 36(1991)3 (tematska številka)
- INTERNATIONAL Conflict Research. *International Social Science Journal*, 43(1991)127 (tematska številka)
- PARKER Robert Alexander Clarke: *Struggle for Survival: The History of the Second World War*. Oxford; New York: Oxford University Press, 1989

ZNANOST. TEHNOLOGIJA. EKOLOGIJA

- BOYDEN Stephen: *Western Civilization in Biological Perspective : Patterns in Biohistory*. Oxford: Oxford University Press, 1989
- COMPANION to the History of Modern Science. London; New York: Routledge, 1990
- MAIER-RIGAUD Gerhard: *Umweltpolitik in der offenen Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- MEDAWAR Peter: *The Threat and the Glory : Reflections on Science and Scientists*. Oxford: Oxford University Press, 1990
- NUCLEAR Decommissioning and Society : *Public Links to a New Technology*. London; New York: Routledge, 1990

UMETNOST. KULTURA. JEZIKOSLOVJE

- KOMUNISTIČKA kultura. *Dometi*, 23(1990)7-8 (tematska številka)
- VIZUALNE umjetnosti i vizualna percepcija. *Dometi*, 23(1990)9 (tematska številka)

UDK 321.72(497.12):316.77

SPLICHAL, dr. Slavko: Sprememba komunikacijskih potreb in pravic v slovenski demokraciji

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 5–6, str. 491

Članek obravnava spremembe v slovenskem medijskem prostoru po demokratičnih spremembah leta 1990, ki so – tako kot drugod v vzhodni srednji Evropi – v splošnem ocenjene za veliki uspeh »reformatorske revolucije« – »refolucije«. Spremembe so rezultat številnih različnih dejavnosti v zadnjih desetih letih – običajno povezanih s pojmom civilne družbe – v obrambo družbenega prostora, ki bi bil neodvisen od državne administracije, nadzora in vmešavanja. Prav s tega vidika je zato tudi smiselno presojeti uveljavljanje vrednot in institucij liberalne demokracije. V tem okviru zavzemajo osrednje mesto vprašanja avtonomije medijev in novinarjev, komunikacijske pravice državljanov in še posebej možnosti različnih skupin znotraj civilne družbe, zlasti vsakovrstnih manjšin, da enakopravno sodelujejo v komunikacijskih procesih, ter odgovornost države za realizacijo teh pravic.

UDC 321.72(497.12):316.77

SPLICHAL, dr. Slavko: Changes of Communication Needs and Rights in Slovene Democratization

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 5–6, pg. 491

The article discusses the changes in the media sphere in Slovenia after the democratic changes of 1990 which are – as elsewhere in East Central Europe – generally considered a ravishing success of the “reform-revolution” – “refolution”. These changes are a result of many diverse activities over the last ten years which took place to maintain and defend social space independent of the state administration, control and interference, commonly associated with the concept of Civil Society. Precisely from this point of view, then, it is meaningful to assess the affirmation of the values and institutions of liberal democracy. Within this framework, the central questions apply to the autonomy of the media and journalists, communication rights of citizens and, particularly, possibilities of different groups within civil society, e.g. minorities of different kinds, to participate equitably in communication processes; and the responsibility of the state for the realization of these rights.

PAVČNIK, dr. Marijan: Argumentacija v pravu. Od življenjskega primera do pravne odločitve

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 5–6, str. 518

V luči normativne konkretizacije je pravna odločitev vedno produktivno dejanje – dejanje, ki ne temelji na vnaprej izoblikovanem pravu, temveč dejanje, ki pravo vselej tudi soustvarja, pri čemer se opira na formalne pravne vire (npr. na zakon), ki mu to možnost nudijo, in hkrati izhaja iz življenjskega primera, ki ima pravno relevantne sestavine. Produktivno dejanje terja odgovor na vprašanje, kako sklepamo med normativnim in dejanskim, terja pojasnilo, kako smo oblikovali zakonski in konkretni dejanski stan, terja utemeljitev, kako in zakaj smo ju povezali. V ta »produktivni«
prostor vstopa teorija argumentacije v pravu – teorija, ki odklanja tako pravni decizionizem kot tudi pravni determinizem: prvega zato, ker spregleduje zakon in absolutizira pomen življenjskega primera (pravna odločitev je zanj čisti voljni akt); drugega pa zato, ker absolutizira pomen zakona in zanemarja pomen življenjskega primera kot dejanskega izhodišča odločanja (edino prava pravna odločitev je zanj že vnaprej v celoti dana v zakonu). Teorija argumentacije sprejema »vmesno«
stališče: pravna odločitev ni niti čista »uporaba«
zakona niti uporabnikova (npr. sodnikova) samovolja, temveč gre za odločitev, ki jo je mogoče kljub – zdaj večji in zdaj manjši – vsebinski odprtosti zakona in življenjskega primera racionalno utemeljevati. Skratka: pravno odločanje v konkretnih primerih je odgovorno intelektualno opravilo, ki ga je treba prepričljivo utemeljiti v obrazložitvi pravne odločitve in ga kot takšnega tudi teoretično osmišljati.

PAVČNIK, dr. Marijan: Argumentation of Law. From Everyday Experience to Legal Decision

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 5–6, pg. 518

In the light of normative concretization, legal decisions are always a productive action – an action not based on a priori formed law but rather an action which also co-creates law, in this basing itself on formal legal sources (for example laws) which offer such a possibility while at the same time deriving from everyday cases which have legally relevant elements. A productive action demands an answer to the question regarding how we evaluate between the normative and the actual, it demands an explanation regarding how we formed the legal and concrete actual position, it demands an argumentation regarding how and why we connected them. The theory of argumentation enters into this “productive” space of law – a theory which declines legal decisionism as well as legal determinism: the first one because it overlooks law and absolutizes the importance of everyday cases (legal decision becomes a pure act of will), the other one because it absolutizes the importance of the meaning of law and neglects the importance of everyday cases as the actual source of decisions (the only right legal decision becomes a decision which is already given in law). The theory of argumentation accepts a “compromise” attitude: a legal decision is neither a pure “application” of law nor of practitioner’s will (i.e. the judge), but rather a decision which can be rationally grounded, despite a greater or smaller degree of content openness of law and everyday cases. In short: legal decision-marking in concrete cases is responsible intellectual work which has to be convincingly argued in interpretation of a legal decision and as such also has to be theoretically signified.

KIRN, dr. Andrej: Ekonomija naravnih virov in entropijske zanke rasti
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 5-6, str. 530

Kategorija naravnih virov je historična. Njihova dostopnost in razpoložljivost je odvisna od tehničnih in ekonomskih pogojev. Ekološki problemi koriščenja naravnih virov so postali preje družbeno akutni kot pa ekonomski problemi njihove redkosti ali celo pomanjkanja. V ekonomski teoriji in praksi se je stalno podcenjevala vloga naravnih virov. Vzrok temu je bil po eni strani v rudninskem izobilju, po drugi pa v upadajoči družbeni moči razreda lastnikov naravnih virov. Cenovni mehanizem ne more rešiti problema medgeneracijske alokacije naravnih virov. Na možnost pomanjkanja in izčrpanja naravnih virov je ekonomska znanost odgovorila s teorijo substitucije, kjer tehnologija nastopa kot nadomestek za naravne vire. Toda tehnološki napredek samo nadomešča ene naravne vire za druge, ne more pa nadomestiti naravnih virov sploh. Poleg tega pa je tehnologija še sama potrošnik naravnih virov. Ekonomski proces je entropičen, ker troši ogromne količine nizke entropije (naravne vire), da bi vzdrževal in širil svoje lastne strukture. Predstavljena so stališča Georgescu-Roegna, Daly-ja, Brobsta, Stiglitz idr. do teh problemov.

KIRN, dr. Andrej: Economy of Natural Resources and Entropical Growth Loops
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 5-6, pg. 530

The category of natural resources is historical. Its accessibility and availability depends on technical and economical conditions. Ecological problems of exploitation of natural resources became socially acute before they were economic problems of rarity or even of scarcity. Economic theory and practice has continually underestimated the role of natural resources. On the one hand, the reason for this was in mineral abundance, on the other in the diminishing social power of the class of owners of natural resources. The price mechanism cannot solve the problem of intergenerational allocation of natural resources. The response of economic science to the possibility of scarcity and exhaustion of natural resources was the theory of substitution, according to which technology plays the role of a substitute for natural resources. But technological progress only replaces one natural resource for others, it cannot replace natural resources as such. On top of this, technology is itself a consumer of natural resources. The economic process is entropic as it consumes enormous quantities of low entropy (natural resources) to maintain and spread its own structures. The opinions of Georgescu-Roegn, Daly, Brobst, Stiglitz etc. regarding these problems are presented.

UDK 331.545:378.4

SVETLIK, dr. Ivan: Zaposlovanje diplomantov
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 5-6, str. 567

Kako uspešno se bodo v prihodnje zaposlovali diplomanti je v veliki meri odvisno od modela univerze. Pri tem avtor predvideva, da se bo v skladu z Beckmanovo klasifikacijo težišče vse bolj prenašalo na kontinuum med templjem in bazarjem. Izbira modela bo vplivala na vpis, potek študija in končno zaposlovanje diplomantov. Obseg vpisa naj bi oblikovali v skladu z birokratskim modelom, kriterije za vpis v skladu z bazar modelom. V študijskem procesu naj bi prevladoval tempelj model, ki bi dajal večji poudarek splošnim znanjem, poleg tega pa bi lahko ob univerzitetnem razvili še drugi visokošolski študij v skladu z bazar modelom. Zaposlovanje naj bi prav tako potekalo v skladu s tempelj in bazar modelom, kar pomeni, da bi se morala posvečati tudi univerza.

UDC 331.545:378.4

SVETLIK, dr. Ivan: Employment of Graduates
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 5-6, pg. 567

The effectiveness of employment of graduates depends to a large extent on the model of the university. The author presumes that, according to Beckman, the accent will shift towards the bazar and the tempel model. The choice of model will influence the enrolment, the study and the employment possibilities of graduates. The number of students enrolled should be determined bureaucratically, the admission standards should depend on professional norms and the area of study on labour market criteria. The undergraduate university study should concentrate on basic knowledge, but, more practical vocational knowledge could be included in the curricula of some colleges. According to the bazar and the tempel model, university should also be responsible for the employment of its graduates.

UDK 304(497.1)

**KOLARIĆ, dr. Zinka: Od »enosmerne« k »pluralni« socialni politiki
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, letnik XXVIII, št. 5-6, str. 576**

Avtorica identificira najprej dve osnovni značilnosti socialne politike v danes povsod že bivših socialističnih družbah. V nadaljevanju pokaže, da se je v kontekstu družbenih in normativnih sprememb v Jugoslaviji, socialna politika sicer spremenjala, da pa je istočasno ohranjala in poglobljala svoj kontrolno-preskriptivni in enosmerni značaj. Skozi takšno socialno politiko se je izoblikoval notranje razvejan in prostorsko razpršen formalni del sistema blaginje. Njegova ekspanzija je potekala na račun neformalnega dela sistema blaginje, ki mu socialna politika ni posvečala nobene pozornosti.

V kriznih 80. letih se je pričela postopoma vzpostavljati povezava med formalnim in neformalnim delom sistema blaginje. Vendar pa gre pri tem za odnos »kolonizacije«, saj so storitveni potenciali neformalne sfere uporabljeni za doseganje nalog/ciljev formalnih družbenih služb. Šele z izoblikovanjem nove socialno politične strategije subsidiarnosti, ki bi podpirala in koordinirala enakopravno koeksistenco med formalnim in neformalnim delom sistema blaginje bi se odnos »kolonizacije« transformiral v odnos komplementarnosti.

UDC 304(497.1)

**KOLARIĆ, dr. Zinka: From "One-sides" to a "Pluralistic" Social Policy
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 5-6, pg. 576**

The autor first identifies two basic characteristics of social policy in now ex-socialist societies. She then demonstrates that in the context of social and normative changes in Yugoslavia, social policy changes, but at the same time retains and deepens its control-prescriptive and one-dimensional character. Such a social policy has created an internally diversified and spatially diffuse formal part of the system of welfare. Its expansion was at the expense of the informal part of the system of welfare, to which social policy did not pay any attention.

In the crisis of the 80's, a connection between the formal and informal parts of the system of welfare was being established. But this was a relation of "colonization" as the service potential of the informal sphere was used for the achievement of tasks/goals of the formal service sector. Only with the formation of a new social political strategy of subsidization, which supports and coordinates coexistence on equal footing between the formal and informal parts of the systems of welfare could the relation of "colonization" transform the relationship into complementarity.

UDK 316.258

**KRBEC, Denisa, Smotrnost v funkciji racionalizacije sistema
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 5-6, str. 591**

Predmet analize so Webrove teoretsko-metodološke teze o zakonitosti posameznikovega smotrnega delovanja za doseg ciljne in vrednostne racionalnosti vsega družbenega delovanja in povezava z razvojem teorije družbenih problemov. Luhmannov tekst »Smotrnost in racionalnost« (Zwetkbegriff und Systemrationalität) je mogoče pripisati »zgodnjemu« Luhmannovemu obdobju, ki ga H. Wilke (»Systemtheorie«, Stuttgart 1987) imenuje funkcionalno-strukturalni pristop (faza), pri katerem socialni sistem temelji na razliki sistem – okolje. Funkcije tvorbe sistema in smisel njegovega oblikovanja je mogoče razbrati z vidika razlik med sistemom in njegovim okoljem. S tega gledališča so socialni sistemi kompleksne, smiselno sestavljene enote, ki so prisiljene reševati množico problemov, če žele v svojem okolju dosegati določene cilje. V »zgodnjem« Luhmannovemu obdobju je očitna njegova navezanost na Parsonsovo teorijo družbe, s tem pa neposredno tudi na samega Webra.

UDC 316.258

**KRBEC, Denisa: Purposivness in the Function of System Rationalization
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 5-6, pg. 591**

The object of analysis is Weber's theoretical-methodological thesis on legality of individual purposive action for goal attainment and value rationality of all social activity and the connection of development of theory of social problems. Luhmann's text "Purposivness and Rationality" (Zwetkbegriff und Systemrationalität) could be ascribed to his "early" period which H. Wilke ("Systemtheory", Stuttgart 1987) calls functional-structural approach (phase) in which the social system and meaning of its formation can be discerned from the aspect of differences between system and its environment. From this aspect social systems are complex, meaningfully composed units which are forced to solve a multitude of problems, if they want to attain certain goals in their environment. The attachment to Parson's theory of society and with this to Weber himself is obvious in "early" Luhmann.

CONTENTS

ARTICLES, DISCUSSIONS

- SLAVKO SPLICHAL: Changes in Communicational Needs and Rights in Slovene Democratization 491
- PETER KLINAR: Views on the Future of Slovenia 505
- MARIJAN PAVČNIK: Argumentation of Law 518
- ANDREJ KIRN: Economy of Natural Resources and Entropical Growth Loops 530
- DENNIS A. RONDINELLI, JOHN D. KASARDA: Privatization of the Public Sector in Developing Countries: What Do We Know? 552

FROM RESEARCH

- IVAN SVETLIK: Employment of Graduates 567
- ZINKA KOLARIČ: From a "One-Sided" to a "Pluralistic" Social Policy 576
- ALEKSANDRA KANJUO: Gender as a Factor of Social Stratification 586
- DENISA KRBEČ: Purposiveness as a Function of System Rationalization 591

TRANSFORMATION OF YUGOSLAVIA AND CONSTITUTIONAL CHANGES

- VLADIMIR GOATI: Free Elections in Yugoslavia in 1990 596
- SMILJKO SOKOL: Basic Characteristics of the System of Authority in Republik of Croatia After the New Constitution 607
- TOMISLAV JANTOL: Party Pluralism in a Constitutional Democracy 614

JOURNALISM IN A PLURALISTIC SOCIETY

- DAVOR RODIN: Four Significant Opponents of a Pluralistic Liberal Democracy 621
- MANCA KOŠIR: Interview in Current Slovene Press 627

VIEWS, COMMENTARIES

- JANEZ STANIČ: Outlines of a Post-Communist Eastern Europe 633
- RUDI ČAČINOVIČ: Cracks Between United Germans 639
- VLATKO MILETA: The Position of Large and Small Countries on the Crossroads of World Economy 646

- BORUT MERŠAK: Who Is Who On the Czech and Slovak Political Scene? 655
- JOHANNES CHR. PAPAŁEKAS: Western Models of Export to the East? 660
- VLADIMIR KAVČIČ: The Unbearable Naivety of Intellectuals 663
- VIKTOR LEDNIK: Trade Union Organization (in the Draft of Slovene Constitution) 668

SLOVENE PARLIAMENT (2)

- FRANCE BUČAR: The Transformation of the Slovene Parliament 671
- FRANC GRAD: Formation of the Second House in Parliament 675
- IGOR KAUCIČ: Territorial Representation in the New Slovene Parliament 679
- BORUT PAHOR: Objection to Critics of Constructive Opposition 682
- NACE POLAJNAR: Do We Have a Parliament Democracy? 685

OUR TRANSLATION

- KLAUS VON BEYME: Comparative Politology and a Shift in Paradigm in Political Theory (1) 688
- JAMES SIMMIE: Kondratiev Waves and the Future of British Cities 697

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

- BOŠTJAN MARKIČ: The Sarajevo Council on Yugoslavia 705
- ANICA POPOVIČ: Ownership Reform and Corruption 707

PRESENTATIONS, RECENSIONS

- JANEZ PEČAR: Informal Control (Albin Igličar) 710
- IVAN CIFRIČ: Ecological Adaptation and Social Revolt (Andrej Kirn) 711
- DRAGAN SIMEUNOVIČ: Political Violence (Valentina Krtinič) 713
- Rethinking the Political – Group of authors (Marjan Brezovšek) 715
- LENARD J. COHEN: Socialist Pyramid: Elite and Power in Yugoslavia (Primož Južnič) 716
- Political Theory (Igor Lukšič) 718

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES

- AUTHOR'S SYNOPSIS 722

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehtni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznani z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

HEREZIJE (dogma-antidogma) – okrogla miza Teorije in prakse

STANE JUŽNIČ: Razvoj-nerazvoj, konec ali začetek nekega obdobja – študijski projekt

ZDRAVKO MLINAR: Suverena Slovenija v Evropi »brez meja«

MATIJA ROJEC: Nova jugoslovanska zakonodaja o tujih investicijah

MARKO KOS: Prednost konfliktom in procesom

ALEKSANDRA KANJUO, MARJETA PRIMOŽIČ: Samoupravljanje in upravljanje v petih slovenskih podjetjih

BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Lahkotnost nove stanovalske vizije

MARIJA MAKAROVIČ: Družine z vitalnih in odmirajočih kmetij

SAVIN JOGAN: Dileme lokalne samouprave in nova slovenska ustava

CIRIL KLANJŠČEK: Politika in zdravje

TOMA DJORDJEVIČ: Marketing političnih idej in vrednot

MIRJANA ULE: Psihologija in postmoderni subjekti

ARSEN BAČIČ: Kaj so hoteli antifederalisti (primer iz ameriške ustavnosti)

THOMAS LUCKMANN: Jezik in osebna identiteta

DAVID P. ELLERMAN: Privatizacija in delavska lastnina

KLAUS VON BEYME: Primerjalna politologija in premena paradigme v politični teoriji (2)